

Народная бібліятэка

Васіль Быкаў

**Балота
Знак бяды**

ГА БТ “Кніга”
Мінск 2001

УДК 882.6-31

Серыя заснавана ў 2001 годзе.

Заснавальнікі сёрыі Уладзімір і Андрэй Лапцёнкі

Галоўны радактар сёрыі Ніл Гілевіч

Мастак Генадзь Грак

Аповесць «Балота» друкуе ѡца ўпершыню.

Прэзентавана для публікацыі спецыяльна Беларускаму таварыству
«Кніга»

Быкаў В. Балота. Знак Бяды: Аповесці/. -Васіль Быкаў. - Мн.: ГА БТ
«Кніга», 2001.- 496 с.: (4) л. іл. (Народная бібліятэка).

ISBN 985-6605-06-7

У першую кнігу сёры і «Народная бібліятэка» увайшлі дзве аповесці народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава, адна з якіх - аповесць «Балота» — новы твор аўтара. Тэма Другой Сусветнай вайны і сёння адна з галоўных у творчасці В.Быкава. Але ў ваеннай тэме твораў Быкава - яго вострае пачуццё сучаснасці і клопат пра лёс сённяшніх Беларусі.

УДК 882.6-31

ББК 84(4Беи)б-44

©Быкаў В., 2001

ISBN 985-6605-06-7

©ГА БТ «Кніга», 2001

ПАД ЗНАКАМ БЫКАВА

Васіль Быкаў - феномен чыста беларускі. Цяжка ўявіць пісьменніка, які б так маштабна думаў пра лёс свайго народа, з таким трагічным напалам пачуцця перажываній бы за тое, што адбываецца на Беларусі, дзе-небудзь у сенняшній Расіі, на Украіне ці Польшчы. Баюся, што і сама Беларусь не хутка дачакаецца прыходу яшчэ аднаго такога пісьменніка, як Быкаў, бо падобнае здараецца раз на паўстагоддзя. Бліжэйшыя па часе Янка Купала, а далей - Кастусь Каліноўскі

У нас ёсьць Быкаў, і значыцца ёсьць падставы для таго, каб ганарыцца сваёй Беларуссю. Быкаў ратуе нас ад прыніжэння і ганьбы, у якой мы сядзім, як у ваўчынай яме, саромеючыся, і небеспадстаўна, называецца ў цывілізаваным свеце, што мы беларусы. Эпоха, калі нам паshanцавала жыцьць, - гэта эпоха Быкава. Як была раней эпоха Купалы. А яшчэ раней - Скарны Ефрасінні Полацкай. Хто сення памятае імёны ўлалароў ў часы Купалы? Калі хто і памятае, дык толькі аўтары каментарыяў да яго Поўнага Збору Твораў. Мы - нацыя Скарны, Каліноўскага, Купалы, Быкава.

Быкаўская, а папраўдзе, нацыянальна-беларуская, мы адчуем у леталісных апісаннях ваенных баталій, якіх з лішкам ставала на беларускай зямлі, у драматычных паэмах Купалы («Раскрыйся нанова, магіла// Страшней цябе людзі і свет!»), у творах Максіма Гарэцкага, аўтара ваеных апавяданняў і аповесці «На імперыялістычнай вайне», у ваенных раманах Кузьмы Чорнага. Гэтак жа сама, як і ў творах Быкава, у сваю чаргу, мы адшукаем водгулле думак, настрояў; пачуццяў, якімі жылі нашы бацькі і дзяды-прадзеды. У творах Быкава, у яго асобе эмацыянальная пяшчота і зыгчлівасць ягонай маці, суровая мужнасць і цярпівай выносілівасць ягонага бацькі, глубокае і надзвычай дакладнае адлюстраванне пакручастага лёсу яго аднагодкаў, «пабітага пакалення», паводле ўласных слоў Васіля Быкава., пакалення, акое не вярнулася з вайны.

У творах Быкава, дзеянне якіх адбываецца на вусцішнай прасторы распластанай пад гітлераўскім і сталінскім ботам Эўропы, гучыць гімн роднай Віцебшчыне, краю бедных суглінкаў і самых прыгожых ландшафтаў, дзе ў вайну загінуў кожны трэці, а ў многіх мясцінах і кожны другі беларус. Першая і апошняя думка быкаўскіх герояў пра родны край. Туды рвуцца яны душой у свой перадсмяротны міг. У апошняі часы ў прыпавесцях, «байках жыцця», рэдкіх і кароткіх, як стрэл апошняга байца, выступленнях, больш падобных на рэплікі чалавека, які адчаяўся і горка іранізуе, усё

мацней і выразней чуеца рэквіем па няшчаснай Бацькаўшчыне, акупаванай прыхаднямі і пустадомкамі ўсіх масцей.

Вось ён стаіць, моцны, непахісны, няўмольны ў сваёй празе называець рэчы сваімі імёнамі. Адзін супраць цэлай раці шматаблічнага зла, неверагодна вынаходлівага ў сваёй мімікрыі, заклапочанага адным: колькі жывых душ удалося збіць са шляху добра і колькі цёмных людзей пашэнціла збіць с панталыку. Хто і што за яго? Толькі талент, толькі праўда-матка, толькі слова, кволае, як немаўля на ўскрайку чорнай прорвы з карціны Чурлёніса. Але такая ўжо сіла святла, што і аднаго яго слабога праменічыка дастатковая, каб цемра і чарната адступліся на крок і не здаваліся такімі глухімі і безнадзейнымі, як чорны квадрат Казіміра Малевіча ці ліст капіркі яАлеся Туроніча. Быкаў адзін у цэлай Беларусі. Усе тыя, хто прэтэндуе на лідэрства і першынства, знаходзяцца наводдаль, як нязваныя госці на чужым свяце. Нікто не валодае такой унутранай свабодай, як Быкаў. Менавіта таму яго слова гучыць як само Боскае Наканаванне. Улада цемры і ўлада грошай байцца яго асуджэння і непрыняцця, бо гэта прысуд самой гісторыі. Аспрэчваць Быкава, змагацца з Быкаўым, аб'яўляць яму вайну - марны занятак: быкаўская бывалая «саракапятка», ахрышчаная байцамі, якія зведалі, па чым фунт ліха, тужліва-вясёлай мянушкай «Бывай, Радзіма!», яшчэ здольная пастаяць і за сябе, і за тых, хто застаўся на велізарных прасторах ад крывавай Волгі і да блакітнага Дунаю. Ды і за тых, хто ўжо ні на што не здатны, акрамя звыклага айкання і скаргі на сваю горкую долю, асуджаных на немату людзей. Ён прыйшоў у гэты свет зусім не дзеля таго, каб быць уладаром думак і строга асуджаць адступнікаў і баязліўцаў. Яго клопат і ўдзень і ўначы адзін і той жа, і выяўляеца ён найперш у тым, каб зразумець іншага і, па магчымасці, дараваць яму «за грахі вольныя і міжвольныя». У перанасычаным інфармацыяй розных калібраў свеце яго голас, голас Быкава, цікі, скрушна-стомлены, іранічна-роздумны, не знікае ў людскім шматгалосі. Да яго прыслухоўваюцца, хоць, іожа, не ўсе чуюць.

На працягу цэльых сарака гадоў, з часу публікацыі «Жураўлінага крыку», мы жывём па хранометру быкаўскіх аповесцяў, якія з'яўляюцца адна за адной кожныя год ці два. «Трэцяя ракета», «Мёртвым не баліць», «Сотнікаў», «Знак бяды», «Кар'ер», «Аблава», «Пакахай мяне, салдацік», «Ваўчыная яма», «Балота» - не проста назвы, але і этапы нашага духоўнага пасталення, нацыянальнага самаўсведамлення, маральнага самаўдасканалення. Этапы нашай нацыянальнай драмы, якая надзвіва дакладна паўтарае сюжэт евангельскіх містэрый, дзе ёсць свой Ісус Хрыстос, і свой Юда, і свой

Понцій Пілат, і свой цар Ірад. Нават і цяпер, калі Васіль Быкаў, здаецца, напісаў усё, што задумваў, а пра яго самога напісана гэтак многа, загадкі яго творчасці застаюцца без адказу. Хіба не варты здзіўлення хоць бы той факт, што пісьменнік трymae нас, сваіх чытачоў, у напружанні столькі дзесяцігодзяў, калі змянілася гэтулькі кумірай. Калі мінуліся цэлья грамадска-палітычныя фармацыі, зніклі вялізныя імперыі, абринуліся долу гліняныя калосы ўлады. Змянілася трывы чытацкія пакаленні, выхаваныя Быкавым, свет ужо не той, якім быў, а кожны твор пісьменніка нязменна ўспрымаецца як адкрыццё, кожнае яго выступленне выклікае высокую хвалю грамадской увагі. Рэйтынг папулярнасці Быкава, нягледзячы на тое, што мастацкая літаратура займае ў жыцці грамадства далёка не тое месца, як яшчэ нядаўна, як ніколі стабільна высокі. Падобнае ў гісторыі здараецца рэдка, і цяжка прыгадаць яшчэ такі ж прэцэдэнт.

У час, калі выпушчаная на волю з-за калючага дроту грамада кідаецца то назад у «светлае» мінулае, то наперад, у невядомасць, то некуды ўбок, далей ад гісторыі, якая прад'яўляе звычайнаму чалавеку неміласэрныя патрабаванні, Быкаў цярплю і ўпарты, як ваяваў за праўду ўсё сваё свядомае жыццё, раскопвае кар'еры народнай памяці пра савецкае мінулае, нагадвае, што баліць жывым, бо мёртвым, як вядома, не баліць, дзе нас чакае пастка, а дзе падсцерагае аблава, дзе зеўраюць пусткай чорныя ляды, а дзе недаступнай скалой устаем праклятая вышыня, дзе сцяна, якую мы разбіраем, каб тут жа наткнущца на яшчэ больш стромую сцяну-мур у свеце, дзе столькі турмаў, што ён і сам пачынае нагадваць вялізны астрог, як беларусам-балашчанам выбрацца з такога ўтульнага і зацішнага роднага балота, дзе труба, з якой няма выхаду ні на ўсходзе, адкуль яна цягнецца, ні на захадзе, куды яна вядзе, чаму ў гэтым цудоўным свеце жоўты пясочак нагадвае не пра паўднёвую пляжы, а пра апошнje прыстанішча чалавека. На жаль, ашалелая ад спакусаў свабоды, ачмурэлая ад таннай гарэлкі, знявераная ўшчэнт грамада не паспявае за крокамі волата, безнадзейна спазняеца ў сваім культурным развіцці і не бачыць нічога з таго, што ўжо выразна бачыць Быкаў: незалежную эўрапейскую краіну Беларусь.

Усё больш відавочным становіцца тое, што творчасць Быкава - гэта не толькі і не столькі адлюстраванне гістарычнай праўды пра Другую сусветную вайну і ўжо не адно ўсяго шматгадовае супрацьстаянне таталітарызму ва ўсіх яго жахлівых мадыфікацыях. Творчасць Быкава - гэта перш за ўсё ўнікальная эстэтычная з'ява ў сусветнай літаратуры, найвышэйшая, нават на фоне высокай класікі, ступень мастацкай праўдзівасці, нязвыкная нават для самага

інфармаванага чытача глыбіня пранікнення ў таямніцы людской псіхалогіі, драматычная вастрыня і разам з тым рэдкасная рэчыўнасць вобразнага бачання свету, майстэрскае выбудоўванне архітэктуры сваіх твораў, фенаменальная актуальнасць большасці яго публікацый, небывалая ўдзельная вага вобразнага і публіштычнага слова, якое часам нагадвае сваёй звышшчыльнасцю і насычанаасцю думкамі зорнае рэчыва, прытчавая шматзначнасць і прадбачлівасць пісьменніцкага зроку. Многае з таго, што нават яго нязменным прыхільнікам здавалася перабольшваннем або празмерным завастрэннем, якія парушаюць класічныя каноны і расхістваюць іерархію існуючых эстэтычных каштоўнасцяў, сёння аказалася горкай праўдай, праўдзівей якой ужо нішто не можа быць, неаднаразова пацверджанай вучонымі, гісторыкамі, філософамі, псіхолагамі, сацыёлагамі. У тым, што на графіку чалавечых магчымасцяў «сектар свабоды» прыкметна пацясніў «сектар неабходнасці», велізарная доля заслугі менавіта Васіля Быкава. Яго шматгадовыя намаганні ў напружаным супрацьстаянні жыццёваму абсурду, які прадэмансстраўя сябе з небывалай у гісторыі людства нагляднасцю і жорсткасцю, не былі марнымі, а яго імя невыпадкова асацыяруе ѡца з паняццем сумлення беларускай нацыі.

Сярод паняццяў «быкаўская аповесць», «быкаўскі герой», «быкаўская сітуацыя» асобнае месца займае паняцце «быкаўская мова». У піявчай, мілагучнай, прадметна заземленай беларускай прасодыі Быкаў адшукай высокae слова народнай трагедыі, суровыя інтанациі жаночага плачу, страшны ў сваёй роспачы крык галашэння над труной, у якой ляжаць мільяя беларускія дзяўчаткі і хлопчыкі, што загінулі ў падземным пераходзе на Нямізе і папоўнілі сабой бясконцы лік ахвяр, знявчаных нялюдскімі рэжымамі. У беларускай мове, якая, на думку не самых выдатных прадстаўнікоў беларускай нацыі, нібыта не здатная выказваць разумныя думкі, Быкаў адшуквае словаў эпічнага гучання, як у Льва Талстога, напоўненых прарочай сілай, як у Фёдара Дастаеўскага, трагічна-ўзрушаных і напоўненых энергій роздуму над лёсам беларусаў, як у Янкі Купалы, мудра-іншасказальнія і іранічна-саркастычныя, як у Якуба Коласа, аўтара «Казак жыцця», шчымліва трывожныя і эсхаталагічна-апакаліпсічныя, як у Альбера Камю, гнеўна-асуджальныя, бы прысуд самой гісторыі, як у Аляксандра Салжаніцына. У быкаўскай мове жыве душа беларуса, дыхае на поўныя грудзі метафізічнае, эзатэрычнае, сакральнае ў беларускім нацыянальным космасе.

Мастацкая моц і відушчая яснасць быкаўскага слова, яго сутэстыўнае ўздзейнне на чытача знаходзяцца ў прамой

прапарцыянальной залежнасці ад яго ўпэўненасці, што ўсю праўду пра шматгадовую вайну народа і вайну з народам не дадзена сказаць нікому асобна, нават генію з геніяй. На выручку прыходзіць велізарны запас унутранай духоўнай энергіі народа, які за тысячагоддзе сваёй пакутнай і велічнай гісторыі здолеў захаваць маральныя праасновы свайго зямнога быцця, стварыць найбагацейшы ў свеце фальклор і міфалогію, выдатную мастацкую літаратуру, зрабіць уклад амаль ва ўсе сферы разумовай дзейнасці сучаснага чалавека. «...гады каласальных намаганняў народа, - сцвярджаў некалі Быкаў, - стварылі духоўны канцэнтрат небывалай цаны, маральны сплаў нацыі, у якім адшукалі сваё найбольш поўнае ўласабленне не толькі наша мінулае, але ў пэўным сэнсе і наша магчымая будучыня». З незвычайнай хуткасцю, за якой не паспявала крытычнае асэнсаванне даследчыкаў літаратуры, гістарычнай прастора, якую пільна азіраў і абдумваў пісьменнік, пашыралася, захопліваючы не толькі новыя, нечапаныя сферы перажытага народам вопыту, але і нябачныя раней пласты народнай памяці пра ўсе дзесяцігоддзі савецкай мінуўшчыны. Пры ўсім гэтым Быкаў досьціці сціпла ацэнівае ўласныя мастацкія адкрыцці і мысліцельныя прарывы, бо вымярае не толькі свае, але і наогул чалавечыя магчымасці, фізічныя і духоўныя, па гамбургскаму рахунку, не шукаючы апраўданняў дзесяці па-за сабою. Больш таго, ён перакананы, што мастацкая літаратура з часам апыніцца «перед альтэрнатывай: вельмі значнае і, магчыма, самае важнае пра мінулу вайну будзе сказана ў бліжэйшыя дзесяць-дваццаць год, альбо наогул ніколі не з'явіцца на свет». Гэта суджэнне, на думку Быкова, бяспрэчнае, «бо вялікую праўду пра мінулу вайну суджана сказаць толькі яе ўдзельнікам альбо сведкам. Іншым не дадзена. Іншыя могуць стварыць нават геніальныя творы, але гэта ўжо будзе з нагоды вайны, а не яе горкай і крывавай праўдай».

Чым далей, tym больш упłyvaў на творчы працэс пісьменніка фактар часу. Быкаў не стаў марнаваць абмежаваны тэрмін асобнага чалавечага жыцця на тое, каб ствараць абавязкова эпас вайны, расцягваць адшуканы сюжэт на бясконцыя серыялы, множыць творчыя знаходкі, якія для пісьменніка іншага маштабу былі б падставай гонару на ўсё астатняе жыццё. Вопыт беларускай літаратуры пераканаўча сведчыў, што гэта і немагчыма, і не непатрэбна, і наогул учарашні дзень літаратуры. Ён абраў, і гэта сёння бачна, самы аптымальны варыянт рэалізацыі сваіх мастацкіх задум. Паставіўшы ў эпіцэнтр аўтарскага сузірання і напружанага асэнсавання звычайнага чалавека, «пралетарыя вайны», Быкаў вярнуў беларускую літаратуру ў яе класічнае рэчышча. Быкаўскі

герой генетычна і гістарычна звязаны з пушкінскім Белкіным і гогалеўскім Башмачкіным, з купалаўска-коласаўскім мужыком-беларусам, з чорнаўска-гарэцкаўскім інтэлігентам «у сярмязе». Шараговы ўдзельнік вялікага супрацьстаяння таталітарнай ідэі, ён фізічна адчувае нечалавечы ціск чыгуннага кола гісторыі.

Кожны змагаецца за сябе і сваё выжыванне, але тым самым і за сваіх франтавых сяброў, бо часам зыход у смерць можа ўспрымацца як здрада жывым, а ўрэшце атрымліваецца, што і Радзіма не абстрактнае для яго паняцце, бо гэта і яго родны кут, да якога герой раз-пораз звяртаеца ва ўспамінах. Глечык, Лазняк, Васілевіч, Іваноўскі, Валошын, Ляўчук змагаюцца са зброяй у руках, а Сотнікаў, Мароз, Пятрок і Сцепаніда Багацкі, Хведар Роўба - адстойваючы сваю годнасць. У харектары быкаўскага героя шмат «празмернай чалавечнасці» (М.Бахцін), бо перад намі - Асоба, разбуджаная ў звычайнім чалавеку эпохай «паўстання маю». Гэта апошняя апора чалавечнасці ў няўтульным і жорсткім быкаўскім свеце, які з'яўляецца на рэдкасць дакладнай мадэллю свету, што на поўны рост паўстаў у XX стагоддзі, дзе энтропія бярэ верх, а дэструктыўныя сілы ашалела імчаць у прорву. У Асобе адзіная надзея на тое, што д'ябальскі механізм усеагульнага адчужэння і нівеліроўкі індывіда, наткнуўшыся неспадзявана на маўкліве супраціўленне, разваліцца на састаўныя часткі і рассыплецца на друз. Быкаўскі герой паступова ператвараецца ў апошняе звязно гістарычнага ланцуго падзеяй, здарэнняў, выпадковасцяў, нечаканак і адказвае ўжо не толькі за самога сябе, але і за ўсіх сваіх літаратурных папярэднікаў.

Дэталёва абмалёўваючы свайго героя, вывучаючы яго ў «памежнай сітуацыі», у стане маральнага выбару, Быкаў імкнецца ўвасобіць у жыццё «маральны імператыў», сарваць усе маскі са зла, якое мімікрыруе, лёгка прыкідваеца самой дабрадзейнасцю, спрабуе дапамагчы вытрываць безабароннаму дабру і адначасова абнавіць адчуванне жывога жыцця, якое людзі чамусыці схільныя губляць у руціне клопатаў і прымхлівых памкненняў. Так узікае дзівоснае адчуванне «вечна новага» Быкава, заўжды цікавага, яркага, глыбокага, мудрага, пісьменніка, які абыцае новыя адкрыцці. Як мастаку слова яму заўсёды самому цікава, як адчувае сябе «душа ў запаветнай ліры» альбо як астудзіць «гаражую магму» даваеннага, ваеннага і паваеннага матэрыйалу ў абalonцы слова і вобраза. Чыста эстэтычныя катэгорыі (героя і сюжэта, жанру і стылю, вобраза і сімвалі), пры вонкавай бясстраснасці і не афішаванай цікаўнасці, заўжды прыцягвалі ўвагу Быкава-мастака, хоць сам ён, здаецца, даўно вырашыў для сябе, якая манера, традыцыйная ці

супермадэрная, яму бліжэй, на каго з папярэднікаў албо нават сучаснікаў варта арыентавацца ў сваім пошуку, якому жанру, стылю аддацца перавагу і г.д.

Наўрад ці ставіў Васіль Быкаў калі-небудзь свядома перад сабой чиста тэарэтычную задачу: стварыць «новую прозу», сцвердзіць «новы стыль», пераўзысці папярэднікаў, вырашыць у творчасці ўсе жыццёвыя і мастацкія задачы... Першаштуршком для яго заўжды было жывое жыццё, яго вечны і зменлівы рух - невычэрпная крыніца абнаўлення і вечнай маладосці душы, нават калі нешта паўтараеца або вяртаеца зноўку ў яго творы. Гэта можа быць выпадковая сустрэча: менавіта так узнікла задума «Альпійскай балады». Албо ўспамін, які не дае спакою і вярэдзіць старыя раны: так распрацоўваўся сюжэт «Мёртвым не баліць». Албо думка, якую трэба абавязкова вырашыць: так з'явіўся «у адной звязцы» Сотнікаў і Рыбак, герой і антыгерой. Албо схаваная «на потым» згадка пра бязрадаснае і галоднае дзяцінства, пра якое не хацелася ні гаварыць, ні пісаць: яна ажыла, увасобілася ў шматлюдзе вобразаў у «Знаку бяды». Албо разбуджаная рухам падзей памяць пра паўзабытыя эпізоды мінулага, у якіх больш горкай праўды пра эпоху, чым у вялізной бібліятэцы мемуараў военачальнікаў... У што ператворыцца мастацкае апавяданне - у герайчную оду ў гонар непераможнага чалавечага духу албо ў скрушунюю песьню ў стылі Эклезіяста? Гэта пытанне вырашаеца ў кожным выпадку асобна і неспадзявана. З аднаго боку, папярэджанне Генрыха Бёля аб tym, што «чалавек перастае быць мастаком не тады, калі піша слабы твор, а тады, калі пачынае баяцца ўсялякае рызыкі». А з другога - напамін пра вядомае, што галоўным крытэрыем каштоўнасці твора з'яўляеца ступень абавязковасці і своечасовасці яго ўзнікнення. І як працяг - думка: «Безадказнасць, бесклапотнасць адносна формы вельмі часта цягне за сабой абыякавасць чытача да зместу твора... Мастацтва помслівае. Яно жорстка распраўляеца з tymі мастакамі, якія свядома і міжволі здраджваюць яго асноўным законам - законам праўды і чалавечнасці».

Ведаючы гэта пра Быкава, разумееш яго сённяшняга, аўтара гнеўнай падтрымкай публіцыстыкі, дзе выносіцца няўмольны прысуд подлай натуры маленъкага чалавечка, які некалі марыў перажыць вайну і «ўпіцца ў самае салодкае месца» пасляваеннага жыцця і які, падобна, дачакаўся свае зорнае часіны. Разумееш і яго неспадзяваны для многіх пераход да жанру прытчы ў форме «баек жыцця», выхапленых, здаецца, як распалены вугельчык з вялізнага агню беларускай гісторыі. Быкаў і ў гэтым выпадку з'яўляеца,

несумненна, беларускім пісьменнікам. Беларускі лад разуму, заснаваны на эўрапейскім рацыяналізме, асаблівы строй душы, не чужой лірызму, сардэчнасці, прыкметная далікатнасць у дачыненні з бліzkім і аднадумцамі і сухаватая жорсткасць ацэнак, трагічны каларыт прадказанняў, разуменне іншага, як самога сябе, - ва ўсім люструюца перыпетыі асабістага лёсу пісьменніка і складаная гісторыя краю. «Маё пакаленне, - адзначае Быкаў, - гэта пакаленне няшчасных людзей. Яно не мела шчасця ў мінульм і, мабыць, будзе пазбаўлена яго ў бліzkай будучыні. Гэта пакаленне вартых жалю людзей. Людзей, абдзеленых Богам і ў значнай ступені - самімі сабою».

Пры ўсім гэтым, не дужа вясёлым роздуме пра эпоху фундаментальныя перакананні Быкава застаюцца нязменнымі. Час толькі ўносіць свае карэктывы. Філасофія жыцця, па Быкаву, стала яшчэ больш песімістычнай, стылявы каларыт больш змрочным, высновы, нягледзячы на моцны сарказм, не пакідаюць надзеі на лепшае. Экзістэнцыйная праблема выбару, якой пісьменнік аддаў належнае, дапаўняеца яшчэ адным распаўсядженым у заходній літаратуры паняццем абсурду. Менавіта абсурд дакладна выяўляе наш духоўны стан, стан людзей XX стагоддзя. Абсурд як шпаркае пераўтварэнне маральных катэгорый у сваю супрацьлегласць. Абсурд як руйнаванне былога іерархіі каштоўнасцяў. Абсурд як хуткае падзенне чалавецтва ў прорву забыцця. Абсурд не сёння пачаўся і не заўтра скончыцца.

Мастацкае слова, адной з задач якога з'яўляеца ўтаймаванне хаосу, здаецца нямоглым перад наплывам стыхіі. Аднак Быкаў таму і Быкаў, што ў сваім працяглым і цярплівым супрацьстаянні са злом і хлуснёй не здаўся. А на пытанне: «Дык што ж мы можам?» - якое задае сабе ці не кожны пісьменнік, Васіль Быкаў даў вельмі дакладны адказ: «Мы можам тое, што мы ўмеем: пісаць...» Гэтага ўжо нямала ў сучаснай сітуацыі на лёсаносным пераломе двух стагоддзяў, тысячагоддзяў, цэлай касмічнай эры, які адбываецца для беларусаў пад знакам Быкава.

Mіхась Тычына

БАЛОТА

Выбраўшыся са змрочных, воглых на ранку лесавых нетраў, дзе яны праблукалі палову начы, Гусакоў апынуўся на краі жытняга поля і аж уздыхнуў з падёгкай – тут хоць стала відаць. Наперадзе, над прысмужанай сцяной суседняга лесу, паўзло ўгару зырка-агняннае кола летняга сонца. Промняў ад яго яшчэ не было ў чыстым пагодным небе, якое шырокая залілася над лесам ранішній чырванню і хутка святла. Святла і ў полі, дзе жытнёвыя нівы-палоскі чаргаваліся з ячменнымі, пшанічнымі, а то і бульбянымі ніўкамі. Зусім як коліс у аднаасобніцкай Заходній Беларусі, дзе Гусакоў бліз году служкую у пагранкамендатуры. Але тут не заходняя, тут павінна быць усходняя, тут тыя ніўкі даўно павінны быць пераараныя трактарамі, а зямля алагульненая ў калгасы. Другі раз за сённяшнюю ноч яго агарнула трывога: а ці туды яны трапілі? Першы раз ён затрымкыўся, калі на вялізным скошаным лузе, дзе яны прыязмліліся на парашутах, іх ніхто не спаткаў, нікага партызанская дазору там не было. Праўда, не было і нямецкай засады. У глухой цемры яны паспелі сабраць свае надзімастыя парашуты і пасля трохі завалтузіліся ў балацявіне, пакуль патапілі іх пад лазовым кустоўем. Добра намоклі прытым, ён набраў у боты вады, а ягоны памагаты Агрэзкаў аж да пояса ўваліўся ў багну. Зрэшты, тое – бяда не вялікая, дзень абышоў быць пагодны – высахнуць. Горай, што ўначы нельга зарыентавацца, вызначыць, дзе яны і куды патрапілі. Заставацца на лузе было небяспечна, і яны па компасе рушылі хмызнякамі на захад. Пасля ўзбіліся на палявую дарожку, і яна прывяла іх у стары хвойны лес, з якога ўрэшце выбавіліся ў гэтае жытнє поле.

Трохі счакаўшы спадарожнікаў, Гусакоў памалу пайшоў па жытнёвой мяжы, сцёбаючы воглымі з начы ботамі ў рамонках, васільках ды іншых палявых красках, усё ўзіраючыся наперад, каб не наткнуцца на якую нечаканасць. Найбольшая небяспека, вядома, ішла ад людзей. Людзі, канешне, могуць быць розныя – партызаны, падпольшчыкі, але ж, мабыць, нямала і зраднікаў ды паліцаў, спатыкацца з якімі зусім не выпадала савецкаму камандзіру Гусакову. Уначы, ведама, было лепей, нач памагала, але як было мінаваць дзень? Можа, лепей перадняваць, зарыентавацца па карце і пасля рашаць, куды ісці далей, думаў Гусакоў. Бо ўжо было пэўна, што яны апынуліся не там, дзе павінны быті апінуцца і дзе іх чакалі. Але хто ў тым вінаваты? Канешне, летуны. Ім абы куды скінуць, а там як хочаце, – хоць у палон да акупантаў. Яны даклададуць, што заданне

выканана, – рыхтуйце ўзнагароды. Хто іх праверыць? А тут выгрэбваіся як умееш.

У полі яны пайшлі рэдкім ланцужком на дыстанцыі бяспекі, – як і належала паводле партызанскай інструкцыі, якую тры дні перад вылетам вывучаў Гусакоў. Там было ўсё вызначана: як зарыентавацца ў лесе па пні спілаванага дрэва, як пры сырых запалках распаліць вогнішча, як правільна закласці толавую шашку пад рэйку ды шмат што іншае. Але не было сказана, што рабіць, калі цябе не спаткалі там, дзе павінны былі спаткаць. Або як знайсці ў гэтых лясах патрэбную базу, калі яна строга засакрочаная. Кажуць, – компас, ідзі па компасе. Але што компас, калі невядома, дзе ты ёсць, дзе апынуўся пасля шаталомнай начы? Застаецца хіба – ісці ў вёску і пытацца ў якой цёткі: дзе знаходзіцца партызанская база?

Во становішча! І гэта ў першыя суткі пасля прыземлення. Жытнёвая ніўка канчалася, у канцы яе цымнела прывабная здаля купка маладога бярэннічку, і Гусакоў павярнуў туды. Трэба было памеркаваць, што рабіць далей.

Пад бярозкамі ляжаў густы росны засень, ён тут няблага туліў ад наваколля, у якім непадалёк за жытам вытыркаліся вяршаліны бухматых дрэваў. «Ці не ад якой вёскі?» – з засцярогай падумаў Гусакоў перш чым апусціцца на дробную траўку долу. Неўзабаве падышоў старшына Агрызкаў, – статны, крутаплечы хлопец у юфтовых ботах. Ні пра што не пытаючыся, ён зняў з пляча свой ППШ і як быў – з цяжкаватым рэчмяшком за спіной адкінуўся на траву. Яны моўчкі аддыхваліся, чакалі трэцяга з іхняе групы – фельчара Тумаша, чалавека старэйшага за іх абодвух, канешне ж, з запасных, якога належала даставіць партызанам.

– Што? – хрыплавата вымавіў той, валюхаста датэпаўшы да астатніх. – Перакур?

– А ты курыш? – перапытаў яго Агрызкаў. Пазнаёмліся яны толькі на аэрадроме перад тым, як скончыў у ноч, раней Тумаша нават не бачылі і цяпер прыглядадліся да новага чалавека. Які ён?..

– Я дык не куру, – мовіў Тумаш. – Але ж вы, мабыць, курыце?

– І мы ня курым, – сказаў Агрызкаў, з асалодай выцягваючыся ў доле. – Курыць урэдна для здароўя.

– Яно так. Здароўе і партызану не шкодзіць...

Гэта была звычайная балбатня падначаленых, якія ні за што канкрэтна не адказвалі. Не тое што камандзір групы, галава якога трашчала ад нязбыўнага клопату, што гэтак знянацку на іх зваліўся. Яго спадарожнікі ляжалі сабе, з асалодай выцягнушыся на траўцы, счакаўшы і Гусакоў зняў з-за плячэй свой рэчмяшок, расшпіліў

кірзовую палявую сумку, з якой найперш выняў даволі пакамечаную за дарогу карту і разгарнуў на траве.

– Ну што там? – лежачы, азваўся Агрызкаў. – Далёка топаць яшчэ?

– Спярша трэба ўведаць, дзе мы? – азваўся Гусакоў. – Гэта як мінімум.

– А максімум?

– А максімум – той жа мінімум, – загадкова патлумачыў начальнік.

– Да-а... Раздалбай летуны...

Пэўна ж так, раздалбай лётчыкі. Нелья ж дапусціць, што іх не спаткалі партызаны. Такога не магло быць... А можа, і было – і тое і гэта зусім нават магчыма, нечакана падумаў Гусакоў. Працуочы ў штабе партызанскаага руху, ён ужо што-колечы чую пра летуноў, як і пра партызанаў таксама. Але і Агрызкаў павінен быў што-нішто ведаць, бо хоць за лінію фронту выпраўляўся ўпершыню, усё ж служыў у дыверсійным аддзеле. Ня тое што Тумаш.

– Доктар, ну як ты скокнуў? – звярнуўся да яго Агрызкаў. – У штанах суха?

– Ды скокнуў! – адмахнуўся Тумаш. – Добра, што ноч, ні чарта не відаць. А ўдзень усё магло быць.

– У некаторых горай бывае, – тонам бывалага парашутыста сказаў Агрызкаў. – І ўначы тожа.

З выглядзу яны быццам бесклапотна перагаворваліся, а твары ў абедвух былі напружаныя, і ўсё часцей абедва пазіралі і на камандзіра, ад якога залежала цяпер усё наступнае. Ды і што ён мог ім сказаць? Колькі хвілін ён вывучаў карту, і ўсё болыны неспакой агортваў яго – ніводнага знаёмага арыенціра. Ні лугу, ні лесу, ні якога падобнага да гэтага поля. Яўна карта ніяк не дастасоўвалася да канкрэтнай мясцовасці. Дзе тая, патрэбная ім дарога да возера, дзе Востраў Барок ва ўрочышчы Багавізна, што зялёнаю плямай балота заняло палову аркуша карты? Дзе яны ў натуры? У якім накірунку? На захад, поўдзень, усход? Куды ім кіравацца далей? Мусіць, сапраўды давядзе ѹ ісці ў вёску.

– Старшына! – клікнуў камандзір з ціхай рапушчасцю. – Трэба вызначыцца.

Агрызкаў адразу насцярожыўся, хаця і не скрануўся з месца.

– Гэта як?

– Трэба спытацца, якая то мясцовасць. Якая вёска?

– А дзе вёска?

– Там, за полем.

Старшына пачаў уставаць – відаць было, марудна і неахвотна. Седзячы, начапіў на сябе рэчавы мяшок, падняўся на адно калена, затым на другое.

– Рэчмяшок пакінь. Тумаш возьме.

Борзда скінүшы з плячэй цяжкі рэчмяшок, Агрызкаў з аўтаматам у апушчанай руцэ паціху пайшоў па мяжы жытнай нівы. З-пад нізка навіслага вецца Гусакоў прасачыў за ім аж пакуль той не скаваўся за збажыной.

– Да-а, – няпэўна зазначыў Тумаш. – Як цяпер бываць? Камандзір нервова перасмыкнуў тварам. Фельчар яўна разылічваў на размову ці хоць бы на адказ, але Гусакову было не да размовы. Свой клопат ён прывык трываць моўчкі і менш ім дзяліцца з кім бы то ні было. Тым болей з чалавекам староннім ці падначаленым. Зрэшты, на тое самае напіралі і ў асобым аддзеле, куды яго выклікалі перад вылетам і дзе ён пакінуў немаведама якую па ліку «падпіску аб неразглашэнні». Кепска, што ягоных спадарожнікаў у каманду сабралі паспешліва, мабыць, каго трэба было тэрмінова пераправіць у партызанскі тыл, карыстаючыся ягонай камандзіроўкай. Інструктаж давалі кароткі, для адчэпнага, як, зрэшты, і яму таксама. Хаця хто думаў, што ўсё так атрымаецца? Ён ужо ведаў, як гэта небяспечна блукаць па варожым тыле, поўным нямецкага войска, паліцый, розных мясцовых зраднікаў. Але ж во давялося... Як цяпер выйсці з такога становішча?

– Тумаш, ты дзе ваяваў? – запытала Гусакоў, уважліва зірнуўшы на фельчара, на яго зморшчаны, мабыць, нядайна абарэрлы, чырвоны твар.

– Ды ў танкавай брыгадзе.

– Танкіст, значыць?

– Фельчарам быў.

– Панятна, – сказаў Гусакоў і падумаў: трэба было яго, а не старшыну паслаць у вёску, бо старшына, хоць і называўся разведчыкам, аднак ці не трапіў у тую разведку ўпершыню?

Ведама, тут называцца можна як хочаш – дакументы і пагоны яны здалі ў штаб і з выглядзу былі ўсе роўныя.

Засцярожліва азіраючыся па баках, Агрызкаў выйшаў з-за жытнай нівы і стаўся пад грушкай.

Грушка была маладая, нізкарослая і бухматая на сонечным прыволі, калючае яе сучча абвісало да самага долу і добра затуляла чалавека. Наперадзе за платамі і агароджамі ляжала невялічная прылесная вёска – агароды, бульбоўнікі, далей – хлеўчуки і будынкі пад саламянымі стрэхамі, за імі некалькі высокіх дрэваў. З закапцелага коміна крайняе хаты віўся ўгару слабы дымок, гатаваўся съяданак.

А за плотам, сярод бульбянных барознаў хадзіла танклявая, мабыць, не старая яшчэ кабета, штось узіралася долу, часам нагіналася, поркалася ў баразёнках. Болей паблізу ў вёсцы нікога не было бачна. Збоч, крыху наводшыбе ля кустоўя пасвіўся прывязаны на вяроўку конь. Каб там быў чалавек, Агрызкаў падышоў бы да яго, занытаў. Ды чалавека ля каня не было, зыачыць, давядзеца яму гукнуць тую цёткту. Ён, аднак, не спяшаўся, лежачы пад грушай, чакаў, калі кабета падыдзе бліжэй. Сонца ўжо даволі высока паднялося ў небе і няблага прыгравала ягоныя плечы, штаны ззаду і боты памалу падсыхалі пасля начнога купанья ў балоце. Агрызкаў думаў, што ўвогуле то – кепскі знак, такі няўдалы пачатак. Галоўнае – не было сувязі. А ён ужо чуў, як нядаўна гаварыў ягоны начальнік генерал, што без сувязі ў тыле ворага – вельмі блізка хана. Можна аддаць жыццё за радзіму. Агрызкаў аддаваць сваё жыццё не хацеў. Нават і за сваю савецкую радзіму. Ён хацеў жыць.

Яшчэ ён чуў, што нямала ў іх справе залежыць ад тых, хто побач, з кім ісці на заданне. Іхня група яму не надта падабалася, калі не сказаць – не падабалася зусім. Не кажучы ўжо пра абарэлага фельчара, які так сабе, збоку-прыпёку. Гэтamu абы дабрысці да якіх партызанаў ды там і застацца. А не ўдасца да партызанаў, дык няблага патаварышавацца і з паліцаямі-немцамі. Цяпер фельчары-дактары патрэбныя ўсім – мусіць, параненых ды трывернікаў даволі і ў тых, і ў іншых.

Агрызкаў не надта падабаўся і камандзір, гэты штабны пацук, які намагаецца камандаваць, але без патрэбнай рашучасці. Зрэшты, тое і зразумела: каб мець рашучасць, трэба ведаць куды ісці, а ён хіба ведае? Перад адлётам у асобым аддзеле яму сказалі: за камандзіра адказваеш галавой. Найперш нельга дапусціць, каб высокія ўрадавыя ўзнагароды трапілі ў рукі ворага. Калі такая небяспека надарыцца, ведаеш, што трэба зрабіць? Агрызкаў зрабіў выгляд, што ведае і не мае патрэбы ў тлумачэннях.

Мабыць, ён доўга праляжаў пад грушай, а цётка ўсё не падыходзіла да плота, калупалася на сярэдзіне бульбоўніку. Тады Агрызкаў падняўся і, затуліўшы за бокам аўтамат, паціху пайшоў да гародаў. Кабета пакуль што ня бачыла яго і ён змушаны быў ціха гукнуць.

– Цётка, можна вас на мінутку?

Спалохана войкнушы, кабета згледзела яго за плотам і кінулася па бульбоўніку да падворку. Агрызкаў нягучна вылайаўся. Далей стаяць тут было небяспечна, бо чорт ведае, што наробіць тая кабета? Тым болей, калі можа стацца, што гэта сядзіба паліцая ці старасты. І ён, усё затуляючы сабой аўтамат, памалу пайшоў уздоўж плота,

беручы ўбок, бліжэй да палеткаў. Добра ці не, але на гародах і на падворках бывшам нікога не было і ніхто тут не згледзеў яго. Трымаючыся наводдаль, Агрызкаў памалу пайшоў у другі канец вёскі – да выгану.

Трохі яшчэ прайшоўшы па канцы агародаў, ён набрыў на нейкую сажалку з абтаптанымі жывёлай берагамі, здаецца, тут быў выган, ва ўсякім разе збажына тут канчалася. І праўда, за парослым альшынамі раўком, відаць было, пасьвіўся невялічкі статак – некалькі кароў хадзілі па сенажаці, збоч сноўдала жаночая постаць. Здаля былі чутныя абураныя покрыкі на кароў, якія, падобна, нахабна мкнуліся да жытнога. Мабыць, варта было туды падысці, падумаў Агрызкаў, мяняючы накірунак – ад вёскі ў поле.

Дзеля таго, каб патрапіць да статка, трэба было пералезыці равок, па крутаватым схіле якога трушком збег Агрызкаў. А як вылез на той бок раўка, адразу ўбачыў незаўважанага здаля пастуха. То быў хлопец-падлетак у даўгаватай, выпушчанай на штаны кашулі і насунутай на лоб вялікай, мабыць, бацьковай кепцы. Стоячы ля краю жытнія нівы, ён раздумна сцёбаў па траве кароценькай пужкай.

– Прывет, парань! – дружкалюбна, амаль радасна сказаў Агрызкаў. – Не палохайся, я – партызан. Цябе як зваць?

– Косця, – разгублены прамовіў падлетак.

Косця тым ранкам устаў рана, пабудзіла маці, – падышла радиўка на пасту. Праўда, прачнуўся не адразу, і маці аж тройчы гукала яго з варотцаў у паветку, дзе ён спаў на сене. А як прачнуўся, кароў ужо выганялі, іхняя Красоля, падоеная, стаяла на падворку. Косця ўзяў з-пад страхі раменную пужку і, як быў, босы, у адной кашулі, пагнаў карову на выган.

Радоўка яму сёньня выпала з бабай Аўгустай, старой, але рухавай кабетай, якая, аднак, заўсёды дужа крычала-сварылася на неслухмяных кароў ды і на свайго памочніка-падпасака. Падпасак, ведама ж, быў у бабы Аўгусты на пабягунстве – то ідзі адварні тую, то не пушчай гэтую. Ды чаго марудзіш, не бяжыш, малады ж яшчэ, бяжы скарэй!.. Не любіў Косця пасьвіць кароў з бабай Аўгустай, ды так выходзіла, што менавіта з ёй часцей за ўсё і выпадала.

Сама найгорш было пасьвіць каля жытнога, куды цераз узьмежак увесь час наравілі ўлезыці каровы. Тут Косця крыйху пабегаў за ранак, пакуль згаладнелыя за ноч каровы трохі пад'елі, паспакайнелі, і ён нарэшце аддыхаўся якраз на жытнёвой мяжы.

Косця пасьвіў кароў, бегаў за імі, ляскаючы па касцістых азадках кароткай пужкай, але думкамі быў далёка ад гэтых кароў і гэтага поля. Болей за ўсё на свеце Косця любіў чытаць кніжкі –

дзіцячыя, прыгодніцкія ці не надта цікавыя з класікі - абы-якія, каб толькі чытаць. Да вайны ён перачытаў, мусіць, усё, што было ў дэзвюх шафах школьнай бібліятэкі, але цяпер бібліятэкі ня стала, як і самой школы, што згарэла ў першую ваенную.весень. Другую зіму Косця не вучыўся, што трэба было, рабіў дома, памагаў па гаспадарцы маці. Апроч яго ды маці, болей працаўнікоў у іх не было – Віцька яшчэ малы, а бацька... Бацьку як змабілізавалі зімой у паход па зброю, дык і прападаў. Можа, застаўся на фронце і цяпер недзе ваюе ў Чырвонай Арміі. А можа, дзе ўжо загінуў па шляху да фронту. Сусед Казлюкевіч прыплёўся па вясне з адною рукою на перавязі, казаў, што шмат іх пагінула ў Віцебскіх варотах, дзе немцы наладзілі пастку і білі з кулямётам на лёдзе возера. Там шмат паклалі іх, бязбройных партызанаў, што мінулі па той бок фронту, – па зброю і боепрыпасы, якія меліся прынесці ў нямецкі тыл. Ды рэдка каму пашчасціла прынесці хоць сваю галаву. Як таму ж Казлюкевічу.

З кніжкамі цяпер была поўная нявыкрутка, чытаць не стала чаго. А дзе ў каго захавалася якая кнішка, дык курцы падралі на цыгаркі. Скурылі і ўсе падручнікі, што ў каго з дзяцей засталіся ад даваеннай школы. Добра, што ў Косці курыць не было каму, і ён свае скаваў у паддашшы. Усё ж, думаў, вайна скончыцца, і ён пойдзе ў шосты клас. Калі б не вайна, скончыў бы ўжо восьмы. Тым часам падрасце Віцька які будзе адбываць надакучныя радоўкі, а яму хопіць і дарослай працы – капаць гарод, касіць сена, малациць снапы ды цягач з лесу дровы. Каня ж у іх не было. Хіба што вернецца з фронту бацька...

І раптам на жытнёвой мяжы ля куста алешніку ён згледзеў чала-века, апранутага бышцам ў вайсковае, нават з аўтаматам у руцэ. Зда-лося на момант – там недзе і бацька, – можа, далей у кустоў і вось-вось пакажацца з-за алешынаў. Але то не бацька – бацькі там не было.

– Гэта... Падыдзі сюды, – кіўнуў галавой вайсковец. Азірнуўшыся на кароў, Косця нерашуча пайшоў за кусты, мусіць, каб ня бачна было ад вёскі.

– Пасвіш? – няпэўна запытаўся Агрывіца, мусіць, каб пачаць размову.

– Ну.

– То якая дзярэўня? – кіўнуў ён на вёску.

– То Скрыпачы.

– Харошая назва. А дзе Багавізна, знаеш?

– Багавізна? Ды там, – махнуў рукой Косця ў бок лесу, і Агрывіца раптам спахмурнеў, падумаўшы, ці не туды гэты хлопец паказвае,

адкуль яны ішлі ноч. Але што ж тады атрымліваецца? Кепска атрымліваецца. Ды тут ужо хай разбіраецица камандзір, які іх вядзе.

– Ты гэта... Прайдзі са мной. Тут недалёка.

Косця заклапочана азірнуўся на кароў, здаецца, усе былі трохі зводдаль ад жытва, і ён памалу пайшоў за Агрызкам, якога адразу ж прызнаў за партызана. Усё чакаў, што той скажа штось важнае цi, можа, нават каго пакажа. Але нейкі час Агрызкаў вёў яго краем жытнёвай нівы, як зразумеў хлопец, да недалёкага бярэзніку. У нядужа рослых жытніх калівах ззаду заставаўся прыкметны след, і Косця трохі сумеўся – усё ж нягожа было таптаць чужое жытва, за гэта яго маглі палаіць у вёсцы.

Як толькі яны падышлі да крайніх бярозак, Косця ўбачыў у доле яшчэ двух вайскоўцаў у зялёным убрannі. Бацькі там не было.

– Вот дзярэўня Скрыпачы – паведаміў Агрызкаў, і Гусакоў незадаволена насуплі лахматыя бровы.

– А гэта хто?

– Пастух.

Хвіліну Гусакоў насцярожана моўчкі сядзеў у доле.

– Дзе Багавізна – знаеш? Урочышча Багавізна?

– Знаю, – не адразу сціпла адказаў хлопец.

– Хай пакажа, у якім баку, – запрапанаваў Агрызкаў. – Ну, там, – зноў паказаў Косця ў бок лесу.

– Ці бачылі? – зазначыў Агрызкаў. – Што ж тады атрымліваецца, камандзір?

– Ярунда атрымліваецца, – абвясціў Гусакоў. – Калі гэтamu верыць.

– Але ж няльзя і ня верыць! Куды ж далей топаць?

Косця тым часам маўчаў, ды і што было гаварыць? Хто ў іх не ведаў, дзе і ў якім баку Багавізна, куды бабы ўлетку хадзілі на ягады, а ўвесень збіралі грыбы. Неяк перад вайнай на канікулах Косця вазіў туды бацьку падшытыя гумай валёнкі, калі той з калгаснай брыгадай рабіў на лесанарыхтоўцы. Праўда, то было ўзімку, ехалі на санях праз балота, якое месцамі кепска ўмерзла, і яны каля рэчкі-балацявінкі нават уваліліся з коньмі ў багну, ледзьве выбраліся. Добра, тады з ім быў дзед Багацёнак, той ведаў на балоце ўсе летнія і зімовыя сцежкі. Дзед памёр на пачатку вайні.

– Во хлопец правядзе, – пррапанаваў Агрызкаў. – А то самім глядзі, каб зноў куды не ўлезыці.

Гусакоў штосці напружана думаў, выпрабавальна-суроўца ўзіраючыся ў хлопца.

– Правядзеш да Багавізны, – ні то папытаўся, ні то загадаў камандзір. Косцю на момант зрабілася горача. Ён адчуў, як штось у ягоным жыцці можа крута зъмяніцца, але яшчэ не разумеў у які бок – горшы ці лепшы. Найперш ён адчуў, што ўсё тое дужа не ўпару: ён жа – на пасце, а там каровы, з якімі засталася адна Аўгуста. Мабыць, яна ўжо там сварыцца на ўсё поле.

– Я гэта – кароў пасу, – нясмела заўважыў ён да камандзіра, якога ўжо вызначыў пэўна ў гэтym чалавеку пры партупеі, з наганам на баку. Камандзір, аднак, ягоныя слова пакінуў без увагі. Борзда ўстаўши на ногі, ён ужо вешаў на сябе рыштунак – зялёны рэчавы мяшок, кірзовую паляявую сумку. Тоэ ж самае рабілі і два яго спадарожнікі – маладзейшы, што прывёў яго сюды, і старэйшы, нават зусім стараваты дзядзька з тутой брызентавай сумкай, на баку якой шырокая чырванеўся крыж. Санітар, значыцца, зразумеў Косця.

– Твой бацька дзе? – ссоўваючы наперад кабуру з рэвалверам, папытаўся Гусакоў. – Ці няма бацькі?

– У парцізанах, – ціха сказаў Косця, не ведаючы, ці казаць ім праўду пра бацьку, ці не. Але пра бацьку гэтыя болей не пыталіся, і ён змоўчаў.

– Паліцыі ў вас многа?

– Дык няма нікога. Паліцыя ў мястэчку. За васемнаццаць кіламетраў. А ў нас няма і старасты. Як парцізаны застрэлі...

– Добра, – нарэшце пагадзіўся Гусакоў. – Тады шагам марш!

– Але ж каровы, – нерашуча прыпыніўся Косця.

– Абыдуцца без цябе каровы! – рашуча зазначыў камандзір. – Ты – вядзі. У якім напраўленні?

Ды во праз лес...

Яшчэ не ўсё разумеючы, Косця пайшоў па мяжы ў бок лесу. На хаду азірнуўся, але адсюль ягонага статку не было відаць. Непатрэбную цяпера пужку сунуў пад травяны ўзымежак, і хлопцу зрабілася дужа не па сабе – мусіць, рабіць так было нельга. Але ж то – савецкія партызаны, ім жа трэба было памагчы, мабыць жа, справа ў іх адказная і сакрэтная. Інакш бы яны не сталі да яго звяртацца, знайшлі б каго іншага. Ужо ён не мог ад таго адмовіцца – іхняя справа, напэўна ж, важней за ягоную пасту. Можа, не разбягутца каровы, Аўгуста неяк управіцца...

Неўзабаве яны ўвайшлі ў лес, дзе можна было ісці дарогай, але Косця збочыў на ўтаптаную між ляшчынніку сцежку і павёў партызанаў наўпрост. Ззаду за ім, не адстаючы, хутка крочыў камандзір Гусакоў, крыху зводдаль Агрызкаў. Апошнім не надта ўпраўна тупаў з немалым грузам на плечах і ў сумцы фельчар Тумаш.

Мясціна на хвойным грудку была даволі прыгожая. Узьнёслыя сосны ўгары, бухматыя зараснікі ляшчынніку ўнізе і на схілах раўка, дзе, пэўна ж, журчэй ручаёк і бруіла крынічка, выклікалі амаль замілаванне ў душы фельчара Тумаша. Ад пачатку вайны ён ня бачыў гэткага харства, сярод якога некалі нарадзіўся і жыў, а ваяваць яму давялося на поўдні, на гарачыні, сярод пяску, пылу без жаднага ценю ў стэпавым бязлессі. Летні ранак увабраўся ў самую сілу, ды ў лесе не было горача, з раўка веяла прахалодай. І ўсё ж Тумаш спацеў, спацелі спіна пад нялёгкаю ношай, лоб пад пілоткай. Адно плячо млеала ад почапкі санітарнай сумкі, а другое ад рамяння вінтоўкі СВТ. Як фельчару і малодшаму лейтэнанту яму ыалежала мець пісталет ТТ ці наган, ды ў шпіталі перад адпраўкай, мабыць, не знайшлося пісталета, узбройлі самазараднай вінтоўкай – не мог жа ён выпраўляцца ў тыл да ворага без аніякай зброі. Праўда, у дадатак да немалое колькасці медыкаментаў у сумцы яму наклалі ў рэчмияшок яшчэ чатыры пачкі толовых брыкетаў і дванаццаць ручных гранат-лімонак – на падарунак партызанам. Падарунак – то добра, думаў фельчар, толькі вось блудзіць з ім па беларускім лесе – малая прыемнасць. Зрэшты, добра яшчэ, што ім пашчасціла з прызямленнем унаучы, а то калі б патрапілі ў бой, глядзі, узлящеў бы Тумаш высока ў неба. З такім выбуховым грузам тое было зусім верагодна.

Увогуле ён меў поўнае права быць незадаволеным, калі не абураным найперш працэдурай свайго прызначэння ў партызаны. Хто і дзе прызначыў яго ў тыл да ворага, Тумаш не ведаў і цяпер, мабыць, ужо не ўведае ніколі. Усё ж раней ён ваяваў у танкавым корпусе, цягай танкістай з падбітых танкаў, пакуль не падпалаі самога. Аблепенія руکі і твар і праз дзесяць месяцаў пасля таго памятнага ранку пад Калітвой смылелі і гарэлі – часам зусім невыносна, асабліва на сонцы. Хоць і даўно ўсё зажыло, нарасла тоненъкая скура, сцягнулася, зморшчылася, брывоў ня стала зусім, а вушныя ракавіны зрабіліся маленъкія. Скуможыліся, як казала хірург Міціна, што ў маскоўскім шпіталі лячыла ягонія апёкі. А як падлячыла, Тумаша прызначылі памагаць у ардынатуры – за брата міласэрнасці. Што ж, справа была знаёмая, Тумаш не наракаў на новую службу і не ірвайся на фронт, як некаторыя маладыя. Ён лічыў, што сваё адваяваў, – за восем месяцаў хапіла яму пад завязку.

Ды во раптам спахапліся – заседзеўся ў тыле. Надвячоркам выхаднога дня прыбегла камісарка шпіталю – хутка, тэрмінова атрымаць зброю, боезапас і – на аэрадром. Праз дваццаць хвілінаў – машына. Без разгавораў. Ён ужо ведаў, што ў войску ўсё – «без разгавораў» і ўвогуле быў заўсёды гатовы да найгоршага ва ўласным

лёсе. І ўсё ж, пэўна, ён меў права ведаць – куды? Там скажуць – быў на ўсё вычарпальны адказ. Але дзе – там і хто скажа?

Канешне, не праз дваццаць хвілінаў, а гадзіны праз тры ён быў гатовы, атрымаў што было трэба і нават трохі счакаў ля прахадной, прыехаў грузавік поўны вайсковага люду. Узлезці ў высокі кузай з яго немалым грузам на спіне было цяжкавата, але хтось падаў руку, і ён узбраўся. А трохі агледзеўся, аж здзвіўся – куды гэта трапіў? Скразь маладыя дзявочыя твары пад новымі пілотачкамі, рыштунак на вузкіх плечуках, рэчмяшкі. І хто такія? – падзвіўся ў думках Тумаш, спірша падумаўшы – медыцына. Аказалася – не медыцына, а сувязь: радысткі, тэлефаністкі... Але куды? І хіба яго, фельчара, таксама з імі? Ды – там скажуць.

Невядома, што сказаі тым маўклівым дзяўчаткам, якіх грузавік павёз далей, а яго ссадзілі на паваротцы ў аэрапорт. Ужо вечарэла, горад застаўся ззаду, на ўзлётным полі раўлі маторы цяжкіх бамбардзіроўшчыкаў, і яго прывялі ў часовы брызентавы закутак, дзе немалады лейтэнант у лётнай фуражыцы гэпнуў перад ім аграмадны ранец: «Снаражайся!» – «Што гэта?» – здзвіўся Тумаш. «Як што? Парашут. Ці ты ня бачыў?»

Ён сапрауды першы раз у жыцці бачыў гэткую грувасткую штуковіну і няўцягна ўзяў яе ў рукі – цяжкаватая падла! Але што з ёй рабіць? «Як што? Ну і дзівак, не выпіў, а жартуе, – хікінуў лейтэнайт. – Ці без парашута скончеш? Але ж, мабыць, высока»,

Зусім зніякавеўшы, Тумаш узяў яшчэ і гэтую напханую чымсыці торбу, ня ведаючы, куды яе прыладзіць на сябе. Спіна ў яго была ўсяго адпа і на ёй ужо грувасціўся цяжканны рэчмяшок з толам і гранатамі, плячо ціснула не меней цяжкая санітарная сумка, на другім вісела зусім ня лёгенькая СВТ. Куды было надзяваць парашут? Тут да яго падышоў баець без пагонаў, – то быў Агрызкаў. Гэты, відаць, меў нейкі парашутны вопыт і, дазнаўшыся, што яны ляцяць разам, памог фельшару нагрузіць на сябе увесь яго рыштунак, ад якога Тумаш зрабіўся падобны да шматгорбага вяярлюда. «Што, першы раз?» – папытаўся Агрызкаў і, атрымаўшы збліжэнны адказ, толькі і вымавіў: «Да-а-а...»

Гэта яго шматзначнае «да-а-а» болей чым што іншое ўразіла, дык, мабыць жа, давядзецца ляцець. А ён у сваім жыцці ні разу не толькі не скакаў з парашутам, але і не сядзеў у самалёце. Нямала наездзіўся на фурманках і конна, калі пасвіў у дзяцінстве коней, пасля на аўтамабілях (вядома, у кузаве), наездзіўся на брані танкаў. Але не ў самалёце.

Аднак жа давялося.

У вялікай брызентавай палатцы пры святле сіняй лямпачкі іх пачалі ладкаваць па камандах.

Тады ўжо ля іх з Агрэзкавым паявіўся гэты рапучы камапдзір Гусакоў, які з паперкай у руках адшкуаў іх у гурце іншых і сказаў трываца яго, не адставаць. Яны і трымаліся. Тоўпіліся ў палатцы, затым ля самалёту ў дальнім канцы аэрадрома, пры пасадцы – ля кароценъкага дзюоралевага трапа. У самалёце селі двумя радкамі, чалавек вясмянцаць парашутыстаў, усе маўчалі. І Тумаш таксама маўчай – што і каму ён мог сказаць? Абвясціць, што не ўмее скакаць з парашутам, але тое, мабыць, палічылі б за сімуляцыю, за няўклодны намер выкруціцца ад небяспечнага задання. На тое ў Тумаша не ставала адваргі, і ён рагыў: як усе, так і ён. А калі разабе́цца, дык, мабыць, тое яму і наканавана. Не згарэў на зямлі, дык загіне ў паветры. Ды і хіба разбіцца аб зямлю горш, чым згарэць у танку? Ці быць на шмаццё расшкуматаным артылерыйскім снарадам? Мабыць, адна халера. Да пагібелі ён даўно быў гатовы.

Але спачатку яму давялося нямала адпакутаваць з іншай прычыны.

Як яны падняліся ў паветра, Тумаш аберуч ухапіўся за берагі металічнае лаўкі і ўжо не выпускаў яе да канца палёту. Увесь гэты блішаны самалёт трэсла, бы малярыніка ў лікаманцы. А пасля пачало яшчэ і кідаць угару і ўніз, сюды і туды праз усё неба. Тумаш думаў, званітуе, і з усіх сіл стрымліваў знаёмья прыступы, бо было сорамна як доктару калі б першы не ўтрымаўся. Іншыя, як ён бачыў, пачуваліся не лепей, але маўчалі, трывалі. Ну дык і ён трываў. Палёт іх доўжыўся, здавалася, бясконца, некаторыя ўрэшце і званітавалі. І калі над кабінай пілотаў замільгала лямпачка, людзі бы нават з палёгкай заварушыліся, сцяміўшы, што пакуты канчаюцца. Затое пачаліся іншыя. Для Тумаша дык пэўна яшчэ куды горшыя.

З кабіны выйшаў тоўсты лятун у футравай камізэльцы, – штось тыркнуўшы, насцеж расчыніў самалётныя дзвёры. Студзёнае начное паветра шырока шыбанула ў самалёт, парашутысты адразу паўскоквалі, канцы ад іх парашутаў ужо былі ўдзетыя на агульную вяроўку ўгары. І па камандзе «Пашол!» адзін за адным пачалі знікаць у чорным прадонні начы.

Праз хвіліну ў самалёце засталіся толькі яны ўтрох, іхні палёт доўжыўся яшчэ хвілінаў дваццаць. Нарэшце настала іхняя чарга, зноў расчыніліся страшныя дзвёры, праз аглушальны роў матараў Гусакоў штось гукнуў да яго і, торкнуўшы кулаком у бок, выскачыў у ветраную цемру. За ім трэба было скакаць Тумашу. Але ён спалохаўся. Так спалохаўся, што яго бы спаралізавала, ён не мог ступіць кроку да

прорвы-дзвярэй і сцяўся ля лаўкі. «Ну!» – вызверыўся тоўсты лятун. «Дык я не ўмею», – бязгучна прашаптаў Тумаш, і, мабыць, лятун пачуў тое, бо не паспей ён яшчэ што падумаць, як атрымаў такога магутнага выспятка ў зад, што ў наступнае імгненне ўжо захлынуўся ў віхуры начнога паветра.

Усё далейшае, што з ім адбывалася, ён кепска памятаў, адчуў толькі, як паваліўся ў нейкую калючую траву – трава, мабыць, яго і ўратавала. Парашут яшчэ трохі пацягнуў яго па зямлі і паволі абвяў у зацішным прыщемку. Гусакоў з Агрывказавым, што прызямліўся раней, адшукалі яго на лузе, памаглі сабраць слізкія пухіры парашута. «Хутчэй, хутчэй, не адставай, матаем адсюль», – шэптам камандаваў Гусакоў.

І яны адматалі па начы, можа, кіламетры чатыры ці болей. Напаткаўшы балацявіну, хуценька патапілі ў ёй свае парашуты і шыбанулі далей за камандзірам, які ж, пэўна, ведаў, куды іх вёў. Аказалася, вёў не туды.

Лясная сцяжына неўпрыкмет вывела іх на гэткую ж лясную дарожку – крыvuлястую, з гразёй у ніzkіх мясцінах, абраслую крапівой, лазняком і алешнікам. Хвойнік застаўся ззаду, пачыналася забалаць. Нікога паблізу не было, нікто ім пе спаткаўся. Косця асцярожна і моўкі вёў камандзіра, які не пераставаў турбавацца: а ці туды яны ідуць?

Сапраўды, турбавацца была прычына. Гусакоў у думках усё лаяўся – трэба ж, каб гэтак не паshanцавала на самым пачатку. Перад палётам яго тузай непакой – як давядзецца ляцець? Усё ж, хоць і нач, а могуць спаткаць нямецкія знішчальнікі ці зенітны агонь над лініяй фронту. Ды і – само дэсантаванне. Гусакоў не прызнаваўся нікому, што і сам скочыў унахи першы раз, набраўся нямала страху, але страх давялося зацяць у сабе – іншага ў ягоным становішчы не выпадала. Якраз самае страшнае мінулася нечакана ўдала. Гэта пасля началося іншое – завязаўся вузел нейкіх недарэчнасцяў, якія дасюль невядома як развязаць.

Галоўнае, аднак, – пільнасць і пільнасць. Як ужо ведаў капітан Гусакоў з свайго вайсковага і давайсковага вопыту, пільнасць – аснова поспеху. Страты пільнасці ёсць пагібел. Ды яшчэ тут, у тыле ворага.

Хлопец вёў іх рухава і ўпэўнена, відаць, тутэйшыя сцежкі ведаў няблага. Гусакоў трymаў яго на дыстанцыі пісталетнага стрэлу, каб у выпадку чаго... Ці мала што магло здарыцца, і камандзір мкнуўся быць гатовым да ўсяго. Яны абышлі гразкай узбочынай застаялую лужыну пад лазовым кустом і тады з-за хмызняковай павароткі

убачылі будынкі. Падобна, то была вёска – платы, за якімі зелянеў бульбоўнік, стажок свежага сена ля хлеўчука. Гусакоў ціха гукнуў да хлопца:

– Гэй! Што гэта?

– Барсукі, – бяспечна азірнуўся Косця. – Тут нічога. Нікога няма...

«Як гэта – нікога няма?» – незадаволена падумаў камандзір, адчуўшы міжвольны пратэт супраць з'яўлення гэтае вёскі, да якой іх бяспечна прывёў хлопец. Але ўжо, мабыць, было позна што-небудзь мяняць – іх убачыла нейкая кабета з крайняга ад лесу падворка. Убачыла і знерухомела, усё ўзіраючыся, узіраючыся ў іх, бы ў лясных звяроў. Гусакоў ужо ведаў гэткую звычку сялянскага люду, ад якой заўжды адчуваў сябе прыкра. Цяпер тым болей.

Невядома, ці вялікая была то вёска, гэтыя Барсукі, але Гусакоў не знайшоў іншага варыянта і пакорліва пайшоў за падлеткам. Той спакойна брыў сабе сярэдзінай вуліцы, а камандзір збочыў да плоту; тое ж загадаў заднім, выразна махнуўшы рукой. Вуліца пакуль што была пустая, толькі пад плотам у дзядоўніку ён спудзіў колькі курыць, якія з кудахтаннем пабеглі да свайго падворка. Тады з суседняга двара па другі бок вуліцы забрахаў сабака, відаць было – малы ды звяглівы, ягоны брэх яшчэ пабольшыў камандзіраў неспакой. Здалося, зараз выбегуць... І ён пашкадаваў ужо, што пайшоў за хлопцам, трэба было вёску абысці.

Але сабачка пабрахаў і сціх, а наперадзе, відаць было, вуліца ўжо канчалася, толькі на адным баку стаялі дзве хаты, а насупраць, за плотам, каласавала ладнае жыта. У перадапошнім двары, аднак, хтось варушыўся – раз-пораз з-за паркану вытыркалася жаночая галава ў белай хустцы і яшчэ хтось. Падышоўшы бліжэй, Гусакоў зразумеў – там парадковалі сена. Пасярод падворка стаяла брыка з сенам, і баба з сівабародым дзядком, упорваючы ў сена вілы, насілі яго кудысь за вугал – у пуню або паветку. Калі ён падышоў бліжэй, дзед апусціў вілы і зняў з потнай галавы картуз.

– Здраствуйце вам, – ціха мовіў да Гусакова, які, аднак, толькі здзівіўся – што гэта значыць? За каго ён прымае іх? За партызанаў ці, можа, за паліцаяў? Аднак жа ён стрымана кіўнуў у адказ – на ўсялякі выпадак. Косця наперадзе, здалося, без аніякай увагі на тое мінуў падворак і тады азірнуўся – супакоена і адкрыта. Мабыць, таму, што ўсё абышлося, і яны перайшлі вёску.

Тая супакоенасць, што, на думку Гусакова, межавала з бяспечнасцю, пе спадабалася камандзіру. Пакуль, аднак, даводзілася мірыцца з тым, што адбывалася. Ягоная камандзірская воля нібы

пераходзіла да гэтага хлопца, а той, мабыць, і не адчуваў таго. З вясковае вуліцы Косця выйшаў на палявую дарожку і спакойна сабе ішоў, па грудзі затулены рослым жытам. Жыта шапацела калоссем пад лёгкім ранішнім ветрам і здалося б нават прыгожым, калі б не клопат, які не пакідаў камандзіра.

– Косця, а што гэта ў вас скрэзь палоскі? – запытаў Гусакоў, азіраючы раздзелены межамі палявы прастор. – Ці немцы зямлю аддалі?

– Самі пабралі, – сказаў хлопец. – Дзе чыя ў каго была.

– Зноў аднаасобнікамі сталі? Ну.

«Гэта дрэнна», – падумаў камандзір. – Займеўшы зямлю, ці яны пойдуць да партызанаў у лес? Будуць у зямлі калупацца. Але хто ж тады разгорне масавую барацьбу з акупантамі?» Пагранічнік Гусакоў памятаў нядыўнія даваенныя гады ў Беларусі, як неахвотна расставаліся сяляне з зямлём у калектывізацыю. Колькі тады было гора і слёз! Урэшце загналі-такі ў калгасы. І цяпер усё насмарку. Хітрыя, аднак, гэтыя акупанты, ведаюць, што мужыку трэба. За слова супраць – расстрэл, а за зямлю – нічога.

Непадалёк наперадзе цымнёўся новы лес, і Гусакоў думаў: хутчэй бы туды, да лесу. Усё ж у полі, нават сярод жытва, ён не адчуваў патрэбнай бяспекі. Ці мала што... Тым болей, калі ў вёсцы іх бачылі і напэўна распазналі. Хоць ні пагонаў, ні зорак на іх не было, а паліцаі і партызаны, як ён ведаў, апраналіся хто ў што. Тым не менш – беражонага і Бог беражэ, падумаў камандзір і ўсміхнуўся. Вядома, ён быў балышавік і бязбожнік, але ведаў, што як прыпячэ, дык успомніш не толькі Бога. Хаця менавіта Бога, можа, і не варта было яму прыпамінаць. Перад Богам капітан Гусакоў быў грэшны яшчэ з даваенных часоў, як яны, пагранічнікі, мацавалі савецкую ўладу ў мястэчку, дзе была іх пагранкамендатура.

Мястэчка тое было не самавітае паселішча пры возеры – некалькі брукаваных вуліцаў, ablепленых габрэйскімі халупамі, трох ці чатыры нарыхтоўчыя сельпоўскія крамкі, кузня і два вялікія дамы – школа ды пагранкомендатура, дзе другі год служыў Гусакоў. Мяжа праходзіла адразу ж за мястэчкам у лесе, для яе аховы там была збудавана новая пагранзастава на адзін пагранузвод. Але самым прыкметным збудаваннем у мястэчку была старадаўняя царква, купалы якой былі бачны здалёк – ці не з усяе акругі. Можа, нават і з таго боку, з-за мяжы, што ўжо было недапушчальна з меркаваныняў дзяржаўной бяспекі. Царкву, канешне, у свой час зачынілі, папа арыштавалі, – тое было проста, за адну летнюю ноч. З царкоўнымі ж купаламі сталася

горш – як було іх пабурыць? Тая справа дасталася лейтэнанту Гусакову з дзесяткам яго пагранічнікаў.

Каб разбурыць купалы, спярша належала выдраць з іх аграмадныя жалезныя крыжы, якія толькі з зямлі выглядалі лёгкімі, амаль бязважкімі ў вышыні. Дабіраліся да іх цэлы дзень – гэтак было высока і небяспечна. Самы адважны з яго каманды чырвонаармеец Сямёнаў, абвязаўшы сябе вяроўкай, палез са званіцы на дах, але праваліўся ў праіржавелую дзірку і дужа параніў нагу. Болей смелых не знайшлося, давялося леzi на купал самому. Раней ён і ня ведаў, якая гэта агідная справа – вышыня і колькі ён натрываецца страху, пакуль дабярэцца да таго хісткага іржавага крыжа. Але мусіў дабрацца. Найперш таму, што бачыў у тым свій абавязак маладога бязбожніка-бальшавіка, якога тыдзень таму прынялі кандыдатам у партыю. Зноў жа, з зямлі, з пляца, падворкаў і нават дзяятва ад школы сачылі за яго антырэлігійным подзвігам, і там, ведаў ён, былі не толькі добразычлўцы. Мусіць, зманліва было ім убачыць, як ён сарвецца. Ды не сарваўся, марскім вузлом завязаў тоўстую вяроўку за аснову крыжа і злез на зямлю. Цягнулі крыж усёй грамадой – купка пагранічнікаў як асноўная сіла, якой памагалі местачковыя камсамольцы, усе партыйцы, а таксама некаторыя сяляне з навакольных вёсак. Цікава, што ніводзін яўрэй ім не памог, можа, таму, што сінагогі зачынілі раней. За той подзвіг на царкоўным купале Гусакоў атрымаў сваю першую адметнасць – знак «Выдатнік РСЧА», якім і ганарыўся да пачатку вайны. Можа, праз ту ўзнагароду пайшоў на павышэнне і прыдбай новае званне. Але тое трошкі пасля.

Пыльная палявая дарожка, пакрывуляўшы сярод жытніх ніваў, спусцілася ў лажок з раўком; яны перайшлі раз’езджаную неглыбокую ручайні і зноў узышлі на пагорак. Сонца ўжо ўзнялося высока і дужа паліла ў бясхмарным небе, гарэлі іх натруджаныя плечы пад цяжкаватымі, бы накладзенымі каменнем рэчмяшкамі. Усе спатнелі, прытаміліся, але Гусакоў не збаўляў хады, адно ўзіраўся наперад і па баках. На самым пагорку ён раптам ці не ўпершыню гучна вылайаўся: праз паўкіламетра наперадзе расцягнулася новая вёска, мяркуючы па ўсім, не маленская – садкі, агароды, вулічныя прысады мкнулі да самага лесу. Не, у такую вёску ісці было нельга. Пра тое ён і гукнуў хлопцу. Косця нічога не адказаў, толькі заклапочана агледзеў поле, ячменныя ніўкі, бульянішчы, раўчук з алешнікам; і бульянім узьмежкам павярнуў убок – у абход вёсکі. Блізка ў полі людзей не было, але далей, на вясковай аколіцы, мусіць, на тамашній дарозе,

паявіліся дзве брыкі, борзда кацілі кудысь у поле – мабыць, па сена. Неўзабаве яны схаваліся ў раўку, і камандзір з палёгкаю выдыхнуў.

Па дзённай гарачыні яны неяк дабрылі да лесу, які тут аказаўся дробным алешнікам хмызняком, і ззаду незадаволена азваўся Тумаш:

– Можа б, прыпыніца, га? Папалуднаваць!.. Мабыць, сапраўды тут можна было прыпыніца, падумаў Гусакоў, перакусіць з таго пайка, што яны атрымалі ў Маскве. Праўда, ён сам не адчуваў голаду, толькі хацелася піць. Але дзе напёшся? Не з балота ж піць брудную воду, шчэ падчэпіш якое халеры. Але найперш трэба было паглядзець на карту. Тым болей, што побач была вёска, назыву якой, пэўна ж, ведае Косця.

Адышоўшыся ад узылеску, яны прыпыніліся на невялічкай, абсыпанай смалянкамі прагаліне, скінулі з сябе ацяжэлья за дарогу валізы. Тумаш адразу паваліўся, дзе стаяў, Агрывіцаў спярша ўладкаваў на рэчмяшок задраныя ногі. Адышоўшыся трохі ўбок, Косця сціпла прысёў у траве.

– Якая то дзярэўня? – запытаўся ў яго камандзір.

– Стараселле гэта.

– Дык колькі да Багавізны?

Усе прымоўклі, чакаючы адказу на важнае пытанне. Трохі падумаўшы, Косця сказаў:

– Хто яго ведае. Можа, кілометраў з дзесяць. Каб па дарозе, я б сказаў пэўна. А так...

– Па дарозе выключаеца, – раздумна сказаў Гусакоў і зноў упіўся вачыма ў карту. Стараселля там не было. Значыць, да іхняга урочышча яшчэ давядзеца патопаць.

Тумаш tym часам развязаў сваю валізу і дастаў пару сухароў. Злавіўшы на сабе хлапечы позірк, адзін сухар працягнуў Косцю.

– На, пачастуйся гасцінцам з Масквы, – прамовіў ён і тут жа змоўк пад прыдзірлівым позіркам камандзіра.

– Не надта афішней свае гасцінцы. Паняў?

Так, ён зразумеў і адразу страціў ахвоту частаваць хлопца. Значыцца, не дазваляюць. Што ж, ці першы раз... Самому болей застанецца, як некалі казалі ў танкавым корпусе.

Старшина Агрывіцаў таксама ўпaryўся за дарогу і быў ня супраць, каб гадзіну спачыць, але адчуваў, што камандзір не дазволіць. Бы заведзеная спружына, камандзір пнецца да мэты і, пакуль яе не дасягне, не супакоїца і нікому спакою ня дасць. Мабыць, такі ўжо чалавек. Уё, аднак, ускладнялася яшчэ і тым, што ў яго канкрэтнае заданне, атрыманае вусна з забаронай дзе-небудзь

запісваць ці нават адзначаць. Агрызкаву сказалі, куды яны павінны прыбыць, але толькі прыблізна – урочышча Багавізна, дзе базавалася краіуніцтва партызанскае зоны. Урочышча вялізнае, нават не ўсё змясцілася на карце, але ўжо дайшоўши да яго, яны знайдуць той пункт, што ім трэба. Ісці ўвогуле было бяспечна, нікто за імі не бег, зasad не было, хлопец вёў спраўна, і яны маглі б спачышь дзе ў вёсцы. Папіць малачка, а то і чаго іншага...

Пасядзеўшы трохі над картай, Гусакоў зноў злосна вылаяўся і ўстаў на ногі.

– Старшына, а ну адышлемся!

Агрызкаў падняўся, і яны трохі адышліся ў алешнікавыя зараснікі, каб іх не пачулі Тумаш і Косця.

– Ты ўпэўнены, што хлопец не падвядзе? – ціха запытаў Гусакоў. Агрызкаў паціснуў плячыма.

– Быць упэўненым тут ні ў чым нельга. Але – вядзе...

– А думаеш, ведае – куды?

– Мабыць, ведае. Ён жа тутэйшы.

– Тутэйшы! У тым і праблема. Бач, як гэтых тутэйшых купляюць? Зямлёй!

Старшына на тое не адказаў, ён адно пазіраў на спатнедага камандзіра і думаў: ну чаго мандражыш, падазраваеш? Кепскі табе праваднік, дык ідзі ў вёску, знайдзі лепшага. Але ж, мабыць, зноў пашлеш старшыну?

– Ты во што, – сказаў Гусакоў. – Прыйдзем – пра хлопца ні слова. Нават і органам. Паняў?

– Я дык паняў. Але...

У позірку камандзіра ледзянела падазронасць, і Агрызкаў, можа, упершыню падумаў: ці не здагадвае ўса ён, хто такі старшына на справе? Мабыць, яму як камандзіру группы сказалі ў штабе даставіць старшыну на базу і ўсё. А хто навошта – наўрад ці ён дапытваўся, тым болей, што, калі і сказалі, дык і ведаць нікому не належыць. Рэжым сакрэтнасці. Зрэшты, нават для разумнага чалавека было няпроста сцяміць, хто такі старшына, ужо хоць бы з тае прычыны, што Агрызкаў прысланы з развед-дыверсійнага аддзелу штабу. Значыць, дыверсант-разведчык, што для старшыны і нялага. Ужо ён не будзе тут нічога тлумачыць і ні ў чым апраўдацца. Хай гэты капітан лічыць, як хоча.

Хаця, калі ён не дурань, дык разумее. Але навошта тады тузae старшыну, гуляе ў сакрэтнасць. Выпрабоўвае, ці каб падстрахавацца? Аднак старшына яму не падстрахоўшчык.

– Сумняваешся? Во і я сумняваюся, – сказаў, счакаўшы, камандзір. – Вот жа становішча, маць яго растакую!...

Так ні пра што канкрэтна не дамовіўшыся і ўвогуле не паразумеўшыся, абодва вярнуліся на палянку. Тумаш з Косцем ляпіва грызлі маскоўскія сухары, і камандзір адразу скамандаваў:

– Пад’ём! Патопалі далей. Ты, – павярнуўся ён да Косці, – вядзі! Але не туды завядзеш – пяняй на сябе. Паняў?

Косця не адказаў, толькі насупіўся з непрыемнасці ад камандзіравага дакору.

У хмызняковым гушчары яны натрапілі на зарасныкі спелага малінніку – буйныя сакаўныя ягады вінаграднымі гронкамі звісалі з галінастых, у рост чалавека сцяблін. Шкада, не было калі іх збіраць, толькі на хаду, адбіваючыся ад камароў, яны паспытаілі па колькі ягадзінаў. У лесе надвячоркам камары бы азвярэлі і, здавалася, за кожным кустом толькі і чакалі людзей. Хмары іх віліся над галовамі, кусалі лоб, твар, рукі, лезлі нават у нос і вочы – бышцам згладнёўшы, прагнулі чалавечай крыві. Косця, можа, прывыкшы, не надта на іх зважаў, затое астатнія адбіваліся ад іх aberуч, – то адной, то другой рукою. Хлопцу зрабілася крыйдна найперш на самога сябе, бо сапраўды ён неяк перастаў пазнаваць мясцовасць і часам блытаўся, у якім накірунку трэба ісці. Іншая справа – па дарозе, той шлях ён памятаў добра. Але ж камандзір сказаў, што па дарозе нельга, і ён бадай што пакутна перажывалаў недасканаласць уласнай памяці. Хіба пайсці ў вёску і папытанацца? Але ці пусцяць аднаго ў вёску?

Пакуль, аднак, яго спадарожнікі маўчалі, упартая прабираючыся праз хмызняк, маўчаў і Косця. Пасля камарынага гушчару пайшлі расцярабы і пералескі, тут хадакам стала лягчэй, можна было ісці шпарчэй. Часам ім траплялі лапікі сенажаццяў, на якіх трава была скошана і сена зvezена. Але тут Косцю стала балюча нагам, асабліва на рэштках дуддзя пад кустоўем. Хутка ён пракалоў ступню да крыва і прыкметна кульгаў. Ды камандзір не заўважыў таго, і хлопец не стаў яму гаварыць. Ён усё думаў пра Багавізну. Кепска, што давялося з’ездзіць туды ўсяго аднойчы і то зімовай парой. Зімой там, напэўна, усё выглядала інакш, чым улетку, і ён не надта запомніў драбніцы дарогі. Тады, седзачы ў санях, ён увесь час слухаў дзеда Багацэнка, які апавядалаў пра тое, як быў малады і служыў у пана за фурмана, які злы і нядобры быў пан і якая добрая маладая пані. У яе з фурманам усталявалася нават штосьці накшталт таемнага каханья, але не такое, каб давяло да чагось брыдлага, а далікатнае і дужа жаласлівае. Яна шкадавала фурмана, у якога якраз перад тым памерла маладая жонка, і ён быў у скрусе. Пан на пачатку той, мікалаеўскай вайны

загінуў у Галіччыне, а пані пасля рэвалюцыі з'ехала ў Варшаву. Болей яе фурман не спатыкаў і дагэтуль шкадуе яе. «А як звалі тую пані?» – папыталаўся Косця. «Звалі пані Анэля», – сказаў дзед Багацёнак. «Анэля, Анэля», – ангельскім голасам гучала ў хлапечай душы тое імя, і Косцю здалося, што і ён кахае добрую маладую пані. Але тое ён зразумеў пасля, праз колькі гадоў, а тады ягоным клопатам было завезці бацьку валёнкі. На далыніх лесараспрацоўках бацька працаваў у чунях – вераўчаных лапцях; накладваў для цеплыні сена, закручваў ануchy і так ішоў з мужчынамі ў лес. Адзіны ў хаце лапленыя валёнкі пакінуў сыну хадзіць у школу, – казаў, што яму яны непатрэбны, бо іх штодня трэба сушыць, а сушыць там няма дзе. Мусіць, аднак, бацька казаў няпраўду, іншыя ж мужчыны недзе сушылі свой абутак. Тым не менш Косця палову зімы прахадзіў у школу ў бацьковых валёнках, аж пакуль з гораду не прыехала да іх добрая щётка Наста, якая прывезла гамашы. Гамашы былі ня новыя, але сталі ўжо цеснаватыя яе пляменніку, і дужа прыдаліся Косцю. Валёнкі ж яны з маці вырашылі адvezці бацьку, во ён і павёз іх у Багавізу. Дзед Багацёнак якраз ехаў на станцыю і паварочваў, не даязджаючы да лесанарыхтовак. Якіх пару кіламетраў Косця пратупаў пешкі па саннай дарозе.

Цяпер пра дарогу не было ў каго папытатца – дзед памёр, а бацька немаведама дзе.

Патроху адбіваючыся ад камароў, Косця прыстала брыў у хмызняку і ўсё думаў: а ці туды ідзе? Некалі чытаў у кніжках, што ў пэўных выпадках можна арыентавацца па сонцу, але не разумеў як. Но ж сонца не стаіць на месцы, увесь час рухаецца ў небе і ўжо ніяк не паказвае, у якім баку Багавізна. З дому дык накірунак на яе быў пэўны – праз лес, на Барсуکі, затым па дарозе ля возера, праз расцягобы і Вялікае болота. Там усё было зразумела, а тут усё зблыталася. Можа, толькі інтуітыўна ён адчуваў, у які бок трэба рухацца, але пэўнасці ў тым ніякай не меў і пачаў асцерагацца, каб ягоную няпэўнасць не зауважыў камандзір, бо што тады будзе? Косцю было сорамна перад гэтymі партызанамі, прысланымі, як ён ужо зразумеў, з самай Масквы. Ён дужа хацеў ім у служыць, бо бачыў, як яны знемаглі са сваімі грузнаватымі валізамі, і гатоў быў пасабіць што несці. Але яму нічога не давалі. Ён быў бы рады, калі б далі хоць патрымаць вінтоўку ці аўтамат. Гэтую вінтоўку, званую СВТ, Косця бачыў упершыню. Звычайнія вінтоўкі ён ужо трymаў раней, ведаў, як зараджаць і як з іх страліць, а гэтую – не. Новая, значыць, зброя ў Чырвонай Арміі. Не тое, што ў партызанаў – куртатыя нямецкія аўтаматы, як у братоў Яхрэмавых, – ці далёка яны страляюць? Мінулай зімой браты прыязджалі ў вёску нарыйтоўваць для

партызанаў прадукты. Прывязаўшы да саней трох кароў, павялі іх на Востраў Барок, у свой партызанскі штаб. Таксама дзесьці на Багавізне.

Ужо на зымяркенні яны набрылі ў кустоўі на ледзьве прыкметную ў травянім доле дарожку і пайшлі па ёй. Дарожка была закінутая; даўно не езджаная і пакручастая, але, здалося, вяла ў здатным для іх накірунку. Праз хуткі час і зусім сцямнела. Навакольны хмызняк самкнуўся ў суцэльнім змроку начы, нават зблізу нічога не стала відаць. Дарогу можна было хіба мацаць нагамі, але ў травяністым доле тое было няпроста, і Косця наперадзе замарудзіў хаду. Тады камандзір ззаду ціха гукнуў: стой! Хлопец прыпрыніўся, прыпрыніўся і камандзір. З прыщемак да іх падышоў і стаў побач Агрызкаў. Яны трохі счакалі Тумаша, які, нарэшце прыплюёўшыся, стомлена-раздражнёна загаманіў:

– І колькі можна брысці? Усё без прывалу... Ці мы ад каго ўцякаем, ці каго даганяем... Дзіўна нават...

– Ладна, – сказаў камандзір. – Адыдземся ў старонку. На пару гадзін. Усё роўна ўжо...

Што ўсё роўна, ён не сказаў, сышоў з дарогі ў кусты, пралез праз нейкае рагатае голле і першы апусціўся, дзе стаў, – на росны травяні дол.

– Сядайма ўсе.

Яны адразу пасядалі, дзе хто прыпрыніўся, пазнімалі ношкі, вольна выцягнулі натруджаныя ногі. Сядзелі моўчкі, міжволі прыслухоўваючыся да стоеных гукаў начы. Недзє з перапынкамі, але настойліва вёў сваю песню турок. Лясное наваколле і ўначы жыло мноствам праяваў-гукаў, якіх тут вынікала, можа, нават больш, чым удзень. Ці тыя гукі цяпер рабіліся болей чутныя, таго Агрызкаў зразумець не мог. Ён першы раз начаваў у лесе і не мог заглушыць у сабе агіднага адчування страхавітасці, амаль боязі начнога лесу. Ведаў, дарма ноччу намагацца што ўбачыць – убачыць у цемры амаль немагчыма нічога, а што разгледзіш, усё фальшыва-прывіднае. Мабыць, уначы кожны куст загадкавы, кожная пляма зводдаль тоіцы падазроны знак. Болей пэўна ўначы служыць слых, які таксама часцяком памылковы. Яшчэ звечара як яны ішлі, дзесь убаку вуркала нейкая птушка, ці не балотны бугай? Трохі пераставала, бы задумвалася, а пасля пачынала зноў. Ці, можа, то была ўжо іншшая птушка, – таго гарадскі жыхар Агрызкаў сцяміць не мог. І ў кустах паблізу пачулася нейкае кэшканне – можа, зайца, а можа, якой соннай птахі?

Але ўжо наўрад ці чалавека, як уначы можа здацца. Наогул тут чалавекам не пахне, думаў Агрызкаў, мабыць, яны ўлезлі ў такую глушэчу, што навакол толькі кусты ды балоты. І ніводнай вёскі. Малайцы партызаны, ведаюць, дзе трэба партызаніць. Дарма Гусакоў тузаецца ды залішне асцерагаецца. Хіба што адчувае? А можа, у камандзіра якое іншае заданне, апрач тых яго брандзэлак-узнагарод?

Пакуль, аднак, вялікіх складанасцяў старшына Агрызкаў не бачыў. Праўда, партызанаў яны не спаткалі, але не спаткалі і немцаў або паліцаў. Вакол быццам мірная, як да вайны, зямля. На нівах каласуе жыта, сяляне нарыхтоўваюць сёна. Ведама, усім трэба есці. Але ж дзе ўсенародная баравацьба з акупантамі?

Паводле дакументаў вайсковае службы Агрызкаў значыўся ў якасці разведчыка-дыверсанта і быў уведзены ў адпаведны штат адпаведнай сакрэтнай службы. Аднак з самага пачатку вайны тая ягоная служба склалася так, што ён не меў ніякіх адносінаў ні да разведкі, ні да дыверсіяў, бо рабіў адмысловым кухарам трэцяга разраду.

Тое ягонае кухарства пачалося калісьці неспадзявана, амаль знянацку. Яшчэ перад вайной па сканчэнні школы ці не ўсе ягоныя сябры паступілі ў лётныя вайсковыя вучэльні. Лёша Агрызкаў таксама падаў дакumentы на лётчыка і нават паўтода рыхтаваўся – скакаў з парашутам з вышкі на гарадскім стадыёне. Экзамены ў вучэльню не былі цяжкія, экзаменаторы асабліва не прыдзіralіся па навуках, але Агрызкова забракавала медкамісія – падвялі ногі. Ён нават не ведаў, што ў яго плоская ступня, заўжды хадзіў і бегаў нармальна. Аказалася, з такой хваробай у авіяцыю нельга. Ён спрабаваў спрачацца, у авіяцыі, маўляў, не ў пяхоце, хадзіць не трэба. Але тыя, у белых халатах, былі няўмольныя – не паложана і ўсё. З вялікай крыўдай Лёшка Агрызкаў вярнуўся дамоў. Маці, у якой ён быў адзіны, затое любімы сынок, надзіва, не бедавала і хутка ўладкавала яго ў кулінарны тэхнікум, што мясціўся ў ладным дамку на суседній вуліцы. Праз два гады Лёшка атрымаў дыплом кулінара-кухара трэцяга разраду. Якраз пачалася вайна.

Як усталі мабілізоўваць моладзь, што не служыла кадравай, ён зноў заяўľу ў ваенкамапе, што хоча ў лётныя часці. Але ў яго запыталіся пра адкукацыю і, пачуўшы пра кулінарны тэхнікум, пераглянуліся. Сказалі заўтра зайсці на трэці паверх да палкоўніка-ваенкама. Той палкоўнік адразу ж даў накіраванне ў штаб акругі, дзе яго сустрэлі ў шырокім кабінече, павялі на нейкія склады, абмундзіравалі ў новенькае і аформілі ў нейкі дыверсійны аддзел. Напачатку ён быў азадачаны, калі не збянтэжаны. Але замест

нямецкага тылу яго прывезлі на прыгожае лецішча па Мажайскай шашы, дзе ён стаў гаспадаром невялічкай кухні вялікага начальніка, стараватага генерала ў сіней фуражцы, якога ўбачыў, аднак, толькі праз месяц.

Праца на кухні была даволі нудотная, ніякіх яго кулінарных ведаў там не патрабавалася. Ягоная кухарская навука была адкінутая, ён цалкам апынуўся ў падпарадкованні генералавай жонкі Матруны Іванаўны. Тая лепей за яго ведала, як смажыць катлеты, адбіваць біфштэксы і варыць боршч. Нічога іншага і не патрабавалася. Мабыць, генерал быў задаволены тым, да чаго прывык, і ягоны шэф-кухар дакладна выконваў усе патрабаванні гаспадыні – наконт солі, перцу, і без усялякіх там выкрутасаў. Увогуле Аляксею Агрызкаву неўзабаве тая кухня нямала надакучыла, і аднойчы ён папрасіў генерала адправіць яго на фронт. Ды генерал ціхім голасам паабязаў адправіць яго ў штрафную роту, калі ён не пакіне праяўляць свавольствы ў часе вайны. Агрызкаў палічыў сваю вайсковую кар'еру канчаткова зблішчанай і кожны дзень думаў, як уматанаць з таго прасмярдзелага смажанінай і цыбуляй лецішча.

Так доўжылася год ці болей. Неяк узімку генерал аб'явіў, што трэба падрыхтаваць банкет у вузкім коле з радаснай нагоды атрымання ім на пагоны яшчэ адной зоркі. Агрызкаву, каб было ўпраўнай, далі памочніцу – прыгожанькую вяртлявую Анечку, якая на другі ж дзень амаль выїжыла з кухні і яго і старую генеральшу – так ліха і весела ўпраўлялася з кастрюлямі і патэльнямі, пякла-смажыла і з адмысловым густам сэрвіравала стол. Для сервіроўкі прывезлі аднекуль фанерную скрыню парцаляны і крышталю, якія Анечка тонкімі пальчыкамі да вечара расстаўляла-перастаўляла на даўгім пад белым абрусам стале. Як там балівалі басавітая генералы і палкоўнікі, Агрызкаў не бачыў – шчыраваў з брудным посудам, затое Анечку разы тры, бы актрысу на біс, звалі ў залю. Пілі за яе здароўе і прыгажосць. Піла і яна. Але трошкі. Яна была дзяўчына разумная і не дазволіла б сабе напіцца.

Пасля таго вясёлага банкету генеральша, аднак, два дні праплакала, а пасля і зусім знікла. Куды – Агрызкаў не пытаўся і яму ніхто не казаў нічога. Кољкі дзён ён смажыў катлеты і варыў боршч на ўласны розум. А затым на генералавым лецішчы паявілася ўсё тая ж Анечка – ужо на правах гаспадыні. Да кухара Лёшкі яна аднеслася па-таварыску, бы да старога знаёмага. І надзіва яму – амаль перастала ўмешваща ў яго кухонныя справы. Бы нічога ў іх і не цяміла. Упершыню ён адчуў на лецішчы немадую свабоду. Нейкія байцы прывозілі ўранку набор субпродуктаў, ён атрымліваў іх па

накладной, смажыў съняданак генералу і яго маладой жонцы, удзень варыў украінскі боршч, які падабаў генерал, потым што-небудзь на лёгкую вячэру.

Праз хуткі час у генерала па службе здарылася запарка, ён пачаў дзесь прападаць да глыбокай ночы, а то і зусім не прыязджаць нанач. Пачаў адучачацца ў камандзіроўкі. Неяк вясной яго не было дэён дваццаць, — лётаў у партызанскі тыл, у Бранскія лясы. Анечка непакоілася, бедавала і сумавала і ўсё часцей наведвалася на кухню. Агрызкаў адчуў, што дабром тое не скончицца.

З пачатку лета ён начаваў на салдацкім тапчане ў прыбудоўцы, пад разложыстай старой яблыніяй, з якой пад восень гучна шпокалі аб толевы дах спелыя ружовыя яблычки. Неяк ветранай ноччу, засынаючы пад іхняе шпоканне, ён не адразу адчуў, як стукнула засаўка і на яго дыхнула не яблычным пахам, а хвалюочымі жаночымі духамі, тонкія пальчыкі ашчаперылі яго крутыя плечы. Уся ноч мінула тады пад гэты духмяны хвалюочы пах і задышлівы шэпт прыгожай маладой жанчыны. Ды ці толькі адна таяnoch...

Анечка была трохі старэйшая за яго, дваццацідвухгадовага бэйбуза, але па-жаночы сталася мудрэйшаю на цэлы век. Ужо яна ўмела пускаць пыл у вочы — і мужу, і сяброўкам, і генералавым саслужыўцам. Пры людзях яна ставілася да кухара строга і нават прыдзірліва, не саромелася груба вымавіць за недасмажаныя ці перасоленыя катлеты (якія, зрэшты, заўсёды былі нармальныя). Затое пасля, як за гасцямі зачыняліся дзвёры, кідалася яму на шыю і абляпляла твар пацалункамі. Ці не з яе ініцыятывы дыверсанту Агрызку прысвоілі чын старшыны — мінаючы ўсе сяржантскія ступені. Яна ўжо намякала яму і пра ордэн, які мог бы аформіць нейкі палкоўнік Ануфрыеў. Само сабой ён рэгулярна мяняў аблундзіроўку — апошні раз атрымаў афіцэрскую, з юфтавымі ботамі. Свае растаптаныя кірзачы кінуў цераз загарадзь на суседнія лецішча. Неяк у супакоеную хвіліну начнай шчырасці Анечка распавяяла маладому сябру пра сваю сардэчную драму, якая перавярнула ўсё яе жаночае жыщце. Яе муж — лётчык-герой — быў рэпрэсаваны ўладарнаю службай гэтага во генерала, і, хоць яе змусілі адмовіцца ад мужа, яна склала свой хітры, па-жаночы дасканалы план яго паратунку, палову якога ўжо выканала. Праз немалыя намаганні яна здолела завабіць сабой гэтага не надта старога яшчэ генерала і амаль сталася ягонаю жонкай. Яна дужа верыла ў сілу і моц свае жаноцкай прывабнасці і меркавала, што ўрэшце даможацца мэты. Заруکай таму было яе бязмежнае каханне да бязвінна трапіўшага ў бяду героя-

лётчыка, дзеля якога Анечка была гатовая на ўсё. Трымаючы яе ў сваіх няслабых абдымках, Лёшка Агрызкаў кісла ўсміхаўся ў цемры: ён дужа сумняваўся, што на месцы таго летуна захацей бы такога паратунку. Але ў Анечкі, відаць, былі адмысловыя наконт таго меркаванні, і ён змоўчаў, яшчэ мацней прыціскаючы да сябе трапяткое цела ласкавай жанчынкі.

Пры ўсёй яе жаночай дасканаласці Анечка, аднак, не ўлічыла некаторых асаблівасцяў прафесіі генерала-мужа. Хоць той і адчуваўся з дому, але, мабыць, не пакідаў яго без нагляду, і што-нішто з яе адносінаў з кухарам яму стала вядома. Тыдзень таму, неспадзянавана вярнуўшыся з камандзіроўкі, ён пакінуў свой «віліс» у пачатку вуліцы і да лецишча падышоў пехатой. У іхнай спальні наверсе жонкі не аказалася, Анечка ў той час бяспечна дасыпала сабе ў прыбудоўцы, а старшина-кухар распальваў пліту на кухні. Там жа генерал і абвясціў Агрызкаву, што яму ўсё вядома, што такія адносіны між кухарам і ягонаю жонкай недапушчальныя, і ён адсылае Аляксея ў партызансскую зону – на выпраўленне. «Куды?» – запытаў збянтэжаны кухар. У распараджэнніне беларускага сябра генерала, сакратара падпольнага абкаму. «Што ж, – абыякава падумаў Агрызкаў, – мабыць, і падпольныя сакратары любяць пажарскія катлеты, не ўсе харчуюцца канцэртатамі з маскоўскага харчкамбіната імя таварыша Мікаяна». Таго ж дня ён сабраў сваё небагатае майно і, трохі пастаяўшы перад генеральскай спальніяй, дзе, замкнушыся, плацала няшчасная Анечка, пайшоў на цягнік. У партызанскім штабе ўжо былі ў курсе, яго чакалі...

Тумаш заснуну адразу, як толькі паваліўся долу, і, здалося, яго тут жа піхнулі ў бок – уставай. Фельчар нават не адразу сцяміў, хто гэта і дзе ён. Аказалася, будзіць яго Агрызкаў, які стаіць над ім і штосыці ціха гамоніць.

Фельчар борздзенка сеў на траве і азірнуўся. Ну і месцечка яны выбралі для начлегу! Балота не балота, але і не лес – нейкая хмызняковая няўдобіца, парослая крапівой. Мабыць, ад яе ці, можа, ад камароў надта свярбелі руکі і твар. Ужо съвітала ці, можа, і зусім развіднела, але тут, у алешніку, было змрачнавата, смярдзела грыбной мухаморнай сырасцю, і ён настыла скалануўся са сну. Камандзір насупроць поркаўся ў сваім шматкаштойным рэчмяшкую, хлопчык Косця з маркотным выглядам стаяў зводдаль, чакаў.

– Доктар, у цябе сухарыка не засталося? – папытаўся Агрызкаў. – То дай пагрызыці. А то ў нас пуста.

Тумаш развязаў сваю не новую, з дзіркамі, атрыманую ў шпіталі тарбіну, дастаў спадыспаду два акрышаныя сухары. Адзін сухар

старшина разламаў напалам, палаўіну працягнуў Косцю. Той пакруціў галавой.

– Не хачу.

– Думаеш малінай пітацца? – сказаў старшина і схаваў сухар у кішэню. Побач падняўся на ногі і камандзір. Ён па-ранейшаму быў заклапочаны, нават раззлаваны з твару, начапіў на сябе майно – кірзовую сумку і рэчміашок, дбайна паправіў гімнасцёрку пад дзягтай з цяжкавата абліслай кабурой. Увогуле ношку камандзір меў, мабыць, лягчэйшую за іхнія, падумаў фельчар, беручы з долу замакрэлую ад расы віントоўку. Грузу ў яго ўсё ж набіралася болей за ўсіх.

– Хочаш, дам паняці, – сказаў ён да Косці, трymаючи за почапку санітарную сумку. Косця нясмела ўзяў яе aberуч, быццам паважкыў.

– Не цяжкая, самы раз будзе, – запэўніў фельчар, зірнуўшы ў бок камандзіра, які строга пазіраў на яго. Але не сказаў нічога.

Хрумкаючи сухары, яны выбраліся з кустоўя на ўчараашнюю дарожку.

У хмызняковым наваколлі стаяла золкая ранішняя цішыня, неба ўтары паволі святлела, але сонца яшчэ не было відаць. Каля вушэй ціха зудзелі камары, але не так, як учора звечару. «Мабыць, яшчэ не згаладнелі», – падумаў Тумаш. І яму чамусыці прыпомнілася, як коліс гэткім жа росным раннем ён хадзіў з вудай на возера – парыбачыць. Тады ён быў малады, нядайна скончыў фельчарскую вучэльню і на пару з доктарам Дашкеўічам рабіў у mestachkovym медпункце. Быў халасты, вадзіўся з mestachkovym дзёўкамі і неяк аднаго лета ўлёг у рыбалку, тым болей што адразу за mestachkovай аколіцай разлеглася невялікае маляўнічае азярко з трысняговымі берагамі. У адным месцы трыснёг расступаўся, і на нешырокай пясчанай водмелі каля дарогі купалася ў поўдзень і надвячоркам галасістая mestachkova дзяцьва. Тумаш абраў себе рыбацкі закутак наводдаль, ля дуба, паваленага бабрамі ў ваду, дзе часам браліся краснапёркі і акунъкі. Але як калі. Рыбак з Тумаша быў ня надта ўдачлівы, часам за ўесь ранак прыносіў якіх пару плотачак – кату на съяданак. Калі-нікалі, аднак, шчасціла болей. Аднойчы ён паставіў рэкорд – туzin акунъкоў, якіх і засмажыў якраз на дзень уласных народзінаў і запрасіў на пачастунак калегу – доктара Дашкеўіча. Дашкеўіч быў чалавек у гадах, жыў халасцяком і кватараўаў у сварлівой яўрэйкі Годы, з якой апошнім часам не размаўляў, пасварыўшыся і называўшы яе прагнай жыдоўкай. Болей пра ягоныя адносіны з гаспадыніяй фельчару не было вядома, ды ён і не пытаўся пра тое, заняты сваімі клопатамі – дзяўчатамі, дочкамі Лейбы Модаля, у кватэрэ якога нядайна

пасяліўся. Адносіны доктара з фельчарам былі адно службовыя, чыста афіцыйныя, – такія запачаткаваў негаваркі, амаль заўсёды маўклівы Дашкевіч. Цікава, што ён ніколі і ні з кім не піш – ні на працы, калі прымаў хворых, ні на выкліках у вёсках, нават калі ездзіў да парадзіх. Тое не ўсім падабалася ў мястэчку, некаторыя не любілі доктара, казалі: ганарысты, грэбую простым чалавекам. А тут на дні народзінаў калегі нечакана для фельчара выпіў, – можа, нават цэлую шклянку гарэлкі, бутэльку якой адмыслова для таго Тумаш купіў у сельпоўскай краме. І раптам доктар зрабіўся гаваркім, бы што ў ім прарвалася, – столкі ён нагаварыў за той вечар маладому фельчару, з жарам і болем, – і пра іхню занядбаную працу, і пра класавую барацьбу і калектывізацыю, пра ворагаў народу і нялюдскія органы. Аказалася, у горадзе арыштавалі доктаравага сына, навукоўца-хіміка, і бацька быў упэўнены, што бязвінна. Тумаш спярша аж спалохаўся, спрабаваў пярэчыць, не пагаджацца, але разумеў, што пярэчыць марна, доктар гаварыў праўду. Толькі пра ту ю праўду ў мястэчку не гаварыў ніхто, усе разумелі, але баяліся, нашто было гаварыць і доктару Дашкевічу? Хто не ведаў, што калгаснікі галадаюць, што інтэлігенцыя запалохана і пры঱яла вушы, што над усім пануюць органы, якія ўзялі ў свае кіпці і партыйнае кіраўніцтва. У раёне ўжо сёмы сакратар райкама партыі, шасцёра ранейшых рэпрэсаваныя. Але рэпрэсавана і безліч калгаснікаў, дырэктар школы і дзве настаўніцы. Нашто было гаварыць пра тое? Ці доўга з такімі поглядамі можна было гуляць на волі?

Мабыць, разумеючы тое, Тумаш не здзівіўся, калі праз тыдзень, прыйшоўшы ранкам у амбулаторыю, убачыў на яе дзвярах сургучную пячатку – ноччу доктара ўзялі. На ягонай кватэры ў Годы ўсю ноч ішоў ператрус, а да амбулаторыі ў тых, мабыць, яшчэ не дапрасталіся рукі. Менавіта тады Тумаш спалохаўся: цяпер возымуць яго. Падумаўшы так, вярнуўся дахаты, узяў сваю звіту з конскага воласу вуду і зашыўся на возеры ў самы дальні закутак. Рыба, аднак, ня брала, ды ён і не надта сачыў за паклёнкай, ягоная галава трашчэла ад страхавітых думак – што цяпер будзе? Усё ж яны там, за бутэлькай, былі толькі ўдву. Што можа падумаць доктар? Тумаш нічога не казаў нікому, але ж у старым і вялікім Лейбавым доме, апроч гаспадароў ды іхніх дачок, былі і яшчэ кватараць. Цераз дашчаную, абклееную старымі газетамі сцяну кватараўваў з сям'ёй настаўнік грамадазнаўства Квяткоўскі, з другога боку жыў пажылы бухгалтар сельпо – цікі і непрыкметны чалавек, прозвішча якога за два гады так і не запомніў Тумаш. Можа, іхню гаворку пачулі? Напэўна пачулі! Але ж на каго было наракаць?

Тумаш чакаў і баяўся арышту, але яго не арыштоўвалі – яго толькі паклікалі ў райаддзел НКВД і далі прачытаць некаторыя з выказваныняў Дашкевіча. Пытанне следчага было паставлена на рубам: казаў тое доктар ці не? Тумаш трохі павагаўся: увогуле ўсё было запісана правільна ці амаль правільна, мабыць, адмаўляць было марна, і ён пацвердзіў: так, гаварыў. І падтісаў. Тое следчага задаволіла, яго адпусцілі, сказалі: калі будзе трэба – паклічам.

Усё лета, восень, пачатак зімы, фінскую вайну і аж да пачатку Айчыннай фельчар Тумаш жыў пад гнётам страхавітага, трывожнага чакання – калі паклічуць? Праз тое панішчылася ягонае каханне з малодшай Лейбавай дачкой, ён ні з кім не ажаніўся, – страх перасіліў усё. Як пачалася вайна і яго мабілізавалі ў войска, Тумашу ў пэўным сэнсе стала нават лягчэй – чым далей, тым болей прыходзіла ўпэўненасць, што не паклічуць. І праўда, не паклікалі, і ён пакрысе адчуў сябе, як усе, з душы зваліўся штодзённы пакутлівы гнёт. Праўда, з вайной абрынуўся другі, які, пэўна, і выцягніў першы. Але то быў гнёт чакання пагібелі, які фельчар Тумаш перажываў не адзін, а наройні з усімі. Тут ужо наракаць не было на каго.

– Возера? – са звыклай трывогай гукнуў камандзір, убачыўшы, што Косця наперадзе спыніўся.

– Возера, ага. Я ведаю. Гэта Кузыроўская...

Яны ўсе прыпыніліся на пагорку ў рэдкім прыязёрным хвойніку – наперадзе, між рэдкіх і стромкіх хвояў сонечна блішчэла роўная паверхня выцягнутага ўlopерак возера з аброслымі трыснягом берагамі. Пад супрацьлеглым берагам відаць быў густа парослы кустоўем невялікі астрavok.

– Во і астрavok. Пэўна! – узрадавана мовіў хлопец з нізка павіслай санітарнай сумкай, надзетай цераз плячо. – Цяперака трэба абысці. Тут блізка, цераз рэчку.

– Як называецца рэчка? – пытаўся камандзір. Ён ужо разгарнуў вынятую з сумкі карту, распрастаў яе на каленях. Але як называецца рэчка, хлопец не ведаў і няўсямна паціснуў худымі плечукамі.

Хвіліну камандзір углядзеўся ў карту, агледзеў усе крыувулястыя рэчкі з нязвыклымі курсіўнымі назвамі. Там іх было некалькі, але гэтага возера не было. Але, мяркуючы па ўсім, яны ішлі правільна, іначай хлопец так лёгка не пазнаў бы знаёмую мясціну. Той факт надта ўзрадаваў камандзіра.

– То – шагам марш! Вядзі ў абход, Косця! – бадзёра скамандаваў Гусакоў.

Косця паглядзеў у адзін бок, у другі і рапшуча, амаль подбегам пусціўся між хвой з пагорка. Яны ўтрох жлава пайшлі следам.

На души ў камандзіра паспакайнела, нарэшце з'явілася ўпэўненасць. Хоць на карце гэтай мясцовасці яшчэ не было, але, калі хлопец яе пазнаў, дык, мабыць, неўзабаве будзе. Гусакову галоўнае, каб якую адзнаку тае мясцовасці ўбачыць на карце, астатняе ён вызначыць без праблемаў. Незалежна ад каго б там ні было. Тым болей – ад гэтага хлопца-падлетка. Смешна будзе прызнацца каму ў штабе, што вясковы пастушок два дні ратаваў іх, трох узброеных кадравых вайскоўцаў, вёў у партызанскі штаб, якога яны не маглі адшукаць нават з картай. Заблудзіліся, бы недарэкі. Бы апошнія малапісъменныя абармоты не маглі даць сабе рады...

Але, мусіць, так – заблудзіліся, хоць і не па сваёй віне – па чужой, як гэта ўсё ж часам бывае на вайне. Хоць капітан Гусакоў ваяваў нядоўга, да цяжкога ранення ў галаву, але хапіла на фронце і яму. Асабліва на пачатку вайны, калі ён з групай пагранічнікаў адступаў ад самага Беластока праз усю Беларусь да Салаўёўскай пераправы, дзе яго і параніла. Увесь час ішлі – удзень, а болей унаучы па ўжо занятай немцамі тэрыторыі, харчаваліся, а то і хаваліся па вёсках і хутарах, спатыкалі рознае. Былі харошыя дзядзькі і ѿткі, кармілі, прывячалі, паказвалі шлях на ўсход, плакалі, успамінаючы сваіх крэўных, што вось так недзе мыкаюць вайсковую долю. Але былі і інакшыя. Такія, што хацелі, каб хутчэй прыйшлі немцы ды ўстанавілі еўрапейскі парадак, распусцілі калгасы і вярнулі сялянам іхнюю, адабраную ў калгасы зямлю. Адзін настаўнік, як яны начавалі ў сельскай школе, усё даводзіў увечары, што нямецкая нацыя культурная, верыць у Бога. Што краіна, якая дала свету Іетэ і Шылера, не можа зрабіць некаму кепскага, – наладзіць і ў Беларусі цывілізаванае жыццё. Абы толькі скончылася вайна, а там усё будзе добра, лепей, чым пры саветах. Таго надта разумнага настаўніка давялося шлёнуть уранку пад сцяной яго школы. Нельга было такіх пакідаць акупантам, якія адразу зрабілі б з іх паліцаі ў паслалі забіваць камуністу і камсамольцу. Праўда, трохі было няёмка, што перад тым яны добра пасънедалі ў яго, нават пачаставаліся мёдам. Ну, але мёд – асобна, а палітыка асобна, як сказаў пасля іхні палітрук Сядзёлкін.

А то было горш. У другім месцы, на хутары маладая прыгожая шляхцянка нават не захацела размаўляць з імі, адно дзяйубла: не разумем і не разумем. Хаця як было не разумець простых пытаныняў, якія ёй задавалі ясным рускім языком? Як пасля яны дазваліся ў суседнім сяле, муж шляхцянкі быў афіцэр польскага войска, разбітага Чырвонай Арміяй у 39-м. Значыць, затаіла крыўду! Шкада, нязручна

было вяртацца на хутар, а то б яны паказалі ёй, як крыўдаваць на савецкую ўласць.

Праўда, то было ў Захадній Беларусі, толькі два гады таму далучанай да СССР, – упльвала доўгасць знаходжанне пад буржуазнай уладай. Ва Усходній жа было трохі інакш. Найперш складвалася ўражанне, што Усходняя абязлюднела – адны бабы ды дзеци ў вёсках, а мужыкі ці на фронце, ці ў партызанах, ці куды паходаваліся? Не магло ж так быць, каб усіх тамашніх калгасынікаў рэпрэсавалі ў трыццатыя гады, калі ішла непрыміръная класавая барацьба. Хаця, калі і рэпрэсавалі, дык, мабыць, было за што. Калі б так у свой час не зрабілі, дык во цяпер, як пачалася вайна, яны б напэўна стралялі чырвонаармейцам у спіну. Як у Прывалтыцы.

Возера яны абышлі ўдала – перабраліся цераз нешырокую багністую рачулку. Давялося пасцягваць боты, закасалі штаны. А старшына дык зняў і свае афіцэрскія брыджы, сказаў – надакучыла сушыцца, толькі ўчора падвечар высаході пасля начнога купання з парашутам. Паводзіў сябе старшына даволі незалежна, не надта выдаючы патрэбную падначаленасць, і тое часам раздражняла Гусакова. Але што ж, старшына – часовы падначалены, з тым даводзілася мірыцца. Знаў жа, не зусім і вайсковец – ні армеец, ні партызан, толькі прыкамандзіраваны для дастаўкі ў партызанскі штаб. Камандзір меркаваў, што старшына звязаны з органамі, хаця і не бачыў у тым нічога асаблівага – хто з імі не звязаны. Канешне, з ім трэба трymаць вуха востра. Но яшчэ невядома хто да каго прыкамандзіраваны, хто старшы, а хто малодшы. Вельмі нават можа стацца, што ён – і не старшына нават, не Агрэзкаў, а хто-небудзь іншы. Зрэшты, Гусакову да таго справа маленькая. Таксама як і да фельчара, які ўсё наравіў адстаць. Усё яму не панораву: то груз на спіне надта цяжка, то горача, то ідуць вельмі шпарка. Адставакаў на вайне Гусакоў бачыў шмат, іхнія мэты былі яму знаёмыя. У тое першае ваеннае лета з іхняе групы, што прабіралася на ўсход, ці не палова не дайшла, падставала. Па розных прычынах – то знясілелі, то панаціралі ногі, то заблудзіліся. Але найперш не захацелі ваяваць, захацелі дамоў – да жонак і дзетак. Жыць захацелі, падлогі.

За возерам мясцовасць нечакана змянілася – хвойны лес скончыўся, пачалося болота. Праўда, цяпер, у сухую пару, тут было суха – куп'істая імшарына з рэдкімі кустамі крушыны ды алешишніку, дробнымі нізкарослымі хвойкамі. Месцамі з-пад ботай сачылася чорная вада. Вакол была процьма журавінаў – кожная купіна як абсыпана чырванабокімі ягадамі. У пагодным, з рэдкімі аблачынамі небе кружыла наводдаль пара бацяноў, а над галовамі зноў пачалі

віцца хмары камароў ды рознае балотнай машкары, ад якой тут стала горш, чым у лесе. Старшына нейкі час спрабаваў адганяць іх веццем, але хутка кінуў – адагнаць іх было немагчыма. Добра, аднак, ім нікто не спаткаўся, мабыць, тут не было ні людзей, ні якога жытла, падобна, мясціна гэта была зусім не заселеная. Адно – у высокім з аблокамі небе няспынна кружылі бацяны ды зредчас, хлопаючы крыллем, нізка праляталі качкі. Учара шняе напружанне ў душы камандзіра апала, хоць турботны неспакой яшчэ заставаўся, але ўжо стала вальней. Цяпер Гусакоў ішоў першы, за ім блізка – Косця, іншыя пляліся зводдаль. Згаладнелыя, раз-пораз нагінаючыся, яны рвалі журавіны. Было горача, нізенькія балотныя дрэўцы ценю давалі мала. Пмнасцёрка зусім прамокла ад поту, Гусакоў расшпліў яе да апошняга гузіка, а цяжэлы рэчмяшок павесіў на адно плячо, каб трохі ахалонула спіна. У нейкай мясціне сярод балота, дзе дрэўцы здаліся яму болей бухматыя, ён прыпыніўся. Побач пад купкай крушынаў ляжаў звабны цянёк.

– Прывал!

Хутка яны ўсе сышліся ў тым цяньку, паселі радком – тварамі да балота, плячмі да дрэўцаў. Косця па сваёй патрэбе на хвіліну адхінуўся за купіну, а як вярнуўся, Агрывіскаў спытаўся:

– А што ты не ў партызанах? Кажуць, у вас жа ўсе, старыя і малыя, ваююць?

Косця памарудзіў, неяк перасмыкнуў не па-дзіцячы абвяльм тварам.

– Дык няма як маму пакінуць.

– Не пушчае, ага?

– Не. Бацька пайшоў, дык сказаў – маці памагаць.

– Ну бацька прыйдзе, тады ты пойдзеш. На змену бацьку. Ага?

Косця на тое не адказаў, толькі засмучоным позіркам глядзеў у балотную далячынъ, бы маючы намер убачыць бацьку. Туды ж з добрым тварам зірнуў і Агрывіскаў.

– Харашо! – сказаў старшына. – Каб яшчэ і пажраць. Кацялочак пярлоўкі. Га, доктар?

– Можа, табе яшчэ і катлет захацелася? – не надта добразычліва прамовіў Тумаш. – Прыйдзем – накормяць. Ужо ў партызанаў пярлоўкі знойдзецца.

– Гэта яшчэ як сказаць! Хаця, канешне, не з пустымі рукамі прыйдзем, праўда, камандзір? – цягнула на размову старшыну. – Цікава, а якія там у вас узнагароды? Медалі, мабыць?

Пэўна, каб надаць важнасць размове, Гусакоў вытрымаў паўзу, пакуль развязаў лямкі рэчавага мяшка. Вялікая кардонная ўпакоўка з

узнагародамі была ў поўнай спраўнасці, хіба трохі пакамечаная, але пячаткі на яе баках значыліся выразна.

– Каб ты ведаў, – не толькі медалі. Сем штук Баявога Чырвонага Сцяга, ордэн Суворава, тры ордэны Леніна...

– А медалі? – цікавіўся старшына.

– Ёсьць і медалі. «Партызану Айчыннай вайны» першай ступені трывцаць восем знакаў, другой ступені – шэсцьдзесят. Восем – «За адвагу» і пяць – «За баявыя заслугі».

– А «За баявыя заслугі» – каму? Папэжэ, мабыць? Ці ў партызанах няма папэжэ? Яны там усе з законнымі жонкамі...

На тое Гусакоў не адказаў – такі паварот гаворкі яму не падабаўся. Што і як у партызан, старшына пабачыць, як прыйдзе на базу. А то гэтыя роспыты былі надта падобныя на правакацыю.

– Да-а, будзе радасці партызанам, – сказаў старшына. – А вы, камандзір, узнагароджаны?

– Узнагароджаны, не бойся, – не надта ў тон адказаў Гусакоў.

– Нябось не меней, чым ордэнам Леніна?

– Не, не Леніна. Чым заслужыў, тым і ўзнагароджаны, таварыш старшына.

Старшына вольна адкінуўся на мяккі мох купіны.

– А я, ведаецце, яшчэ не. Не ўдастоіўся. Хіба ў партызанах палучу.

– Палучыш. У партызанах палучыш, – няпэўна азвайся Тумаш. – Ужо героя палучыш.

– Маю намер, – сур'ёзна зазначыў Агрызкаў. – Што ж – ваяваць ды не заслужыць узнагароду? Сам жа, мабыць, нахапаў у танковых войсках?

– Дзе ўжо нам? Мы ж – медыцина, каб ратаваць вас, дужа хвацкіх. Вунь пад Мярэфай аднага такога героя-камбата цягнуў пад агнём да дарогі, а ён на дарозе сканаў. Ну, думаў, за героя хоць медалёк падкінуць – дзе там! За што ж медалёк, калі сканаў, прайда?

– Гэта гледзячы, як сфармуляваць, – без ахвоты да размовы уставіў Гусакоў.

– Што сфармуляваць? – не сцяміў фельчар.

– Прадстаўленне. За адзін і той жа подзвіг можна медаль «За адвагу», а можна і Чырвоную Звязду. Гледзячы як аформлена.

– Слухай, доктар, вучыся, – зазначыў Агрызкаў. – Камандзір знае. Ён спец па фармулёўках.

Гусакоў прыпыніў размову, ён не надта любіў абмяркоўваць са старонімі свае службовыя справы. Што яны разумелі, гэтыя армейцы ці партызаны, з яго штабнога спецыфікі, якую і ён спасціг не адразу.

Спатрэбіўся час, праца і трыванне. Не абышлося без памылак і промахаў, – мабыць, як і ў кожнай адказнай справе.

Ва ўзнагародным аддзеле Гусакоў служыў без малога год – афармляў прысланыя з партызанска га тылу прадстаўленні, правяраў правільнасць фармулёвак і запісаў, вёў картатэку і строгі ўлік дакументаў на ўзнагароджаных. І ўсё – сакрэтна і абсалютна сакрэтна, як і належала ў адказнай штабной службе. Гэта толькі недасведчанаму магло здацца, што справа тая простая і для пісьменнага чалавека не мае вялікіх цяжкасцяў. Перадрукоўвай на добрай паперы прысланыя з часцей і злучэнняў рапарты, падкладвай у генералаву папку на подпіс ці зацвярджэнне – і ўсё. Часам забываюць, што ёсць яшчэ сакратарыят презід'ума Вярхоўнага Савета СССР, ёсць дзяржкантроль і парткам, ну і асобы аддзел – як і паложана – і ўсе кантралююць і правяраюць з правам ануляваць ці вярнуць на выпраўленне памылкі. У адным дакумэнце, напрыклад, напісалі Ціхмянёў, а ў іншым Ціхмянёў. Невялікая недакладнасць, як быццам, а яму, начальніку аддзела, давялося атрымаць вымову. Якраз напярэдадні дня Чырвонай Арміі, калі ўсе ў штабе атрымалі віншаванні і падзякі ў загадзе, а ён у іншым загадзе – вымову. Вось табе і нязначная граматычная памылка.

Горш за ўсё, што ягоная служба неяк выпала з усіх статутаў і нічым не рэгламентавана, што давала яму шмат магчымасцяў для ініцыятывы, але змушала і рызыкованаць. Ад ягонага ўмельства і сумлення залежала шмат што, у тым ліку і вырашэнне галоўнага пытання: ўзнагародзіць ці не? Ягоны папярэднік Усачоў меў нешчаслівую руку і што ні аформіць – няўдала, вяртаюць назад ды яшчэ з рэкламацыяй, за якую яму – спагнанне. Яно і зразумела. Калі напісаць, да прыкладу, што камандзір атраду добра кіраваў боем, паспяхова ўзяў які населены пункт, дзе было забіта 12 паліцаў і 2 узяты ў палон, – хто такому герою дасць ордэн Чырвонага Сцяга? Трэба трошкі паправіць, – зусім нязначна, але істотна. Найперш указаць сацыяльнае паходжанне камандзіра – тое, што ён з рабочай сям'і, што член ВКП(б). Калі беспартыйны, тое лепш не ўказваць, праста партыйнасць апусціць. Замест 12 забітых паліцаў лепш указаць 21 гітлераўца. Розніца невялікая, а ролю іграе выдатную. Ну і ававязкова ў канцы дадаць (з чырвонага радка), што справе Леніна-Сталіна адданы, гэта галоўнае і дужа шмат значыць у вачах сакратарыята ВС, дзярж- і парткантролю, асобага аддзела таксама.

На пачатку ягонай службы ў аддзеле, калі ён яшчэ не набраўся пэўнага вопыту, было некалькі выпадкаў, што ўзнагароду зніжалі, і тое выклікала абурэнне партызанаў. Але здарыўся і выпадак, калі

ордэн падвысілі адразу на тры ступені. Гэта калі замест «Айчынай вайны» партызану-снайперу далі ордэн Леніна. Тады ён ажно спалохаўся, бо прычынай таго стаў недагляд машыністкі, якая замест 28 забітых снайперам фашистаў выдрукавала 82. У аддзеле быў вялікі спалох, але нядоўгі: скаргі з месца не паступіла, бо хутка і камандзіра таго снайпера нялагаў ўзнагародзілі.

Зноў жа трэба ўлічаць, каго ўзнагароджваюць. Калі радавых партызанаў, ну там падрыўнікоў, разведчыкаў ці падпольячыкаў, можна ня дужа дбаць – гэтым што дадуць, тое і добра. А калі камбрыгаў ці камісараў? Не дай Бог камісару брыгады аформіць меншы ордэн, чымсъці камбрыгу. А то прышлоць голы тэкст кшталту: вёў вялікую палітмасавую работу па згуртаванні партыйнай арганізацыі атраду (ці брыгады), натхняў масы на выкананне задачаў, пастаўленых таварышам Сталіным у загадзе нумар такім. А дзе канкрэтыка? Начальства патрабуе канкрэтыку. І тады начальнік аддзелу капітан Гусакоў сядзе за стол і піша: сакратар падпольнага бюро (райкаму, абкаму, акружкаму) у самы рацучы момант бою асабістым прыкладам павёў людзей у контратаку, сам лёгшы за кулямёт, знішчыў 127 эсэсаўцаў, астатніх абраціў у бегства. Тое падабалася і гарантавала ўзнагароджанне высокім ордэнам Чырвонага Сцягу. Звычайна герой і не падазраваў, каму абавязаны, думаў: непасрэднаму начальніку, які прыслаў на яго малапісьменную цыдулку. Але капітан Гусакоў не мае ніякіх ні да кога прэтэнзіяў, ён выконваў свой вайсковы абавязак – не болей.

Трошкі, праўда, рабілася крываўнавата, Кусала самалюбства. Столькім героям ён забяспечыў урадавыя ўзнагароды, а сам як атрымаў летась ордэн Чырвонай Зоркі, так з ім і хадзіў, нібы які камандзір узводу, а не працаўнік Цэнтральнага штабу. Можа, з тae прычыны ён і папрасіўся ў гэтае дэсантаванне, хоць і разумеў, колькі яно ўтойвае небяспекі. І яго зразумелі. Генерал Кругляк з аддзелу кадраў аўтарытэтна сказаў: едзь! Вернешся – узнагародзім. Што ж, дзякую. Трэба толькі вярнуцца.

Была, аднак, у гэтай яго камандзіроўцы і яшчэ адна асаблівасць – пільная нутраная патрэба рэабілітавацца, ці што? Мабыць, у адным канкрэтным выпадку, афармляючы высокі ордэн, ён перастараўся. Увогуле ўсё адбылося гладка і паспяхова, начальнік атрымаў узнагароду, яго віншавалі і нават надрукавалі ў газетах. А потым... А потым таго начальніка ўзяў асобы аддзел, а Вярхоўны Савет ануляваў сваю ўзнагароду. Пачалося расследаванне, Гусакова выклікалі, дапытвалі. Не тое, каб наклалі спагнанне, ды ўсё ж узялі пад падазрэнне. Тут ён прызнаўся найперш самому сабе, што спудлаваў,

паспяшаўся. Мабыць, ніколі не трэба спяшацца, самому дзешавей абыдзецца. Але ж тады хто ведаў? Усё ведаюць хіба адны органы...

Косця таксама акрыяў душой, калі ўбачыў знаёмае возера. Тут яны летась спыняліся, як ездзілі на станцыю, паілі каня. Праўда, што знаходзіцца па той бок возера, хлопец ня ведаў, але напрамак на Багавізну адсюль вызначыў пэўна. Толькі ці далёка было да яе, сказаць таго ён не мог.

Па балоце ён ішоў разам з камандзірам, між куп'я па імшарыне тое было няцяжка. Санітарная сумка трохі муляла на ягоным плячы, ды нішто; ужо ён як-небудзь данясе. Тым больш, адпачыўшы ў цянъку пад кустом. Каб яшчэ што-небудзь з'есці. Але ежы тут не было, апроч хіба журавінаў. Ды хіба журавінамі пад'яскі?

Горш тое, што хацелася піць.

Можа, і дзіўна будзе каму гарадскому, што тут, на балоце, не было дзе напіцца, але пэўна так. Рэчка болей ім не трапляла, а вада з-пад імху была дужа непрываабная – рудая, з балотнай церухой, такой не пап'еш. І ён мусіў трыванець, адно імкнучыся наперад, каб як-небудзь дапнуцца да берага гэтага бясконцага балота. Ён быў упэўнены, што Багавізна блізка.

Адпачыўшы на купінے, яны зноў рушылі па хмызняковай імшарыне. Але неўзабаве збавілі хаду і нават спыніліся – камандзір здорава праваліўся праз мох у багну, спярша адной, а затым і абедзвюма нагамі. Косця памкнуўся яму памагчы, ды і сам загруз босьмі нагамі да самых каленяў. Тут яны агледзеліся, што наперадзе? Наперадзе аказалася яшчэ горш – пачыналася сапраўдная багна з асакой, аерам, вадзянымі вонкамі і дрыгвой.

Але што было ім рабіць? Ці, можа, вяртацца назад, ці спрабаваць прабірацца па гэтай дрыгве? Вяртацца, вядома, нікому не хацелася, і камандзір, пару разоў вылайўшыся, сказаў:

– Трэба выламаць палкі. З палкамі надзёжна! У блізкіх кустах яны павыламвалі сабе крывулякі-палкі, якімі пачалі пароць у мох і ваду – мацаць дно. Ботаў ужо не скідалі, не было патрэбы, бо там даўно ўжо чвякала і сіпела – набралася вады. Пакрысе намоклі і штаны – у Косці ажно да пояса. Босьня Косцевы ногі лёгка правальваліся ў дрыгву, затое лёгка і выцягваліся з яе. Не тое што ў Тумаша, які аднойчы згубіў свой кірзач. Пасля доўга лаяўся і шукаў у багне палкай, ды ўрэшце дастаў змакрэлай да пляча рукой.

Тут Косця зноў ішоў наперадзе – шукаў найлепшы кірунак, па якім брылі астатнія. Кожны крок даваўся яму цяжка. Спярша пароў у дрыгвянную кашу палкай – у адно, затым у другое месца, затым асцярожна ступаў туды і, калі не адразу правальваўся, хутка скакаў

на два-три крокі. А то кідаўся ўбок, каб не надта глыбока праваліцца. Камандзір за ім усё адставаў, губляў яго след і лаяўся. Косця адчуваў сябе вінаватым, але памагчы камандзіру не мог. Багна яна ўсюды здрадлівая, найлепш яе перайсці як мага хутчэй.

Мабыць, тое разумелі і астатнія, бо хоць зредчас і лаяліся, але ішлі за хлопцам. Тым болей, што наперадзе, трошкі ўбаку і зводдаль зацімнеўся нешырокі клінок маладога хвойніку, – падумала: там будзе сушэй.

Косця брыў, прыкідваў на вока, куды ступіць, і шырокая скакаў. Часам удала, а часам правальваўся аж да грудзей. Надвячоркам ён быў ужо ці не ўвесь мокры, перапэцканы чорнай тарфянай граззю. Ужо і санітарная сумка добра намачылася, як ён яе ні бярог ад вады. Тое яго болей за ўсё засмучала, але што зробіш? Іншыя таксама былі ўсе мокрыя з галавы да пят, з бруднымі рукамі і тварамі. Па гэткім балоце Косця яшчэ не хадзіў ніколі, не было патрэбы. Улетку сюды прыйходзілі бабы па ягады, але збиралі іх там, дзе суха. Нашто каму было лезці ў багну? Зімой, як балота ўмярзала, мужыкі, можа, і пераязджалі куды на санях – каб напрасткі. А болей каму што трэба ў балоце?

Аднаго разу Косця недагледзеў і шухнуў у прорву ледзьве не з галавой. Хлопец спалохаўся – так можна і ўтапіцца. Ледзьве выбавіўшыся з прадоння, стаў на купіне, перакуліў сумку, у якую таксама набралася вады. Так стаяў колкі хвілін, пакуль з ягонай апраткі цурком сцякала вада, і думаў, што Рабінзону ўсё ж было лепш – той пльў па моры, у чыстай вадзе. І яшчэ ў яго быў сябар – Пятніца... Удвух заўжды не так, як аднаму, – у два разы лягчэй у кожнай бядзе. Было б добра, калі б учора з ім пайшоў яго сябра Лёнька, яны, пэўна, хутчэй бы завялі партызанаў у Багавізну. Ды Лёнька паехаў вазіць з бацькам сёна, а Косця адбываў радоўку на пасце. Кепска, што ён нічога не сказаў нікому, Аўгуста там, пэўна, раскрычалася на ўсю вёску. З паўдня з ёй на пасту, канешне, пагнаў брацік Віцька. Малы яшчэ бегаць за каровамі, але больш няма каму. Косця любіў брата, можа, болей, чым маці, браў яго на возера вудзіць уклейкі, катаў на брыгчы, як звозілі сёна. А ўзімку расказваў прачытаныя кніжкі. Віцьку заўсёды ўважліва, амаль зачараўана слухаў, а пасля ўвечары мкнуўся расказаць пачутае маці. Маці, аднак, слухала кепска – яна болей плакала.

Каб хутчэй прыйшоў бацька, было б лягчэй, а галоўнае – весялей дома. І Віцьку, і Косцю, і, пэўна, павесялела б маці. А то ўсё сварыцца і плача, плача і сварыцца. Праклятая гэта вайна! Яна забрала іх бацьку. І вучыцца няма як. Няма школы, настаўнікі параз'яджаліся

хто куды. Некаторыя ў горад ці ў якую вёску. А настаўнік матэматыкі Пётр Максімавіч, кажуць, стаў паліцыянтам у раёне. Ціхі быў, добры вучыцель. Чаму так?

Далей яны ішлі так: Косця, які трохі прызвычаіўся да дрыгвянягога шляху, далекавата адрываўся ад астатніх – ён бы разведваў накірунак, пракладаючы ў імшарыне блытаны, разварушаны ў гразі след. Прайшоўшы, здаля чакаў камандзіра, які брыў не дужа рухава, болей ашчадна і, дагнаўшы хлопца, хвіліну адпачываў на купіне побач. Тады Косця зноў лез у багну і брыў далей. У адным месцы не было і купіны, каб спыніцца, і хлопец ледзьве не плыў, па плечы пагрузшы ў чорнай з аерам вадзе. Ля зарасніку жоўтых гарлачыкаў неяк выбраўся на мяльчэйшае, уладкаваў на кусце свою дашчэнту мокрую сумку і быў гатовы заплакаць, што гэтак няўдала завёў партызанаў. Думаў, камандзір яго вылае, як падыдзе бліжэй, і каб не слухаць лаянкі, зноў памкнуў у багну.

Так яны і прабіralіся – быццам перабежкамі на полі бою, як пажартаваў здаля старшына Агрызкаў. Малайцы партызаны, яшчэ сказаў ён, зашыліся так, што ніякі Пінкертон не знайдзе. Мабыць, так, думаў Косця, які таксама коліс чытаў пра Пінкертонам, але цяпер чамусыці не адчуў жаднага захаплення партызанскаю хітрасцю. Між тым хвойны грудок, куды яны трымалі накірунак, пакрысе набліжаўся. Хаця яшчэ доўга давялося ім боўтацца, правальвацца і караскацца на купіны, пакуль дасяглі цвярдзейшага пад нагамі. І не заўважылі нават, як за балотам села ў хмару нізкае сонца. Накаціўся вечар.

Нарэшце дасяглі хвойніку і выбавіліся з д'ябальскіх абдымкаў багны. Косця, як вылез з балота на вузенькі пясчаны беражок, адразу знясілена ўпаў і ляжаў, бы ў непрытомнасці. За ім вылез і таксама ўпаў камандзір. Павыбіralіся астатнія. Усе злосна, знясілена маўчали...

Першы ачомаўся на беразе камандзір, – сеў, пачаў знімаць боты, выліваць воду. Пасля павыкручваў анучы, прыпол гімнасцёркі. Ягоны речмяшок з каштоўнаю ношкай таксама быў добра падмочаны, як і палявая сумка. Але надта сушыцца ўжо не было як – сонца зайшло, удалечыні над балотам пачаў паднімацца лёгкі празрысты туманок. Агледзеўшы наваколле з хвойнікам, Гусакоў раптам нібы спалохана вымавіў:

– А гэта што такое?

Яны павярнулі голавы ў той бок, дзе недалёка канчаўся гэты пагорак-мысок з маладым хвойнікам – там, відаць было, тырчэў у неба драўляны знак трыгапункта, падобныя на які дзе-нідзе ўжо

трапляліся ім на тутэйшых палях. Згледзеўшы яго, камандзір адразу схапіўся за карту, дрыготкімі рукамі разгарнуў на траве яе падмочаны аркуш.

– Так, так, так!! Дык гэта ж трывалы пункт семдзесят пяць нуль. Точна! Старшына, а ну зірні, што па той бок сасняку.

Агрэзкаў, як заўжды, неахвотна падняўся, узяў аўтамат і палез у хвойнік. Седзячы трошкі ўбаку ад астатніх, фельчар заклапочана поркаўся ў сваім рэчмяшку, мармыгучы, што ўсё намокла, прапалі лякарствы. Да яўнае радасці камандзіра, здаецца, ён быў абыйкавы. А той, паспешна накручваў анучы, каб сунуць ногі ў мокрыя кірзачы. Аднак не пастеўён абуща, як з хвойнага гушчару вылез старшына.

– Ну што?

– Зноў балота.

– А за балотам што?

– За балотам нейкі барок. Лясок нейкі.

– Лясок! То ж – наш Востраў Барок! Мы ж прыйшлі нарэшце!.. – узнёсла абвясці Гусакоў.

Ён падхапіў карту і, пакінуўшы на траве рэчмяшок, таксама кінуўся ў хвойнік. На нейкі час яны там зніклі. Косця і Тумаш засталіся чакаць на беразе. Тым часам хутка зъмяркалася, насоўвалася ноч – ці не апошняя на іхнім бязладным шляху...

Гусакоў не памыліўся: на самым мыску хвойнай пясчанай касы, што адкульсі выцягнулася ў балота, тырчэлі ўгару трывлявательня бервяны трывалы пункта. На карце ён быў пазначаны лічбай 75,0. Зноў жа на карце ад яго цераз балота з выразнаю называю ўрочышча Багавізна значыўся хвойны гаёк, падпісаны дробненькім курсівам Востраў Барок, – якраз тое, куды ім было трэба. Куды яны накіроўваліся, скакалі на парашутах, паўзлі па балоце. Да жаданае мэты заставалася не болей як кіламетр ці два па карце. Але таксама цераз балота.

Тое, што зноў давядзенца ісці цераз балота, Гусакова не надта палохала, ён ужо ведаў, як яго перайсці. Была б мэта. Мэта цяпер паўстала перад ім блізка, здавалася, хоць ты вазьмі і дакраніся да яе рукоj.

– Дык што – пойдзем? – будзённым голасам мовіў старшына, які ўсё зразумеў без словаў.

Гусакоў чамусыці не адказаў нічога, яго трэслы – ад сцожы ці ад нярвовага напружання, якое, падобна, раптам апала, пакінуўшы пустку ў душы. Цяпер, калі Востраў Барок ён ужо бачыць і зараз яны рушаць туды, узнік новы клопат – што рабіць з хлопцам? Раней, як ішлі, прабіраліся цераз балота, ён неяк не думаў пра тое. Хлопец

памагаў, вёй, быў ім патрэбны – і добра. Але цяпер... Камандзір выразна адчуў, што яго нельга весці на базу і нельга адправіць дадому... Што ж з ім рабіць?

– Даўк ідзём? – павярнуўся да хвойніку старшына.

– Пастой! Ты гэта хлопца прывёў?

– Ну я. А што?

Старшына спыніўся – ён ужо адчуў штосьці кепскае, але яшчэ не разумеў, што.

– Не разумееш?

– Не разумею.

Ён чакаў адказу, але камандзір хвіліну марудзіў. Відаць, яму не хацелася штосьці тлумачыць падрабязна.

– Хлопца нельга весці на сакрэтную базу.

Старшына маўчаў. Але, бачна было, аж захваляваўся і няўцымна сеў на пясчаны дол.

– Да-а, – збянтэжана вымавіў ён.

– Вот табе і да-а!

Гусакоў адчуў, што той усё зразумеў, – не маленъкі! І нічога болей яму тлумачыць не трэба.

– Адвядзеш у старонку і застрэліш, – ціха сказаў Гусакоў і зацяў дыханне. Старшына азвайся не адразу.

– А чаму я?

– А хто ж? Ты прывёў?

– Я не буду! – падумаўшы, рашуча сказаў старшына і ўстаў з долу.

– Катэгарычна?

– Катэгарычна.

Заклапочана павярнуўшыся на месцы, Гусакоў паўзіраўся цераз балота, якое ўсё болей змрачнела. Яшчэ трошкі часу – і высокія дрэвы Барка за балотам засцеле змрочны туман. Трэба запомніць накірунак, бо давядзеца ісці паначы. Трошкі не хапіла відна.

– Ідзі пакліч фельчара, – загадаў камандзір. Старшына ўстаў і моўчкі палез у гушчар.

Гусакоў застаўся адзін, ён нервова лаяўся ў думках: вось жа халера! Не падумаў, што так можа ўсё стацца. Усё ішло ладна, яны без стратаў і сутыгчак дабраліся да мэты і – на табе; невялічкая балючая проблема. Даволі паскудны сюрпрыз! Але, можа, гэта толькі здаецца – проблема? Увогуле, – якая проблема? На акупаванай тэрыторыі. Аднаго чалавека. Хоць бы і хлопчыка. Немцы іх вунь колкі нішчаць кожнага дня – і хлопчыкаў, і дзяўчыннак. Шкада, канешне, але ж бяспека партызанскаага злучэння важней. Адпусціш, а калі

перахопяць немцы? Ужо ў гестапа ўмеюць выцягваць сакрэты. Не толькі ў падлеткаў-хлопчыкаў. А гэты старшына – не буду. Шкада. Быццам яму не шкада. Ці генералам, камандуючым на фронце не шкада гэткіх во ці трохі старэйшых хлопцаў, што тысячамі кідаюць у бой, і тыя не вяртаюцца, застаюцца ўгнойваць рускую зямлю? Мабыць, шкада. Але будзеш усіх шкадаваць, не дачакаешся перамогі. Сам ляжаш у зямлю.

Мусіць, што ляжаш сам – тое галоўнае. Для кожнага. І для яго таксама. Бо і ён у пастцы – хлопца ні пусціць, ні ўзяць з сабой нельга. Адразу ж прычэпіцца асобы аддзел: скуль? Хто дазволіў? А то і – хто ўняздрыў. Не, лепей за ўсё, калі хлопцу – хана. Можа, і для яго лепей таксама.

З хвойніку вылез Тумаш, маўкліва спыніўся воддалъ.

– Тумаш, ты – балыпавік?

– Беспартыйны.

– Дзеці ёсць?

– Не-а. Не жанаты. Не паспей...

Камандзір памарудзіў.

– Бяры хлопца, адвядзі ў кусты і стрэльні.

Тумаш моўчкі стаяў, бы глухі.

– Ну што маўчыш?

– Думаю, ці вы здурнелі?

– Здурнееш! – амаль закрычаў Гусакоў. – З вамі здурнееш! Што ж вы не разумееце, што я не маю права весці яго на базу? Там жа штаб усяго злучэння, што яны нам скажуць. Яны ж нас паставяць пад сценку, ты разумееш? Ці ты не ведаеш, што такое органы!

– А, органы...! І тут органы! – прабурчэў Тумаш. – Ну што ж...

Маё дзела маленькае. Загадваеце – выканую. Але я не адказваю. Вы...

Усё мармыгучы нешта, ён палез у хвойнік, Гусакоў застаўся адзін. Яго ўжо здорава трэсла – ад мокрай апраткі, вечаровай золкасці, нервовага ўзбуджэння ці ад усяго разам. Нядоўга паставяўшы, ён таксама палез праз хвойнік на тое месца, куды яны вылезлі з балота і дзе заставалася яго ношка. Тумаша з хлопцам там ужо не было. Абапёршыся локцямі аб калені, на беразе сядзеў старшына; падобна, ён таксама калаціўся ад балотнае золі.

– Пайшоў?

– Павёў, – адчужаным тонам мовіў старшына. Побач ляжаў речмяшок камандзіра, а таксама санітарная сумка і валізка Тумаша. Віントукі яго не было. Камандзір надзеў на плечы свой речмяшок, схаваў у сумку карту.

Яны пачалі чакаць – чакаць стрэлу. Ды стрэлу чамусыці не было. Уздоўж берагу, трывожна залопаўшы крыллем, паляцела кудысьці качка, за ёй неўзабаве другая. Ужо ці не павёў ён хлопца куды далёка, думаў Гусакоў. Усё ж фельчар франтавік волытны і не павінен упусціць падметка, калі той кінецца наўцёкі. Ды і не павінен пабегчы. Калі з ім ласкава, абыходліва, каб лішне не нерваваць перад стрэлам. Аднак жа трохі падазрон, што фельчар лёгка пагадзіўся. Усё ж, каб забіць чалавека, мабыць, трэба мець адмысловую рашучасць, якое вось Гусакоў не меў. Ён на вайне не забіў яшчэ ніводнага фрыца – не было нагоды. У гэтым сэнсе ягонае сумленыне чыстае. Хоць тое яго суцяшала.

Стрэлу яны чакалі, здалося, няспечпна доўта – аж здрывжэліся абодва ад перанапругі. І стрэл нараэшце грымнуў – ня так і далёка, у хвойнічку. Глухаватае ў тумане рэха перакацілася цераз балота і заглухла. Мабыць, дасягla і ў іхні жаданы Барок. Ужо можна было б ісці па той бок хвойніку, але спярша трэба было дачакацца Тумаша.

Тумаш, аднак, усё не ішоў. Можа, заблудзіўся і павярнуў не ў той бок? А можа, куды падаўся? Калі наўцёкі?

Ужо і сцямнелася. Хвойны мысок зачарнёўся пакатым гарбом сярод дымнага туману над балотам. Страхавітае нецярпенне ўсё болей агортвала абодвух.

Яшчэ прадзіраючыся праз гушчар да Косці, Тумаш толькі дзівіўся, як у гэтых партызанаў усё хутка і праста.

Увогуле ў сваім жыцці ён пабачыў нямала агіднага і страшнага, на вайне таксама. Бачыў, як танкісты душылі на дарозе двух звязаных эсэсаўцаў, паволі наядздаючы на іх гусеніцамі. Рабілі тое прылюдна, напаказ пехацінкам-дэсанантнікам, шмат якіх сабралася наўкола паглядзець цікавае відовішча. П'яны лейтэнант сядзеў на крыле трыццацьчацвёркі і ўзіраўся ў вочы звар'яцэльных ад болю ахвяраў, голасна каментуючы, як у тых вылазяць вочы з арбітаў. Шмат якія вакол захапляліся, крычалі: давай астатніх! Астатнія, чалавек восем палонных з паабдзіранымі пагонамі, чакалі свае чаргі. Але то былі эсэсаўцы, зацятая гітлераўцы, якія ўпарты ваявалі і нават перад смерцю раз-пораз кідалі ўгору руکі – хайль Гітлер! А другі раз нашыя самаходчыкі каралі ўласаўца. Пасадзілі на тоўсты, бы бервяно, ствольны тормаз свае 152-міліметровай гарматы, звязалі ўнізе ногі і стрэлілі. Толькі ашмоцце паляцела ў паветра ды крывавымі пляцкамі заляпіла твары тых, што сабраліся наўкола. Добра, фельчар стаяў убаку. А цяпер во ўбок не адышёўся.

Але ж тут – хлопчык. Не вораг і не партызан, можа, сын партызана. Узялі, пакарысталіся і – прэч. Бы якую анучу. І ўсё з

меркаванняў бяспекі, сакрэтнасці, каб не прычыніць шкоды. Але каму? Тым, што сядзяць за балотам і бароняць краіну. І сацыялізм. І камунізм. Каб ім зручней і спакайней было бараніць, ён, беспартыйны фельчар, змушаны застрэліць хлопца. Тыя ж, канешне, страляць не будуць, яны таго сабе не дазволяць.

А ягонымі рукамі можна. Мабыць, чужымі рукамі ўсё можна – і забіць, і памілаваць.

Вось жа д'ябальская нявыкрутка! І што зробіш? Не выканаш загаду, сам можаш атрымаць кулю ў лоб. Але і як выканаць?

Мабыць, зусім не прадчуваючы, што над ім навісла, Косця ў мокрай апратцы спакойна сядзеў сабе на сухім беражку і дробна тросця ад сцюжы. І як уздзень – у сваёй велікаватай кепцы, якая адна і засталася ў яго сухая. Калі Тумаш вылез з хвойніку, хлопец запытальна ўгледзеўся ў яго – чаго, маўляў, тут марудзяць, не ідуць, куды трэба. Бо ж сапраўды Востраў Барок зусім побач, ён да яго прывёў, не заблудзіў, і тым быў амаль задаволены. Можа, нават чакаў падзякі ці ўзнагароды з ліку тых медалёў, што нёс камандзір. Хіба ж не заслужыў?

Тумаш, аднак, не чуў хлопцовых думак, ён дужа маркоціўся ад скрухі, бо не ведаў, як вымавіць тое слова, за якім пачнецца нялюдскасць. Ён ледзьве змусіў сябе прыщіла прамармытаць: «Ну, пойдзем!...»

Хлопец устаў, здрыгнуўся і чакаў, яшчэ не ведаочы, куды ісці. Сваё ён адвёў, цяпер, мабыць, павінны весці яго. Толькі куды?

– А куды?

– Туды. У сасоннік, – перасмыкнуўшы абпаленымі вуснамі, прамовіў Тумаш. – Тут, недалёка.

Відаць было ў паўзмроку, як Косця няўцямна цепніў плячыма, але пайшоў, – спярша па беразе, а пасля мусіў улезці ў гушчар, бо прайсці па беразе ўжо не было як – не стала і берага. Тумаш палез за ім следам. Ужо ўпоцемку, прабіраючыся праз калючы хвойнік, хлопец пару разоў прыпыніўся, мяркуючы, што фельчар яму штосьці скажа. Але фельчар не казаў нічога – фельчар усё думаў – дзе? Дзе яму стрэльнуць? У гушчары было цёмна і нязручна, ён мог не трапіць. А пасля з'явілася маленъкая думка – можа, ён уцячэ? Уцячы было ўвогуле лёгка, і Тумаш бы яго не дагнаў. А можа, і не спрабаваў бы дагнаць, што ён, сабака? Ці які міліцыянт. Ён фельчар, медык, ягоны аваставязак лячыць людзей, а не забіваць іх. Ды во змушаны...

Але хлопец не ўцякаў, спакойна ішоў да свае пагібелі, і фельчару аж зрабілася злосна. Трэба нарадзіцца гэткаму дурню! Ці ён не разумее?

А хіба ж усё разумеў Тумаш?

– А куды... куды мы ідзём? – упершыню з ціхай трывогай папытаўся Косця. Яны ўжо далекавата адышліся ад берага, ужо трэба было паспяшацца зрабіць, што загадана, а Тумаш усё не мог набрацца рапучасці і толькі мармытаў штось бездапаможнае. І хлопец, мабыць, адчуў штосьці нядобрае ў настроі гэтага чалавека.

– Куды вы мяне ведзяце? – ужо голасна, з надрывам, папытаўся Косця і стаў. «Ах, каб ты прapaў, дурань, – падумаў Тумаш. – Ну што з ім рабіць?»

– Слухай, – няцвёрда сказаў ён. – Ты – бяжы!

– Куды?

– Бяжы ты, халера на цябе. Не разумееш, ці што?

– Бегчы? Дзядзька, вы не партызаны? Вы не партызаны! – раптам праз плач закрычаў ён, бы штось зразумеўшы.

– Уцякай! – крикнуў Тумаш. – Бяжы, ну!..

Мабыць, Косця ўсё ж зразумеў, што ад яго патрабавалася, і падаўся ў чорны гушчар. Тумаш аж уздыхнуў з палёгкай, падняў сваю СВТ і стрэліў угару. Стрэл грымнуў нечакана гучна, аж аглушыў фельчара. Той стаіўся, трохі счакаў, пакуль заглухла над балотам далёкае рэха, услыхаўся. Хлопца ўжо не чутна было ў хвойніку, мабыць, можна было вяртацца на бераг. Але вяртацца туды не хацелася, і Тумаш стаяў, слухаў, чакаў, аж покуль здаля не данесліся выгукі ці, можа, яму здалося. Але – не здалося, бо зараз жа за імі грымотна пратрашчэла чарга, другая, дзве запар – гучнае водгуле разнеслася над балотам. Тумаш спярша прысеў, затым ускочыў і кінуўся ў другі бок, – да камандзіра з Агрызкам. Але па ягоным шляху гучна зашчоўкалі кулі, ссечаныя імі галінкі сыпанулі з хвой. «Авохці мне, ну ўліп! Ну ўліп!» – стукала пякельная думка. Бегучы, фельчар усё чакаў – зрэжа, во гэтая зрэжа і яго. Ён і прысядаў у хвойніку, і бег, бы заяц, – блытана і не ўлад, абдзіраючы галаву і твар аб калючае голле.

Як выскачыў з хвойніку на вузенькі асакаваты бераг, кулі хвасталі воддарль, мабыць, цяпер па яго двух спадарожніках – рыкашэтам разъляталіся і візгалі над балотам – Тумаш прыпыніўся, лёг. Куды ж было бегчы? Хто і адкуль страляў, яму было ўсё роўна. Тыя ці іншыя, але яго намагаліся забіць, і ён мусіў ад іх ратавацца. Толькі дзе тут было ратавацца? Памарудзіўшы, ён шаснаву у балотную глыб, адразу праваліўшыся па сцёгавы. Добра, што ягоная ношка – речмяшок і сумка – засталіся там, улегцы яму стала зручней. І ён пабрыў па багне, далей ад хвойніку, усё болей улазячы ў ваду. Віントуюку, аднак, не кідаў, віントуюка яшчэ магла спатрэбіцца. Хаця і не для паратунку – адчуваў, уратаваць яго магло толькі балота.

Як там спынілася страляніна, тады і ён спыніўся, стаіўся ў багне, прыціх, думаў, куды падацца.

Старшына на беразе скалануўся – пачуў галасы. Здалося, у тым баку, куды пайшоў Тумаш. Два ці тры выгукі, і даўгая аўтаматная чарга зрушыла начную цішыню. Зусім блізка – над галавой і побач страхавіта ціўкнулі кулі.

– Што гэта? – вырвалася ў Гусакова.

– Ярунда гэта, камандзір! – з адчаем выгукнуў старшына. Ягоны голас адразу заглушыла некалькі чэргаў зблізку – ужо з самага хвойніку. Білі ў бок трыгапункта, а кулі ляцелі цераз іх галовы па беразе, разляталіся над балотам. Старшына схапіўся за аўтамат, але камандзір побач крыкнуў:

– Не страляй!

Яны ляжалі на самым беразе, тулячыся да воглага пяску; бегчы ў балота, аднак, не адважваліся. Праз кароткі час зноў ударыла некалькі чэргаў – ужо з двух накірункаў, ад хвойніку і ад трыгапункта. Іх перакрыжаваныя трасы агнянымі мухамі нізка палацелі над балотам і згаслі ў тумане. Камандзір з пісталетам у руцэ прыўстаў на каленях і хацеў штось крыкнуць. Але толькі войкнуў і споўз долу. Старшына ўцяўся ў пясок як мага ніжэй і ляжаў так, з аўтаматам у руках. Ён не страляў. Ён ужо разумеў, што гэта – свае і што зараз яны іх расстраляюць, як, мабыць, ужо расстралялі Тумаша. Гэтыя хлопцы сваю справу знаюць – спрактыкованыя партызаны!..

Гусакоў зноў прыўзняўся на адно калена і зноў хацеў штось крыкнуць, ды ўжо не крыкнуў. Пад новай чаргой ва ўпор торкнуўся ілбом у пясок і заціх.

– Гэй, вашу маць! – губляючы вытрымку, ва ўсё горла закрычаў Агрызкаў. – Што робіце, блядзі! – і лежачы, даў даўгую чаргу з аўтамата – у неба.

Надзіва, чэргі з хвойніку разам спыніліся, пачуліся недалёкія, бы сцішаныя галасы. З цёмнага гушчару вынікла шэрая постаць, прыгнуўшыся спынілася ў неращучасці. За ёй з'явілася яшчэ адна.

– Тут яны! Во ляжаць...

– Улажылі такі.

– Іш адкуль падбіralіся. Думалі, не ўбачым...

Гусакоў не варушыўся. Наўкола на траве бялелі новенькія партызанскія медалі з расшкіматанага чаргой яго рэчмяшка. Старшына памалу падняўся і сеў на пяску, сціскаючы рукој плячо. Праз пальцы па рукаве горача лілася кроў, і было няспечана паныла...

Чорт ведае, што яны нарабілі!..

ЗНАК БЯДЫ

Час і людзі не шмат чаго пакінулі ад колішняй хутарской сядзібы, рэшткі якой спакваля праглынула зямля і развеяў вецер. Дзенідзе толькі выглядвалі на паверхню яе скучыя адзнакі: вуглавы камень падмурка, прытаптаны бутор бітай цэглы ды дзве гранітныя прыступкі каля былога ўвахода ў сені. Прыварожныя гэтыя камяні ляжалі на тым самым месцы, што і сто год назад, і дробныя рудыя мурашы, якія недзе паблізу аблюбавалі сабе прыстанішча, дзелавіта снавалі па ніжнай прыступцы. Алешнік з рова, адхапіўшы добрую частку хутарскога поля, падступіў да самай сядзібы, на месцы істопкі па-царску разросся густы куст шыпішыны сярод буйных зараснікаў дзядоўніку, крапівы і малінніку. Ад калодзежа нічога не засталося, зруб, пэўна, згніў або яго расцягалі людзі, вада, апынуўшыся без патрэбы, знікла ў глыбіні зямлі. На рагу колішняй хаты неўпрышым вылезла з пустазелля калючая дзічка-груша - можа, паразтак ад колішніх груш-спасовак, а можа, выпадковая самасейка, занесеная з лесу птушкамі.

З дарогі, ад гасцінца, мала што выдавала тут былу сядзібу, хіба што адна з дзвюх ліп, якія колісь раскашавалі абапал варотцаў на ўездзе. Другой даўно не было, а гэтая, што засталася, мела жахлівы выгляд: абарэлай і аднабокая, з тоўстым каржакаватым камлём, у якім зеўрала шырокая шчыліна дупла, яна незразумела як трymала на сабе некалькі тоўстых галінастых сукоў. Птушкі, якія часам прыляталі з лесу, чамусь ніколі не апускаліся на яе голле, лепей садзіліся на рослы алешнік побач. Вароны, магчыма, памяталі нешта, а можа, сваім птушынным інстынктам адчуvalі ў гэтым знявечаным дрэве злую прыкмету няшчасця, знак даўніяй бяды. Зрэшты, знак гэты ляжаў тут на ўсім: на скучых рэштках сядзібы, зарасніках дзядоўніку і крапівы, якія буйна раскашавалі ў спакоі, на самазадавленай непрыступнасці калючай шыпішыны і нават мізэрнай, з пакручастым голлем дзічцы. І толькі маладая тоненъкая ліпка, што зусім нядаўна выкінула да сонца лічаныя свае лісточки, у сваёй безабароннай адварозе здавалася госцяй з іншага свету, увасабленнем надзеі і другога, інакшага, жыцця.

Напэўна, усё астатніе належала тут мінуламу, скаронаму тленам і небыццём.

Усё, апроч непадуладнай часу, цярплівай і негаваркай чалавечай памяці, надзеленай спрадвечнаю здольнасцю ператвараць мінулае ў цяперашняе, звязваць сучаснае з будучым.

1...

З цярплівай ненасытнасцю карова скубла воглую зранку траву, як заўжды, мерна тупаючы сваім звыклым шляхам: каля гасцінца, па зарослай быльнягом канаве, невысокім прыдарожным адхоне, пасля цераз травяністы лапік ля белага, бы ўкормлены парсюк, валуна і далей да самага ўзлеску, што шырокай дугой ахопліваў палявы грудок з хутарам. Сцепаніда ведала, што на ўзлеску карова паверне ад дарогі ўбок - цераз пагорак да Баранняга Логу, і там ужо трэба глядзець пільней, каб не шмыгнула куды далей з воч. Бабоўка на тое была спрытнюга, і не зважай, што пярэстая - белыя плямы па чорным, - а калі згубіцца, дык пабегаеш, шукаючы па хмызняках. Але гэта там, далей на ўзлеску, а тут дзецца ёй не было куды: невысокая насыпка дарогі ды голы прасцяг бульбянішча - тут можна і пасядзець у спакоі. І Сцепаніда прысланілася клубам да гладкага бока валуна, шчыльней саставіла ў траве босья ногі і не пільна нават глядзела на ту ю Бабоўку.

Было не сцюдзёна, трохі зябковата нагам у воглай траве і ветрана. Неба спрэс усцілалі хмары, сонца не паказвалася ад рання. Зрэшты, цяпер з яго не шмат і карысці, таго восеньскага сонца, хіба было б весялей, калі б яно на якую гадзіну выбавілася з-за хмар. А так шэрае непрытульнае поле захлыналася ў ветраным шолаху быльнягу ды ўкарэлага каліўя бульбоўніку на шырокай пагоркавай ніве; міжвольна карцела адварнуцца ад ветру, тужэй захінуць полы ватоўкі і не крататца. Поруч, на гасцінцы, як і заўжды апошнія тыдні, было ціха, пустэльна, цяпер тут амаль не ездзіў ніхто і не хадзіў. Калі часам і трапляўся які хадок, дык болей уранку, - якая-небудзь кабеціна з суседній вёскі па невялікай патрэбе ў мястэчка. Гэтая ціша на гасцінцы спярша аж бянтэжыла Сцепаніду, асабліва пасля того, як тут гуло, раўло і стагнала ад машын, падводаў, гармат, а таксама безлічы войска, што валам валіла адтуль, ад граніцы, на ўсход. Здавалася, вялікаму таму гармідару не будзе канца, а з ім не скончыцца і турботны неспакой на хутары. Ведама ж, прыдарожная сядзіба - усім пад рукой і навідавоку. Сцепаніда з Петраком зблісія з ног, спатыкаючыся і пасабляючы, чым было можна, усім, што зядзджалі, забягалі, спыняліся, каб напіцца, перадыхнуць у спякоту пад ліпамі, а то пераабуцца ці папытаць дарогу. Толькі неяк пад вечар на гасцінцы стала вальней, рух парадзеў, гатовы зусім прыпыніцца, чырвонаармейцы началі паварочваць у поле абапал дарогі і разышліся ўпоперак па бульбоўніку. Два камандзіры, што конна завіталі на хутар, нешта доўга разглядвалі на карце, а іхні баец-канавод папытаўся ў яе вядра, каб напаіць коней, і, аддаючы, сказаў,

што тут будзе бой, заставацца на хутары нельга. Дужа напалохаўшыся тады, Сцепаніда забратала Бабоўку і падалася расцяробамі ў Баранні Лог. На сядзібе ўсё ж застаўся Пятрок - сядзібу нягожа было пакідаць без нагляду. Трываючы вялікі страх, Сцепаніда пераседзела ў бярэзніку ноч і палову наступнага дня, але бою не было чуваць, толькі паўднёвм угары паявіліся самалёты і здрыганулася зямля, дзесьці забахала, засакатала і ў небе за логам паўстаў шэры слуп дыму, нешта там загарэлася. Спакваля, ачунияўшы ад першага страху, яна сцяміла, што гэта далёка, усё на tym жа гасцінцы ці, можа, нават далей, у мястечку. Адвячоркам усё тое прыціхла, нібы і не пачыналася, яна трохі счакала яшчэ, а пасля боязна павалаклася з каровай да хутара, не ведаючы нават, ці ўбачыць што ад свайго жытла, ды і Петрака таксама. Але хутар, як заўжды, ціха стаяў сабе наводдалек ад дарогі пад старымі ліпамі, а на падворку, вылезшы з пограба, тупаў з саломай у барадзе яе Петрачок. Знаёмы дымок ад яго самакруткі струменіў цераз паркан па ветры.

Той ноччу чырвонаармейцы пакінулі на бульбяным пагорку недакапаную крывуляку-траншэю і некуды сышлі стараной, на гасцінцы ўсё апусцела, заглухла, рэдкія вайсковыя фурманкі і некалькі машын уранку паварочвалі назад, у аб'езд на Кульбакі: за сасоннікамі самалёты разбамблі масток цераз дрыгвяністую Дзеравянку і праехаць гасцінцам у мястечка было ўжо неяк.

Настала новае, як падумаць, дык праста нялюдскае жыццё, што спакваля, але са страшнай няўхільнасцю ўсталёўвалася ў раёне. Ранейшае знікла. На Выселках раздзялілі калгас, разабралі небагатую яго маё масць, інвентар, коней, і яна паслала Петрака за некалі алагуленай іх кабылкай - кабылка, аднак, аказалася немаведама дзе: перад прыходам немцаў выправілі хлопца з фурманкай на станцыю, і ён так і не вярнуўся адтуль. Яна тады насварылася на Петрака: мусіць, трэба было ўзяць якога другога каня, калі такая мітрэнга, як жа без каня ў гаспадарцы? Як тады жыць? Але гэты Пятрок - вядомая недалэга, хіба ён зробіць як трэба? Толькі знае адно - моўчкі смаліць смярдзючую сваю махорку. Цяпер во жывія як хочаш, добра яшчэ, што ёсць гэта Бабоўка, на яе ўся надзея, яна пакуль што корміць абаіх. А што будзе далей?

А Бабоўцы tym часам, мусіць, надакучыла скубці на жорсткім жвіровым адхоне, і яна ўскараскалася на прыдарожную ўзбочыну, быццам там было што смачнейшае. Сцепаніда адхінулася ад каменя: нашто карове даваць вытыркаца на насып, ці мала што можа здарыцца, каму трапіць на вочы? Праўда, за гэтыя два месяцы яна зразумела, што ад усяго не засцеражэшся, як ні туляйся, а яны калі

захочуць, дык знойдуць і прыдзяруцца. Тым болей што ў немцаў знайшліся ўжо і памагатыя з мясцовых - нядаўна застрэлі захожага чырвонаармейца, павесілі двух камуністаў на плошчы, адзін быў дырэктар школы, дзе вучыліся Феняка з Федзем. Там жа, у мястэчку, на сценах бялелі іхнія аб'яўкі з абыянкамі жорсткае кары за ўсякае аслушэнства, непадпрарадкованне, тым больш парушэнне. Яна не ведала іхніх парадкаў, не хацела іх парушаць, але хто ведае, за што яны могуць прычапіцца да мірнага чалавека. Добра яшчэ, што цяпер гэты хутар застаўся як бы ў закутку, па дарозе нікто не ездзіць, а ад мястэчка яго затуляе малады густаваты сасоннічак. Так спакайней.

Сцепаніда ўзлезла на дарожны адхон і хварасціной лёгка пасцёбала Бабоўку па скарэламу заду - маўляў, давай преч з дарогі. Карова, спаважна ступаючы, сышла з адхону ўніз у канаву. Канешне, трава там была не дужа каб прыдатная для каровінага языка - болей дуддзё і быльнёг, але хай. За дзень як-небудзь напасвіцца.

Карова скубла ўнізе, а Сцепаніда пастаяла яшчэ на гасцінцы, азираючы з невысокай насыпкі знаёмае да драбніц некалі сваё хутарское поле. Дзесьць гадоў яно ўжо было не іх - калгаснае, але чыё будзе цяпер? Наўрад ці немцы аддадуць ім зямлю, мабыць, ведаюць, што калі што выпусціш з рук, дык назад не ўхопіш. Якая яна ні ёсьць, гэта зямелька, гэты пракляты Богам пагорак, празваны Галгофай, а вось шкада яго, як маці шкада нягеглага свайго дзіцёнка. Колькі тут выхадзілі яе немаладыя ўжо ногі, перарабілі яе хворыя руکі! Столькі гадоў яна тут жыла, рабіла ўсё, што трэба было ў сялянстве, да той жа няхітрай справы спаквала прывучаяўся Федзька, Феня, праўда, захацела вучыцца і пaeхала ў Менск. Дзе цяпер яе дзеткі? Феня дык, можа, яшчэ і нічога, можа, дзе і жывая, калі пашчасціла ад гэтай навалы ўцячы на ўсход і цяпер недзе ў Расеі. А Федзька? Як узялі ўвосень у армію, за зіму прыслалі тры пісъмы з Латвіі, толькі пачынаў сваю службу на танках, і тут гэта вайна. Дзе ён цяпер, ці жывы хача?

У небе з-за хмар прарэзаўся востры краёчак сонца і бліснуў на абшар знянацкім святлом. На якія паўхвіліны самотны восенійскі абсяг дужа змяніў свой выгляд, нібы заўсіміхайся насустроч жаданай сонечнай ласцы. Высветленыя ім, рэзка азначыліся на зямлі гумны, садкі і будынкі Слабадскіх Выселак, што даўжэным радам выцягнуліся на задарожным пагорку, воддаль засінеў хвойны лес, а бліжэй і правей лёгенька зазелянёй малады гушчар хвойнічку, роўна прарэзаны паскам гасцінца. Збоч ад яго і вышэй на шэрый сукніне поля азначылася несамавітая хутарская сядзіба, яе Яхімоўшчына, з парадзелым голлем садка, парканам пад ліпамі і калодзежным дашкам над ім. Сцепаніда прыгледзелася пільней, стараючыся

ўбачыць там дзе Петрака, каб дазнацца, што робіць стары. Выганяючы ранкам карову, наказвала яму што-колечы зрабіць каля дома і не забыцца натаўчы ў ступе круп - назаўтра мелася варыць крупнік. Петрака, аднак, не было відаць, ды і сонца сышло за хмары, абшар спахмурнеў, не ўгледзець было, што там, на падворку, ёсць дзе Пятрок ці не.

Сцепаніда злезла з адхону (чаго ж тырчэць без патрэбы) і памалу пайшла за каровай.

Яна далекавата адышлася ад каменя, ужо недалёка быў хмызняковы ўзлесак, як пачула чалавечы голас па той бок дарогі. Тады яна ўзняла галаву, услыхалася, і трывога яе мінулася, як толькі згледзела на дарожнай насыпцы знаёмага рудога сабачку. Той узбег на абочыну, спыніўся, таксама пазнаў яе і борздзенька заматляў хвастом. Адтуль, з-за дарогі, данёсся новы гартаанны ўскрык, невыразны, здушаны, і яна ўжо ведала, што гэта Янка Ганчарык, нямы пастушок з Выселак, мабыць, прыгнаў свой невялічкі статак і пасе па той бок дарогі, як яна сваю Бабоўку - па гэты.

І праўда, услед за сабачкам на насыпцы з'явіўся даўганогі падлетак у зашмальцаванай, з чужога пляча кашулі і з пугаю ў руках. Сцепаніда нярэдка сустракала яго на гэтым прыдарожжы ці ў расцярабах, у лесе ўсё з тымі ж чатырма каровамі, і заўжды ён прымушаў жалем сціскацца яе сэрца - такі быў недагледжаны, занядбалы, у падціထых вяроўчынай, суконных портках, з якіх тырчэлі яго доўгія пасівераныя лыткі. Заўжды ён з трывожнай недаўменнасцю ўзіраўся ў яе твар, быццам хацеў і не мог зразумець штосыці, сіліўся нешта сказаць на сваёй мове рук і рэзкіх гартаанных гукаў, якія часам палохалі яе сваёй нечаканасцю. Часам яна хацела нешта сказаць яму, ён адказваў ўсё тымі ж гартааннымі ўскрыкамі, і яна ніколі не ведала: ці ён зразумеў што, ці не. Але хлеб ці якую скварчыну, якую яна даставала з кішэні, браў а сразу ж і, прымасціўшыся на мяжы ці на камені, з'ядаў ўсё да крошкі. Падобна было на тое, што небарака часцяком быў галодны. Ведама, жыў не ў роднай маці, а ў дальняй радні, якой трэцяе лета запар пасвіў жывёлу за сякі-такі харч і прытулак пад дахам.

Пастушок між тым азірнуў з дарогі свой невялічкі статак, ляснуў у паветры пугай і, падышоўшы бліжэй, моўчкі сеў на ўскрайку дарогі. Яго парэпаныя, абсаджаныя большкімі ногі ледзьве не да калені вылезлі з палапленых портак, руکі ён зябка сашчапіў на грудзях і аблёгся грудзьмі на калені.

- І-ы, а-а! - сіліўся ён нешта сказаць. - А-э-э!

Хто ведае, што з'явілася ў гэтай яго нячэсанай галаве пад картовай, са зламаным казырком кепкай ці ў яго наўна расшыраных светлых вачах - якія там мроіліся думкі-намеры? Сцепаніда яму часам падкідвала на якую гадзіну-другую Бабоўку, калі здаралася такая патрэба. Яначка быў рупны і заўжды безадмоўны хлопец, і яна, вяртаючыся да каровы, кожнага разу старалася прыхапіць яму які-небудзь гасцінец - аладку, скварку, жменю гароху ці хоць спляйшы яблык з суха.

- Сцюдзёна, Яначка? Што ж ты якую надзёўку не апрануў? - сказала яна, пазіраючы на яго ўтору.

- А-а, э-э! - нешта памкнуўся ён вымавіць і махнуў рукой.

- Такі вецер, прадзыме - і захварэш, - паляпала яна сябе па грудзях. - Ідзі апранашку якую вазьмі.

Янка нібы зразумеў штось і ўскочыў з дарогі, клопатна азірнуўся на свой недалёкі статак з чатырох кароў.

- А-а-а! У-э-э-а!

- Ідзі, ідзі! - сказала яна. - Я пагляджу. Я пагляджу! - і паказала на ягоных кароў і сваю Бабоўку.

Дзіва, але ён зразумеў - лёгка, нібы пачуў. Збегшы з дарогі, завярнуў першую чорную карову і бегма прыпусціў гасцінцам да сасоннічку, ля якога была паваротка на Выселкі. Сабачка спярша борздзенька скіраваў за падлеткам, але, нібы зразумеў свой абавязак, вярнуўся і сеў на ўзбочыне, непадалёк ад Сцепаніды.

- Рудзька, сюды! - паклікала яна, ды Рудзька толькі стрыгнуў вушамі - ён ужо дбайна азіраў статак, які памалу варушыўся ў канаве і на адхоне. Гэта быў хітраваты псяюга, не глядзі, што малы, а калі не бачыць у руках кавалка, дык дарма да чалавека не пойдзе.

Янкавы каровы жвава тупалі па той бок гасцінца, і, каб не размінуцца з імі, яна таксама павярнула Бабоўку, узышла на гасцінец і памалу пайшла наперадзе. Нагам тут, на дробнай сухаватай траўцы, было зручней, не калола дуддзё, але вецер дзъмуў апантанана, і яна хутка спынілася, адварнуўшыся ад яго. У небе плыло-неслася рванае ашмоцце хмар, невядома, у якім месцы там хавалася сонца і ці хутка меўся насташь вечар. Але яна адчувала, што ўжо даўно павярнула з пайдня, праз якую гадзіну-другую абшар пацямнене, пачне змяркацца. Некалі ў дзённай гарачцы яна любіла і чакала той час, калі з палявой пільніцы можна вярнуцца на свой падворак, у хату, дзе клопату таксама не меней, але збіралася сям'я, і звыклыя хатнія турботы былі ў асалоду асабліва пасля дзённай гарачыні ці непагадзі, аднастайнай палявой работы. Цяпер жа ёй было ўсё роўна, не вабілі і вечаровыя клопаты ў хляве ці ля печы, сям'і, лічы, не было, заставаўся толькі

Пяtronок; адзін за адным адышлі на той свет старыя, трохі падросшы, адляцелі дзеци, неўпрыкмет мінулася ўсё добрае і благое, што з імі звязана. А двум старым ці шмат чаго трэба? Нечага перакусіць ды набок, укрыўшыся якім кажушком, - не хацелася і паліць на нач грубку, добра было і так. Праўда, была жывёла: карова, дзесятак курыц і парсючок у хляўку, іх трэба было пакарміць і дагледзець. У тым амаль што і увесь сеянік хатні клопат.

Рыжая маладая кароўка з Янкавага статка, не дужа пільнуючыся астатніх, поркалася сабе ззаду, ўсё болей адстаючы ад іншых, і Сцепаніда крыкнула на яе раз і другі. Але тая, мусіць, не прывыкла слухацца чужога голасу і не спяшалася даганяць статак. Тады Сцепаніда вярнулася па дарозе і, сышоўшы з насыпкі, падагнала карову. Калі ж зноў ускараскалася на гасцінец, убачыла, як на другім ягоным канцы ля хвойнічку нехта бяжыць, аж раздзімаецца на спіне кашуля. Трохі, аднак, угледзеўшыся, яна сцыміла, што гэта ж Янка. Але чаму ён вярнуўся, чаму не збегаў на Выселкі? Пад вецер праз слёзы з вачэй яна пільна паўзірала ў яго, і нешта запчымела ў сябе нутры - нейкая трывога перадалася ёй ад таго апантанага бегу хлопца.

Усё ўзіраючыся, яна пайшла насустрач, ведаючы ўжо, што здарылася благое, ніяк толькі не цямачы - што? Пасля яна не раз успамінала гэта сваё прадчуванне і дзівілася, як яно правільна падказала ёй набліжэнне таго, што так знянацку перавярнула яе жыццё. Але цяпер было толькі прадчуванне, блізкае да страху, з якім яна дачакала Янку. Той, аднак, не дабегнешы да яе, кінуўся з насыпкі да пярэдняй каровы і, аперазаўшы яе пугай, стаў шалёна заварочваць назад увесь статак. Каровы спярша нехаця, а пасля адна за адной патрухалі абапал канавы назад да ўзлеску, а Янка нешта зычна і нема крычаў, матляў у паветры пугай і тыцкаў рукой назад; твар яго скрывіўся ад страху ці, можа, здзіўлення, і Сцепаніда, яшчэ нерашуча, таксама завярнула сваю Бабоўку. Мабыць, там, у сасонніку, была небяспека, ад якой трэба было ратавацца, - так зразумела яна Янкаў спалох і сама ўжо гатова была не на жарт спалохацца.

Праз нейкі час яны амаль што бягом загналі статак у зараснікі акрай балотца, трохі адагналі далей ад гасцінца, і яна падышла ў кустоў да Янкі. Той зірнуў на яе новым, дагэтуль незнаёмым ёй позіркам і, гартанна гергечучы, нешта трывожліва спрабаваў расклумачыць, ўсё паказваючы рукой назад, туды, дзе застайся гасцінец.

- Дык што там? Што? - дапытвалася Сцепаніда, бачачы на абсівераным хлапечым твары толькі спалох, які гарэў таксама ў яго шырока раскрытых вачах, разяўленым роце. Янка даў працы рукам, нешта ўсё торкаў у кустоўе, абводзіў у паветры, такія круцялі вырабляў на пальцах, што, мусіць, зразумей бы кожны. Яна ж, аднак, не разумела нічога.

«Божа мой, гэта ж трэба ўрадзіцца такім недалэгам!» - упершыню з прыкрасцю падумала яна і ўслухалася. Але ў зарасніку было ціха, толькі шархацей голлем вецер ды нейкая карова, мусіць, залезшы ў куст, воддаль трашчала суччом. З дарогі ж не было чутно ніводнага гуку. І тады яна надумалася схадзіць, паглядзець самой.

- Ты папасі Бабоўку. Ну папасі карову. Я схаджу. Я скора.

Янка загергетаў нешта зноў, заматляў рукамі, ці не разумеочы, ці не згаджаочыся, але яна яшчэ ўслухалася ў цішыню лесу і нетаропка пайшла хмызняком да гасцінца.

На гасцінцы па-ранейшаму было пуста, і нічога не чуваць адтуль, ад сасоннічку, яна пастаяла, падумала і, не выходзячы на насыпку, хуценька патупала па-за канавай, дзе з гэтага боку была пакручастая, трохі ўтаптаная людскімі нагамі сцежка.

Яна так і не магла даўмецца, што здарылася наперадзе, хоць увесь час узіралася ў канец гасцінца і разы чатыры ажно спынялася, слухаючы і разважаючы: што б там магло быць? На Слабадскіх Выселках таксама ўсё было ціха, пуста шарэў бульбяны палетак на касагоры каля яе хутара, усё дзымуў вецер, і разы два здалося - выблісне з-за хмар сонца, ды так і не выбліснула. Так яна амаль што дайшла да сасонніку, шчыльны гушчар якога заўзята зелянёй абапал гасцінца, і да яе насцярожанага слыху ветрам данесла стук. Нешта там забівалі, ці што, - выразна ляскала па чымсь цвёрдым, аж аддавалася ў паветры, і упершыню яе пранізала здагадка: мост! Так, гэта было за недалёкай павароткай гасцінца, што знікаў у хвойным лапіку, менавіта там нешта адбывалася.

Сцепаніда запаволіла хаду, гатовая спыніцца, але не спынілася - хуценька дайшла да сасонніку і, каб не ісці па дарозе, звярнула ў ягоны гушчар. Тут было рукой падаць да хутара, і тут яна ведала ўсе пянькі, сцежкі, вытаптаныя Бабоўчынымі ды і яе нагамі. Яна амаль подбегам, дзе прама, а дзе ўгінаючыся ад голля, адолела невялічкі хвойны пагорак на ўзлеску, асцярожна ступаючы, зірнула на шырокую разлогу поплава з нябачнай адсюль крывульнай рэчкі. Сапраўды, ад моста ўжо чутны стаў гоман, спазнела гуннула ад скінутага на зямлю бервяна, яна адхінула ад твару калючую галіну і ўбачыла тое, што на момант прымусіла замерці сэрца.

Ля моста ўнізе, ля самай вады і на разбуранай колішнім выбухам насыпцы, завіхаўся дзесятак людзей, згружалі бярвенне з падвод, што тоўпіліся па той бок на дарозе, а на самым абрыве ля разварочаных паляў і бэлек стаяла некалькі мужчын у незнаёмай вайсковай форме са зброяй. Адзін з іх у шызай казыркастай шапцы нешта паказваў ад сябе ў бакі то левай, то правай рукой і тлумачыў, іншыя заклапочана азіралі рэшткі разбуранага моста, і яна раптоўна з нечаканым страхам уцяміла: то ж немцы!

2...

«Што будзе? Чаго чакаць ад немцаў? Дзе нашы, і калі настане канец гэтай калатнечы?» - паныла думаў Пятрок.

Балючых гэтых пытанняў было шмат, і, не знайшоўшы адказу на іх, нельга было вызначыць для сябе, як жыць далей, на што спадзяваща, чым жыць сёння. Але, мабыць, марна было ламаць галаву і думаць, мабыць, нічога не ўдумаеш, і трэба прымаць тое, што нарыхтаваў табе лёс.

Але ўсё роўна думалася, бо клопат гэты ржавым цвіком тырчэў у галаве ўжо колькі часу, ці не з пачатку вайны, і адчапіца ад яго не было магчымасці.

Між тым не сказаць, каб на хутары стала так ужо кепска, каб нават што-небудзь асабліва змянілася пад новай, нямецкай, уладай, ўсё быццам заставалася, як і раней: заўсёдным чынам рупіў звыклы восеніскі клопат пра хлеб, была кароўка, гадаваўся ў хляўку падсвінак, на падворку сноўдалі куры. Быў сякі-такі харч: капуста і бульбачка ў гародзе, у пуньцы пры сцяне ляжала са тры капы жыта - пад восень нажалі на пакінутым калгасным полі. На стале быў хлеб, і нават лепши, чым калі дагэтуль, а бульбы можна б і яшчэ падкапаць - вунь яна на Галгофе, калгасная, цяпер нічыя. Высялкоўскія бабы паціху капалі сабе, каторыя спрытныя, не чакаючы якога дазволу, самі сабе ў прыклад. Яму б таксама не шкодзіла прыщыгнуць мяшечак ды засыпаць у капец на гародзе, які ён ніяк не мог акапаць за тыдзень. Сцепаніда наказвала сёння скончыць, прывядзе карову - зноў будзе сварка. Але ні да якой работы ў яго не ляжала душа, галава была занята зусім іншым клопатам, Пятрок нудзіўся, бясконца дыміў самасейкай і то сядзей на ўслончыку пры парозе ў сенцах, то няўцямна сноўдаў, як хворы, ля хаты.

Увага яго, аднак, ні на чым не спынялася, ўсё навакол было звыклое і даўно знаёмае. Ды і дзіва што: тут ім пражыта дваццаць гадоў жыцця - нялёгкага, у працы, нястачы і клопатах, але іншага,

мабыць, не будзе, ды і гэта ўжо ідзе на закат, у старасць. Можа б, як і дабыў свой век не ў сыйтасці, дык хоць у спакоі, каб не гэта вайна.

Апошнім часам пасля дажджоў узялася ў рост мурава ля плота, і Пятрок, тупаючы па ёй, уёс спыняўся і азіраў падворак. Шмат год ён тут быў гаспадар, а цяпер глядзеў на ўсё быццам чужымі вачыма, быццам ён куды ад'язджаў, развітваўся, і яму было шкада ўсяго. Хата не сказаць каб новая, але дзёрава папалася некалі добрае, смаляная хвоя, бярвенне на сценах трохі патрэскалася, але нічога. Хата яшчэ пастаіць. Страху ў вільчыку трэба б як-небудзь залапіць, ля коміна ад самай вясны цячэ, калі дождж, таксама як і ў істопцы, што цераз сенцы, пад адным з хатай дахам. У істопцы дык ліе добра ў дождж, на гліністым доле тады збіраецца дужына, і Сцепаніда лаецца: не дабярэшся за лета атуліць дзірку. Але во не дабярэшся, то тое, то гэта, а галоўнае - няма жаднай ахвоты цягнуць свае косці на страху па драбіне, усё думаецца: перастане дождж - высахне. А то патрываожыш гнілую салому - пачне ліць болей, чаго хацець ад тae будыніны, якой ці не сто, можа, гадоў - ставілі, глядзі, яшчэ ці не за панішчынай. А істопку, можа, і яшчэ раней. Страха на ёй, колькі памятаў Пятрок, зелянела пад цэлаю шапкай моху, у маленькім, на адну шыбку, акенцы бліскала таксама зеленаватае ад старасці шкельца. Зрэшты, шкельца куды маладзейшае за істопку, якую некалі палілі па-чорнаму, у акенца ішоў дым; у цёмным куце яшчэ і цяпер смярдзіць застарэльм гарам чорная печ-каменка.

Самая, можа, спраўная тут будыніна - новая пунька пры хляве. Праўда, з выгляду не дужа самавітая, сяк-так складзеная з тонкага яловага вярталля, у сценах спрэс шчыліны, але для пуні гэта не хіба: вецер прадзімае, а дождж не мочыць. Ладзілі яе некалі з Федзькам, думалася: калі не самому, дык, можа, спатрэбіцца сыну. Адслужыць у войску, ажэніцца, будзе ў Яхімоўшчыне. Усё ж сядзіба не самая кепская і ў здатным месцы - наводдаль ад вёскі і непадалёк ад мястэчка - жыць можна. Ды дзе цяпер Федзька?.. А ў пуньцы жытнія снапкі сохнуть на ветры, чакаюць свае пары. Часам ён зніме зверху два-тры сушэйшыя ды абтрасе ў сенцах на коўдры. Змалоўшы на жорнах, Сцепаніда спячэ пару боханаў хлеба - ці многа на двах старых трэба?

Пятрок азірнуў па-над плотам восеньскі шэры авшар з бульбай да самага лесу, падышоў да калодзежа. Унізе ў чорным прадонні зруба блішчэла пляма вады - цяпер яе набіралася шмат, не тое што ўлетку. Вада ў калодзежы была смачная, заўжды сцюдзёная і чысцюктая, як сляза. Гэткай вады не было тут нідзе, нават у Выселках, дзе мелася аж восем калодзежаў. Некалі, казаў пан Адольф,

тут бруяла крынічка, можа, таму і асталаўвалася тут сядзіба Яхімоўскіх, на пагорку пры рове. Хто б ні напўся з калодзежа, заўсёды хваліў ваду. Гадоў восем назад замест старасвецкага асвера Пятрок прыладзіў да зруба калаўрот з ланцугом, зрабіў дашак, каб не лілося ў дожд়. Яшчэ трэба б зрабіць накрыўку, каб не сыпалася што з падворка. Але ён думаў: і так будзе добра. Што там насыплецца? Хіба ветрам занясе часам ліповага лісту, якім па восені засыпала дарогу, бульбянішча ды і ўвесь падворак. Ліпны дужа разрасліся абапал варот на прыволлі, няма рады, і ўлетку атуляюць ценем ледзь не палавіну гарода. Сцепаніда ўсё каркае: абсячы, але ў яго на тое не паднялася рука - як сячы такое хараство прыроды? Не ён іх саджаў, саджали людзі, ліпны раслі тут пры ўсім ягоным жыщці - ці гожа гэта скараняць людское? Хай растуць.

Ён пастаяў ля калодзежа, зірнуў на гасцінец за нівай, дзе нядаўна яшчэ відаць была Сцепаніда з каровай, але цяпер Сцепаніды не было відно. Мусіць, пагнала ў параснікі. Час яшчэ быў не позні, да вечара гадзіны дзве папасе, а як прыгоніць карову, тады ён, хоча ці не, змушаны будзе ўзяцца за працу. Тады ўжо прыйдзецца цягачь ваду, мышь парсюку бульбу, та ўчы крупы. Тады ўжо не пабудзеш сам-насам з думкамі ў цішы - Сцепаніда не дасць пагультацца.

Пятрок зладзіў з рудога кавалка газецины велікаватую самакрутку, старанна завязаў скураны капшук са скураннымі ж завязкамі-жыламі; прыкурыць, аднак, трэба было ісці ў хату, шукаць вугалёк у прысадку. Недзе было трохі запалак, але Сцепаніда іх прыхавала, ашчаджаючы на які выпадак. Ведама, цяпер дзе возымеш запалкі? У мястэчку ўвесь гандаль скруціўся, дзве лаўкі ўлетку яшчэ расхапалі людзі, як ашалелі тады, і, пакуль нямецкая ўлада чухалася, нічога не засталося ні ў сельпо, ні ў сельмагу. Ён таксама хадзіў разы два (Сцепаніда пагнала), ды не дужа нажыўся - з перакуленай жалезнай бочкі за крамай нацадзіў суляю смярдзючай газы з гушчай іржы на сподзе. Невялікі для гаспадаркі набытак, але прыйдзе восень, зіма - спатрэбіцца. Хужы вось - няма солі, а без яе шмат не з'яся. Але ці толькі солі няма?

Можа, самае горшае - няма каня.

Толькі Пятрок павярнуўся, каб адышціся ад калодзежа, як згледзеў за плотам карову - Бабоўка шастала наўпрост па бульбоўніку да варот чамусыці ад лесу, а не як заўсёды - дарогай, і за ёй у расхрыстанай ватоўцы подбегам шыбавала Сцепаніда. Хустка яе зблілася набок, на лбе тырчэла сіваватая пасма валасоў. Пятрок з маўклівым пытаннем уставіўся на жонку - было яшчэ рана, Бабоўку

яшчэ трэба было папасвіць да вечара. Але, мабыць, штось здарылася, і ён падышоў да варотаў і выцяг папярэчыну, каб упусціць карову.

- Пятрок, немцы...

- Га?

- Кажу, немцы! Там, на гасцінцы. Мост ладзяць.

- Мост?

Гэта была навіна, Пятрок такой не чакаў. Можа, толькі цяпер ён зразумеў, як добра было тут без моста і якая пагроза насоўвалася на хутар разам з гэтым мостам.

- Тады дрэнь справа.

- Куды як дрэнь. Наехала немцаў, нашы местачкоўцы з падводамі, возяць бярвенне. Нешта трэба рабіць! А то прыедуць, абраобуюць. Як жыць тады?

- Але ж. Толькі што рабіць? - збянтэжана стаяў Пятрок.

- Пахаваць хоць дабро. Кароўку ў лес калі прывязаць. А свінчо?..

Свінчо, іх парсючка, вядома, не прывяжаш да хвоі, парсючка трэба карміць. Ды і куры. Невялікі набытак, ведама, з тых курэй, але без іх гаспадарка - не гаспадарка. Што было рабіць, куды дзяваць усё гэта?

- Найперш за парсючка баюся, - зморана сказала Сцепаніда, папраўляючы хустку. - Забяруць. Такі парсючок ладны. Ешчы.

- Да сала яны ласыя. Матка - шпэк! Матка - яйка! - успомніў колішніх немцаў Пятрок.

- Я так думаю: трэба скаваць. Ты ідзі сюды! - пацягнула яна яго ў глыб падворка.

Яны абышли істопку, мінулі дрываютню са старой сукаватай калодай, пералезлі цераз жэрдку ў гародчык. Тут за падвяльм дзядоўнікам і зараснікамі крапівы пад нізка навіслай страхой істопкі мясцілася несамавітая будка-бакоўка. Здаўна яна пуставала без жаднай патрэбы, і ў яе сцягвалі рознае гаспадарчае ламачча, выкінуць якое было шкада, а ў хаце яно заміналася. Сюды рэдка калі заглядвалі, хіба па яйкі - пры дзвярах у саломе часам несліся куры, і цяпер тут ляжалі два жоўтыя нясвежыя поклады.

- Во, калі яго сюды? - казала Сцепаніда, шырэй расчыняючы нізкія дзверцы. - Ён жа ціхі, можа, не знайдуць.

Знойдуць ці не - хто ведае, але Пятрок за доўгае жыццё разам прывык слухаць жонку, яна была не самая дурная баба, а галоўнае, заўсёды ведала, чаго хацела. І хоць клопат пра тое свінчо цяпер быў не самы найбольшы ў Петрака, ён рупна ўзяўся ладзіць таму новы схой. Найперш павыцягваў з бакоўкі цесна набітае туды ламачча: нейкія палкі, скарэлае ад мешанкі, абрыйзене свіннямі карыта,

паламанае кола і даўньюю, можа, дзедаўскую яшчэ, саху з ушчэнт паржавельмі лемяхамі. Папоркаўшыся паўгадзіны, скрынкай і палкамі неяк адгарадзіў невялічкі закутак, прынёс з пунькі саломы, не раўняючы яе, каб не дужа было відаць, напіхай у адгародку. Сцепаніда тым часам ціхенъка вывела з хляўка ладнага іх парсючка, пачэсваючы яго за вушамі.

- Дзюдзя, дзюдзя, во сюды... Цяпер сюды. Во добра, дзюдзя...

«Як малога», - падумаў Пятrok, прапускаючы ў дзверцы парсючка, які, ціха парохваючы, старанна абнюхаў парожак, салому і паслухмяна ўладкаваўся ў сваім катушку, канешне, і не падазраючы пра небяспеку, якая над ім навісла. Сапраўды, гэта было рахманае свінчо, вельмі не хацелася б страціць такога. «Можа, яшчэ як і ацалее, каі будзе мець свой хоць невялікі свінячы разум», - падумаў Пятrok.

- Ну во! - спаканней сказала Сцепаніда. - Уёж ж не навідавоку. Няхай ляжыць.

Яны выйшлі на падворак, дзе з трывожным чаканнем у сумных вачах стала Бабоўка і ля яе ног хадзілі дзве рабыя курыцы.

- А як жа курэй? - сказаў Пятrok.

Курэй таксама трэба было кудысьці прыбраць далей з воч, але дзе схаваеш дурную курыцу? Ціха яна не ўмее, а знёшы яечка - радасна закудахча і тым загубіць сябе. Але што куры, куды болей шкада кароўку, як бы на яе першую не абрыйнулася бяда з-за моста.

- Можа, у Бяростаўку адвесці? Да Манькі. Усё ж там далей ад мястэчка, - няпэўна прапанаваў Пятrok. Але Сцепаніда адразу ж не пагадзілася:

- Ну не. Бабоўку я на чужыя руکі не аддам.

- А як жа тады?

- У Баранні Лог. На вяроўку ці спутаць. Хай ходзіць.

- А ноччу?

- А ноччу, можа, не будуць. Яны ж удзенье болей.

Слабая гэта была надзея на ноч, але інакш, відаць, не зрабіць, і Пятrok пакорліва змоўчаў.

Восеніцкі дзэнь блізіўся неўпрыкмет да свайго скону, патроху змяркалася, але яшчэ было відно. Устрывожаная Сцепаніда ўсё не спяшалася дайць Бабоўку, якая пастаяла, уздыхнула і, не дачакаўшыся гаспадыні, пачала паскубваць пад плотам - даядаць не даедзенае ў полі. Пятrok раз за разам засцярожліва пазіраў на дарожку за варотамі і на гасцінец, думаў: ці не пакажуцца немцы? І ўсё слухаў, стараючыся ў вечаровай цішы злавіць чужы падазронны гук, каб учуць небяспеку. Але, як і заўжды, на дарожцы і на гасцінцы было зусім пуста, вакол у пахмурнай восеніцкай прасторы

запаноўвала вечаровая ціш. Толькі вецер нястомна церабіў парудзелую лістоту ліп, церушыў ёю на дол, у гарод за парканам, усыпаў дарожку, траву-мураву на падворку. Пятрок выцяг вядзераца вады з калодзежа і паставіў перад Бабоўкай. Але тая памакнула пысу і не піла, нешта ўсё пазірала цераз плот у поле - нібы чакала чагосыці. Трэба было заганяць яе ў хлеў, ды ў хаце бавілася Сцепаніда, і Пятрок пагукаў яе:

- Чуеш? Даіць трэба.

Нешта разам перайначвалася ў Яхімоўшчыне, дзе яшчэ не было выпадку, каб гаспадыня спазнілася падаіць карову. Але цяпер перайначвалася ў цэлым свеце, што было дзівіцца, калі і на іхнім хутары нешта стане не так, па-філософску заспакоіў сябе Пятрок. Не дачакаўшыся жончынага голасу, ён ступіў на пляскаты, стаптаны камень калі парога і зазірнуў у сенцы. Сцепаніда стаяла, нагнуўшыся над сінім куфрам, нешта поркалася там, кінула на хлебную дзяжу нейкія транты, сваю чорную святочную хустку з чырвонымі кветкамі. Пятрок падзівіўся:

- Шукаеш чаго?

- А тут гэта... Фенечына было, каб прыхаваць куды далей.

- Што Фенечына? Суkenкі? Не выдумляй ты! Каму яны трэба?

- Каму? Немцам, - агрывзнулася жонка, усё поркаючыся ў куфры.

- А гэта во? Глядзі. Што рабіць з ёй?

Яна раскруціла перад ім папяровую трубачку, зірнуўшы ў якую, ён адразу пазнаў колішні Сцепанідзін гонар - грамату за поспехі ў апрацоўцы лёну. Уверсе там быў намалёваны прыгожы герб Беларусі, а ўнізе значыўся размашысты подпіс старшыні ЦВК Чарвякова. Грамата некалі вісела ў прасценку між вокнаў, пасля яе знялі, хацелі спаліць, ды Сцепаніда не дала - прыбрала ў куфар.

- Ты гэта - у печ! - устрывожыўся Пятрок. - Гэта не забаўка.

- А, хай ляжыць. Не за крадзенae ж.

Сцепаніда зноў скруціла грамату ў трубачку і захутала ў нейкую адзежыну. З іншага адабрала ў куфры што лепшае, найболыш Фенечына, і завязала вялікім клумкам у хустку.

- Трэба схаваць дзе. Можа, у капец да бульбы?

- Ну што ты! Пагніе. Ды і лішне гэта. Немцы, яны болей да ежы ласяя. Да трантаў не. Я знаю.

- Многа ты знаеш! - усумнілася Сцепаніда. - Каб з тваім знаннем голымі не застацца.

- Нічога, як-небудзь, - сказаў Пятрок. - Мы перад імі невінаватыя. А калі з імі па-добрачу, дык, можа, і яны... Не з'ядуць, можа...

Ён казаў так, падбадзёраючы сябе і супакойваючы жонку, хоць сам не менш за яе сумняваўся: а ці так гэта? Ведаў і адчуваў толькі тое, што трэба неяк пераседзець ліхую часіну, а там, можа, што зменіцца. Не век жа быць гэтай вайнене. Каб засцерагчыся ад бяды, трэба паводзіць сябе як мага абачлівей і цішэй. Гэта як з куслівым сабакам: барапі Божа яго зачапіць, трэба прайсці міма, быццам яго і не бачыш, але і не паказаць страху - рабіць выгляд, што ён цябе не датычыць. Так і з фашистамі. Няўжо, калі ён іх не зачэпіць, яны без жаднай прычыны будуць да яго прыідзірацца? Што ён, нейкі начальнік ці парцейны, ці хоць бы жыд з мястечка? Слава Богу, тутэйшы, беларус і хрышчоны ў хрысціянскую веру, селянін, калгаснік - такі самы, як і ўсе навакол. А што сын у Чырвонай Арміі, ды ці ж гэта па сваёй ахвоце? То ж служба. Так было пры цары, а можа, і раней. Служылі многія з вёскі, праўда, яму не прыйшлося - падвяло здароўе. Усё ягонае жыццё прамінула тут, на вачах у людзей.

3...

Як-колечы ўладкаваўшы скаціну, яны пасёrbалі ўпрыщемку астылага зранку крупніку і паклаліся спаць, ён - за посцілкай на ложку, а яна - на палку ў запечку. Пакуль скроў было глуха і ціха, і гэтая ціша разам са звычайнасцю вечаровага клопату трохі суняла трывогу, змякчыла яе ў душах. Пятрок ціхен'ка праубуніў «отчанаш», чаго ён даўно ўжо не рабіў у гэту восень, з уздыхам перахрысціўся і пачаў ужо думачь, што, можа, як і абыдзенца. Прыйехалі і паедуць, што ім тут доўга рабіць, на гэтым гасцінцы? Можа, яны на тое і ладзяць мост, каб кудысьці праехаць - навошта ім нейкі хутар наводдалек ад дарогі? Фронт адкаціўся чорт ведае куды, хадзілі чуткі, немцы ўзялі Москву, але не падобна было, каб на tym вайна скончылася - вайна недзе доўжыцца, страшная гэта вайна. Можа, у Сібіры ўжо? А можа, брахня гэта ўсё пра Москву - можа. Москву ім не ўзяць. Мала што зайшлі далёка, але ж і Напалеон далёка зайшоў, ды падавіўся. Не так праста праглынуць гэты кусманец нават і з такой зяпай, як у гэтага Гітлера. Нябось таксама падавіцца.

Пятрок павярнуўся і так і гэтак пад кажушком на ўлежаным сваім сенніку, чуў, што Сцепаніда таксама варочаеца пры печы, і ён ціха азваўся:

- Баба, не спіш?

- Сплю. Чаго ж не, - неахвотна адазвалася Сцепаніда і змоўкла.

- А я так думаю, можа, дармо баймося? Нашто мы ім? Прыйехалі і паедуць.

- Каб жа так! Каб жа паехалі! А то вунь з мястэчка не вылязаюць. Настаўнік гэты ды Падабед з сельпо дагэтуль на вяроўках гойдаюцца.

- Ай, не кажы нанач такое. Не дай Бог! - адмахнуўся Пятрок, пашкадаваўшы, што пачаў гэту гаворку.

Болей яны не гаварылі, і спакваля Петрака змарыў сон - неглыбокі трывожны сон, які не даваў спачыну. Яму доўга сніліся нейкія чэрві - цэлы клуб дробных, як на мясе, чарвей, якія варушыліся, кішэлі, абкручваліся адзін ля аднаго, паўзлі па яго нагах. Петраку стала дужа брыдка ад іх, чагось боязна, трывожна, і ён прачнуўся. Адразу ўцяміў, што было яшчэ рана, певень у хляўку яшчэ не пяяў, у цемрадзі хаты за посцілкай гучна і звыкла цікаў гадзіннік, але не хацелася ўставаць, глядзець час, і Пятрок доўга ляжаў нерухома, спрабуючы заснуць ці дачакацца світанку. Ён думаў усё пра тое ж: як жыць на свеце, у якім гэтак раптоўна і дарэшты рухнулі спрадвечныя апоры, на што было абаперціся, каб затрымацца ў жыцці? Думаў пра сына Федзьку, якога, мабыць, няма ўжо жывога - такая вайна і столкі пагінула войска! Ды і пра Феню таксама. З вясны ад дзеўкі не было ніякае весткі, як паехала ў Менск, дык і знікла зусім. Можа, уцякла за фронт і цяпер дзе-небудзь на ўсходзе, усё ж вучылася на доктаршу, і такія там трэба. Гэта было б найлепш, абы не папала ў лапы да немцаў. А калі не засцераглася ад іх у Менску ці дзе па дарозе дамоў?.. Страшна было і падумаць аб tym, што магло спасцігнуць дзяўчыну.

Пад ранак ён усё ж задрамаў ненадоўга і прачнуўся, пачуўшы тупат Сцепаніды па хаце. Бралася на зачын дня, шарэлі запатнельня вокны. Сцепаніда, апранутая ў ватоўку, адхінула занавеску ля ложка.

- Ты ж капець хоць скончы. А то без бульбы застанемся. И парсючка накармі! Ну, я пагнала...

Яна выйшла на двор, і неўзабаве пачулася шамаценнне травы ля істопкі, пасля важкі тупат каровіных капытоў на падворку. Відаць, пагнала Бабоўку пад лес, у Баранні Лог, ведама, там далей ад гасцінца, спакайней.

Пятрок пачаў неахвотна ўставаць, звесіў з ложка босья ногі, пасядзеў так, думаючы, закурыць цяпер ці спярша надзець порткі - курыць дужа карцела з начы. У хаце было, аднак, свежавата, Сцепаніда сёння не паліла ў печы - спяшалася чым раней вывесіці на пашу Бабоўку, цяпер яму да палудня гаспадарыць у адзіноце. У адзіноце, аднак, было і не блага, можна было не спяшацца - распачаты ў канцы гарода капець бульбы, мабыць, пачакае, надвор'е стаяла цёплае, воглае - не падобна, каб раптам павярнула на прымаразкі. Нацягнуўшы нагавіцы, Пятрок сунуў ногі ў апоркі,

накінуў кожушок на плечы і перш дастаў з-за коміна пару лістоў самасейкі - узяўся крышыць на ражку стала. Гэта была самая мілая яго работа - рыхтаваць табаку на дзень, востры кончык нажа лёгка кроіў падсушаны зжоўклы ліст, прыемны пах казытаў у носе, і Пятрок у прадчуванні курцоўскай асалоды з кароткаю жвавасцю зірнуў у акно.

Не, на паваротцы ад гасцінца было пуста, нікога не было відаць, а вось за вішнікам, у баку па дарозе ад Выселак, штось варушылася, нехта ішоў. З нажом у руцэ Пятрок устаў з лаўкі, зазірнуў вышэй - праз запатнелася шкло сталі відаць дзве постаці, што хуткім крокам набліжаліся да хутарской павароткі.

Ён пастаяў, узіраючыся, і раптам пэўная здагадка выразна падказала яму, што гэта ж высялкоўскія паліцаі. Так, гэта былі Гуж з Каландзёнкам. У гэтай новай ролі ён бачыў іх першы раз, але ўжо чую ад людзей, як яны сноўдалі па Выселках, у мястэчку, часам наведваліся ў суседня хутары і вёскі - усталёўвалі новую ўладу. Цяпер яны ішлі сюды - мажны, крутаплечы Гуж і перахлябісты малады Каландзёнак - абодва з віントоўкамі за плячыма, з бельмі павязкамі на рукавах. Яны ўжо набліжаліся да павароткі, і ў Петрака затрымцела слабенъкая надзея, што, можа, прамінуць Яхімоўшчыну, пойдуць далей па гасцінцы. Але, мусіць, не. Паліцаі абышлі лужыну на завароце і скіравалі на вузенькую, парослую дробнай травой дарожку да хутара.

Цяпер усё стала панятна, Пятрок борздзенъка надзеў кожушок у рукавы, адчыніў дзвёры ў сенцы. Пасля, не ведаючы, што рабіць, але прадчуваючы кепскае, старанна зачыніў іх за сабой і праз акно ля парога пачаў сачыць за прахожымі. Па меры таго, як яны набліжаліся, ён, аднак, спакайней. Ды і чаго ўвогуле было баяцца, ніякай віны за сабой ён не чую, а Гуж дык нават быў яму нейкай раднёй па дзеду - калісь, яшчэ да калгасаў, на кірмашы ў мястэчку выпівалі ў кампаніі. Але ад пачатку калектывізацыі Пятрок з ім не бачыўся. І век бы яму з ім не бачыцца.

Паліцаі тым часам мінулі вароты, нетаропка падышлі да калодзежа; зыркія ўчэпістые вочы Гужа на тоўстым ад'едзеным твары матлянуліся па падворку і спыніліся на дзвярах - мусіць, трэба было адзывацца. Ды надта ўжо не хацелася. Пятрок выйшаў у сенцы і няпэўна знерахомеў ля вёдзера з водой на лаўцы. Толькі калі чужая рука забразгала знадворку клямкай, ён адчыніў дзвёры.

- А-а, во дзе ён хаваецца, - напаўжартам прагудзеў Гуж і, угнүшы галаву ў картузе, пераступіў парог. - А я гэта гляджу, няма ля будынкаў. Дзень добры!

- Дзень добры, - запалым голасам адказаў Пяtron. - Даік гэта... Чакаю.

- Каго чакаеш? Гасцей, ага? Ну, гэта добра, страчай во!

- Ага, заходзыце ж, - змушана падхапіўся Пяtron і шырэй расчыніў дзвёры ў хату. Шорхаючы скураной паддзёўкай, Гуж з віントоўкаю ў руках ступіў у хату, за ім, тонка падпяразаны дзягай па чырвонаармейскім шынялі, сунуўся падгалы Каландзёнак. Пяtron прычыніў дзвёры, трохі пасунуў ля стала ўслон. Але госці не селі. Каландзёнак адразу выцягся ля парога, нібы на варце, Гуж нетаропка пратупаў да стала і назад, зазірнуў па чарзе ў вокны.

- Як на курорце! - прагудзеў ён. - І лес блізка, і рака. І мястечка пад бокам, ага?

- Блізка, ага, - пагадзіўся Пяtron, панура згадваючы пры себе, які д'ябал іх прыгнаў сюды ў гэткае ранне. Што ім патрэбна? Другі раз сядаць ён не запрашаў, думаў, можа, што скажуць і пойдуць сабе далей.

Але, мусіць, ісці яны не збіralіся.

Гуж, паазіраўшы куткі і сцены з цвікамі, працяглым позіркам павёў па абразах у куце, нібы палічыў іх, расшпіліў на грудзях рудую скуранку.

- Цёпла, аднак, у цябе.

- Даік гэта... Не палілі сёння.

- Цёплая, значыць, хата. Гэта харашо. Трэба раздзецца, не вазражаеш?

- Даік калі ласка. Можна і зняць. Вы сюды павесыце, на гэты цвік.

Крэкучы, Гуж сцягнуў з тутіх плеч цеснаватую, пэўна, чужую скуранку, павесіў на цвік каля яго скрыпкі, што вісела ля акна. Дзягай з вайсковою спражкай пачаў падпяразаць сінюю мультановую світку.

- Усё іграеш? - кіўнуў ён на скрыпку.

- Дзе там. Не да музыкі, - сціпла адказаў Пяtron. Сапраўды, калі яму было іграць - у душы гучала зусім іншая музыка. Але ён не стаў многа тлумачыць, толькі падумаў са шкадаваннем, што скрыпку трэба было б прыбраць далей з воч.

- Помню, як вы калісь на вяёллі ў Выселках наярываў. Ты на скрыпцы, а Ярмаш на бубні, здаецца. Музыкі!

- Калі тое было...

- Было! - сказаў Гуж і палез за стол. Каараткаватую сваю віントоўку паклаў побач на лаву. Каландзёнак, як стаяў у шынялі з віントоўкаю ў руках, сеў на парозе.

- Ну, частуй, гаспадар! - сцюдзёным позіркам з-пад калючых броваў упёрся Гуж у Петрака. - Стада паўлітра, а як жа?

- Гэ, каб было! - развёў рукамі Пятрок. - Закусіць можна, канешне, а гарэлкі няма, так што...

- Кепска, значыць, жывеш, Багацька. Пры Саветах не раскашаваў...

- Не раскашаваў, не...

- І пры германскай уладзе не хочаш. А мы не так. Мы вось тут... Нешта маем!

Ён выпрастаў на падлозе доўгую ў боце нагу і з кішэні чорных, з абвіслымі леямі галіфэ выцяг бутэльку.

- Во, чыстая маскоўская! - і, гучна прыступкнуўшы, з паказным гонарам паставіў яе пасярод стала.

Далей Петраку цягнуць не было як. Праклінаючы ў думках усё на свеце, ён скамянуўся, кінуўся ў пасуднік па хлеб, успомніў, што трэба ў хляўку пашукаць яек, мусіць жа, знесліся дзве ці тры курыцы, у істопцы было яшчэ трохі гуркоў у дзежцы. Ну і сала, вядома, у кубёлку. Ён замітусіўся, каб як найхутчэй сабраць на стол, быццам тады хутчэй бы аслабаніўся ад паліцаў, паклаў на стол пачаты бохан хлеба, але не мог знайсці нож - толькі ж яго трymаў у руках, куды дзеўся?.. Гуж, пачакаўшы, выцяг з халавы свой шырокі, з загнутым канцом кінжал і адкроў дзве скібы.

- А дзе ж твая... акцявштка? - нібы між іншым запытаў ён і наваstryўся слыхам. - Не ў калгасе ж шчыруе...

- Ды з каровай, знаеце...

- А, з каровай! Карову, значыць, маеш... А прыбядняешся...

- Ды я нічога... Як усе, знаеце...

- А хто бульбу выбіраць будзе?

- Якую бульбу?

- А калгасную! Савецкая ўлада ляснула, але ж калхозы ні-ні! Калхозы сахранятоца - Гітлер загадаў. Так што бульбаўборка. Ну і бульбаздача, канешне. Як пры Саветах, ха-ха! - нядобра хікінью паліцай.

Гэта Пятрок ужо чуў, хоць спярша не дужа і паверыў, што немцы пагодзяцца на калгасы. Думаў, можа, яшчэ будуть караць калгаснікаў, а яны во што! Але дзеля бульбаздачы, напэўна. Так ім зручней.

- Я, ведаеце, адпрацаваў сваё. Хай маладзейшыя католя, - паспрабаваў слаба апраўдацца Пятрок. - Католя здаравейшыя.

- Хто гэта хворы? Ты? Ці, можа, баба твая? Пры Саветах дык вунь як шчыравала, пра хваробу не заікалася. Перадавая льнаводка, на сходах выступала.

- Ат, калі тое было! - ніякавата адвёў шматзначны папрок гаспадар і паставіў на стол шклянку. - Апошнім часам яго мала і сеялі, лёну таго.

- А было, як жа! Людзі запомнілі. А цяпер падупала!

Петраку трэба было ў істопку па сала і гуркі, але на парозе сядзеў Каландзёнак і з кіслым выразам белабрысага худога твару пазіраў убок. Гэты яўны падкоп паліцаю пад яго Сцепаніду не спадабаўся Петраку, і ён падумаў: ці не дзеля гэтага яны сюды і прыпалаўзлі?

- Дык сказаў, ну і выступала, куды ж дзенешся.

- Сказаў, кажаш? А калі цяпер нямецкая ўлада іншае скажа? Як тады вы?

- А мы што? - цепнуў плячыма Пятрок. - Як скажуць, так і будзем. Як усе, так і мы.

Гуж ямчэй уладкаваўся ў застолі, зазірнуў у акно і шырокай рукой канавала згроб са стала бутэльку.

- Ну, а сала ў цябе няўжо вывелася?

- Зараз, зараз! - памкнуўся да дзвярэй Пятрок і наткнуўся на Каландзёнка ў парозе, які не адхінуўся нават.

- Прапусціць! - роўным голасам сказаў Гуж, і тады Каландзёнак пасунуўся на парозе.

Пятрок бразнуў дзвярыма, тыя не зачыніліся, каб было відней, насцеж расчыніў дзвёры ў істопку. У паўзмроку намацаў у кубёлку кавалак сала - ёлкі зжаўцелы кус яшчэ ад той восені. Ён ужо адчуваў, што гэта паліцэйская завітанка не так сабе, што тут ёсьць пэўная мэта і што зараз нешта праясніцца. «Каб хоць Сцепаніда не сунулася сюды, адвёўшы карову, каб як даць ёй уведаць, што тут за госці», - ліхаманка думаў ён, з паспешнай пакорай несучы пачастунак у хату.

- Во, гэта дзела! - задаволена сказаў Гуж. Ён ужо выпіў гарэлку, шклянка была пустая, азызлы твар яго трохі крывіўся, і ён адразу ўзяўся кроіць на лусты сала.

- Так, цяпер, значыць, твая чарга. Як жа, усё ж гаспадар! Гаспадароў немцы шануюць. Не тое што пры Саветах.

- Ды не... Я, знаецце, не вельмі...

- Гэта ты кінь! - перапыніў Гуж і, боўтнуўшы ў бутэльцы, наліў болей палавіны шклянкі. - Пі! За пабеду.

- Ну, хіба за пабеду, - паныма азваўся Пятрок, беручы шклянку.

- Твой жа сынок дзе? У Краснай Армii бытта? Сталіна бароніць?
- Ну ў армii. Салдат, так што...
- Так што за пабеду. Над бальшавікам! - удачлівай Гуж.

Праклінаючы ў думках усё на свеце і найперш гэтага мардатага госця, Пятрок без асаблівай прыемнасці выцягнуў гарэлку са шклянкі.

- Во, дзела! - адбрыў паліца. - Цяпер закусі.

Гуж паводзіў сябе за столом так, нібы быў тут гаспадар, а Пятрок неяк проста і хутка ператварыўся з гаспадара ў госця ці нават прыслугніка, і толькі. Канешне, ён быў напалоханы гэтым раннім прыходам, прыгнечаны прыдзіркамі паліца, баюся, што будзе і горшае. Аднак, можа, і добра, што ён не адмовіўся, выпіў, гарэлка пакрысе прыступіла спалож, і збянтэжанасць яго патроху міналася. Ён ужо асвойваўся з ролій сабутэльніка, калі не гаспадара, бокам прысёў да стала і зжаваў скарынку. Гуж тым часам, нібы жорнамі, перамолваючы пашчэнкамі кус хлеба з салам, зноў наліў шклянку.

- Добрае дзела можна і паўтарыць. Ага?

- Ну, канешне. Першая чарачка - як сінічка, другая - як жавароначка, - ахвотней падхапіў Пятрок. - Але ж гэта... А таварышу? - кіўнуў ён на Каландзёнка ў парог.

- Абыдзеца, - сказаў Гуж. - Ён няп'юшчы. Ты ж прауда няп'юшчы, Патап?

- Няп'юшчы, - тонка звягнуў Каландзёнак, і ўсе ўслухаліся. У двары пачуўся нейкі старонні рух, ля хляўка спалохана закудахтала курыца.

- Ану! - рагучча кіўнуў памагатаму Гуж, не ставячы, аднак, шклянку. Каландзёнак выскочыў у сенцы, але хутка вярнуўся.

- Баба прыйшла.

Петрака міжвольна перасмыкнула, зноў шыбануў непакой за жонку - навошта яна прыперлася? Ён хацеў як папярэдзіць яе, каб не заходзіла ў хату, але, мусіць, было ўжо позна.

- Я гэта... Бабе скажу, каб закускі якой, - паспрабаваў ён устаць з лаўкі. Але Гуж адразу прыпыніў гэтую спробу.

- Сядзі! Сама дасць. А як жа? Убачыць, не сляпая. Госці ў хаце...

У сенцах штось бразнула, шырока тузануліся дзвёры, і Сцепаніда на момант замерла на парозе, мусіць, нечакана згледзеўши чужых у хаце.

- Захадзі, заходзі! - коўтаючы ежу ў роце, прагугнявіў Гуж. - Не сцясняйся, ха-ха! Мусіць жа, не сцясніцельная?

- Здраствуйце, - ціхавата павіталася Сцепаніда і пераступіла парог.

«Ну, зараз возьмуць!» - паныла падумаў Пятрок, скоса пазіраючы на Гужа. Але той, нібы безуважна да гаспадыні, адкроіў кус хлеба і пасунуў на край стала.

- З'еш, Патап.

Каландзёнак з нязрушнай паныласцю на белабрысым твары ўзяў пачастунак і тупа зыркнуў на гаспадыню.

- П'яце, а там ужо немцы па мосце ходзяць, - сказала Сцепаніда, хіба для таго, каб парушыць напружаную ціш у хаце.

- Правільна, ходзяць, - пагадзіўся Гуж. - Яшчэ пару дзён - і будуць ездзіць. Германская дзелавітасць!

- А чаго ім тут ездзіць? Што ў іх, у Германіі, дарог не хапае? - сказала Сцепаніда. Гуж выпрабавальна паглядзеў на яе і, нібы вожык, пагрозліва чмыхнуў носам.

- Дужа разумная, гляджу. Ах, якая разумная! Не дарма - акцяўістка! Не адраклася?

- Ад чаго мне адракацца? Я не зладзейка якая. Хай зладзеі ад свайго адракаюцца.

- Хто гэта - зладзеі? Ці не мы, можа? - унутрана настырчыўся Гуж.

- А ёсць такія. Сёння так, заўтра гэтак. «Ды маўчы ты, дурніца», - даводзіў у думках Пятрок. - Што ты заядаешся? Ці не бачыш, хто перад табой?»

Сцепаніда і яшчэ памкнулася нешта сказаць, але толькі матлянула злым позіркам на Гужа, такім самым на Петрака і Каландзёнка. Гуж адразу ж падлавіў гэтыя позіркі і загудзей злым басам:

- Вот швэндаешся па палёх, нямецкія часці разглядваеш. А ў хаце госці. Што гаспадыня далжна рабіць?

- Я карову выганяла. Вунь жа гаспадар вас частуе.

- Гаспадар? Што ён умеє? Ён і курыцу не пашчупае, твой гаспадар. А гасцям трэба гарэлкі! Закусь харошая трэба!

- Што яшчэ?

- Закусь, кажу, харошая. Для прадстаўнікоў германскай улады!

- Даўно вы такія прадстаўнікі? - з унутранай нястрымнасцю ўспыхнула Сцепаніда, і Пятрок адчуў, што зараз здарыцца непапраўнае.

- Баба, маўчы! - крыкнуў ён. - Маўчы! Ладзь яешню! Чуеш прыказ мой? Яешню!

Гуж нядобра зарагатаў на ягоны выпад. Сцепаніда моўчкі павярнулася і выйшла за парог. Дзвёры за ёй засталіся расчыненныя, і Каландзёнак зачыніў іх, стоячы ўсё там, ля парога.

- Во бачыў? - сур'ёзна зазначыў Гуж Петраку. - Знаеш, што немцы з такімі робяць?

- Ну чуў... Але гэта...

- Вешаюць! Вешаюць на тэлефонных слупах! - прыстукнуў ён цяжкім кулаком па стале. Пахаладнёўшы нутром, Пятрок глыбей уцягнуў галаву ў плечы, паліцай, мусіць, зауважыў гэта і задаволена адкінуўся да сцяны.

- Ды яна так, не са злосці, - паспрабаваў апраўдаць жонку Пятрок.

- Ад чаго ж тады? Скажаш, ад добрасці? Камуністка яна, - аб'явіў раптам Гуж.

- Ды не... Яна языком толькі.

- Во-во, языкатая, - нядобра пагадзіўся Гуж. - Не выдralі яшчэ. Дык выдзеруць. У немцаў гэта раз-два.

Пятрок не ведаў ужо, што сказаць, каб як бараніць жонку, якую вельмі хутка нават маглі загубіць гэтыя двое. Сама яна не паберажэцца - скарэй наадварот. Але Гуж не чакана абвясціў:

- Скажы мне дзякую. Маёй дабраце. А то б даўно ўдаўком стаў. Панятна?

- Дык то - дзякую.

- Во-во!

Што ж, Пятрок зразумеў: на гэты раз быццам пранесла. Можа, не возьмуць. Пакуль што. Калі гэта дурніца зноў не налезе на іх паліцэйскі ражон.

- Але «дзякую» не абыдзешся. Ці ты думаеш, я цябе буду пакрываць і яшчэ паўлітэркі насіць? Гэта ты мне насіць должен, - зноў узяўся за сваё Гуж.

- Дык я б з гатовай душой. Але...

- Гарэлкі няма? А ты дастань! Купі! Выменяй! Для радні не можаш пастарацца? Я ж табе не чужы?

- Не чужы, ага...

«Каб ты згарэў, аднак, сваячок гэты», - засцята думаў пры сабе Пятрок, адчуваючы, што новая паваротка ў гаворцы не лепшая за ранейшую. Дзе ён возьме яму гарэлкі? У лаўцы не купіш, у суседзяў не пазыгнеш. Некалі, праўда, спрабаваў гнаць самагон, але і начыння таго даўно ўжо няма. Зноў жа, як было пярэчыць гэтаму жываглату - неяк трэба выкручвацца. Як толькі?

- Я да цябе яшчэ завітаю. Чуеш?

- Чую, анягож. Ды толькі...

Ён не знайшоў, як скончыць, калі ўвайшла Сцепаніда, прынесла туркоў і капусты, моўчкі паставіла ўсё на стол.

- Мусіць, немцы слабавата кормяць? - з прыхаванай з'едлівасцю запытала яна. Гуж нядобра вырачыў вочы.

- А табе што? Ці вельмі не падабаюцца немцы?

- Як скуллё на задніцы!

- Сцепаніда!!! - ускочыў Пятрок. - Маўчы!

- А я і маўчу!

- Маўчы!!! Знаеш... Вот ён па-родственнаму! Па-доброму, а ты! Знаеш?..

- Ладна, - сказала яна да Петрака. - Ужо выпіў, дык і гатоў зад лізаць. Дужа ты, аднак, быстры...

Апошняя яе слова ўжо даляцелі з сенцаў, бразнулі дзвёры, і Пятрок вінавата пракашляўся. Ён чакаў і баяўся, што цяпер скажа Гуж.

- Баба, вядома... Што зробіш?

- Што зробіш? - злосна падхапіў паліцай. - Пута вазьмі. Каторае тоўстае, новае, з кастрой! І путам! А то пяньковай пятлі дачакаецца. Папомніш мяне!

Пятрок панура маўчаў, седзячы пры стале. Кучку накрышанай табакі ссунуў на ражок стала і невідушча падмятаў даланёй табачныя крошкі, слухаючы, як пляцкае тоўстымі вуснамі Гуж - есць яго сала, грозіцца і павучае яго, як жыць з бабай. Удвая маладзеішы, а глядзі ты, які стаў разумны пры нямецкай уладзе!

- Прыйзджаў важны чын, - ужо спакайней паведаміў Гуж. - Называеца па-нямецку зондарфюран. Загадаў усё ў полі ўбраць.

- Счытай, усё ўжо ўбралі, - уставіў Пятрок.

- Не ўсё. Тое, што ўбралі, нікуды не дзенеца. Пападзе ў нямецкі засек. Але бульба! Бульба засталася. Во і яе выкапаць. І здаць. Для германскай арміі. Паняў? Як пры Саветах.

«Чорта ты яе з поля возьмеш для германскай арміі, - падумаў Пятрок. - Няхай яна пагніе там!»

У бутэльцы яшчэ трохі заставалася, Гуж выліў рэшту ў шклянку і моўкі перакуліў шклянку ў рот. Крактануў, выцер пяцярнёй тлуштыя ад сала вусны.

- І яшчэ во што! Тут, мабыць, заходзяць розныя?.. З лесу каторыя. Бандзіты! - зноў уставіўся ён на Петрыка, якому стала не па сабе ад гэтага яго позірку. - Не было такога? Ладна, паверу. Але помні: калі хто - адразу ў паліцью. У мястэчка ці ў Выселкі. Але каб зараз жа. Паняў? А то за ўкрывацельства, знаеш? У мястэчку быў?

- Быў, ну.

- Чытаў прыказ? Расстрэл і канфіскацыя імушчества. Немцы, яны не чыкаюцца. Паняў?

Пяtronок паныла ўздыхнуў - што ж зробіш? Кругом нявыкрутка. Кругом кара, расстрэл, канфіскацыя. Як тут жыць будзеш?

Гуж, не спяшаючыся, вылез з-за стала і, сыйна ікаючы, нацягнуў на плечы рудую скурankу.

- Яешня адмнянеца! - з нечаканай добрасцю аб'явіў ён Петраку.
- Другім разам. Можа, калі на днях. Так што рыхтуйся!

4...

Пяtronок сядзеў на ўслоне, паныла падпёршы галаву рукамі, і невідущча глядзеў на стол, дзе тоўстыя восенњскія мухі поўзалі па тлустай ад сала сталешні. Ён не прыбіраў посуд, не дакранаўся ні да агуркоў, ні да сала, Сцепаніда таксама не падыходзіла сюды - яна сварылася ад парога.

- Устроіў частаванне! Сала, гуркі! I яшчэ разяўляеца: яешню ім! Сам яек ім нанясеш? Ты хоць раз курэй пакарміў? Каб не я, што б ты зрабіў з гаспадаркаю? Нават каня не вярнуў, калі ўсе павярталі.

Конь, канешне, быў іхнім агульным болем, Пяtronок перажывавў не меней за жонку, але дзе ён мог яго ўзяць? Ці ён мала нахадзіўся ў Выселкі, напрасіўся ў дзеравенскіх, ды хто ўступіць? Кожнаму на гаспадарцы найперш трэба конь. Затое ў мястэчку яму пашэнціла болей, і ён успомніў пра сваю галоўную па гэтым часе заслугу.

- А газы хто расстараўся? Не я хіба?

- Ах, газы! Смех адзін - газы! Вунь людзі мяшкамі соль нацягала. Запалкамі запасліся. Цукрам нават. А то суляю газы прынёс - смех адзін...

- А што? Газа ўзімку - знаеш! Мала ў каго, а ў нас ёсць.

- Маўчи ты! Газы... I гэта, знайшоў сваяка! Сабутэльніка! Каб ён мой быў сваяк, я б яго памялом з дому. Прадажнік! А ён гарэлку з ім распівае, частую яго. Вунь немцы прыйдуць, тады іх пачастуеш.

Дзвёры ў сенцы былі расчынены, Сцепаніда сноўдала то да печы, то ў сенцы, у істопку, бразгала конаўкаю ў вядры, разводзіла пойла. Цяпер, калі яны засталіся адны, яна не стрымлівалася, выгаварвала ўсё, што намуляла за гэтыя тыдні і на яго, і на вайну, і на жыццё таксама. Пяtronок болей маўчаў - што ён мог сказаць ёй, чым запярэчыць? Ён адчуваў яе праўду, але ж не хацеў паступацца і сваёй, слабаватай, але таксама блізкаю яму праўдай, якая крываўда варушылася ў душы, не жадаючы каму-небудзь паддацца.

- Прыйдуць - пачастуеш. Куды дзенешся? - ціха зазначыў ён, думаючы, што жонка, можа, не ўчуе. Але яна ўчула, і гэта яе абурыла канчатковая.

- Ну гэта ты частуй! Я не буду. Я сиду з каровай у лес. Каб мае вочы не бачылі.

- Гэткай бяды! - сказаў ён, таксама ўжо злуючыся. - Ідзі! Абыдуся!

- Ага, абыдуся! Думаеш, ты пап'еш тут? Падліжашся да іх? Ды яны тваё вып'оцу і цябе ж мардаваць пачнуць.

Пятрок памкнуўся быў нешта сказаць, але толькі махнуў рукой: Сцепаніду не перапыніш. Хіба што ўцямяшыш бабе насуперак яе волі? Тое, што для цябе ясны дзень, ёй здаецца цёмнаю ноччу. Паспрабуй дакажы, што сёння ёй няблага пашэнціла, што Гуж адмякчэў пасля выпіўкі і не стаў дужа да іх прыдзірацца, што ён, можа, сапраўды пакрывае яе перад немцамі. Сам жа сказаў: радня. Таму не лішне з ім ладзіць, неяк паддобрацца, можа, завесці дружбу. Канешне, ён п'яніца, нягоднік, нямецкі халуй, але ж ён - улада. Быщам яму, Петраку, вялікая радасць піць з ім гарэлку, прыслужваць ды яшчэ слухаць яго знявагі? Але, калі хочаш жыць, мусіш трывалаць не такое. З ваўкамі жыць - па-ваўчынаму і выць.

Праўда, тое разумнае меркаванне толькі блытана мроілася ў яго захмялелай галаве, услых жа ён стрымана, ціха агрызаўся на Сцепанідзіны наскокі, ведаў: пры злосці ёй лепш не пярэчыць, ягонага верху ўсё роўна не будзе.

Сцепаніда ж тым часам, здаецца, усё выгаварыла і неяк ураз пацішэла. Спярша яна аж сплохалася, як убачыла ў хаце чужых, але затым пакрысе асмялела, асабліва калі разглавалася. А разглавалася яна болей на Петрака за яго нахабны наскок на яе з крыкам, камандаю ды яшчэ перад гэтымі злыднямі. Хай бы крычаў-загадваў, калі яны засталіся ў хаце ўдваіх, дык цяпер ён маўчыць ці адно буркае штосьці для свайго апраўдання. А тады ў яго лаянцы яна ўчула паганы намер вылузнуцца перад гэтым Гужом, дагадзіць яму тым, што зняважыць яе. Але зняважыць сябе яна не дазваляла нікому, заўжды магла пастаяць за сябе. Высялкоўцы і дагэтуль памятаюць, як калісь на калгасным сходзе яна збэсціла перад прадстаўніком з раёна іхняга кладаўшчыка - злодзея і п'яніцу Салаўя, як таго пасля знялі з кладаўшчыка і нават хацелі судзіць. А калі яна была звеннявой палыні і Кандыбішын зяць даказаў, быщам яе бабы крадуць ноччу лён, яна дамаглася праверкі, нават вобыску ва ўсіх; колькі разоў іх перапынялі на сцежцы, правяралі ў баб за пазухамі, пад спадніцамі, але марна, і гэты паклён з іх знялі.

Яна размашыста секла сечкай траву ў карытцы. У расчыненых дзвярах пры парозе было светлавата, сечка кідала ахрап'ем на ўтаптаны земляны дол, яе парэпаныя босыя ногі, і яна горка думала,

што з Петраком у такі кляты час прападзеш напэўна. Галоўнае - у яго няма жаднай цвёрдасці, мужчынскай самавітасці, з кожным ён гатоў пагадзіцца, падтакнуць, хоць той брэша, не баючыся Бога. Быццам людская пакорнасць робіць іх дабрэйшымі. Хутчэй наадварот. Не дасі адразу адпор - неўзабаве ўзаб'юцца на карак і будуць ехаць, колькі каму захочацца. Яна змалку ведала гэтага высялкоўскага Гужа, які ў калектывізацыю некуды ўцёк ад раскулачвання, а цяпер во зноў паявіўся з вінтоўкаю ў руках, каб помсціць людзям за мінулае ды піць гарэлку. Але яна не забылася на сваю апошнюю з ім сустрэчу ў трывіццатым годзе і век не даруе яе яму. Хай сабе ён і з вінтоўкай. Таксама як і таму Каландзёнку, якога гадамі ненавідзела вёска аж да самай вайны, калі ён пайшоў па першай мабілізацыі ў войска, ды во праз месяц вярнуўся, людзі казалі: немцы адпусцілі з лагера. І ён прыбырыў у мястэчка, схуднэлы, у вайсковых трантах, з вошамі за каршэнню. Дык во цяпер ад'ядаетца на паліцэйскіх харчах.

Яны абодва з вінтоўкамі, улада іх над людзьмі вялікая, яны ўсё могуць. Але яна іх не баялася, бо не паважала іх. Болей таго - яна іх ненавідзела. Зрэшты, ёй не было да іх справы, у тым жыцці, якое абрынулася на свет, яна адчувала перавагу сваёй спрадвеку ўстаноўленай праўды і, пакуль у яе было тое адчуванне, магла смела глядзець кожнаму ў очы.

Па двары, пад плотам і па бурачніку ў гародзе непрыкаяна дыбалі яе цыбатыя маладыя курачки, нешта дзяяўлі там. Несліся пакуль што троі старыя курьцы, якіх пільнавалася Сцепаніда, - здаўна ад яек быў увесь яе грашовы набытак, якая капейчына, заўжды патрэбная ў гаспадарцы. Сабраўшы са троі дзесяткі, яна несла яйкі ў мястэчка, мяняла на што патрэбнае ці прадавала mestачкоўцам за гроши. Без курэй было неяк. Трэба б сыпануць ім якога зерня, падумала Сцепаніда, але яна спяшалася ў поле, і на курэй у яе ўжо не хапала часу. Таропка вынесла паўвядра мешанкі парсючку, расчыніла нізкія дзверцы застаронка, і той, пачуўшы гаспадыню, жвава заварушыўся ў саломе. Яна апусціла мешанку ў куток, пастаяла хвіліну, з любасцю пазіраючи, як парсючок заўзята зацмокаў у вядзерцы - аж затрэсліся вушки. Неўзабаве ён ужо ўлез туды пярэднімі нагамі і абярнуў яго, Сцепаніда ж папраўляць вядзерца не стала - ведала: і так выесць усё дачыста.

Але трэба было бегчы ў поле - у Баараннім Лозе, прывязаная да алешыны, пасвілася Бабоўка, нягожа было надўгта пакідаць яе без нагляду. Перш чым пабегчы з дому, яна ўскочыла ў хату ўхапіць якую скарынку - пажаваць сабе ды і пачаставаць кароўку. Пятрок,

унурыйшыся, па-ранейшаму прыгнечана сядзеў за столом і не азірнуўся на жонку.

- Пакармі курэй! - спакайней сказала яна. Як заўжды, выгаварыўши ўсе крыўды, яна паспакайнела, і цяпер ёй стала нават шкада гэтага недалёгу Петрака, які злаваў яе, часам смяшыў, рэдка чым радаваў. Увогуле ён быў неблагі, нязлы чалавек, толькі дужа няспрытны і мала ўдачлівы ў жыцці.

Яшчэ ён быў на дзесяць гадоў старэй за яе і не дужа здаровы. Але ягоная хвароба ішла ад залішняга курэння, яна гэта ведала і цвярдзіла яму пра тое ледзьве не кожнага дня. Ды марна.

Сцежкаю цераз гарод Сцепаніда пабегла па ўзроўку ў Баранні Лог, а Пятрок пасядзеў яшчэ, трудна ўздыхнуў і ўстаў з-за стала. Зранку перапала выпіць гарэлкі, але не давялося яшчэ закурыць, і цяпер, застаўшыся адзін у хаце, ён нетаропка скруціў ладную, з палец, цыгарку. Каб прыкурыць, старанна перагарнуў учараашняе вуголле ў печы, пакуль знайшоў вугалёк з іскрынкай, раздзымуў яго і ўрэшце з доўгачаканай асалодай зацягнуўся дымам. Толькі і было тае радасці, што закурыць, іншага задавальнення ў жыцці, мусіць, не засталося. Добра, што вясной населяў у гародзе табакі, мультанаўкі, не паспадзяваўся на куплённую, - дзе цяпер возьмеш яе? Табака ж была хоць, можа, і горшая, чым махорка, але і не благая. Пятрок прывык да яе - лепшай яму і не хацелася.

Ён чуўся яшчэ п'янаватым, думкі яго былі ўшчэнт распікматаныя, і ён, думаючы пра жыццё, час ад часу ціха, бязгучна лаяўся. Праладзі яно ўсё пропадам! Дзе яшчэ тыя немцы, яшчэ немаведама, дабяруцца яны да яго Яхімоўшчыны ці не, а свае вось дабраліся. І хто? Родзіч Гуж. Ад гэтага, пэўна, свінчо не скаваеш, уведае і пра свінчо, і пра кароўку, і курэй, таксама як і пра ўсё іх ранейшае жыццё пры Саветах - тут ужо не затоішся. У яго цяпер улада, захоча - павядзе ў мястечка, у паліцу і павесіць на першым слупе - сапраўды размова ў іх кароткая. Дык што ж застаецца: прасіць? Але такі наўрад ці злітецца. Пятрок зауважыў сёння, як нядобры драпежны бліск блукаў у Гужовых вачах, калі ён казаў пра Сцепаніду. Задобрыць хіба драбязой - яйкамі, салам, курай, - бо большага ў яго не было, але ці драбяза яго пройме? Найлепш, канешне, яго ўпаіць, але, адчуваў Пятрок, адным разам не шмат дагодзіш, а пайць яго заўсягды - дзе па тым часе ён возьме гарэлкі?

І тут неяк само сабою да яго прыйшло разуменне, што трэба гнаць самагон. Без самагону ў гэтым жыцці прападзеш.

Некалі, яшчэ да калгасаў, Пятрок зрабіў не дужа ўдалую спробу вырабу гэтага зелля, але тады ўсчалася вялікая строгасць з лёнам, усё,

што было з валакна, паздавалі, і яшчэ было мала, прыехалі ўпайнаважаныя з акруті, хадзілі і трэслі па дварах лахманы, раскідвалі салому ў пунях - шукалі льну-валакна. У яго ж валакна не знайшлі, але ў істопцы набрылі на самагонныя прычындалы - казан і галоўнае - ладны, з меднае трубкі змайстраваны змеявік, які і рэквізавалі. Пасля ён плаціў штраф, нацярпейся сораму на сходах і пракляў на гады малашаноўную справу самагонаварэння. Але гэта было даўно. Мусіць, цяпер, калі ўсё ў жыцці перайначылася, перайначыліся і адносіны да самагонкі. Адчуваў, гарэлка становіща ўстойлівай, ледзьве не адзіна рэальнай каштоўнасцю, без якой не абыдзешся. П'юшчы ці не, а трэба рабіць гарэлку.

Ён перайшоў цераз сені ў істопку, кашляючы, прысланіўся да ступы ў парозе. Як заўжды, у істопцы не выводзіўся прыщемак, поўны пастаянных і звыклых пахаў, якія так перамяшаліся між сабой, што іх ужо цяжка было адрозніць. Найбольш, аднак, патыхала старызнай, пылам, мышамі. Праз маленькае, на бервяно, аkenца сюды прабівалася слабае свято хмурнага ранку, і ў ім Пятрок нетаропка агледзеў рад дашчаных засекаў пад глухой, без вокнаў, сцяной; пустыя цяпер, плеценея з саломы, пузатыя карабы, у якія некалі ссыпалі збожжа, калі яно не мясцілася ў засеках. У куце туліліся ніzkія старасвецкія жорны з тонкімі, сцёртымі ўжо камяніямі, густа абсыпаныя шэрым мучным пылам. Тут пыліліся і Сцепанідзіна прасніца, калаўрот, святлеў асінавым бокам навейшы кубёлак з іржавымі абручамі, стаялі большай часткай пустыя кадкі; пры сцяне, састаўленыя парадкам, некалькі год чакалі свае справы Сцепанідзіны красны з бёрдамі, нітамі і навоямі. На паліцы над імі цымяна пабліскуваў няроўны шэраг парожніх, запыленых бутэлек і важна мясцілася вялікая, аплеценая лазовым кошам суляя, да рыльца налітая газай. Побач ля аkenца віселі пляцёнкі леташній цыбулі, некалькі бярозавых венікаў, пучкі лекавай травы, што запасіла з лета жонка. Невялікая гэта істопка, запыленая і запавуціненая па кутках і пад столлю, была цесна забіта, застаўлена розным начыннем да самай каменкі-печкі ў зусім цёмным куце, але дзе тут валялася ягоная патрэба, Пятрок не мог згледзець. Ён абышоў істопку, зазірнуў у цёмныя яе нетры, папоркаўся пад жорнамі і ўрэшце выцягнуў адтуль стары счарнелы казан, якім ужо гадоў дзесяць не карысталіся ў гаспадарцы.

На большым святле ў сенцах ён лепей агледзеў яго. Мусіць, казан быў яшчэ не благі, нідзе не паржавеў, і калі пачысціць яго ад гразі, пацерці, пашараваць пясочкам, дык і згадзіцца. Трэба яшчэ які цэбар

ці кадка, але цэбар можно ўзяць новы, у якім мыюць бульбу, бульба ж памыецца і ў чыгуне.

Горш вось, што не было змеевіка.

Пятрок сеў на ўслончык ля вёдзера і, пакашліваючы, пачаў думаць, дзе ўзяць змеявік. Раней па такую патрэбу ён бы падаўся ў мястечка да Лейбы, што рабіў у кузні: каваў панарады, падкоўваў коней, адцягваў сякеры, насякаў сярпы бабам, мог залудзіць міску і направіць сапсуты замок.

Лейба быў чалавек майстравіты, ужо ён бы Петрака выручыў. Тым болей, у іх была нават дружба. Пятрок да яго ставіўся з павагай і звяртаўся ласкова Лейбачка, а той да яго - Пятруська. Здаецца, нават яны былі аднагодкі і ведалі адзін аднага з хлапечай пары. Здаўна ўсю кавальскую справу рабіў яму Лейба; Пятрок жа ніколі не скупіўся на плату - грашамі, яйкамі, салам, часам збожжам - усім, што па тым часе было ў гаспадарцы. Калі ж заплаціць не было чым, Лейба мог зрабіць у доўг, «напавер», пачакаць месяц, паўтода, пакуль вырасце збожжа ці прыйдзе час рэзаку авечку. І ніколі ў іх з Петраком не было ўзаляемных крыўд ці непаразуменняў. Лейба напэўна змайстраваў бы яму змеявік, ды кузня яго даўно перайшла калгасу, а сам каваль з'ехаў да родзічаў у Лепель. А цяпер дык невядома, ці там хто робіць, улетку кузня стаяла замкнёная.

За гасцінцам у Выселках быў яшчэ адзін чалавек, Карніла, таксама рукасты на ўсякія справы мужчына, ужо ён бы нешта прыдумаў ці знайшоў у сваіх запасах... Але ў Петрака з ім даўно не было дружбы, хутчэй наадварот, яны былі амаль ворагі і не віталіся. А ўсяму віной Сцепаніда, якая дзеўкай гуляла з гэтым Карніlam, ды пабралася з Петраком, - малады, ён быў хлопец спраўны і музыка, не тое што гэты ваўкаўчы Карніла. Сапраўды, той быў дужа цяжкога харектару, калі ўжо каго не панаравіць, дык будзе касавурыцца да скону дзён. Яшчэ быў ён скупы і скинарны, хоць жыў заўсёды нялага, рабіў не ў калгасе, а ў пажарнай у мястечку і меў добрыя руکі: мог роўна наслаць падлогу, звязаць аконную раму ці нават змураваць печ. Не, да Карнілы яму не сунуцца, лепш папытаць пры выпадку яшчэ ў каго-небудзь на Выселках.

Пятрок накурыўся ўволю, адкашляўся - мусіць, трэба было брацца за справу. Ага, найперш пасыпаць чаго-небудзь курам, і ён, знайшоўшы на кадцы стары драўляны гарнец, зачэрпнуў ім у крайнім сусеку ячменных адходаў, вынес з сянец. Куры, мусіць, ужо цікалі яго і, толькі ўбачылі з гарцам, стрымгалоў кінуліся з-пад плota, з гарода, ад паветкі, і ён шырокая сыпануў на падворак, каб хапіла ўсім. Пакуль тыя ўвішна дзяўблі на ўтаптанай зямлі падворка, падбіralі ў

мураве, ён думаў: які пакручасты лёс і што вытварае ён з чалавекам! Хіба калі гаспадар у Яхімоўшчыне карміў уранку курэй! Ці яму не было іншае, болей важнае справы па гаспадарцы? Адной скацины тут мелі болей дзесятка галоў - конь, маладая жаробка, дзве каровы, калі яны яшчэ не цяліся, шэсць ці восем авечак. Ну і свіней, канешне, не меней як дзве - укормны парсюк і меньшы, у налецце, падсвінак. Праўда, і рук было болей. Але во сышлося на нуль, толькі і клопату што кароўка, малое свінчо ды гэтыя дзесяць курыц. Ад каня і ўсіх пра яго клопатаў некалі аслабаніў калгас, авечкі неўпрыцям вывеліся самі, ды і каму было іх даглядаць? Дзеци рана павыляталі з бацькоўскага гнязда, не вярнуць. А тут гэта вайна - яна, мусіць, даб'е ўжо канчаткова.

Усё пакашліваючы на вышмарканых камянях ля парога, Пятрок рашыў нарэшце ладзіць капец. Бульба добра ўрадзіла сёлета, на гародзе яе ўжо выкапалі і засыпалі поўную яму, але і яшчэ будзе не меней. У яму ж каторы год пад вясну находзіць вада, таму рэшту трэба закрыць у капец на пагорку ў канцы гарода - так заўсёды рабілі на хутары ва ўраджайных на бульбу гады. Бульбачку трэба было шанаваць, тая здаўна была галоўным набыткам з поля - хлеб радзіў не заўсёды і к вясне канчаўся, а бульбачкі часцяком хапала да новай. Калі яе ў час выбраць, засцерагчы ад марозу, вады, дык хапала сабе і скацине - бульбачка не адзін ужо год бараніла ад голаду.

5...

Некалькі дзён запар восеніскае неба грувастка цяжэла ад хмар, дужа рваў вецер, заходзячы то з аднаго, то з другога боку, а пасля ўсё сціхла, уначы пацяпела, і пад ранак пасыпаўся дождж. Прачнушыся на світанні, Сцепаніда пачула яго шпаткую гаману за сцяной і падумала, што сёння, мусіць, прыйдзеца пачакаць з каровай. Пятрок яшчэ ляжаў у куце на ложку і нават не кашляў, спаў, мусіць, а яна ўсталала з палка, выйшла ў сенцы. Ля ганка, чуваць было, трохі цурчала са страхі, а пад дзіркай у сенцах ужо распльывалася на зямлі цёмная лужына. Каторы ўжо раз Сцепаніда раззлавана памянула свайго нядбайнага мужа і пасунула цабэрак пад тое месца ў страсе, дзе мерна капала ў дол. Прывыкшы рана ўставаць, Сцепаніда зразумела, што сну ўжо не будзе, тым болей што за дзяружкай ужо заварушыўся-закашляў Пятрок, шукаў свой капшук - дня ён не мог пачаць без закуркі. Санліва папазяхаўшы, Сцепаніда ўзяла з-пад акна кляновую, купленую вясной даёнку і пайшла ў хлеў да каровы.

Тым часам амаль развіднела. Дождж густавата сеяўся з нізкага туманнага неба, але быў па-весеніску драбнаваты, без ветру і яшчэ не

нарабіў гразі на падворку. Толькі ля варот хлява ў ніzkім месцы блішчэла гнойная дужына.

На ліpe пачала драць горла варона, - каб хоць не на якую бяду, устрывожана падумала Сцепаніда. Варона прылятала на ліpu ўжо чацвёрты ці пяты ранак - уссеўшыся на верхавіне і звесіўшы на падворак тоўстую чорную дзюбу, прарэзліва каркала, нібы какось клікала з лесу. Разы два Сцепаніда кідала ў яе палкай з дрываютні, але варона сядзела і не палохалася. Накрыгчаўшыся, яна сціхала сама, не доўга яшчэ сядзела моўчкі, а дасля цяжка саскоквала з суха і, часта махаючи крыллем, ляцела цераз хлеў у гай. Ззаду на ліpe ціха гайдалася патрывожаная ёю галіна з некалькімі зрудзельмі лісткамі.

Не спяшаючыся, Сцепаніда старанна выдаіла Бабоўку, з прыемнасцю адзначыўшы, што добра напасвіла ўчора ў Бараннім Лозе, - даёнка была поўная, з беражкамі. Нічога не скажаш, кароўка ўдалася на зайдзрасць, маладая яшчэ, непераборлівая ў ежы і малочная; Сцепаніда берагла яе як самы вялікі набытак. Па гэтым часе такая карова - раскоша.

Яна выйшла з хлява, падумаўшы, што Бабоўцы трэба кінуць ахапак атавы - якую гадзіну паласаваць у хляве, а самой, пакуль дождж, можа, зварыць крупніку ці бульбы - ужо дзён колькі яна не паліла ў печы і не гатавала гарачага. Аднак не паспела яна дайсці да парога, як да яе слыху, быццам з-пад зямлі, данёсся прыглушаны, але магутны нутраны вуркат. Не цямячы яшчэ, што гэта, яна выглянула з-за паркана ў вароты і аслупяняла: па іхнай дарозе з гасцінца, цяжка валюхаючы па калдобінах, сунулася ў дажджавой імgle штосыці вялізнае, шэрае і тупалобае, што не адразу і з цяжкасцю нагадала Сцепанідзе машыну. Ззаду кацілася нешта меншае, з высокай, як у самавары, трубой, і вецер данёс на падворак пах дыму, як быццам ад дроў. На мокра-блішчастых баках машыны свяціліся нейкія літары, а вялізныя колы не змяшчаліся ў нешырокіх каляінах і адной стараной мялі-тапталі быльнёг на ўзбочыне. Машына паволі, але з нейкаю няўхільнаю непазбежнасцю набліжалася да сядзібы і яшчэ праз момант са змораным цяжкім дыхам сунулася ў вароты і спынілася на падворку. Гэты дых яе стаў яшчэ большы, у дверы засмярдзела газай. З высокай ля кабіны прыступкі саскочыў мізэрненкі чалавек у капелюшы і даўгаватым пальтэчку, якога Сцепаніда адразу ж пазнала: то быў колішні mestачковы настаўнік Свяントкоўскі.

- Добры дзень, пані Багацька, - з дзіўнаватай нязвыкласцю павітаўся настаўнік, тоячы загадкава-салодзенъкую ўсмешачку на вастраносенъкім твары. - Гуж распарадзіўся прыняць на кватараўанне нямецкую каманду. Ну і - каб усё было добра.

Сцепаніда, аднак, маўчала, няўцямна пазіраючы на машыну, брызантавы верх якой падпіраў нізкае голле ліп. І сапраўды, у той жа момант бразнулі жалезам дзвёры, і на падворак адразу сігандулі двое. Яшчэ не згледзеўшы ні іхнай адзежы, ні твараў, па чымсьці няўлоўна-насцярожаным, што ішло ад іх постацяў, Сцепаніда зразумела, што гэта - немцы. Толькі калі тыя скіравалі да яе па падворку, яна адзначыла сабе ў думках, што яны ходзяць, як людзі, на дзвюх ногах і, здаецца, нават без зброі - той, што саскочыў з гэтага боку машыны, быў у цеснаватым, з мноствам гузікаў на грудзях мундзірчыку; на маладым белым твары яго за круглымі акулярамі ў чорнай аправе блукаў зусім нязлы - звычайны хлапечы выраз, на галаве з высока падстрыжанай патыліцай сядзела нейкая растапыраная, без казырка, шапачка-пілотка, і з кароткіх рукавоў мундзірчыка звісалі тонкія рукі. Але другі, што неяк порсценька выкаціўся з-за машыны, быў зусім інакшы - кругленыкі, таўставаты чалавек з надта жвавым, нават мітуслівым позіркам, якім ён у момант ахапіў падворак, хлеў, хату і штосьць буркнуў ёй - незадаволенас і патрабавальнае. Але яна не зразумела яго і сама не свая стаяла з даёнкай на сярэдзіне падворка.

- О, млеко!

Толькі цяпер да яе свядомасці дайшло, што заехалі немцы сюды не так сабе, а кватараўца, як сказаў настаўнік, і пытаюцца пра малако, - хай яны падаваўца ім - ёй не шкада было малака. Але яны не кінуліся па малако, настаўнік затергетаў штосьць да гэтага вёрткага і кругленыкага, і яна, ніколі не чуўшы такой гаворкі, аж з цікавасцю і здзіўленнем услыхалася, ды не зразумела ніводнага слова. Мусіць, Свяントкоўскі добра ўмей па-нямецку, а немец па-нашаму не ўмей нічога і таму штосьць сказаў па-свойму настаўніку. Свяントкоўскі павярнуўся да Сцепаніды.

- Пан германскі фельдфебель пытаеца, ці очэнь свежае гэта малако?

- Свежае, чаму ж не, - сказала яна і паставіла на край муравы даёнку, ля беражкоў якой яшчэ не ўлеглася - гойдалася малочная pena.

Яны нядоўга пагергеталі нешта, маладзейшы подбегам вярнуўся да аўтамабіля і прынёс адтуль белую пляскатую кварту. Свяントкоўскі асцярожненъка зачэрпнуў поўную кварту сырадою і ўслужліва падаў пану фельдфебелю. Той спаважна ўзяў і, угнуўшыся, каб не абліць выпнуты жывоцік, выпіў малако і абярнуў у паветры кварту.

- Іст гут!

Настаўнік аж весялей неяк зачарпнуў яшчэ маладому, у акулярах. Выцягшы рукі з караткаватых рукавоў мундзірчыка, той

таксама выпіў. Затым кварту ўзяў прысадзісты, немалады немец з рабым, як ад восты, тварам і таксама ўсё выпіў. Але чацвёрты, высокі, як жардзіна, апрануты ў нейкі балахоністы камбінезон, толькі паспытаў з кварты і тут жа пляснуў малако на траву; зялёная мурава на пяць кроکаў забялелася, нібы ўзялася цвіллю. «Не спадабалася, каб ты прапаў», - падумала Сцепаніда. Сама не свая, яна пакорліва стаяла каля даёнкі, азіраючы нечаканых заезджых, сэрца яе дужа калацілася ў грудзях, але, здаецца, якой пагрозы на іхніх тварах ці ў рухах не было відаць. «Можа, нап'ющца і паедуць далей», - падумала яна, неўпрыцям ціхенъка пайтараючы: «Добрае малачко, добрае». Немцы, аднак, не звярталі на гэтыя словаў ніякай увагі, як і на яе таксама. Пакуль іншыя пілі, фельдфебель пасноўдаў сюды-туды па падворку, яна падумала: заверне ў хату, аж не - павярнуў да хлява, затым падышоў да калодзежа. Свяントкоўскі, сморгаючы ў роснай траве новымі ботамі, падаўся за ім, і яна чула, як яны там гергеталі штось незразумелае для яе па-німецку.

Тыя, што напіліся малака, таксама па адным перайшлі да калодзежа, штось іх там зацікавіла. Яна стаяла каля даёнкі, не ведаючы, ці ўжо сысці куды далей з воч, ці яшчэ пачакаць. Але, мусіць, трэба, каб тут быў гаспадар, які кудысці прапаў і не паказваеца. Ці ён не бачыць, хто да іх завітаў?

- Пані Багацька! - зноў гукнуў яе Свяントкоўскі. - Германскі фельдфебель мае жаданне паспытаць вашай вады. Будзыце так ласкавы, прынясіце вядро.

- А, вядро! Зарат...

«Дабраліся нарэштце», - зласліва падумала яна, подбегам трухаючы ў сенцы. Там яна здушана-спуджаным голасам крыкнула ў хату: «Пяtron!» - плюхнуўшы рэшткай вады ў цэбар, вынесла на падворак новае цынкавае вядро, якое ў яе перахапіў маладзейшы, у акулярах. Прычапіўшы вядро да ланцуго, ён спрытна раскруціў барабан і, як толькі вядро пляцнулася аб ваду, пачаў лёгка выкручваць за жалезнью ручку, а іншыя, неружома пастаўшы ля зруба, чакалі. На яе яны зноў перасталі звяртаць увагу, і яна ўжо рашыла падацца ў хату, каб усё ж выпхнуць адтуль Петрака. Ды ў гэты момент ён і сам паказаўся на ганку - у апорках на босую ногу пратупаў міма яе да калодзежа і з нейкай страхавітай асцярогаю зняў з галавы суконную, з абвіслым казырком кепку.

- Ага, добрая вада, ведаецце, - трошкі дрыготкім, мусіць, ад хвалявання голасам загаманіў Пяtron.

Немцы ўжо выцягнулі вядро і плёскалі з яго ў нейкі зялёны гляк, стрымана пераговорваючыся між сабой. Але нікто з іх, апроч

Свяントкоўскага, нават не зірнуў на гаспадара хутара, і толькі калі настаўнік штосьць буркнуў, рабаваты немец змераў Петрака неспяшлівым позіркам. Той пакланіўся яшчэ раз, і тады малады, што стаяў бліжэй да яго, дастаў з кішэні пачак цыгарэт, спярша сам адну ўставіў у рот, а другую даў Петраку. Пятрок, усё камечачы шапку, няёмка ўзяў цыгарэтку і стаяў з ёю, быццам не ведаючы, што рабіць. Тым часам немец пstryкнуў запальнічкаю і прыкурыў, Петраку, аднак, прыкурыць не паднёс.

Яны нешта там гергеталі, мусіць, гаварылі пра калодзеж, а Сцепаніда ўзяла з падворка даёнку і пайшла ў сенцы. Зачыняць дзвёры яна пабаялася, з прыщемку сенцаў пазірала на немцаў, слухала, як Пятрок неяк дужа хутка і па-мужчынску проста ўцірае ѡца ў іхнюю кампанію.

Праз хвіліну ён ужо нешта тлумачыў там, паказваючы то на падворак, то тыцькаючы рукой у калодзеж; шапку, аднак, усё не надзяўваў, дробны дожджык сыпаўся на яго лысаватую, з рэшткай сівых валасоў галаву. І яны яго слухалі, нават не ператынялі. Гэтая лёгкасць ягоных адносін да немцаў, аднак, не спадабалася Сцепанідзе, і яна падумала: ці не павядзе ўжо ён іх у хату? Пушчаць іх у хату ёй чамусь не хацелася, хата была недатыкальным яе прытулкам, які трэба было берагчы ад чужынцаў. «Хоць бы яны хутчэй з'ехалі», - думала яна. Але, відаць па ўсім, з'язджаць яны сапраўды не збіраліся - адчапілі ад вялізной машыны трохі меншы прычэп - паходную вайсковую кухню, і ўсе, апрача фельдфебеля, папіхаючы і аж чырванеючы тварамі, пакацілі яе на падворак. Пятрок памагаў таксама - рупна піхай вялізнае гумовае кола, а пасля паказаў, дзе ямчэй уладкаваць кухню. Урэшце яны знайшлі для яе месца поруч з калодзежам, і Сцепаніда зусім апанурылася - тое, чаго яна найболей баялася, праудзілася. Яхімоўшчына ад іх не ўбераглася. Што цяпер будзе?

Але ўсё ішло, мусіць, само сабой, незалежна ад чыёй-небудзь волі, па нейкіх сваіх, часам страшных, часам дзівосных, законах, якія дыктавала вайна. Уладкаваўшы на падворку кухню, фельдфебель з настаўнікам скіравалі да сенцаў, і гэты дурань Пятрок ужо забег ім наперад, паказваючы дарогу ў хату. На парозе фельдфебель быццам нераушча спыніўся, перш чым пераступіць яго, незадаволена-паныла паглядзеў у цемнаватае падстэрэшша сяней. Свяントкоўскі штосьці яму тлумачыў, але той маўчаў, усё азіраючы па баках. Сцепаніда таропка адсунула далей ад парога цабэрак, і немец ступіў у сенцы. Каб не замінаць ім, яна таксама адышлася далей, да істопкі, усё згадваючы: што ім яшчэ трэба? Не ідуць жа яны сюды толькі затым,

каб паглядзець на іхняе ўбогае жытло, мусіць жа, ім нешта трэба? Але вось Пятрок шырока расчыніў дзвёры ў хату, і яны ўсе сунуліся туды з нейкаю нават нецярпівасцю ці нават цікаўнасцю, і яна з-за іхніх плячэй быццам нават чужымі вачыма ўбачыла сваю даўно ўжо не новую хату з трохі перакошаным прасценкам і счарнельтмі бэлькамі на столі, сценамі, абклененымі зжаўцелымі газетамі. Падлогу яна даўно ўжо не мыла, закруціўшыся з каровай, бульбаю і падсвінкам, і цяпер з прыкрасцю пазірала на гразнаватыя дошкі з прыкарэлым лушпіннем ля прыпека, пачарнелья чыгуны ля парога. Скрозь па ўсёй яе хаце тупалі цяпер боты і грубыя калінныя башмакі, пакідаючы мокрыя і гразкія сляды на сухіх дошках падлогі, і яна падумала: якога д'ябла яны тут выглядваюць? Яна ўсё стаяла ў сенцах, напружана чакаючы, калі немцы выметуцца. Але яны ўсё гергеталі там, пазіралі ў вокны, аглядалі абразы, а фельдфебель, адхінуўшы дзяржку, зазірнуў у іхняе запечча, і вусны яго гідліва перасмыкнуліся.

Яна так і не дачакалася, калі яны выйдуць, - яе ўвага адцягнулася на падворак, дзе ля калодзежа затхла дыміла, мусіць, сырымі дрывамі палілася, кухня, і худы ў камбінезоне немец перкаўся там, згінаючыся перад ніzkай топкай. Пасля ён кудысьці рашуча пакрочкы ў цераз падворак, і яна аж спалохалася: ці не ўчуў ён свінчо? Але не па свінчо, мусіць, тое сядзела сабе ціха, а немец неўзабаве зноў паявіўся на падворку - крывячыся ў паясніцы, валок да кухні цэлы абярэмак дроў. У Сцепаніда, як яна згледзела тое, ажно схаладнела ў душы - то былі бярозавыя палены, беражонкы ёю на зіму для распалау, іх была зусім невялікая купка пад самай страхой ля хляўка. Але во, упароў! Першым яе жаданнем было выйсці і сказаць яму: нядобра ўсё ж робіш, чалавек, не тваё ж, мусіць? Але яна не сказала, а затым рашучасць яе апала, яна праглынула крывідлывы камяк і сказала сабе: хай, пабачым, што яшчэ будзе.

Сцепаніда ўжо адышлася ад першага страху, і ёй стала прыкра, яна адчула сябе тут лішняй, захацелася кудысьці сысці, каб нічога не бачыць і не расстройвацца: хай гастадараць, як хочуць. Ці яна перашкодзіць ім? Але яна трохі разважыла і зразумела, што пакідаць сядзібу нягожа; усё ж тут карова, падсвінак, яе дзевяць курыц з пейнem. Як на тую бяду, карову яна не паспела выгнаць у поле, добра, што яшчэ перахавалі падсвінка і на таго цяпер не так лёгка набрысці гэтym памоўзам. І яшчэ добра, што яна не выпусціла з хляўка курэй - тыя хоць галадалі, але не кідаліся гэтym на вочы. Можа, яшчэ і пераседзяць. Карову ж, аднак, хаваць не было сэнсу, усё роўна пра яе яны ўжо ўведалі, карову трэба было адвесці на пашу. Сцепаніда пачала шарыць у сенцах вяроўку, як з хаты выскачыў Пятрок, яго

паморшчаны, з растапыраным шчаціннем твар свяціўся, аднак, нейкаю бы жававай радасцю.

- Баба - яек! Яек давай, хутка!!!

«Яек!» - сказала яна сабе. Ну, ведама, без яек у іх не абыдзеца. З яек яны пачынаюць, чым толькі скончаць? Трохі, аднак, памарудзіўшы, яна расчыніла дзвёры ў істопку і ўзяла з-пад рэшата ў жорнах старэнкі свой кошык, у якім цымяна бялеліся дзесяткі два яек. Яна хацела аддаць іх Петраку, хай бы частаваў там, але той ужо вярнуўся ў хату, і ёй давялося таксама пхнуцца туды. Не ведаючы, каму падаць яйкі, яна паставіла кошык на канец услона. Адразу ж да кошыка пацягнуліся чужыя рукі, і яна, адступіўшы трохі, не магла адараўца позірку ад гэтых страхавітых чужынскіх рук. Першай туды порсценька сунулася белая, далікатная ручка, мусіць, таго фельдфебеля, яна намацала верхняе круглявае яечка ад рабенкай курачкі, самай яе нясушки. Але чымсь тое не задаволіла немца, ён паклаў яйка назад, узяў меншае, можа, чысцейшае ці болей жаўтлявае. Круглае ж адразу падабралі тоўстыя, як каровіны сіські, пальцы зrudымі валасамі ля костачак; затым узяла іншае яйка з краю маладая, не дужа чыстая шафёрская рука, што выпнулася са знаёмага караткаватага рукава мундзірчыка. Далей Сцепаніда чамусыці не магла ўжо глядзець - яна апусціла вочы на трохі папэцканыя ў траве хромавыя боты Свяントкоўскага. Перагаворваючыся па-свойму, немцы задускалі шкарупіннем, білі аб нешта яйкі і гучна хлёбали з іх, без хлеба і солі. Адчуўшы гідлівасць, яна павярнулася, каб выйсці ў сенцы, і ледзьвye не сутыкнулася з фельдфебелем, які топкім сцізорыкам акуратна дзёўбаў жоўтае яйка рабой нясушки.

Дзіўна, як хутка яна супакоілася, мусіць, таму, што яны аказаліся не надта ўжо страшныя, не лаяліся і не пагражалі, - яны праста паводзілі сябе роўна і ўпэйнена, як гаспадары на гэтым падворку. Што ж, яна разумела: яны перамаглі, заваявалі гэтu зямлю, мусіць, іхняе права цяпер рабіць, што захочуць. Відаць па ўсім, яны надта добра ведалі і пільнаваліся гэтага права. Але менавіта гэта іх упэйненасць у сваёй правице і ўсведамленне беспакаранасці за тое, што не прынята работць між людзьмі, адразу настройвалі яе супраць. І яна адчувала, што незалежна ад таго, як яны паставяцца да яе, добрыя адносіны паміж імі наўрад ці магчымы.

Калі яны гурбою выпхнуліся з ніzkіх дзвярэй на каменны прыступак ганка, яна стаяла каля хлява на падворку і чакала. Яна наўмысля пільнавала на шляху на дрывотню, каб спаткаць таго, у камбінезоне, што завіхаўся ля кухні, накладваў бярозавыя паленцы ў

топку. Сказаць яму яна не магла нічога - яна толькі хацела зірнуць у яго бессаромныя вочы. Але ён болей не ішоў па дровы - ён добра ўжо расшураваў сваю кухню-машыну, і тая поўніла падворак дымам, час ад часу з жалезнай трубы щугала іскрамі ў неба. Сцепаніда падумала: каб хоць не згарэць тут праз іх. Усе гады, што жыла тут, яна чамусыці баялася пажару ад печы ці ад маланкі, неаднойчы ёй нават снілася ўначы, як гарышъ яе Яхімоўшчына, а яна бяссільна бегае вакол, бы на ватных нагах, і нічога зрабіць не можа.

Немцы выйшли ўсе разам на двор, фельдфебель трохі аддзяліўся ад іншых, нешта наказваў Свяントкоўскуму, які вельмі ўважліва яго слухаў. Затым ён звягліва крыкнуў штосьці на кухара, той адразу прутка выцягнуўся, кінуў у адказ адно толькі «яволь!». Што фельдфебель казаў ім - добрае ці благое, яна не ведала і падумала: каб вы перадохлі ўсе разам!

Іншыя тым часам звалаклі з машыны і саставілі пад страхой на прызбе некалькі жоўтых драўляных скрынак, накладзеных чымсьці цяжкім і грувасткім, мяхі з чорнымі клеймамі на баках; там жа на прызбу паставілі дзве караткаватыя вінтоўкі з жоўтымі раменнымі почапкамі. Напэўна, усё гэта заставалася тут, з кухняй, а машына збіралася выязджаць, - малады, з выстрыжанай патыліцай шафрёр ужо сядзеў у машыне, і тая, завёўшыся, аж трэслася ўся ад натугі.

Фельдфебель ускочыў з другога боку ў кабіну, машына грузна адкацілася назад, збочыла тупым задам у бульбу і, разгрэбшы там цэлуу канаву ў мяккай зямлі, вывернула на дарогу.

У двары засталася кухня і пры ёй двое - тонкі злы кухар і пажылы, з рабым тварам немец. Яны ўзяліся цягаць з калодзежа ваду, а Пятрок з нейкім вінавата-шкадлівым выражам у вачах прытэпаў да жонкі.

- Вой,вой! - сцішана сказаў ён. - Доўга кватараўваць будуць.

Яна маўчала, хоць ад тых яго слоў ёй стала і зусім млюсна. Але ўжо яна здагадвалася, што гэта - не на кароткі час, мусіць, цяпер надоўга. Пятрок азірнуўся, быццам іх мог хто падслушачы.

- Сказаці падлогу вымыць. Лішняе павыцягваць.

- Куды павышаць?

- Сказаці, у істопку. Нам тожа.

- Што гэта, лета - у істопку? Удумалі...

- Сказаці. Каб к вечару ўсё. Іхні галоўны прыедзэ.

- Хай прыбіраюць! Хай усё прыбяруць. Хай падавяцца, - зазлавала яна, успамінаючы, як Пятрок кінуўся ім дагадзіць. Але ўсё марна: во, выганяюць.

Было ўжо не рана, воглае неба па-ранейшаму нізка вісела над мокрай зямлёй, але дождж перастаў, вецер таксама, здаеща, улёгся; у падворку драў горла дым, які абвалок хату, істопку, шызай пеляной расчыніла вароты хлява, забратала карову. Хай робяць, што хочуць, - ёй трэба выганяць карову на пашу, гдзе той стаяць у хляве. Каб лішне не назаляць немцам, яна павяла карову цераз дрываотню ў гарод - наўпрасткі па бульбянішчы ў поле. Бабоўка разы два трывожна азірнулася на чужых у двары, Сцепаніда са злосцю тузанула яе - хутчэй преч з падворка.

Яна вяла карову па ўзороўку ўніз, куды збягала бульбянае поле. Роў гэты падступаў да самага канца гарода і быў глыбокі, з ручаем і крыніцай на дне, ягоныя схілы густа зараслі алешнікам і маладымі елкамі. Па той бок высіўся навідавоку ладны гаёк. На выпадак чаго ў рове можна было б адседзець дзень-два, а то і даўжэй, скаваща ад вайны, ад бяды, ад чужога нядобра га вока. Але каб не жывёла. З жывёлай доўга не выседзіш, яе трэба карміць. Зноў жа шкада сядзібы з якім-ніякім набыткам, якога з сабой не возьмеш, - а без яго якое жыццё ў лесе? Тым болей увосень, калі ўжо ліе за каршэнь і падбіраецца сцюжа. Мусіш трymацца жытла. Але во гэтае жытло спатрэбілася і ім. І другога тут не знайшлося? І ўсё, мусіць, пракляты той мост, дужа ён стаў ім патрэбны, і з ім разам спатрэбіўся гэты хутар.

Карова згладнела хапала з-пад ног мокрую дзяцеліну, ірвала з рукі вяроўку, і Сцепаніда падумала: хай! Ведама, што карысці злаваць на гэтага дурня Петрака, што ён цяпер можа? Як ні круціся, а калі загадалі, дык мусіш выконваць. Канешне, падлогу Пятрок не памые, і будзе бяды абаім. Мусіць, ёй трэба вяртацца на хутар.

На невялічкім травяністым лапіку пры ўзороўку яна прывязала канец вяроўкі да камля алешыны і, паназіраўшы трохі, як Бабоўка ўзялася скубці траву, пайшла краем поля назад.

Было ёй да гаркоты крыйдна ў душы і боязна, і чула яна: магчымасці яе людскага жыцця ўсё вузелі-змяншаліся. З кожным днём на свеце ўсё горшала, вайна ўчэпістай лапаю падбіралася ўсё бліжэй, а цяпер дык і зусім улезла ў хату, на самы покуць, пад абразы. І што было рабіць, апрач як бедаваць, лямантаваць, плакаць? Але слязымі ды крывею і так набрыняла зямля, што з таго шкоды вайнене? Тады што ж - трываць ўсё моўчкі, чакаць лепшай часіны? Чула яна сваім сэрцам: за меншай бядой заўжды дыбае большая, тады заякочаш, але хто паможа?

6...

Два немцы поркаліся сабе ля кухні, а Пятрок сеў ля акна ў хаце і з гора скруціў вялізную, з бабовы струк, цыгарку. Добра пакамечаную ў пальцах жаўтлявую нямецкую цыгарэтку ён схаваў за планку пад абразамі - скурыць калі ў іншы час. Трэба было брацца за справу - прыбіраць у хаце, выкінуць у істопку ўсё лішнє, аслабаніць ад бабскага начыння качарэжнік, а галоўнае - мышь падлогу. Ён злаваў на Сцепаніду за яе незгаворлівасць: кінула ўсё, пабегла. Чорт бы не ўзяў, тую карову, мусі бы, пастаяла да паўдня ў хляве. Ці тут да каровы, калі на падворак уехалі гэтыя... Аднак даў жа Бог клопату, наслаў немцаў, ці ім мала было гарадоў, мястэчак, хоць бы якіх вёсак, дык во, дабраліся і да гэтага Богам забытага хутара.

Хваравіта кашляючы (балела з начы ў грудзях), Пятрок пазіраў у акно на тых двух, што цяпер гаспадарылі ля яго калодзежа. Адзін, здыхлаваты і белабрысы, у абвіслым на азадку камбінезоне, нешта сыпаў белае ў кацёл кухні, з якога валіла воглая пара, а прысадзісты, з рабым тварам раскладваў нейкі прыпас на вечку драўлянае скрынкі, акуратна засланай чыстай белай цыратай. «Глядзі, культурныя!» - з зайдзрасцю падумаў Пятрок і гаротна ўздыхнуў: праз гэту іх культуру бярыся цяпер за вядро і анучу, расчынай гразь у хаце. Добра, што было суха і цёпла, дык ім яшчэ каб і чыста. Культурныя...

Цыгарка яго тым часам ужо расклейвалася ў пальцах, але ён не меў чым яе прыпаліць і не адважваўся падысці да немцаў, каб папрасіць агню. Ды ўсё ж прага курыць нарэшце перасіла нерашучасць, Пятрок выйшаў з сенцаў і спыніўся за пяць кроکаў ад кухні, трymаючы навідавоку незапаленую цыгарку. Ён думаў, можа, яны ўбачаць і дадуть агню, прасіць яму было ўсё ж няёмка і трошкі боязна. Але яны быццам не заўважалі - даўгальгі ўсё боўтаў у катле кухні, якая парыла і дыміла на ўсю акругу, а каржакаваты, мусіць, ягоны памочнік, вялікім нажом крыштыў на белай цыраце сала. Пятрок ціха пакашляў і ступіў яшчэ два кроکі наперад.

- Гэта... Паночки, каб прыкурыць...

Мусіць, яго зразумелі - каржакаваты, у белым, завязаным на паясніцы фартусе, павярнуў да яго шырокі, рабы, нейкі зусім не германскага выгляду твар і нешта прабурчэй, нязлосна так: «Я-я». Пятрок не зразумеў, але па тым, што немец не сказаў болей нічога, здагадаўся, што яны дазваляюць. Падышоўшы да кухні, ён кавалачкам бярозавай карыны выграб сабе на траву вугалёк з топкі. Не дужа ўдала, аблёкшы пальцы, таропка прыкурыў ад вугольчыка і адчуў, як пасля першых зацяжак ягоная самасейка перабіла на падворку ўсе іншыя, чужкія тут пахі.

- Вас, вас? - неяк жвава, мабыць, зацікаўлена, загаманіў да яго памагаты кухара і адклаў нож. Пятрок зразумеў і з гатоўнасцю выцяг капшук.

- Ага, можна. Свая гэта, дамашняя, калі пан хоча...

Немец ашчадна адараў ад яго складзенай стосікам газеткі невялікі шматок, і Пятрок адмераў яму добрую шчапоць самасейкі. Немец даволі спрактыкавана скруціў цыгарку, старанна паслоніў і прыкурыў ад свае запальнічкі - нейкай адмысловай штуковіны, з якой пstryкала сіненькім полылем. Пятрок сачыў за ім амаль з дзіцячай цікавасцю, усё ж хацелася, каб ягоная табака спадабалася немцу. Немец грунтоўна зацягнуўся, выпусціў дым, і Пятрок падумаў: закашляе. Але не, не закашляў, толькі лышаў светлымі пад белымі брывамі вачыма.

- Іст гут!

- Гут? - успомніў Пятрок знаёмае яшчэ з той вайны нямецкае слова і ўзрадаваўся. - Я ж кажу... Добрая, ага. Свая, так што...

- Гут, - яшчэ сказаў немец і нешта загаманіў да кухара, што арудаваў вялізным, як вясло, чарпаком у катле. Ды той раззлавана тыркнуў раз і другі, і гэты паклаў на краёчак стала цыгарку і ўзяўся за нож.

Пятрок падумаў, што, мабыць, хопіць. Усё ж абодва яны пры справе, назаліць ім нягожа, і ён задам і бокам падаўся да ганка.

Трэба было брацца за ўборку, але ён не ведаў, з чаго пачынаць. Ніколі ён не прыбіраў у хаце, заўжды гэта рабіла Сцепаніда, некалі ёй памагала Феня, у яго ж былі іншыя, чиста мужчынскія клопаты. Але во, мусіць, вайна ўраўняла, і цяпер не абышла і яго бабская справа. Найперш, мусіць, трэба было аслабаніць падлогу, каб не замінала мыць, і ён павышаўся ў сенцы ўсе чыгуны ад печы, вілы, качаргу, памяло; адсунуў стары ўслон ад парога, дзе аказалася процьма рознага хатняга начыння: дзіравыя атолкі, пабіты вазон, вечка ад кадкі, нейкія шчэпкі, мусіць, для растопкі ў печы. Усё, што тут стаяла і ляжала доўгія гады і мела сваё пэўнае месца, не замінаючи нікому, чаму цяпер яно павінна замінаць гэтым чужынцам? Але, мусі, во замінае. Пятрок вынес у істопку і розныя транты з вешала каля печы, знай з цвіка кажух, далікатна ўзяў у рукі скрыпку. Скрыпку выносіць у сырную істопку яму не хацелася, яе трэба было сцерагчы ад вільгаці, і цяпер, разважыўшы, Пятрок асцярожна засунуў яе за абразы. Маленькая яго скрыпачка зусім схавалася там. Хай, мо дачакаецца лепшага часу.

У хаце павальнела, зрабілася амаль пуста, і Пятрок, паўздыхаўшы, прынёс з сянец вядро з вадою, дастаў з-за печы анучу.

Уесь час злуючыся на жонку, ён выліў вядро ля печы на самае затаптанае месца - хай адмакае. Вада шырока расцякалася па дошках, але спакваля збегла на ніжэйшае месца пад самы парог і сабралася ў ладную чорную лужыну. Пятрок стаяў сярод хаты. Яму трэба было ўзяць у сенцах галень, але ні разувацца, ні мачыць ногі яму не хацелася, і ён чакаў, пакуль вада куды-небудзь сыйдзе.

- Божа, што гэта? Што ты нарабіў? - пачуўся з сянец Сцепанідзін голас.

- Дык падлогу ж мыць...

- Во, анучай цябе па вачах! Хто ж так мые падлогу?! Ці ты здурнеў?

Сцепаніда злосна ляскала сябе па сцёгнах - ведама, зрабіў не па яе, па-свойму, заўжды яму за гэта даставалася ад жонкі. Але, калі прыйшла, хай мые сама, ён сваё зрабіў, усё прыбраў, засталася падлога.

- А што ж ты сышла з каровай?

- Цябе не спытала...

Пакуль яны сварыліся ў хаце - трохі стрымана перад чужымі і цішэй, чым звычайна, мусіць, немцы нешта пачулі. Сцепаніда ўсё яшчэ пляскала рукамі ў сенцах, таксама не адважваючыся пераступіць парог, як ззаду за ёй з'явіўся цікаўны рабы твар, немец ухмыльнуўся, нешта нават сказаў, і яна асеклася. Але затым ён вярнуўся да кухні, а Сцепаніда кінула цераз парог анучу, якая мокра пляснулася ля Петраковых ног.

- Збірай ваду! Усю да кроплі збірай!

Трэба было слухацца, і Пятрок, крэкчучы ад натугі, мусіў нагнуцца да лужыны. Ён зграбаў анучай гразкую чорную воду і выкручваў анучу ў закапцэлы стары чыгун. Але вады было процыма, дзіва, колькі набралася з аднаго толькі вядра. Сцепаніда тым часам зноў знікла кудысьці, і ён, каб хутчэй скончыць гэтую дакучную работу, пачаў разганяць воду па падлозе - у куткі, пад печ - абы не было лужыны. Гэта яму ўдалося лепш, чымсі збіраць яе анучай, Пятрок ужо набліжаўся да стаптанага ўчарнелага парога, як у дзвярах зноў вырас ценъ - на парог ступіў адной ногой немец у грубым падкованым боеце з вядром у руцэ, над якім лёгенька дымілася пара. Пятрок усё зразумеў і з прастадушнай удзячнасцю зірнуў у праставаты твар, які цяпер стрымана свяціўся дабрынёй.

- Дзякую, паночку. Во, дзякую вам...

Немец паставіў за парог вядро і выпрастаўся.

- Біттэ, біттэ.

- Во дзякуй! - сказаў Пятрок амаль расчулены і раптам падумаў, што трэба чымсьці аддзячыць. На ласку трэба адказваць ласкай, ці ж ён не разумее. - Хвіліначку, пане, - сказаў ён і паўз немца шмыгнуў у істопку - недзе там яшчэ заставалася трохі яек. Ён толькі не ведаў дзе, і пакуль зазіраў у кашы і дзежкі, з падворка данёсся нецярпівы капрызлівы покліч: «Карл, Карл, ком!», і Пятрок зразумеў, што, мабыць, не ўправіцца: Сцепаніда хаваць умела. Немец пабег да кухні, а Пятрок расчараўана выйшаў у сенцы і сутыкнуўся з жонкай.

- Бо, гэны Карла прынёс! Гарачай...

- Гарачай...

Аднак Сцепаніда, мусі, падабрэла ўжо, узяла з парога брудную анучу і толькі нагнулася да вядра, як у сенцах зноў матлянулася постаць. На гэты раз то быў Карлаў начальнік. З ціхім злым пошаптам ён ухапіў вядро і перакулуў яго на парозе. Цёплая пара шыбанула ўтору, і за ёй схаваўся спалоханы твар Сцепаніды, немец, махнуўшы вядром, імпэтна выскочыў на падворак.

- Каб ты здох, злыдзень! - азвалася з хаты Сцепаніда. Пятрок азірнуўся - каб хоць не пачулі, бо калі зразумеюць, што тады будзе? Мабыць, гэты здыхлаваты сапраўды злыдзень, з ім трэба асцярожна.

- Ціха, баба. Іха ўласць, што зробіш...

- Уласць, каб яна падавілася...

Мылі падлогу ўдваіх сцюдзёнай вадой - добра яшчэ, што ў цэбры было назапашана з ночы, да калодзежа было не падступіцца. Пятрок не хацеў туды патыкацца, Сцепаніда таксама. Падлогу яна добра вышараўала гальнём, выцерла таксама лаўкі, пашкрэбла нажом доўті стары стол, пазмятала з падаконнікаў. Пятрок прыбіраў у сенцах, выносіў ўсё ў істопку ці пад хлявок на прызбу, нейкае рызё, пакулле паўсцягваў на гарышча. Мабыць, ніколі яшчэ іхняе жытло не мела такой турботы, ніколі, нават у святы, яго не прыбіралі так, як цяпер па прымусу, і Пятрок думаў: хто ведае, як гэта спадабаецца галоўнаму немцу, а раптам не дагадзіш, што тады будзе?

Тым часам ля калодзежа даварваўся абед - дым з кухні амаль перастаў ісці, пара таксама скончылася, круглае вечка кухні было няшчыльна прыгынена, і на падворку запахла смажаным, мусіць, салам з цыбуляй - немцы прыпраўлялі суп. Зласнавата-маўклівы кухар рабіў там, нібы аўтамат, не прысёўшы ні разу; пасля сваркі панура поркаўся ля стала ці ля топкі ягоны памагаты Карла. Але вось здыхлаваты выпрастаяўся, дастаў з кішэні гадзіннік і нешта прагергетаў Карлу. Пятрок паціху прыбіраў у сенцах і ўсё цікаваў за імі, трохі нават шкадуючы Карла. Мабыць, таму добра папала ад кухара, інакш бы ён так не адварочваўся ад Петрака, калі той

выйшаў на прыступкі і венічкам пачаў замятаць ля парога. У гэты час ад гасцінца даляцёў знаёмы нутраны вуркат, ранішняя машына, кудыхаючы з боку на бок брызентавай будай, заварочвала да сядзібы. Пяtronок з венікам кінуўся ў сенцы.

- Едуц! Баба, ці чуеш?!

Хапаючы штось на хаду, Сцепаніда выскачыла з хаты і прыгчыніла дзверы, яны абое стайліся за шулам у сенцах і чакалі. Машына цяжка пхнулася па вузкай дарожцы і, як і раніцай, спынілася ў варотцах. Пяtronок чакаў, што нехта выйдзе адтуль, але спярша там штось лязгнула, а пасля з той брызентавай буды пасыпаліся адзін за адным чалавек з дзесяць ці болей немцаў. Апрануты яны былі хто ў чым: у мундзірчыкі, нейкія курткі, двое ў плямістыя хвастатыя накідкі, і кожны з зялёным пляскатым кацялком у руцэ ці прышпіленым да дзяягі. Зброй чамусыці ў іх не было відаць. Немцы не памінулі да кухні, ля якой застылі абодва кухары, трохі часу яны папраўлялі дзяягі, куртатыя свае пілоткі - пэўна, чакалі каманды. Тым часам з кабіны вылез чалавек у чорным цыратавым плашчы і высокім, як грэбень у пеўня, картузе з нейкаю белай адзнакай над казырком. Ён нешта сказаў перахлябістаму кухару, які паслухмяна цепнүй плячыма, нібы скалануўся, і толькі затым расслабіўся. Мусіць, то быў нейкі дазвол ці каманда.

- Ахвіцэр, - здагадаўся Пяtronok.

Сцепаніда стала бліжэй да шула і маўчала, зышоўшыся ў страхавітай увазе да ўсяго, што рабілася на падворку. Але асабліва страшнага там пакуль не было нічога, салдаты абступілі кухню, і над іхнімі галовамі матлянуўся доўгі тронак кухарскага чарпака - пачыналася раздача абеду. Гэтаксама, як ля ракі ўлетку, калі на прывале харчаваліся нашыя чырвонаармейцы перад тым, як адступіць на ўсход. Цяпер ля калодзежа шчыльненъка тоўпіўся тузін немцаў, нешта весела гергеталі і смяяліся, некаторыя спаласквалі кацялкі ля вядра, што стаяла пад тынам. Толькі афіцэр адышоўся воддаль, на сярэдзіну падворка, і, пазіраючы кудысь на страху хаты ці істопкі, дастаў з кішанія галіфэ тоненъкі блішчасты партабак. Пакуль ён закурваў, Пяtronok хацеў злавіць яго позірк, але вачэй афіцэра зусім не было відаць за широкім, як конскі капыт, казырком картузы. Немец прыкурваў, паводзіў сюды-туды галавой, а побач усё нешта тлумачыў яму знаёмы кругленък фельдфебель, паказваючы наўкола рукой. Мусіць, гэтая яго рука тыщнулася ўрэшце на дзверы, і тады афіцэр згледзеў у сенцах гаспадароў і чуйна знерухомеў паставай. Пяtronok тузануў за плячо Сцепаніду.

- Глядзі, ідуцы!

- Хай ідуць.

Але чорт ведае, што было ім рабіць - стаяць ці хавацца, ці, можа, выйсці і сустракаць гасцей на парозе. Пяtronок разгубіўся трохі і калі, згробшы з галавы кепку, сунуўся на парог, немцы ўжо ступілі на камяні настустрach. Тады ён падаўся назад, у сенцы, адступіў задам да істопкі, утаропіўшыся ў твар афіцэра, каб зразумець, з чым - благім ці добрым - ідзе той у гэты іх дом. Ды толькі на яго маладжавым, добра паголеным твары нічога не было, апрач хіба спакою і камандзірскае цвёрдасці, цёмныя очы яго пад чорнымі брывамі толькі безуважна слізганулі па гаспадарах, даўжэй затрымаліся на змрочным падстэрэшы сенцаў; вяртлявы фельдфебель ужо расчыняў дзвёры ў хату, і афіцэр нетаропка пераступіў парог. Дзвёры за сабой яны не зачынілі, Пяtronок чую з сянец, як яны там не доўта пагаманілі аб чымсьці, але галасы былі сцішаныя, быщам спакойныя. Пасля з ранейшай дзелавой мітуслівасцю фельдфебель высунуўся з дзвярэй і некага таропка гукнуў з падворка («ком, ком»), два салдаты, грукаючы цяжкімі ботамі, кінуліся да ганка, фельдфебель нешта загадаў ім, тыя згодна азваліся: «Яволъ, яволъ!» - і зноў бягом падаліся да вялізной машыны пад ліпамі. «Аднак дысцыпліна!» - зважліва падумаў Пяtronок, не цямячы яшчэ, што ўдумалі тыя, у хаце. Але зараз усё стала панятна - салдаты валаклі з машыны складныя жалезныя ложкі - блішчастыя спінкі, плеценыя з металічных палосаў сеткі, нейкія пакункі, мабыць, з бялізной і коўдрамі. Пяtronок яшчэ адступіў да істопкі, каб не замінаць, і яны, порстка бегаючы, пачалі ўладкоўваць новы ўтулак у хаце, па не высахлай яшчэ падлозе соўгалі лавы, стукалі ложкамі. Да яго са Сцепанідай нікто не звяртаўся, і Пяtronок пачаў спакайнечь трохі - можа, усё будзе добра. Ведама, папрацавалі, прыбрали усё як след, мабыць, будуць давольны. Але толькі ён падумаў так, як з-за шула ў дзвярах паявіўся вяртлявы фельдфебель, які, нібы малому, кінуў яму пальцам:

- Ком!

Адчуўшы раптоўную слабасць у нагах, Пяtronок увайшоў у хату, у якой пад абразамі на месцы адсунутага ўбок стала ўжо стаяць сабраны блішчасты ложак з клумкам бялізны на сетцы; з другім яшчэ поркаўся малады мізэрнага выгляду немчык. Мусіць, да Петрака ў іх з'явілася нейкай патрэбай, бо афіцэр, расставіўшы ногі, пазіраў на яго ва ўпор. Іх позіркі сустрэліся, і сэрца ў Петрака здрыгнулася ад прадчування блізкай бяды.

- Вас іст дас? - з напятай пагрозай у голасе сказаў афіцэр, тыцніўшы пальцамі кудысь у сцяну, абклееенную зрудзельмі, сям-там прадранымі ўжо газетамі. Пяtronок толькі зірнуў туды, як адразу

змярцвеў ад страху - на самым відавоку, дзе дагэтуль вісеў кажух, цямнёўся на газецине здымак Першамайскага свята ў Маскве і на ім - партрэт Сталіна.

- Вас іст дас? - сцішана паўтарыў немец.

Пятрок усё зразумеў і маўчаў: бо што ён мог ім сказаць? Ён толькі з прыкрасцю пры сабе вылаяўся - трэба ж было так не даглядзецы! Шаравалі падлогу, стол, прыбіralі ў кутках, а на сцены не паглядзелі нават. А цяпер во, расплата...

- Сталін, паночку, - запальм голасам урэшце выціснуў з сябе Пятрок, гатовы да ўсякай кары.

- Сталін карашо?

- Ну, ведаецце... Мы людзі простыя... Каму карашо, каму не надта... - паспрабаваў выкруціцца Пятрок, падумаўшы пры сабе: каб цябе маланка забіла, чаго ты да мяне вяжацца?

Позірку, аднак, ён не адрываў ад афіцэра, апасліва стараючыся зразумець, што будзе далей, якая спасцігне яго кара.

У цёмных вачах афіцэра бліснула гняўлівая строгасць, хоць цвёрды чарнявы твар заставаўся ранейшы - спакойна-няўрымслівы, але рука пацягнулася на живот, дзе злева ад спражкі грувасцілася тоўстая скураная кабура. Рука гэта з блішчастым вузкім пярсцёнкам на пальцы нетаропка расшпіліла язычок кабуры і ашчаперыла чорную рукаяць пісталета з тонкім даўгаватым ствалом.

«Ну, усё! - паныла падумаў Пятрок. - Як жа недарэчна, аднак... Каб хоць сказаць што Сцепанідзе...»

З ранейшаю неспяшлівасцю немец апусціў руку, другой дужа тузануў пісталет, у якім нешта касцяна шчоўкнула, і рука пачала паднімацца ўгору, паўз Петрака. «Зараз павернене!» - падумаў Пятрок і ўжо склаў пальцы, каб перахрысціцца напаследак, як ствол на секунду знерухомеў і ў хаце грымотна бабахнула.

Петрака аж хіснула ад страху, вакол засмярдзела порахам, і сіні смярдзючы дымок ціка паплыў да акна.

У сцяне на сярэдзіне здымка чарнелася круглая дзірачка. Каб не спазніцца пасля, Пятрок загадзя і таропка перахрысціўся, гатовы да ўсяго найгоршага.

- Капут! - холадна зазначыў немец і, чамусь дзымухнуўшы ў ствол пісталета, запіхаў яго ў кабуру. Твар яго зноў не азначаў нічога, вочы холадна свяціліся пад шырокім казырком-капытом. Сам не свой ад страху, Пятрок стаяў ля акна, пакуль фельдфебель ззаду не дужа моцна, але настойліва не штурхануў яго ў плячо.

- Вæk!

Ён хістка пераступіў парог, ледзь паднімаючы ацяжэлья ногі, сунуўся ў істопку. У яе пыльным прыцемку аслупняела стаяла Сцепаніда.

Пятрок знясілена прытуліўся да яе пляча.

7...

Паснедаўшы з кацялкоў на падворку, немцы трохі патаўкліся каля свае кухні, пагергеталі, пакурылі і зноў пасядалі ў машыну. На гэты раз з імі паехаў фельдфебель - афіцэр зачыніўся ў хаце, і яго не было чуваць, мабыць, нешта рабіў або спаў. Пятрок, звесіўшы голаў, сядзеў ля жорнаў у істопцы і не курыў нават - мусі, пасля таго, што здарылася, не памагло б і курыва.

Сцепаніда спакваля аклемалася ад спалоху і ціхенъка стаілася ў пайдымроку збоч ад акенца, чуйна ўслухоўваючыся ва ўсё, што рабілася на падворку. Але, пэўна, на падворку засталіся адны толькі кухары, іншыя з'ехалі ўсе на мост. Тады з нейкаю насцярогаю ў душы яна выйшла ў сенцы, яшчэ трохі прыслушалаася - за дзвярыма ў хаце нібы ўсё вымерла, не чутна было ніводнага гуку. Мабыць, прыдаўся момант пакарміць парсюочка, а то яшчэ зарохкае па-дурному і тады не ўберажэш - забяруць. Падумаўшы так, Сцепаніда нарэзала ў чыгуноў трохі бульбы, трохі пасыпала абмешкі, дадала яшчэ ўчарашній варанай, усё перамяшала. Цяпер трэба было неўпрыкмет аднесці чыгуноў у застаронак.

- Пётра, глянь там, - шэптам сказала яна мужу, але той не скрануўся нават. - Чуеш?

- Ат!.. Не ўберажэш! Усё роўна...

- Як гэта - усё роўна?..

Яны ціха перагаворваліся так у істопцы, але нядаўні стрэл, мусіць, так скалануў нутро Петрака, што той быў нібы сам не свой. Нібы ў гарачцы ці якім здрэнцвенні. Іншы раз яна б насварылася на яго, але цяпер не было як сварыцца, ды і разумела: хапіла страху старому, і Сцепаніда хуценька глянула з сенцаў.

На падворку было пуста ўжо, толькі ля кухні, утнуўшыся цераз край, замываў кацёл Карла, яго злы кухар стаяў ля скрынак спіной да хаты і нешта калупаўся ў іх. Відаць, можна было выйсці - ці мала што магло быць у яе чыгунку, якая ім да гэтага справа?

Яна так і зрабіла - ціхенъка шмыгнула за істопку і па дрывотні ў зарослы дзядоўнікам гародчык. Парсючик, малайчына, нават не азваўся на яе крокі, толькі заварушыўся ў саломе, як яна пачала расчыніць ніzkія дзвёрцы. Каб не затрымлівацца дужа, яна паставіла цераз парог чыгуноў і сахой падпярла дзвёрцы застаронка.

Парсючик памалу варушыўся сабе за дашчанай сцяной ды троху пляцкаў, амаль не падаючы голасу, а яна стаяла ў дзядоўніку і думала. Усё ж, чуда яе душа, не дужа надзеіны тут схоў, асабліва калі столькі людзей на падворку - выйдзе каторы хоць бы па патрэбе за рог і ўчуе. Во, ды яшчэ і куры! Неяк яна не падумала пра іх, і тыя сноўдалі цяпер па-пад плотам, за сцяной хляўка, дзядоўніку - нешта шукалі сабе, дзяяўблі. І яна не ведала, як лепей: ці заперці ўсіх разам іх у хляўку, ці адагнаць куды ад сядзібы. Як бы тыя не палавілі іх, мусіць жа, не сляпия, убачаць.

Але курэй пакуль што яна ратаваць не стала - болей баялася за Бабоўку, якую гэты раз кінула ў кустоў разам з Янкавым статкам. Яна сплохалаася, каб Янка не пагнаў статак на Выселкі, бо ўжо вечарэла, неба так і не выбавілася з-пад хмар, якія спрэс прыдушилі яго, нізка налеглі на шэры простор і амаль не рухаліся з месца. Добра яшчэ, што было не сцюдзёна, учараашні вецер аціх, але ў мокрай траве было дужа няўтульна нагам, калі Сцепаніда выйшла з гарода. Па трохі прабітай у бульбянішчы сцежцы яна падалася на ўзровак і там узяла ўбок, таксама слабенъкаю ў траве сцяжынкаю пад мокрым, пацярэбленым слатой хмызняком. Амаль подбегам шыбуючы па краі поля да Баранняга Логу, яна думала, што, мабыць, настане і горшае, што адным толькі перасяленнем у істопку не абыдзеца. Калі яны пастаяць на сядзібе доўга, дык ці мала што можа здарыцца, а гаспадарку абяруць датла, гэта ўжо пэўна. Як тады жыць? Як засцерагчы ад іх кароўку, парсючку, курачак? Збажыну якую ці бульбу, можа, не возьмуць, нашто ім, але дровы папаляць. Хіба назапасіш тады без каня? А як быць зімой?

Клопату было шмат, як і трывог, кепскае прадчуванне грызла душу, але знешне Сцепаніда трывала і выглядала спакойнай. Яна была не з тых баб, што па першай бядзе кідаюцца ў слёзы, яна прадчувала, што бедаў будзе зашмат для яе небагатых, некалі добра ўжо выплаканых слёз, што трэба пaaшчаджацца на хваляванні.

Янчакаў невялікі статак яна згледзела ў кустоў непадалёк ад дуплістай калоды паваленага дуба на самым узлеску. Каровы паціху шамацелі кустоўем, а Янка, прыхаваўшыся за ялінкай, чакаў яе і, як згледзей, нешта горача загаманіў, усё паказваючы ў поле. Можа, ён што бачыў там? Але, здаецца, цяпер там было пуста, пара было гнаць жывёлу дадому. Сцепаніда адлучыла Бабоўку ад іншых, і тая ахвотна скіравала па сцежцы да хутара. Тут толькі Сцепаніда спахапілася, што нічога не ўзяла Янку, ды і сама яна сёння не мела крошкі ў роце. Янка на развітанне загергетаў незразумела і ўзрушана, замахаў

рукамі і толькі напаследак няўмела вымавіў два трывожныя слова, якія цяпер былі зразумелы кожнаму:

- Пук! Пук!

Сцепаніда не стала дапытваць, пра што ён хоча сказаць, і хуценька пагнала хварасціной Бабоўку - пакуль на сядзібе не было немцаў, трэба было пастпець падашь карову.

Трохі прыштаеўшы нават у калянай хусцінцы і пад ватоўкаю, яна дагнала карову да плота калі бульбянішча і зразумела, што прыпазнілася. На падворку пад ліпамі ўжо высіцся брызентавы верх машыны і чулася гамана, нязвыклае, нянаскае гергетанне, паасобныя выкрыкі, зdaeца, там штосьц адбывалася. У недаўменні яна прыпрынілася, Бабоўка падняла галаву і замарудзіла крок. Над парканам было відаць, як немцы, таўкучыся купкаю, цягнулі з машыны нешта грувасткае і цяжкое, і адзін, мабыць, зауважыўшы яе за плотам, радасна-гарэзліва закрычаў цераз гарод:

- О, матка, млеко!

Рабіць не было чаго, яна ціха сцебанула хварасціной Бабоўку, тая пераступіла ніжнюю жэрдку ў плоце і звыклым шляхам пайшла сцяжынай да падворка.

На падворку адбывалася тое, чаго Сцепаніда найболей баялася: немцы ўсталёваліся надоўга. Вывалакшы з машыны грувасткую шэрью брызенціну, яны распіналі яе на колі ля тыну на нетаптанай мураве падворка, таўкліся там усёй грамадою, расцягвалі вяроўкі, забівалі ў зямлю кароткія калкі. Двоес па краях дужа ўперліся ў зямлю, амаль легшы на падворак, - цягнулі вяроўкі, і шэры брызентавы дах падатна напяўся, утварыўшы вялізную, ледзьве не з хату, будыніну.

На дрывотні стаяў згорблены Пятрок, трохі захінуўшыся за вугол, пазіраў, што рабілася на падворку, і, згледзеўшы жонку, распачна развёў рукамі. Але Сцепаніда не азвалася. «Чорт з імі, - падумала яна, - там яны замінаць будучы найменей». Ёй абы не займалі гэтых канец падворка, дзе былі хлеў, курыны катушок, дрывотня, праход да застаронка. Ды, мусіць, тут для іх брудна, ім патрэбна чысцей. Той, вышэйшы за гэтых, канец двара, натуральна, быў і чысцейшы.

Бабоўка, мусіць, не горш за гаспадароў адчуvalа небяспеку ад гэтых людзей і толькі паткнулася выйсці з дрывотні, як нерашуча стала, задрала галаву і чмыхнула - яна ці баялася. Сцепаніда зайшла наперад, пагладзіла кароўку па цёплай казытлівой шыі.

- Ну нябось... Ідзі, ідзі...

- Млека! Млека! - п'яна закрычаў хтосьці зіж немцаў, і не паспела яна з каровою падысці да варотаў хлява, як памочнік кухара

Карла, валюхаочы на сваіх караткаватых асадзістых нагах, ужо нёс шырокое бляшанае вядро. Ад кухні пазіралі сюды чалавекі трывалі і сярод іх той кругленыкі рыжаваты фельдфебель, які і цяптер там мітусіўся, нешта крычаў ці камандаваў.

Звычайна яна, як дала, кідала Бабоўцы які ахапак травы ці атавы, тады тая стаяла спакойней і лепей аддавала малако, - цяптер жа ў яе нічога не было пад рукамі, а немцы, мяркуючы па ўсім, чакаць не мелі намеру. Яна хацела сказаць Петраку, каб прынёс што, але перадумала: хай! Нешта ў ёй пыхнула злосцю і зашчапілася ад гэтай іх бесцыхымоннасці - быццам яна павінна забяспечваць гэту зграю малаком ад свае каровы, - хай бы пашукалі дзе яшчэ кароў. Бабоўка між тым, таксама нібы разумеючы ўсю меру нахабства няпрошаных гасцей, перабірала нагамі і ўсё азіралася на той бок падворка, калі Сцепаніда прыслала да яе. Бабоўцы тое таксама яўна было не па нораву, карова пераступала, хвалявалася, Сцепаніда адчувала гэта, і яе абурэнне ўсё расло ўнутры. Усё ж яна неяк нацыркала паўвядра малака і ўстала ад каровы. Карла са скурана зашмальцаваным каўняром мундзірчыка стаяў побач, на яго азызлаватым твары не было нічога, апроч цярплівага, абыякавага чакання.

- Во, болей няма! - сказала Сцепаніда, аддаючы яму вядро.

Немец моўчкі ўзяў і, валюхаочы, панёс да кухні. Да Сцепаніды неяк бокам падступіў Пятрок, азірнуўшыся, ціха зазначыў:

- Але ж... Мабыць, замала. Каб іх...

- Хопіць! - рашуча сказала яна і шлённула карову па азадку, скіроўваючы яе ў хлеў.

І ў той час ад кухні раздаўся такі злы вокліч, што яна зdryганулася:

- Халът! Ком!..

Гэта ўсё той фельдфебель, ён аж счырванеўся ад нейкага абурэння і, пакуль Сцепаніда пацяміла, чаго ад яе хацелі, з вядром у руках прыкаціўся ледзьвье не ўпрытык да яе. Нешта хуценька і злосна гамонячы, ён тыцкаў у яе вядром, яна слухала і ўжо разумела, што малака было мала.

- А дзе я вам вазыму болей? Усё.

- Аллес?

Кругленыкі фельдфебель яшчэ нешта пралямантаваў да яе, пасля порсценька павярнуўся да кухні, знайшоў там кагосьці позіркам і тузануў галавой - ком! Усё той жа Карла, па-ранейшаму нетаропка і валюхаста, прытупаў да фельдфебеля, узяў вядро, неращуча падышоў да каровы, якая ўстрывожанымі вачымі няўцягна пазірала наўкола.

Калі ён наблізіўся да яе задніх ног, яна пераступіла і стала да яго бокам. Карла змушаны быў зноў абыходзіць, і фельдфебель крыкліва вызвергуся на Петрака - той спалохана ўхапіў Бабоўку за рогі.

Сцепаніда ўжо разумела, што зараз будзе, і плюнула на падворак. Ёй было страшнавата ад того, што яе падман, мусіць, зараз адкрыюць, і разам стала агідна: салдат браўся даіць, а яе дурань Пятрок змушаны быў яму памагаць. Бедная Бабоўка, што яны зараз зробяць з ёй, вочы б яе не глядзелі на тое. Але так, яны ўжо дайлі - раскарачаны Карла гнуўся пад карову, зазіраючы на каровіна вымяя, у вядры ўжо зацуркалала з сісек, Бабоўка перабірала нагамі, не настойліва памкнулася вывернуць рогі, ды, мусіць, Пятрок трymаў моцна. Сцепаніда ўся напялася ад маўкліве злосці, стаяла зводдаль і не ўзнімала позірку з долу. Але яна ўсё бачыла і нема слала праклёны гэтым чужынцам, а найболыш гэтamu рыжаму фельдфебелю, які напяўся і сачыў за ўсім, што рабілася ля каровы. Нарэшце праз якіх хвілін пяць яна зірнула ў вядро і сцялася яшчэ болей: тое поўнілася ўжо да берагоў. Ах ты, дурная Бабоўка, нашто ты аддаеш ім! Але мусіш аддаць, Бабоўка таксама баялася, баяўся Пятрок, падкурчаныя ногі якога ў суконных, залапленых на каленях штанах дробненька падрыгвалі, калі ён з натугай утрымліваў карову! Сцепаніда таксама баялася - ведала, дабром гэта не скончыцца.

- Генут! - раптам скамандаваў фельдфебель - вядро было поўнае. Карла выпрастаяўся і асцярожна, каб не разліць, паставіў малако перад начальнствам. Фельдфебель з лютасцю ў скіраваным на яе позірку тужэй сашчапіў пульхныя пашчэнкі.

- Ком!

Яна ўжо ведала, што азначае гэтае слова, і памалу падышла да яго, спынілася за два крокі, не могучы адварваць позірку ад вядра, у якім зверху ціхенка гойдалася малочная pena. Яна чакала крыкі, пагроз, але рыжы фельдфебель не крычаў, ён толькі пасунуў наперад да спражкі сваю кабуру.

- Паночку! - раптам чужым тонкім голасам закрычаў Пятрок і каленямі бухнуўся на непрасохлы пасля дажджу дол. - Паночку, не трэба!

Тут толькі яна зразумела, што немец хоча дастаць свой рэвальвер, і сэрца яе непрыемна скаланулася ў грудзях. Але яна не скранулася з месца, яна толькі сачыла, як ён нешта няўмела поркаецца там з рэвальверам, не можа яго адшпіліць, ці што. Пятрок і яшчэ заекатаў, пасунуўшыся бліжэй на каленях, з пакамечанай шапкай у руках, сівы, няголены і няшчасны. Яна ж стаяла, як адзервянеўшы, нібы непадуладная смерці, хоць і гатовая да яе

кожную секунду. Але замест рэвальвера немец урэшце адшпіліў нейкі белы даўгаваты ланцужок, і, перш чым яна паспела што зразумець, пякельны боль аперазаў яе плячо і шию. Яна ўскінула руку, тады дужа апякло пальцы на руцэ, ляслула па спіне, добра, што на плячах была ватоўка, праз яе было не так ужо і балюча. Фельдфебель нешта злосна крычаў і яшчэ некалькі разоў вышчаяў яе, але найбольш балелі пальцы пасля другога ўдару, спіне ж было амаль не балюча. Тым болей яна знайшла, як захінацца ад яго ўдараў - не пальцамі, а болей локцем, і ён, лупнүўшы з усяе сілы яшчэ разы два, мусіць, зразумеў, што надта яе не проймеш. Тады ён апусціў ланцуг і крычаў, ад натужнае злосці чырванеючы белабровым тварам, але яна, бы глухая, не слухала яго крыку і не хацела разумець яго. Краёчкам увагі яна адчула, як там, ля палаткі і ля кухні, нешта кпліва ржалі два ці троі немцы - мусіць, тое, што вытваралі з ёй, здавалася ім надта смешным, мусіць, для іх гэта было вясёлай забавай. Што ж, гагачыще, праклятыя, забаўляйцца, падумала яна, біце няшчасную жанчыну, якую няма каму абараніць. Але ведайце: у гэтай жанчыны ўсё ж ёсь сын-салдат, ён вам папомніць. Хай не цяпер - прыйдзе час, паквітаеца за матчыны боль і знявагу. І ты ўстань, Пётра, нягожа поўзаць перад імі на каленях. Хай! Пабілі яе, як якую прыблуду, на сваім жа двары, пад смех і гогат, але яна сцерпіць. Цярпі і ты.

Пякучым болем гарэлі шыя пад вухам і пальцы на левай руцэ, калі яна марудным крокам, прыдущаная невыказанаю крыўдай, пайшла на дрывотню, каб засланіца ад іх нахабных вачэй, а можа, і заплакаць. Але каб яны не бачылі. Дужа хацелася заплакаць, калі б былі слёзы. Шкада, у яе даўно не было слёз, быў толькі гней, прыдущаны і ледзьве падуладны ёй, ад якога найперш ёй самой было дужа няспечна. Ну але хай, суцяшала яна сябе, хай! Яшчэ пабачым. Можа ж, не застрэляць да вечара, яшчэ пажывём трохі...

8...

Усю ноч да золаку Пятрок курчыўся на сваіх мулкіх дзежках пад кожушком, стараўся заснуць. Спярша ўсё слухаў, што рабілася на падворку, дзе хоць і сцямнела, але не было спакою: чулася незнаёная гамана, вокрыкі, смех - чамусь дапазна там не было ўтамонку. У сенцах раз за разам грукалі дзвёры, там ўсё бегалі ў хату і з хаты, бразгалі посудам, мусіць, частаваліся камандзіры. Спакваля, аднак, ўсё сціхла, немцы паснулі, але Петрака ўсё роўна не брала на сон; гаротна і неадчэпна думалася: што ж гэта будзэ? Гэта ж паслаў Бог кару на дваіх старых - за што толькі? Пятрок хацеў запытаць аб тым жонку, але на ягоны здаўлены шэпт яна не азвалася, а гукаць да яе

мацней ён не адважкыўся: ён ужо быў навучаны і баяўся нават у сваёй хаце. Цяпер дык, мусіць, самы раз і было баяцца.

На золаку ён усё ж задрамаў, здалося, зусім трошкі, і ўбачыў дурны сон пра пацку. Пад жорнамі ў істопцы здаўна была шырокая пацкукова нара, з якой цяпер высоўвалася нейкае дзікае стварэнне з клыкастаю, нібы ў дзіка, зяпай, Пятрок штурляў у яго венікам, затым пароў туды даўгім кійком, ды марна: пацук хаваўся, каб затым вылезці зноў і пагрозліва зяваць сваёй клыкастаю зяпай, не то пагражаячы, не то пацяшаючыся з людзей. Урэшце Пятрок ухапіў ля парога паржаўлены стары калун і штурлянуў ім па нары ў куце, але, мусіць, зачапіў жорны, і тыя з грукатам грымнуліся ў куце, дзе стаялі, толькі закурэў пыл у істопцы.

Пятрок тут жа прачнуўся, адразу цвяроза зразумеўши, што гримнула дзесь наяве і побач. У істопцы было віднавата, займаўся ранак, на шархоткай земляной падлозе пасярод істопкі відаць былі ягония апоркі, жорны стаялі сабе на месцы ў куце, а Сцепаніды на тапчане пад аkenцам чамусь не было, ляжаў толькі ўмыты яе сеннічок. Пятрок, як быў босы, сігануў да аkenца з замурзаным, у павуцінні шкельцам, праз якое, аднак, убачыў падворак з кухняй і там злоснага кухара, які стаяў з узятаю ў руках віントўкаю. Якраз у той час ён ляснуў затворам, выкінуў на траву гільзу і пайшоў кудысь у варотцы. Віントўку жоўтаю раменай почапкай павесіў на тын ля кухні.

Спалохаўшыся ад думкі, ці не там Сцепаніда, Пятрок, босы, толькі накінуўши на плечы кажушок, выскачыў на ганак: поруч з палаткі высунуўся немец, неапрануты, у помачах паверх сіняе майкі, але ў суконнай пілотцы на галаве, ён нешта крыкнуў кухару, ды той не адказаў за тынам. Зрэшты, праз момант усё стала зразумела, калі той паявіўся ў варотцах. У ягонай паднятай на паказ руцэ павісла распластаная варона, з яе разяўленай дзюбы капала кроў, і яна яшчэ слаба варушыла чорным, абвіслым крылом.

Пятрок кінуў позірк на хлеў - вароты былі ўжо расчынены, значыць, Сцепаніда пагнала ўжо Бабоўку. Гэта дало Петраку спакою - чорт яе бяры, тую варону, было не прылятаць, не каркаць - накаркалася на сваю галаву.

Ён зноў вярнуўся ў істопку, прычыніў ззаду дзвёры. Цяпер ён баяўся выходзіць на падворак, каб лішне не назаліць ім, мусіць, трэба было сядзець тут, у гэтым старасвецкім сковішчы, бо дзэ яшчэ было дзецца гаспадару на акупаванай сядзібе? І ён ціхенька, каб не грукнуць чым у паўэмроку, надзеў свае апоркі, тужэй захінуўся ў кажушок і стаў ля аkenца. Хацелася курыць, але прыкурыць не было як, і ён цярпліва трываў, чакаючы немаведама чаго. Тым часам добра

развіднела, папрачыналіся немцы, пачалі сноўдаць неапранутыя, у сподніх кашулях, блакітных і белых майках - то па патрэбе за хлеў, то курылі і па-фізкультураму разміналіся на падворку. Адзін у апушчаных на сцёгны помачах выцягнуў з калодзежа вядро вады, пачаў мыцца збоч ад кухні пад тынам. Там жа прыладзілі на тыне невялічкае люстэрка і галіліся нейкімі кароценькімі брытвамі. Адзін, што быў у акулярах і з высока падстрыжанай патыліцай, няспешна ходзячы па падворку, нешта цікаўна разглядваў на стрэхах, спыніўся перад дрывотняй і нешта коратка запісаў маленькім аловачкам у маленькой чорнай кніжачцы. Пасля прайшоў да хлява, зазірнуў у яго праз расчыненую дзвёры. Пятрок думаў, чагосъ шукае, але, мабыць, ён не шукаў, а таксама дастаў з бакавога кішаня сваю кніжачку і штось запісаў. «Вучоны, - падумаў Пятрок. - Толькі што там глядзе́ць, у тым хляве?» Ён усё чакаў, калі яны збяруцца ды паедуць на мост, мусіць жа, трэба было працаваць. Але ішоў час, ужо добра парыла кухня, ад якой патыхала нейкім незнаёмым і смачным пахам, а яны ўсё таўкіліся на падворку, відаць па ўсім, не спяшаючыся з працай. Дый фельдфебеля яшчэ не было відаць, як, зрешты, і таго іх галоўнага афіцэра - мусіць, абодва спалі ў хаце, бо ў сенцы яшчэ ніхто не заходзіў ад рання.

Займаўся лагодны, зусім не па-весенікски цёплы ранак. Недзе за тонкай смугой аблокаў блукала гатовае вось-вось выглянуць сонца. Немцы зусім парапраналіся, скінулі шынялі, а то і мундзіры. Адзін з гладкай, рудой ад загару спінай доўга мыўся ля студні, стоячы толькі ў трусах ды ботах, другі паліваў яму з кацялка, і абодва, па-маладому бесклапотна рагочучы, пырскаліся вадой. Злы кухар, апрануты сёння ў кароценькую белую куртачку, і Карла шчыравалі ля кухні: Карла, прыгнуўшыся, пароў у невялічкую топку, а кухар нешта мяшаў у катле з адкінутым вечкам. Забітую ім варону двое ўжо апранутых, але без пілотак немцаў ладзілі на вышэйшы калок у паркане, неяк склалі ёй крылы, каб было, нібы ў жывой, але мёртвай галава птушкі не трymалася роўна і ўсё падала дзвобай набок. Тады адзін прынёс з машыны тонкую драціну і неяк прымацаваў там галаву, хоць усё роўна было відаць, што варона забітая. Ён толькі адышоўся, азіраючы сваю работу, як у сенцах бразнулі дзвёры, Пятрок насяцярожыўся, зазіраючы наўкось у акенца, - на камяніях пры парозе ўжо стаяў афіцэр, таксама ў расшпіленым кіцелі, без шапкі, з ускалмачанай чорнай чупрынай. На момант афіцэра агледзеў падворак, на якім неяк адразу падабрадліся, пацішэлі салдаты, і нешта сказаў таму, што стаяў ля вароны. Той адказаў, заўсіхаўшыся ўсёй сваёй маладою круглаватаю мордаю, і адышоўся ўбок.

Пяtronок прыпаў шчыльней да бервяна, каб згледзець, што будзе далей, але, мусіць, і так усё было зразумела. Афіцэр ужо цэліўся з ганка ў варону, тонкі ствол яго пісталёта трохі варушыўся ў бакі, пакуль ён лавіў варону на мушку, пасля знеружомеў, знянацку ляснуў кароценъкі стрэл - з птушкі над тынам паляцела пер'е.

- Браво! Браво! - заляскалі ў далоні немцы, што мыліся ля калодзежа, і адзін з намыленымі шчокамі ўбаку, і яшчэ нехта, каго Пяtronок не мог згледзець з аkenца. Тады афіцэр прыцэліўся яшчэ, і яшчэ лопнуў стрэл, на гэты раз куляй у вароны адараўала ўсю галаву з дзюбаю. «Браво!» - сказаў нехта спазнела. Афіцэр задаволена схаваў пісталет і пайшоў да кухні, на хаду апранаочы ў рукавы кіцель. Аднекуль да яго падскочыў вёрткі фельдфебель, і яны пачалі размову, якую Пяtronок ужо не мог зразумець.

Тут, стоячы ля акна, ён учую іншае, ад чаго на момант збянтэжыўся, не ведаючы, што рабіць. Там, за сцяной істопкі, дзе быў невялічкі садок, трэслі яблыню - аж шамацела лісце і, чутна было, густа падаючы, важка грукалі аб зямлю яблыкі, мусіць, яго антонаўкі, якія ён цярпіва спяліў на зіму. Крыгуда знянацку апаліла яго, і Пяtronок, забыўшыся на асцярогу, памкнуў з істопкі - усё ж гэта быў непарарадак - хіба так можна рабіць? Ну, адшыкнулі б пяток ці дзесятак яблыкаў, хай бы наклалі пару гэных пілотак - нашто ж так самавольна абррасаць усё дзерава? І гэты афіцэр, хіба ён не крыкне на ix?

Падхоплены раптоўнаю крыгудай, Пяtronок выбег праз расчыненныя дзвёры з сенцаў і паўз вокны каля палаткі, прысунутай да самае прызыбы, шаснуў у гародчык. Канешне ж, так яно і было. Адзін немец, раскарачыўшыся ботамі ў тоўстым галлі, сядзеў на яблыні і трос сук, спелая яблыкі з важкім лопатам сыпаліся на грады ў бурачнік, дзе іх збіраў у шапку рыжагалавы мізэрнага выгляду немчык. Пяtronок стаў на ўзмежку і ўтаропіўся ў іх дакорлівым позіркам. Але яны нават не зірнулі на яго, быццам ён быў нейкае дрэва, а не гаспадар хутара.

- Усё ж нядобра так, - криху памаўчаўшы, сказаў ён. - Я ж вашаму афіцэру пажалося. Нядобра, паны немцы.

Той рыжаныкі, зусім яшчэ хлопчык з выгляду, выпрастаўся, неяк зладзеявата зыркнуў на яго і, хіхікнуўшы, замахнуўся надкушаным яблыкам. Пяtronок ледзьве паспей адхінуцца, і яблык, ударыўшыся ззаду аб сцяну, адскочыў у крапіву.

- Зладзюгі вы! - сказаў Пяtronок амаль у адчай. - Ну, пачакайце!..

Ён павярнуўся з рашучасцю паскардзіцца афіцэру, але ў той час ля хляўка ляснулі запар два стрэлы, і са здзічэлым кудахтаннем

кінуліся цераз плот куры. Пятрок, згубіўшы ў баразне апорак, застыргікаў да хляўка па гэты бок істопкі. Стрэл ударыў яшчэ адзін раз, і цыбаты немец з дрывотні, спрытна пераскочыўшы цераз плот, з растапыранымі рукамі кінуўся ў быльнёг. Ззаду ля старой калоды стаяў з рэвалверам у руцэ фельдфебель, ён ажывела гергетаў нешта, звяртаючыся да двух ці трох немцаў, і тыя скалілі белыя зубы - смяяліся. Далей, назіраючы за ўсім, пахаджваў афіцэр у незашпіленым ад ранку мундзіры, з-пад якога паказвалася на дзязе скураная кабура.

Ураз страціўшы нядайнюю рашучасць, Пятрок спыніўся - каму было скардзіцца? Тоё, што рабілі салдаты, відаць, не было чымсь недазволеным, іх камадзіры, мусіць, былі такія ж. Мусіць, усё тое было ў іх заведзена, як у заваёўнікаў. Цыбаты тым часам пералазіў ужо цераз плот, у высока ўзнятай руцэ трymаючы за складзеняя лапкі курышу, якая яшчэ роспачна біла ў паветры крыллем. Фельдфебель з рэвалверам у руках азіраўся па баках, мусіць, шукаў дзе яшчэ курэй. Але тыя пазашываліся са страху хто куды, ніводнай не было відаць на падворку. Пятрок памалу шкандыбаў на дрывотнію, адчуваючы поўнае сваё бяссілле і нават не ведаючы, куды падаща цяпер, каб не быць у іх на вачах. Аднак ён ужо трапіў на вочы, фельдфебель апусціў рэвалвер, і ягоны пыхлівы твар ураз страціў вясёлае паляўнічае ажыўленне.

- Ком!

Ну канешне, зараз ён пачне чапляцца, можа, паб'е ці нават застрэліць яго - хіба ім доўга. Пятрок як быў, з адной босай нагой, сашкандыбаў з дрывотні і стаў на сушэйшым.

- Млеко! Варум нікс млеко?

Фельдфебель чакаў адказу, з ім побач стаялі яшчэ два немцы, сюды ж усё ў незашпіленым кіцелі з мноствам гузікаў на грудзях кіраваў афіцэр.

- Даўк карова пасецца, - праста сказаў Пятрок, трохі дзівячыся гэтаму наіўнаму пытанню.

- Ком карова! Бістро! Ты поняль? - прагергетаў фельдфебель, і Пятрок падумаў: аднак жа далося ім тое малако. Ці ў іх няма чаго іншага жэрці, што яны так прычапіліся да малака?

- Ком карова! Нах хаўз карова! Поняль?

- Паняў, - паныла сказаў Пятрок і павярнуўся назад да дрывотні. Трэба было ісці шукаць у парасніках Сцепаніду з Бабоўкай.

Тыя, у садку, ужо ўзлезлі на другую яблыню, з кіславатымі невялічкімі яблыкамі, якімі было густа абсыпана сучча, і латашылі іх там у кішэні і пілоткі. Двоє іншых выглядвалі штосьці ў доле, сноўдалі

на градах, топчучы не выбраныя яшчэ буракі і цыбулю. Щяпер Пятрок нічога не сказаў ім - хай хапаюць, хоць падавяцца. Ён знайшоў у баразне свой апорак і пайшоў разораю да раўка. Было пэўна ўжо, што ўся гародніна, садавіна ды і ўся гаспадарка пойдзе на скрут і бурэнне, цяпер не ўберажэш нічога. Пашэнціла б уберагчы галаву.

Знарок ён ішоў нетаропка, думаў і слухаў, ці не грукне яшчэ стрэл на сядзібе, мусіць жа, адной курыцы ім будзе мала. И сапраўды, толькі ён дайшоў да беражка рова, як ззаду бахнула троны разы запар, Пятрок азірнуўся - не, адсюль не відно было, мусіць, стралялі па той бок сядзібы ці на падворку. Хай бы яны перастралаляіся там самі, меней было б на свеце. Але, мабыць, сваіх не застрэляць, а курачак ці застанецца хоць на развод. «І глядзі, во так і не збираюцца на працу, ладзіць той мост, - ці ў іх выхадны сёння, ці якое нямецкае свята?» - думаў Пятрок. Так хацелася яму сышці і не вяртатца на гэты хутар, тым болей што разгулялася добрае надвор'е, у небе праяснілася, стала прыграваць невыюкае сонца, ветрык зайшоў з паўдня і зранку быў цёплы і ласкавы. Такое выдараесца не часта ўвосень. Можа, то зачыналася бабіна лета з яго спазнелай, скупой, але такой жаданаю радасцю ў прыродзе. Каб не гэтая злыдні.

Аднак дзе ж было шукаць Сцепаніду?

Ён ужо прайшоў паўз кусты на ўзгорку, пастаяў ля белай, без кары калоды паваленага дуба, услухаўся. Сцепаніды нідзе не было чутна, і ён падумаў, што так не доўга спазніцца, што тады скажуць немцы? Яшчэ з той вайны Пятрок чуў, што ў войску не любяць, калі загады выконваюцца не бягом, не паспешліва, і бядам таму, хто не таропкі, марудны ці не дужа ўвішны. Дык то ж у сваіх, расейцаў, а ворагі яшчэ болей крутыя: не патрафіш - стрэльнуць, як туую курыцу, і не трапянецца.

Добра набегаўшыся па зарасніках у Баарнім Лозе, ён не ўбачыў, а ўчуў Бабоўку, як тая паціху шамацела ў кустоўі акрай балацявінкі. Побач стаяла Сцепаніда. Нейкім ваўкавата-зласлівым позіркам яна здалёку ўперлася ў Петрака і насцярожылася, мабыць, адчуўшы нядобрае.

- Куды ўлезла! Ледзьве найшоў, - казаў ён, прадзіраючыся праз маладую гулічу асінніку. - Малака патрабуюць.

Сцепаніда хвіліну падумала, услыхалася.

- Сказаў бы: няма. Учора ўсё зжэрлі.

- Сказалі прывесці карову. Мусіць, самі будуць даіць. Курыцу застрэлілі. Яблыні спрэс абрэслі.

Сцепаніда спакойна, аднак, выслушала тыя невяёлья навіны, нічога не запыталася, толькі паправіла ражкі хусткі на шыі.

- Скулля ім, - урэшце абвясціла яна Петраку і пайшла да каровы, якая тым часам адышлася воддаль у кустоўі. Пятрок падумаў, што яна забратае Бабоўку і яны худзенъка павядуць яе дадому, але Сцепаніда рашуча прысела да вымяя і ўзялася за сіські.

- Што ты ўдумала?

- Што бачыш.

Ну канешне ж, яна пачала даіць карову ў траву, і Пятрок аж спалохаўся.

- Але ж малако!..

- Скулля, сказала, а не малака.

«Мабыць, скулля», - падумаў ён спакваля, назіраючы, як белыя струмені малака з-пад яе рук б'юць у дробную, перасыпаную апалым лісцем траву. Ён ужо ведаў харектар жонкі і разумеў, што Сцепаніду не перапросіш, асабліва такую, пакрыўджана-зацятую пасля ўчарашняга. І ён з пакораю моўчкі стаяў у кустоўі, пакуль яна не выдаіла карову.

- Да-а... Што рабіць?

- На во, вядзі. Хай дояць.

Сцепаніда накінула карове на рогі вяроўчыну, другі канец яе сунула Петраку ў руکі.

- Вядзі!

Ён павёў карову на ўзлесак да сцежкі, Сцепаніда ішла воддаль ззаду. Бабоўка, мабыць, мала што разумеючы з намераў гаспадароў, то ішла, то спынялася, хапала з-пад ног які шматок травы, мусіць, не напасвілася і не імкнула дамоў. Бы адчуvalа, што нічога добра гае там не чакае, да вечара ж было яшчэ доўга. Пятрок з натугай пераступаў нагамі ў апорках, ён таксама непакоіўся, адчуваючы, што гэта ж зусім нягожа - прывесці карову без малака. Але што ён мог зрабіць - карова гэта ўжо не ягоная ўласнасць, гэта болей уласнасць жонкі. А пасля ўчарашняга Сцепаніда, канешне ж, пакрыўдзілася, і было ад чаго. Ён бы таксама пакрыўдзіўся, калі б яго так адсцябалі рэвалверным шомпалам - пакуль жа яго толькі палохалі. Аднак да спалоху і страху ўвогуле ён даўно ўжо прывык і, хоць палохаўся часта, навучыўся хутка спакайнечы, інакш бы не ўтрываў у жыцці. Асабліва ў вайну.

Як нешта чуючы, Бабоўка зусім заўпарцілася і ад гарода не хацела ісці далей: упіралася нагамі, выкручвала галаву ў вяроўчынне, азіралася на гаспадыню. Пятрок пакрыкваў на яе, тузай за вяроўжу, але, пакуль ззаду не сцёбнула дубцом Сцепаніда, карова не слухалася. Яшчэ ад рова стала чуваць, што немцы і не думалі вымітацца з хутара - гамана там стаяла ў самым разгары, чуўся смех, нешта

мерна паціху бахала ў паветры. Пятрок угледзеўся ў антонаўку ля істопкі - толькі на вяршку яе засталося некалькі драбнейшых яблык, а так усё дрэва было абтрэсена; уніз звісаў да зямлі зламаны сук. Увесь іх гарод быў здратаваны ботамі, грады растаптаны; на агурачніку сям-там відаць былі раздущаныя насенныя агуркі. «Во кара боская, - гаротна падумаў Пятрок. - За якія толькі грахі! І чаму гэта на мяне менавіта абрывнулася такое? Хіба мала было ім гарадоў, мястэчак ці вёсак, нашто ім прыдаўся гэты Богам забыты хутар?»

Але, мусіць, быў трэба і хутар.

Яшчэ ў гародзе Пятрок сцяміў, што на падворку ішла гульня ў мяч - праз вокрыкі і гергетанне чуліся тутгі ўдары па гуме. Неўзабаве здаровы, нібы гарбуз, мяч выкаціўся з-за хляўка, і за ім выскачыў распараны, ажывелы ад гульні немец, ці не ўчараашні знаёмец-шафёр? Ён каротка зыркнуў праз акуляры, падхапіў мяч і схаваўся на падворку за рогам хаты.

Пятрок прывёў на ўчараашняе месца Бабоўку і стаў, нічога не кажучы, чакаючы фельдфебеля, які ўжо зыркніўся сюды ад кухні. Ён штосьці загадаў, і Карла з бляшаным вядром у руках павалюхаў да каровы. Дужа няёмка і страхавіта зрабілася Петраку, як ён згледзеў гэта вядро, падумаў: хоць бы сабралася што ў Бабоўкі, іначай будзе бяда. Чалавек пяць немцаў у расхрыстаных апратках і з узнятymі рукамі білі ўгору мяч, спрэс вытаптваючы мураву на падворку; нешта абмяркоўваў з кухарам кадоўбчык-фельдфебель, а Карла набліжаўся. Пятрок не выпушчаў з рук вяроўку, толькі падабраў яе карацей. Бабоўка па-ранейшаму боязна азіралася на немцаў і вялікім бухматымі вейкамі міргала на кожны ўдар па мячы. Карла, як і ўчора, прысёў пад ёй і, снуючы выпнутымі локцямі, пачаў даіць.

Ды, мусіць, доўга даіць не было чаго, карова не хацела стаяць, хоць Пятрок і трymаў яе, пераступала і тузалася. Праз якую хвіліну Карла падхапіў пустое вядро і выпрастаўся. Як здалося Петраку, ён занепакоена зірнуў на яго, пасля азірнуўся на дрыivotню, дзе паказалася і прапала кудысь Сцепаніда, пасля прагергетаў штосьці да фельдфебеля. Той рапчуча скіраваў да кухні.

- Вас іст дас? - запытаў ён, паказваючы на вядро. - Варум нікс млею?

- А хто ж яго ведае, - са шчырасцю, на якую быў здольны, сказаў Пятрок і амаль аддана паглядзеў у злыя вочы фельдфебеля. Пунсовы твар таго стаў яшчэ чырванейшы.

- Варум? - гучна гыркнуў ён і звыкла хапіўся за сваю аграмадную кабуру.

- Бо не дае. Запускацца будзе. Цельная яна, - палохаючыся, нязграбна схлусіў Пяtron, у думках ужо лаочы жонку: трэ было ёй гэтак выдойваць. Хай бы задавіліся tym малаком - гінуць праз яго Петраку зусім не хацелася.

Немцы на падворку спынілі гульню, адзін з мячом пад пахаю падышоў бліжэй, за ім з цікайнасцю на тварах падышлі іншыя. Усе па чарзе зазірнулі ў амаль пустое вядро, на донцы якога бялела лыжка малака - не болей. Фельдфебель нешта перагаварыў са злым кухарам, які таксама прыдываў сюды і стаяў, болей узіраючыся ў Петрака, чым у вядро ці карову. За кароткую паўзу, калі ўсе яны змоўкі, фельдфебель расшпіліў кабуру і паволі выцяг з яе свой рэвальвер з тонкім ствалом і тоўстаю чорнай ручкай.

Каторы ўжо раз стaloхаўшыся, Пяtron падумаў, што, мабыць жа, запытаюць, перш чым застрэляць, мабыць, і яму штосьць трэба сказаць перад смерцю, хоць вылаяцца, ці што. Але, збіты з панталыку, ён проста забыўся на слова. Ён толькі глядзеў на ўсе вочы, як фельдфебель, аберуч ухапіўшы рэвальвер, хлёстка шчоўкнуў затворам і жвава веrtануўся да Бабоўкі. - Вэк, фэрфлюхтэр...

Кароткім ударам локця ён адпіхнуў Петрака ад каровы, выхапіў з яго рук вяроўчыну. Бабоўка матлянула галавой, дужа скасавурылася, нібы ўчуўшы пагібел, а немец неяк хутка, нібы незнарок, бахнуў стрэлам у яе такое чуйнае заўжды, рухавае вуха.

Пяtron думаў, яна рванецца ці зараве, а яна неяк дужа пакорліва ўпала на падкурчаныя ногі і тыцнулася пысай у гразь. Паволі кладучыся на бок, адкінула на траву голаў, зрэнкі ў яе вялікіх вачах закацліся ўніз, з храпы вырваўся непрацяглы ўсхрып, і яна канчатковая выцягнулася на падворку. Толькі па скуры некалькі разоў пррабегла дрыжака-сугарга, і ўсё ў яе знеружомела.

У Петрака дробненіка трэсліся рукі і ўсё нутро зябка дрыжэла, калі ён пайшоў з падворка, дзе фельдфебель пакрыкваў ужо на немцаў - мусіць, нешта загадваў.

9...

Надзіва сабе самой Сцепаніда не дужа ўбівалася па карове - як ні шкада ёй было Бабоўку, яна адчувала, што рушылася штосьць непамерна большае і што вялікая небяспека набліжалася да іх ушчыльную. Заходзіла яна здаля - ад падворка, дарогі, праз малако, хату, калодзеж, але падступіла ўжо так, што было відавочна: яны скопяць абаіх за горла - во, тады прыйдзецца спалохацца. Праўда, як яна ні ўдумвалася, усё не магла ўразумець нялюдскі сэнс іх учынкаў ды іхніх намераў, хоць увогуле намеры гэтых былі спрэс ёй варожыя,

але як было дазнацца, каторы з іх прывядзе да самага страшнага. Канешне, можна б старацца як мага далей адсоўваць яго, гэтае страшнае, неяк паддобрывацца, нават падлізацца да чужынцаў, дагаджаць ім у малым ці ў большым, але, думала яна, хіба тым пасобіш? Зноў жа яна змалку не ўмелая пераломваць сябе, рабіць што насуперак перакананню, тым больш прыніжацца; патрэбных для таго здольнасцяў у яе не было ані крошкі, і яна не ведала нават, як тое можна наогул, асабліва калі яны вытвараюць такое. Тая знявага, якую яны ёй зрабілі пры першым сваім з'яўленні, не давала ёй намагчыся на іншы лад, апрач непрыязні, далейшае ж выклікала ў яе абурэнне і нянавісць. Сапраўды, такога з ёй ніколі яшчэ не здаралася. Было, што яе крыйдзілі ў жыцці, прыцяснялі, зневажалі нават, але ніхто яшчэ не падняў на яе руку - ні бацька на малую, ні якая радня, ні потым Пятрок. Ды і як было можна: па ўзросту яна многім з гэтых немцаў гадзілася ў маці, у яе самой сын быў у войску - ладны малады дзяцюк, - якое яны мелі людскае права адбіраць у яе нажытае працай ды яшчэ біць яе?

Сцепаніда сядзела ў істопцы і нават не пазірала ў акенца - яна чула ўсё, што рабілася там, на падворку. Ажыўлена гамонячы, немцы знялі ў хляве дзвёры, усталявалі іх пасярод падворка і ўзяліся свежаваць там Бабоўку. Мусіць, драў шкуру ўсё той жа Карла. Чула: там сярод выкрыкаў і смеху салдатні называлася яго імя, нешта гаманіў фельдфебель, тады іншыя прыцікалі, толькі коратка гучала чьё-небудзь «яволь»; саплі ад натугі салдаты і трашчала каровіна шкура. Пятрок кудысьці сышоў, здаецца, на падворку яго не было, інакш бы яна яго ўчула ці ўчула б чый-небудзь крык на яго. І яна сядзела адна на сваім сеннічку на ўслоне ў прахладным паўзмроку істопкі, цяпер ёй не было куды ісці, не было што рабіць. У істопцы было не сцюдзёна, ціхмана, канчайся пагодлівы военінскі дзень, яркі сонечны лапік з акенца пасунуўся ад пашчэрбленай земляной падлогі да жорнаў і коса высвеціў там патрэсканыя закапцелыя бёрны сцяны. Гэты залацісты лапік, аднак, усё вузеў, зыходзіў на тонкі блішчасты аслялёпачак і ўрэшце пратаў зусім - сонца скавалася за высялкоўскім пагоркам. У істопцы адразу стала цямней, стуліліся ў паўзмроку вуглы, закуткі, насоўвалася ноч. Немцы ўвесь дзень пратаўкіся на хутары, на мост так і не ездзілі, мусіць, сапраўды сёння было ў іх нейкае свята ці які адпачынок. Сцепаніда чакала, калі яны ўрэшце ўгамоняцца на падворку ці хоць бы зоймуцца якім клопатам, - ёй усё ж трэба было наведацца ў застаронак, пакарміць парсючку, каб той не заскуголіў з голаду і таксама не апынуўся ў іх ненажэрнай кухні. Але яна не магла выйсці цяпер, калі яны гэтак апанавалі сядзібу і

нікуды не рушылі з яе. Увесь дзень Сцепаніда чакала зруchnага для сябе моманту і вось дачакалася вечара.

Яна здрыгнулася ад нейкага тупога моцнага ўдару там, на падворку, затым наступнага; штось там раструшчылася, нібы сухадрэвіна, і яна, устаўшы, зірнула ў аckenца. Чалавекі чатыры тупалі там ля асвежаванай, нейкай дужа невялічкай, бы цялячая, тушы Бабоўкі, і крутаплечы без мундзіра немец з закасанымі рукавамі белай сарочкі сёк яе тапаром, аж падкідваліся на дзвярах каровіны ногі. Галаву яны ўжо адсеклі, і тая ляжала цяпер на стаптанай мураве ля палаткі, выставіўшы ў звечарэлае неба чорны, загнуты над лобам рог.

Сцепаніда зірнула ў аckenца раз-другі, болей пазіраць не стала - яна не трывала бачыць такое. А яны там усё секлі Бабоўчыны косці, скабы, ногі, хрыбет, і кожны ўдар сякеры болем роспачы аддаваўся ў яе сэрцы.

Прыцемак блізкай ночы ўсё болей апаноўваў цеснае, застаўлене розным начыннем памяшканне істопкі. Петрака ўсё не было, і Сцепаніду пачаў агартаць неспакой. Штосьці трэба было рабіць, але што? Што яна магла ўвогуле зрабіць тут, калі не мела ніякага права, нічым не распараджалася - наадварот, цяпер распараджалаіся ёю. И ўсё ж яе дзейная натура не магла прымірыцца са сваім бяссіллем, прагнула нейкага сродку, нейкай магчымасці адстаяць сябе, не паддацца.

Яна зноў зазірнула ў аckenца - з Бабоўкаю там было ўсё скончана, на траве ляжалі спэцканыя крывёй дзвёры, немцы стаялі і сядзелі ля кухні, дзе, мабыць, даварвалася вячэра і адкуль несла нясцерпным пахам варанага мяса. Петрака па-ранейшаму нідзе не было відаць. Яна падбегла да глухой сцяны істопкі, услыхалаася - не, з гарода не чутна было нічога, можа, варта было цяпер, у шэрую гадзіну, і шаснуць да застаронка. Калі яна слухала, позірк яе незнарок напаткаў блігчасты бок суляі на паліцы, і яна падумала: увечары спаляць. Мусіць жа, трэба будзе свято і забяруць газу. Каб тая не стаяла перад вачыма, Сцепаніда зняла цяжкую суляю з паліцы і засунула ў кут пад жорны, заставіла цабэркам. Пасля набрала з цабэрка ў чыгунок яшчэ пазаўчарацнія варанай бульбы, захінула яго фартухом і асцярожна прыадчыніла дзвёры з істопкі.

У сенцах не было нікога, на камяніях прыступкаў таксама, яна нячутна пераступіла парог і па-над сцяной істопкі матлянулася да дрываотні. Яна не пазірала на немцаў, чакаючы і баючыся іх вокрыку, але, занятыя гаманой ля кухні, тыя, мусіць, не вельмі ўзіраліся ў яе. За рогам дрываотні яна ўздыхнула, пералезла цераз жэрдку ў гарод.

Курыны хляўчук быў насцеж расчынены, падпорка валялася ў доле, курэй там не было ніводнай - ці не ўсіх ужо перастралялі гэтая сабакі, падумала яна. А можа, паҳаваліся? Ці паўцякалі? Яшчэ ўслухаўшыся ў дружны салдацкі рогат, які выбухнуў за хатай, яна ціхенька, каб чым не стукнуць, адцягнула ад дзвярэй застаронка саху, і да яе ног з такім імпэтам выкаціўся яе парсючок, што яна аж спалохалася: што з ім рабіць? Ціха рохкаючы, той радасна тыцкаў у яе ногі кароткім сваім лычком, нібы патрабуючы штось, і тады яна падалася назад праз дзядоўнік да сцежкі-разоры цераз гарод да рова. Парсючок надзіва рахмана, нібы сабака, заспяшаўся следам - подбегам з невялікімі прыпынкамі, і яна аж сцялася ўся: хоць бы не выйшаў хто з-за хаты, не ўбачыў іх тут.

Але сталася так шчасліва - з падворка не выйшаў ніхто, яна правяла парсючку здратаваным, з растаптанымі градамі гародам да плота, пералезла цераз жэрдку: парсючик з ціхім сапам прашчаміўся нізам, і тут ужо яго затуліў быльнёг, кусты ажавіння ля сцежкі. Побач быў роў, а на ўзоруку крыху воддарль адсюль варухнулася знаёмая постаць пастушка Янкі. «Уцякай ты адсюль! Уцякай!» - замахала яна рукой. Не хапала яшчэ трапіць на вочы немцам з тым яго статкам, паstraляюць кароў - ім хіба шкада? Але Янкавага статка паблізу не было відаць, мабыць, ён ужо загнаў яго ў Выселкі, а сам, насуперак яе жаданню, чамусыці бег ёй насустрач. На самым узоруку яны сустрэліся, трохі захінуўшыся ад сядзібы крайнім кустоўем аleshnіку. Янка, як заўжды, нешта пакутна-гугнява паспрабаваў сказаць, ды яна не зразумела нічога.

- Во парсюк! Каб схаваць дзе?

Надзіва, ён зразумеў. На момант у яго пільных вачах пыхнула ўвішным пытаннем, а затым ён ужо замахаў рукамі, паказваючы ў завалочаную вечаровым прыщемкам глыбіню рова, куды праз хмызняк бегла крывулястая сцежка. Сцепаніда не зразумела, і ён ухапіў яе за рукаў ватоўкі, пацягнуў. Перш чым яна наважылася ісці, парсюк ужо рушыў за ім, нецярпліва торкаючы лычком у босьня Янкавы ногі.

Яны не хутка, аднак, спускаліся крутаватай, месцамі нават абрывістай сцежкай. Парсюк боязна зарохкаў перад абрывам, не цямячы, як з яго злезці, Янка тады прыступіў на калені і знізу пераняў яго, але парсючик траплянүўся, завішчэй, і Янка змушаны быў пусціць яго на свае ногі. Не збочваючы нікуды са сцежкі, парсючик увішна і борздзенъка ішоў за Янкам.

Урэшце яны апынуліся ля ручая ў сыраватым, зарослым крапівой і бадыллём прыщемку, Янка некуды ўсё імкнуў над ручаём,

вабячы парсючка і Сцепаніду ў сцішэла-вечаровыя нетры ляснога рова. І, надзіва, парсючок слухаўся яго лепш, чым калі б яго вяла Сцепаніда: можа, адчуваў што ці быў згаладнелы і меў спадзёйку на ежу. Калі неўзабаве, хапаючыся за голле ляшчынніку, Янка збочыў са сцежкі і палез угору, Сцепаніда здагадалася, куды гэта ён. Ведала: тут недзе пад выварацінай-елкай на схіле рова была барсукова нара. Барсуг даўно ўпалявалі з сабакам браты Біклагі з мястэчка, нара пуставала гады мо чатыры, хлапчукі, забаўляючыся, раскапалі яе ўваход, але да канца не дакапаліся - такая яна была доўгая.

Тут трэба было лезці вышэй у ляшчыннікам ды алешнікам зарасніку, парсючок то нязручна скакаў угору, то ўбок, то недаўменна спыняўся, мабыць, прытаміўшыся, і тады на асабліва кругой мясціне Янка ахапіў яго ўпоперак і крокаві некалькі, не зважаючы на ціхі віскат, прабіраўся так, дзе на нагах, а то больш на каленях. Сцепаніда, адной рукой трymаючы чыгунок, другой хапалася за чорнае вецце і ледзьве паспявала за хлопцам. Так яны выкараскаліся да растапыранага ў бакі карнявішча яловай вывараціны на схіле, дзе збоч невялічкай жвіровай пляцоўкі чарнелася вусце барсуковой нары. Выпушччаны з рук парсючок перастаў вішчэць і пачаў супакоена абнюхваць утаптаны хлапечымі нагамі жвір, карані вывараціны, але калі Сцепаніда паставіла перад ім чыгунок, адразу ж, нібы забыўшыся на ўсё, смачна запляцкаў бульбаю.

- Ы-ы-ы! - нешта замахаў рукамі Янка. - Ы-у-у! - знатутай ірвалася з ягоных грудзей, але нічога зразумелага не вынікала, і Сцепаніда падумала: як жа загарадзіць гэтую нару, каб парсючок не вылез і не згубіўся ў рове?

- Ы-ы-э! - яшчэ раз спрабаваў давесці нешта сваё Янка і, махнуўшы кудысь рукой, рашуча палез па схіле вышэй да ўзорука.

Яна засталася адна ля вывараціны, слухаючы, як пляцкае ў чыгунку парсючок і шамоціць сухое лісце на схіле. Шамаценнне, аднак, усё аддалялася, наўкola стала ціха. У рове зусім ужо сцямнелася, толькі край неба над тым узорукаем з гайком яшчэ трохі блішчэў апошнім закатным святлом. Сцепаніда не ведала пэўна, ці, можа, Янка пабег дадому ў Выселкі, ці што надумаў, каб памагчы ёй. Але пакуль парсючок ёў, яна стаяла ля яго, убіраючы ў сябе таемнія, пачнчому страхавітъя шолахі рова, і раптам падумала: да чаго дажылася! Каб уцякаць са свайго дома, хавацца ў рове, шукаць паратунку там, дзе яна заўжды пабойвалася трохі, асабліва ў прыщемках - вечарам ці ўначы. Але цяпер менавіта так: тут ёй было лепш і спакайней, чым на сваёй сядзібе - у хаце ці істопцы, і гэтае мілае стварэнне, яе паслужмыны ўвішны парсючок здаўся ёй радней

за якога чалавека - ну як дзіця не раўнуючы. Асабліва пасля Бабоўкі, якую яна так па-дурному не ўберагла і якую цяпер, мабыць, жралі там, на падворку, абрывалі яе белыя костачкі.

Настаяўшыся так і набедаваўшыся ў думках, яна прысела на тоўсты абломак вывараціны і знерухомела, навастрыйшы слых. Парсючик выеў усё, што было ў чыгунку, і супакоена ўлёгся пад самыя яе ногі, гарачымі бакамі прыемна грэючы яе настыльня ступні, і яна пачала ціхен'ка грэбаць яго нагамі пад жыватом. Ахвотна паддаючыся на чалавечую ласку, парсючик памалу перакочваўся на бок, задаволена парохквой. Яна сядзела на вывараціне, аж покуль угары на ўзроўку не зашамацела галлё, сухое лісце ў траве, нешта там дужа храснула, мабыць, зламалася што ссохлае. Трошкі ёй стала страшнавата, яна ўскочыла, услыхалася. Ужо скрэзь было цёмна, унізе, дзе бег ручэй, панаваў сцэльны непраглядны змрок, ды і ўгары, над узроўкам, у чорную масу зліліся дрэвы, хмызняк, толькі ледзь-ледзь свяціўся далыні краёчак неба. Шастанне ўгары ўсё большала, штось грукнула збоч ад нары, і да вывараціны звалілася рухавая, запыханая постаць Янкі. Неяк бокам куляючы, ён валок сюды нешта грувасткае і, мабыць, цяжкаватае для яго.

- Э-э-э! Ъ! - зморана абвясціў ён і гэпнуў ля самага вусця, мабыць, знойдзеную ў полі драўляную барану з зубамі.

І праўда, гэта было няблага - барана адразу загарадзіла ўваход у нару, трэба было толькі яе падперці ці замацаваць як, каб не паваліў парсючик. Сцепаніда падняла парсючку, удаваіх з Янкам яны сунулі яго ў колішні барсучыны схоў і хуценька заставілі нару бараной. Парсючик трывожна зарожкаў, піхнуў барану лычом, спрабуючы паваліць, але Сцепаніда прытрымала яе, а Янка тым часам выламаў непадалёк добрую палку, і яны з натугай падперлі ёю барану.

- Во і добра, - ціха сказала Сцепаніда. - Сядзі і не рожкай, а то... Сажругць і дзякую не скажудь.

Янка нешта дастаў з кішэні і прасунуў парсючку, той адразу смачна запляцкаў, шавелячыся ў цемры невялічкаю шэраю плямкай, а яны палезлі ўгору на ўзоровак. Мабыць, так было бліжэй, хоць і не зручней, чым па сцежцы ля ручая праз роў. Неўзабаве, добра ўгрэўшыся, выбраліся на раўнейшыя і выйшлі з кустоў на край бульбянога палетка.

- Дзякую табе, Янчка, - сказала Сцепаніда, кладучы руку на хударлявае пад лёгкай світкай хлапечеа плячо. Янка напружыўся, спыніўся, зблізку запыталына зірнуў праз змрок у яе твар і прамыгчэй нешта, як заўжды зразумелае толькі яму аднаму. Яна падумала, што трэба б і яшчэ нешта сказаць гэтаму ўвішнаму бедалагу-хлопчу, ды,

занятая сваім клопатам, не знайшла што і пайшла да хутара. Сцежка тут вяла па роўным, каля ўзроўка на мяжы з полем. Янка засстаўся ззаду. Ведама, ён пабяжышь у свае Выселкі, стараной у абход хутара - цяпер у хутар патыкацца нягожа.

Яшчэ здалёку ад сядзібы Сцепаніда ўбачыла яркае, аж сляпучое, свято ў акне хаты і падумала: то не лямпа, мабысь, яны запалі сваю электрычнасць. Было ўжо зусім цёмна, палявую далячынъ завалакло змрокам ночы, а кустоўе, дрэвы на ўзроўку чарнеліся дзівосным бязладным нагрувашчаннем, праз якое месцамі туманна праглядвалася шырокая прорва рова.

З непрыемным боязным пачуццём Сцепаніда падышла да хутара, увайшла па сцежцы ў гарод. Надзіва тут было цёмна і ціха (ці не ўтаманіліся яны там?), толькі з акна на бурачнік падала касое і яркае лапікла свягла; такое ж лапікла яна ўбачыла і на падворку, як выйшла з дрывотні. Чорная кухня з высокай трубой стаяла старанна абцёртая і прыбраная, накрытая зверху нейкай брызенцінай; пад тынам састаўлены ў рад відаць былі іхнія вёдры. Збоч ад тых вёдраў цымяна шарэла ў паўзмроку, мусіць, забытая зранку віントоўка з новенькай раменай почапкай. Сцепаніда ўхапіла гэта адным беглым позіркам і ўскочыла ў сенцы, дзвёры якіх былі не зачынены. З хаты чулася спакойная картавая гамана некалькіх галасоў, і яна хуценька прашмыгнула ў істопку.

Пя трох быў на сваім месцы на дзежках і адразу азваўся са змроку, як толькі яна зачыніла за сабой дзвёры.

- Ай, дзе гэта ты ходзіш па начы? Аж напужаўся во...

- Дык і ты ж недзе паўдня прападаў, - ціха сказала яна, намацаўчы ў цемры свой сеннічок.

- Курэй пільнаваў. Як тых дзвюх застрэлі, дык астатнія на ўзроўку ў яму ўбліся. Тую, з крапівой. Сядзяць і ў хлявок не рушаць. Дык пасыпаў ім там, хай начуюць.

- Колькі ж іх хоць ацаляла?

- Сямёрачка. Тэй рабенкай і чорнагалоўкі няма. І старой жоўтай няма, але не павінна, каб і жоўтую застрэлі. Так недзе схавалася.

- Каб жа схавалася, - уздыхнула Сцепаніда, думаючы ўжо аб іншым. Новая думка-жаданне нечакана з'явілася ў яе галаве, і яна ўжо не магла думаць аб іншым - падворак цяпер уладарна прыцягваў усю яе ўвагу. Але яна маўчала, адно толькі слухала.

- Ай-яй! Прыйшоў злом! - пабедаваў Пя трох. - Во скарынку жую. На і табе, мабысь жа, нічога не ела...

Ён сунуў ёй з цемры счарсцвель кавалак хлеба, і яна ўзяла з жalem - не да сябе, да яго. Каторы дзень ужо без гарачага, на сухім, а ў яго ж хворы стравунік - бедны стары Пятрок! Другім разам пачаў бы наракаць, скардзіцца ці дакараць яе, а цяпер во з адною пакорай. Дажыўся! Але дажылася і яна. З учараашняга не было ў роце макавай расінкі, і цяпер счарсцвель хлебны кавалак здаўся надзвычай смачным. Яна прылягала на сеннічок, прыкрыўшы ногі ватоўкай, і, патроху адломваючы ад кавалка, клала ў рот, ціха жавала. Але найбольш яна слухала. На падворку і ў палатцы, мабыць, ужо супакоіліся, але цераз сені ў хаце чулася нягучная вечаровая гаворка двух ці трох чалавек - на гэтых сну не было. А ёй дужа трэба было, каб яны там паснулі, у ёй усё мацней разрастайся тайны і страшны намер, ад якога часам кідала ў дрыжыкі, але, ведала яна, адрачыся ад яго ў яе ўжо не хопіць сілы. Зрэшты, яна і не думала адракацца, яна збірала сілы, каб здзейсніць яго, нават калі б і ведала пэўна, што пасля ёй гэта вылезе бокам. Праўда, пакуль што нельга было і рыптацца; пакуль яны там не спіаць, яна не магла выйсці з істопкі. Але яна ўмела чакаць. Яна ўсё жыццё толькі і рабіла, што чакала чагосыці, часам зусім па-дурному і марна, а часам усё-такі ёй шэнціла. Але яна рэдка калі адмаўлялася ад сваіх намераў, бо часта адмовіцца ад іх ёй патрабавалася больш сілы, чымсці іх здзейсніць.

Хлеб яна зжавала ўвесе і ціхен'ка ляжала без сну, не кратуючыся на сваім сеннічку. Невядома, ці спаў Пятрок, але яго таксама не было чуваць - ні дыху, ні руху, мабыць, усё ж заснуй. Картавае гергетанне ў хаце, здаецца, таксама ўціхла - ці не паснулі і там? Паляжаўшы яшчэ хвілін колькі, яна ціхен'ка ўсталала і, абапёршыся рукой аб сцяну, зірнула ў акенца - не, на падворку ўсё яшчэ блішчэла на траве яркая паласа святла, прарэзаная ўздоўж чорным ценем ад рамы, дальнім канцом амаль дасягаючы тыну з вёдрамі. Віントукі адсюль не было відаць, але, адчувала яна, тая стаяла на ранейшым месцы. Сцепаніда зазірнула наўкось у адзін бок двара, у другі - нідзе не відно было ні душы. Тады яна зноў лягла на сеннічок, падумаўшы: урэшце ж рана ці позна пакладуцца і тыя, у хаце. Трэба чакаць.

Яна яшчэ паляжала з гадзіну, пільна слухаючы блізкія і далёкія гукі ночы. Недзе, мабыць, на Выселках ці ў Забалоцці за ровам, доўга, настырна брахаў сабака, аж разрывайцся ад лютасці, пасля неяк раптоўна віскнуў і сціх - пабіты ці спушчаны з прывязі. Гамана ў хаце сціхла, але разы два там пачуліся крокі - кароткі цяжкаваты тупат ботаў па дошках падлогі, бразнулі дзвёры, нехта выйшаў на двор, але хутка вярнуўся ў хату. Па тым, як, хліпнуўшы, знік цымяны водсвет

на чорнай бэльцы істопкі, яна зразумела, што ўрэшце там выключылі свято, скрэзь стала ўсё - у сенцах, у хаце і на падворку запанаваў змрок бязмесячнай восенськай ночы. Сцепаніда доўга яшчэ ляжала без сну, краем свядомасці гаротна перажываючы сумныя падзеі мінулага дня: сваё хітраванне з тым малаком, якое, відаць, і пагубіла Бабоўку, дратаванне сядзібы, страляніну па курах, яе неспадзянную ўдачу з парсючком. Можа, хоць ён уцалее, калі гэтая не дабяруцца да рова, не выпаруць яго з барсуковай нары. Так думала яна аб усім, а сама міжвольна збрала ў сабе адвату, каб урэшце наважыцца.

Усё ж яна, здаецца, трохі задрамала і падхапілася ад нейкага неўсвядомленага нутранога штуршка, услухалася. Пад жорнамі ціхенька драпаў пацуک, ды сіпата, з прысвістам, дыхаў на дзежках Пятрок. Яна села на ўслоне, спусціла ногі на дол. Цяпер ужо нічога не было ў яе жаданнях, апроч упартас прагі цішыні, каб зрабіць тое, што яна ўжо не магла не зрабіць. Быццам не па сваёй волі, а па нечым жалезным прымусе яна ступіла да дзвярэй істопкі, ціхутка, як толькі можна было, павярнула закрутку і прыладчыніла старыя, сточаныя шашалем дзвёры. Добра, яны не скрыпнулі, толькі прашэрхалі трохі, і яна пакінула іх так, не зачыненымі. Затым яна на дыбачках наблізілася да расчыненых дзвярэй з сянец, у якія трохі задзімаў вецер, услухалася. У хаце хтось сонна хроп - не дужа каб моцна, а так, супакоена-роўна, і гэта яе абнадзеяла. Мусіць, трэба смялей. Што яна, урэшце, не мае права па сваёй патрэбе выйсці з хаты на двор, хіба яна перастала быць чалавекам? Ну і што, што вайна, немцы. Жылі людзі да гэтай вайны і, мусіць, будуць жыць і пасля, а во ці давядзеца жыць гэтым, яшчэ невядома. Хто палез на іншых з ражном, як бы сам не напароўся на той самы ражон. Ціхутка ступаючы, яна сышла з камянёў-прыступкаў на прыстылую ўжо зямлю падворка, па сцюдзёнаватай воглай траве забегла за вугал на дрывотню і там стаілася: здалося, у палатцы хтось нешта буркнуў. Але гэта, мусіць, у сне, якога вартавога на падворку нідзе не было відаць, і гэта яе трохі ўзбадзёрыла. Падумала, што чуліся яны ўпэўнена, нібы гаспадары. Ведама, чаго ім баяцца, хто ім зробіць шкоду? И ўсё ж што-нішто трэба зрабіць, хай не думаюць: калі ўехалі, дык ім усё можна.

Яна дужа баялася, можа, так, як не баялася ніколі ў жыцці, асабліва калі выйшла з дрывотні і на дрыготкіх нагах, аж хістаючыся, дабегла да тынку. Ёй не трэба было аглядацца ў цемры, яна пэўна ведала, дзе было тое месца, і цяпер адразу намацала рукой вінтоўку, ухапіла яе за тонкую рулю. Вінтоўка аказалася цяжэйшай, чым яна думала, як бы, боўтнуўшы, яна не падняла ўсіх на ногі. Гэта трохі

збянтэжыла Сцепаніду, але перайначыць намер яна ўжо не мела сілы, - на дыбачках яна падскочылі да калодзежа і апусціла ў зруб віントойку. Перад тым як назусім выпусціць яе з рукі, кінула позірк на хату і пакатую гарбіну палаткі, але тая сонна спакайнела ўначы, ніхто з яе не паказваўся, і яна разняла пальцы.

Сцепаніда ўжо адскочыла ад калодзежа, калі ў ягонай глыбі глуха і нутрана боўтнула, здалося, жахліва-грымотна боўтнула, але яна хуценька падбегла да істопкі і пад яе сцяной прашмыгнула ў сенцы. Тут ажно спалахалася, намацаўшы зачыненяя дзвёры ў істопку, але ўспомніла, што яны часам зачыняліся самі, і цяпер дрыготкімі рукамі расчыніла іх за драўляную ручку.

Перш чым зачыніцца з істопкі, хвіліну памарудзіла, - не, усё скроль было ціха, здаецца, удалося. «Што цяпер будзе заўтра?» - нібы ў гарачцы калоцячыся ўсім целам, думала яна і, можа, толькі цяпер спалахалася як мае быць. Жах апанаваў яе з такой лютасцю, што яна дробна засакатала зубамі і, пэўна, тым абудзіла Петрака.

- Што, сцюдзёна? На во мой кажух, накрыйся... - прабурчэў ён спрасоння і зноў спіата, мерна задыхаў.

Сцепаніда ж не заснула да ранку.

10...

Немцы падняліся раненъка, яшчэ давідна, Пятрок пачуў іхнія крокі ля істопкі, кашаль, прышіхляя хрыплаватыя галасы на падворку. Бразгнула вядро ў калодзежы - пачалі цягаць воду, мусіць, для кухні. Пэўна, учараашняе свята скончылася, сёння, мяркуючы па ўсім, яны меліся брацца за справу.

Пятрок ляжаў на ледзьве прыкрытых транцём мулкіх накрыўках дзежак, напяўшы на галаву кожушок, слухаў знадворныя гукі і думаў: якія яны ўсё ж не такія, як нашы людзі, гэтая немцы, - усё ў іх пасвойму, інакш. Нават учора ўвечары, як наладзілі сабе частаванне, свяцілі электрычнасцю, елі з талерак і пілі з маленъкіх белых чарак чашапсы, развесяліліся, гаманілі, але амаль так, як звычайна, п'яных не было ніводнага. Афіцэр і гэты фельдфебель частаваліся ў хаце асобна, куды ім насілі мяса ў талерках, накрытых хустачкамі, і таксама елі-выпівалі сцішана, без гаманы, а галоўнае, не даўжэй, чым пры звычайнай вячэры. Мусіць, мінула гадзіна, не болей, і на прыступкі выйшаў фельдфебель, нешта скамандаваў, і на падворку адразу як вымела - усе зашыліся спаць у палатку. «Дысцыплінка, аднак, вашай матары, - падумаў Пятрок з ціхаю зайздрасцю. - Слова начальніка - у іх як закон, усе ядуць, робяць і моляцца па камандзе. Не дзіва, што перамагаюць».

Але вось з'елі і Бабоўку. Пяtronок трохі і злаваў ад думкі, што, можа, трэба было не рыпацца, аддаць ім тое малако, хай бы жралі сабе, калі такія аматары на малочнае, нашто было хітраваць? Праз гэтую Сцепанідзіны хітрыкі, мабыць, і засталіся цяпер без каровы. Але ўпэўненасці ў тым не было, Пяtronок разумеў, што магло здарыцца так, што ўсё роўна адбрабалі б карову, - не цяпер, дык пасля, ад'язджаючы. Вядома, лепей было б схаваць. Толькі як схаваеш і дзе? Карова не курыца, у крапіве не стоіцца. Ды і хто ведаў, што яны гэтак нечакана награбуцца на хутар.

У істопку данёсся знадворку прыемны, саладкаваты, быццам нават знаёмы пах, і Пяtronок не адразу ўцяміў, што гэта запахла кавай. Ну пэўна ж, ён чуў яшчэ з той вайны, што германцы зранку найперш п'юць каву, а не які-небудзь квас або чай, як, напрыклад, расейцы. Пяtronок ніколі не спытваў гэтага пітва і думаў, што, мабыць, яно дужа смачнае. Але што марыць пра каву, тут во солі засталося жменькі са трыв, якія без солі будзеш есці гэтую бульбу! Не палезе ў горла. Бядна, дыйгодзе!

Знадворку патроху віднела, але сонца не было відаць, чутно толькі - у страсе шастаў напорысты вецер, здаецца, на ўчараашнім дні і скончылася добрае надвор'е. З ночы ў старой, з гнілаватымі сценамі істопцы было халаднавата. Пяtronок і так і гэтак тулюйся пад кажушком, але ўсё роўна азяб і думаў, што трэба ўставаць. Адным вокам скоса ён зірнуў на сеннічок пад ажэнцам - Сцепаніда, бы нежывая, ляжала скурчаная пад ватоўкаю, і ён падумаў: перажывае Бабоўку. Ведама ж, якое бабе жыццё без каровы? Без каровы жанчыне нельга.

Толькі ён надумаўся ўставаць, як дзвёры ў істопку моцна тузануліся з сянец і на парозе з'явіўся немец - той самы злы кухар у перакручанай упоперак галавы пілотцы, за ім ішоў малады ў акулярах. Пяtronок хуценька сеў на дзежках, мацаючы рукавы кажушка, а кухар, нічога не кажучы, бліснуў ручным ліхтарыкам і замітусіў ім па істопцы, высвечваючы па чарзе пыльныя камяні жорнаў, паліцу, вялікую кадзь у куце; падскочыў да парожніх засекаў, пачаў расчыняць вечкі, зазірнуў ва ўсе трыв. Два былі парожнія зусім, а ў трэці яны насыпалі з торбу ячменю - на крупы. Затым, гаркнуўшы: «Вэк!» - ён падскочыў да Петрака, той босы зляцеў на сцюдзённую падлогу, а немец паскідаў прэч усе яго апраткі, накрыўкі з дзежак, зазірнуў у кожнью. Невядома, якога чорта шукаючы, сагнүўся пад жорны, абматляў белаю плямкай з ліхтарыка сцены, куткі, нават столь і, не сказаўшы ні слова, выскачыў у сенцы.

Пятрок надзеў у рукавы кожушок, зачыніў за ім дзвёры і павярнуўся да жонкі, якая з абыякавым выглядам сядзела на сваім сенічку.

- Што гэта ён?

Сцепаніда цепнула плячыма і моўчкі ахінулася хусткай, нетаропка надзеала ватоўку. Здавалася, яна была абыякавая да з'яўлення немца, адны толькі вочы сведчылі, што яна пільна прыслухоўвалася да таго, што адбывалася на падворку. Пятрок, нічога не цямячы, зазірнуў у акенца - немцы там штось узбуджана, нават нібы напалохана гаманілі, паставішы ля кухні, некаторыя чамусь швэндаліся ля хлява, па дрываотні. Чаго яны там шукалі?

- Быццам нешта згубілі, - сказаў ён жонцы.

Але не пастела тая адказаць, як усе ад кухні рушылі да сяней, густа затупалі ботамі і ўжо не адзін, а троє адразу ўваліліся ў істопку, і пайшло... Са злыム, ращучым выразам на тварах яны пачалі пераварочваць дагары нагамі ўсе дзежкі, кубелкі, скідаць з цвікоў транты; разграблі нагамі кучу бульбы ў сенцах, з грукатам адкінулі прэч вечка куфра і ўмомант перавярнулі там усё. Пятрок сцяўся ля шула, ён маўчаў, бо ў яго не пыталіся нічога. Ён пазіраў толькі, як даўгалаігі немец зласліва варочае ўсё ў істопцы: каши, адсоўвае кадзь з канаплёні, рассоўвае спрэс чыгуны. Падскочыўшы да Сцепаніды, каленам перамацаў яе сенічок на ўслоне. У акенца Пятрок бачыў, як некалькі салдат узлезлі на снапы ў паветцы і таксама пароліся там, ботамі таўкучы яго хлебны запас, скідавочы некаторыя снапы на зямлю ў вароты.

- Што, паны, шукаеце? - як мага ласкавей запытаўся Пятрок.

Даўгалаігі, змераўшы яго ледзяным позіркам, нешта незразумела прагергетаў, злоснае ці пагрозлівае, і Пятрок не пытаўся болей. Урэшце, пакінуўшы разгромны вэрхал у сенцах і ў істопцы, немцы вымеліся на падворак і там усё яшчэ хадзілі па завутолі, зазіралі на прызыбы, за тын у крапіву і нават на абраслую мохам страху істопкі.

- Здурнелі, ці што? - зусім ужо недаўменна сказаў Пятрок.

Мусіць, трэба было рабіць нейкі парадак, але ён раптам учую надворку знаёмы гук струны і злякнуўся: яны апаролі ягоную скрыпку. «Ах ты, горачка яшчэ», - падумаў Пятрок, гатовы заплакаць ад такой прыкрасі. Але што тут было рабіць? Калі ўзялі, дык, пэўна, пазабавяцца ды, можа, аддадуць. А калі не аддадуць, дык паб'юць, паламаюць? Не надта, аднак, разважаючы, ён памкнуўся ў сенцы якраз у той час, як з хаты адчыніліся дзвёры і з іх, угнуўшы галаву ў высокай фуражцы, вылез афішэр і за ім выкаціўся кругленькі

фельдфебель. У сенцах яны сутыкнуліся, і Пятрок блытана ад хвалявання загаманіў:

- Пан ахвіцэр, няхай мне аддадуць яе... Ну, скрыпку. Бо мая ж гэта, ведаецце...

- Вэк! - гыркнуў, нібы бізуном ляснуў, афіцэр.

Праклінаючы ўсё на свеце, Пятрок задам падаўся ў істопку і ціхенька прычыніў дзвёры - ля акенца поўная напружанай увагі стаяла Сцепаніда.

- Прапала скрыпачка, - сказаў Пятрок. - І якая халера ў іх здарылася?

«Пэўна ж, здарылася нешта кепскае», - думаў Пятрок, учуюшы, як на падворку прагучала каманда і ў акенцы стала відаць, як немцы пачалі строіцца - радком у дзве шарэнгі, з вінтоўкамі ў руках. Усе сталі ў строй - і фельдфебель, і Карла, на падворку перад строем застаўся афіцэр, падпяразаны па шынялі, і перад ім паныла стаяў з апушчанымі рукамі перахлябісты кухар. Ягоная белая куртка таксама была падпяразана дзягтай з двумя парнымі скураннымі падсумкамі. Угнуўшы галаву, кухар паныла глядзеў перад сабой у мураву падворка і, толькі калі афіцэр нешта сказаў, падняў вузкі хваравітазацьты твар і коратка прамовіў два слова. Тады афіцэр коратка, без размаху пляцнуў яго па шчацэ. Немец хіснуўся, але не саступіў з месца.

- Сцепаніда, Сцепаніда, глянь! Глянь! - амаль спалохана загаманіў ад акенца Пятрок. - Во дзіва! Поўху яго як рэзне...

Сцепаніда, аднак, зябка хуталася ў ватоўку і не ўстала з сеннічка, а Пятрок, як на якое цікавае кіно, глядзеў праз акенца на тое, што адбывалася на падворку. Немцы ў страі паныла маўчалі, маўчаў і злы кухар, які таксама стаў у канцы шарэнгі, а афіцэр, заклаўшы за спіну рукі ў пальчатках, хадзіў перад строем і нешта гаварыў і гаварыў там адрывістым голасам. Скажа, памаўчыць, зробіць трыв крокі, спыніцца, зноў скажа і зноў памаўчыць. Мяркуючы па змрочных выразах салдацкіх твараў, гаварыў ён не надта вясёлае - мабыць, адчытваў, ці што. Петраку было пэўна, што там нешта здарылася і што правініўся кухар. Увогуле гэта было цікава, але Пятрок пачаў трохі пабойвацца, каб тое ліха не перакінулася і на яго з Сцепанідай. Аднак, мабыць, ўсё залежала ад афіцэра. Пятрок ужо ведаў пэўна, што найболышы тут пан гэты афіцэр і што добраға ад яго чакаць не выпадае, а на благое, мяркуючы па ўсім, ён гатовы заўжды.

Але во натацыя на падворку скончылася, строй рассыпаўся, некаторыя пачалі закурваць, а іншыя палезлі ў брызентавы будан машыны. «Ці не выберуцца зусім?» - абнадзеена падумаў Пятрок, ды,

мусіць, выбірацца было яшчэ рана. На падворку яшчэ заставаліся шэрая палатка, кухня, афіцэр нешта памахаў рукамі перад фельдфебелем, і той раптам пакаціўся к прыступкам. Сэрца ў Петрака ёкнула: ці не сюды, у істопку?

Ён не памыліўся. Праз момант дзвёры істопкі шырока расчыніліся, і фельдфебель, нібы сабачку, паманіў яго пальцам з парога:

- Ком! Ком-ком...
- Я?
- Я, я. Ты, - пацвердзіў фельдфебель.

Пятрок трохі паправіў шапку і пайшоў за ім цераз сені на двор. Салдаты ўжо ўсе садзіліся на машыну - лезлі па чарзе цераз задні борт, афіцэр стаяў ля расчыненых дзверцаў кабіны. Цераз дзірку-прамоліну ў тыне фельдфебель пралез у гарод і, растоптваючы буракі на градзе, дробненька патупаў у яго дальні канец збоч садка. Пятрок з недаўменнем шкандыбаў следам.

- Клазет ніхт? - запытагаў фельдфебель, раптам спыняючыся.
- Каго? - не зразумеў Пятрок.
- Сральня ніхт?

- Няма... Дык гэта, калі што трэба, дык...

Пятрок хацеў падрабязней растлумачыць гэта далікатнае пытанне, паказаць на хлеў, які цяпер пуставаў без патрэбы. Але фельдфебель не стаў слухаць яго, а кароцен'кім нагамі адмераў тры шырокія крокі ля зарасніку парэчак ля плота.

- Офіцірклазет! - аб'явіў ён рашуча. - Драй час врэмя. Фэрштэйн? Панятнё?

- Дык панятна, - не зусім упэўнена сказаў Пятрок.

Што ж, гэта было не самае горшое - выкапаць ім клазет.

Пятрок нават узрадаваўся, што ўсё абышлося так проста. А ён ужо думаў... Ён аж спалохаўся, каб гэтая ямка не стала яго апошняю ямкай. Хіба ім доўга...

Ён вярнуўся да хаты і на дрывотні выцягнуў з-за дошак старую паржавелую рыдлёўку. Такой капаць не надта каб зручна, але за тры гадзіны, можа, як выкапае. Трэба выкапаць, бо чорт іх ведае, што будзе, калі не ўправіцца.

Машына, чуваць было, ужо завуркатала маторам, мабыць, усе там пасёлі, - Пятрок, каб упэўніцца, зірнуў з-за рога дрывотні. Так, надворак амаль апусцёў, машына, разграбаючы вялізнымі коламі зямлю на гародзе, разварочвалася пад ліпай. Ля кухні застаўся адзін Карла, і ля яго пад тынам уладкоўвалася абіраць бульбу Сцепаніда. «Ну, ведама, далі ўсім працы», - падумаў Пятрок, згледзеўшы перад

жонкай паўмяшка бульбы, мабыць, набранай у ягоных сенцах. Усё аддаляючыся са сваім вуркатам, машына папаўзла да дарогі, і Пятрок з рыдлёўкай выйшаў на падворак, адчуваючы на душы немалую палёгку ад таго, што ўрэшце збавіўся ад гэтай навалы. Але, мусіць, рана парадаваўся - паміж палаткаю і вокнамі хаты стаяў, тоячы важную міну на твары, малады немец з вінтоўкай, над якой тырчэў блішчасты шырокі штык. «Ну во, паставілі вартавога, - здагадаўся Пятрок, адразу вяртаючыся да сваёй звыклай паныласці. - Мабыць, радасці тут не дачакаешся», - падумаў ён, выпраўляючыся цераз падворак да сваёй работы, як пачуў голас Карлы:

- Фатэр, ком!

Карла стаяў ля кухні над нейкім вялізным чанам. Калі Пятрок падышоў бліжэй, прыпадняў над чанам накрышку, там было мяса. Пэўне ж, Бабоўчына мяса. Ухапіўшы добры кавалак за абломак касці, ён спярша паднёс яго Сцепанідзе. Тая, аднак, грэбліва пакруціла галавой.

- Не буду.

Тады Карла павярнуўся да Петрака, і той узяў з яго рук ладны кавалак з косткай. Ад мяса ішоў смачны і сытны пах, вельмі захацелася есці, але Сцепаніда так з'едліва зірнула на Петрака, што той сумеўся.

- Гэта... Можна апасля, пан Карла? Ведаецце, лепш, каб вы далі гэта самае... Прыкурыць.

- Куриц! - зразумеў Карла. - Я! Яволь.

І ён дастаў з кішэні пачак цыгарэту, яны закурылі па адной, Пятрок прагна зацягнуўся, усё трymаючы ў руцэ кавалак мяса.

- Я гэта... пакладу. Ну, каб апасля, - паказаў ён на мяса і на істопку.

- Я, я, - пагадзіўся Карла.

Пятрок хуценька падаўся да сенцаў, але тут ад палаткі ражуча ступіў вартавы.

- Хальт! Ферботэн!

- Што?

- Хальт! Цурук! - абвясціў ён, спрытна перагарадзіўшы шлях да парога. Яго ладны ружовашчокі твар адразу зрабіўся каменным.

«Вой ты, гора! - падумаў Пятрок. - Ужо не пушчаюць і ў хату. Як жыць тады?» Але, мусіць, так: ужо не пускалі і ў істопку. Пятрок патаптаўся на падворку, да пазногця дакурыў Карлаву цыгарэту. Карла, часам зыркаючы на яго незразумелым позіркам, пачаў тупаць ля кухні. Ля парканіні абірала бульбу Сцепаніда, якая, мусіць, каб не бачыць нікога на падворку, павярнулася да ўсіх спіной.

Што зробіш - Пятрок са шкадаваннем паклаў кавалак на белы метал накрыўкі і пайшоў у свой кут на гародзе. Трэба было капаць афіцэрскі клазет.

Капаць спярша было лёгка, рыдлёўка на ўвесь штык лезла ў мяккі агародны перагной, які Пятрок патроху адкідаў ад плота. Але затым зямля стала цвярдзейшая, пайшла гліна, тут трэба было дзяюбці ды яшчэ нязручна паварочвацца з рыдлёўкай у цеснай ямцы. Хоць надвор'е зранку выдалася сцюдзёнаватае і ветранае, Пятрок хутка ўгрэўся, расшпіліў кожушок. Ужо ён выкапаў да калена, прытаміўся і адчуў, што так неўзнарок можна і спазніцца. Мабыць, ужо мінула палова, калі не болей, дадзенага яму тэрміну, а палавіна яміны яшчэ не была выкапана. Але ён уходаўся, аж змакрэла спіна пад кожушком, і, каб трохі спачыць, прысёў на край яміны.

У той час і пачаў гаману на падворку. Голос здаўся яму знаёмы, Пятрок азірнуўся - па градах цераз бурачнік да яго сігай Гуж у запэцканых граззю ботах, з вінтоўкай на плячы і белай скамечанай павязкай на рукаве ўсё той жа рудой скураной паддзёўкі. «Што яшчэ за няшчасце!» - нядобра падумаў Пятрок. Паліцай падышоў да ямы і скінуў з пляча вінтоўку.

- Капаем? - не вітаючыся, сказаў ён.

- Ды во. Як бачыш...

- Не тое капаеш.

- Што скажуць. Мы цяпер, знаеш, усё па прыказу.

- Дык во табе мой прыказ: пойдзеш на бульбу. У Выселкі. Ужо ўсіх выгнаў, адны вы з бабай засталіся.

«Яшчэ навіна! - падумаў Пятрок. - Каб вы спруцянеі з вашаю бульбаю! Ідзі на гэтую сцюжу, не еўши, на ўвесь дзень у поле...» - Як мага ласкавей зірнуўшы на паліцая, лісліва сказаў:

- А можа б, нас аслабанілі ўжо. Здароўе, знаеш, падарванае. У баку во круціць, дык гэта...

- Ну, ну мне! - строга перапыніў яго Гуж. - Круціць яму! Во не выберам бульбу, немцы галаву адкруцяць. Загадалі: выбраць да бульбіны і адvezці на станцыю. Срок - да нядзелі.

- Дык гэта... Хіба ж маладзейшых няма? - пачаў нервавацца Пятрок. - Бабаў якіх. А то во шэсцьдзесят год маю...

- Давай, давай! - нецярпліва прыстукнуў прыкладам па зямлі Гуж. - Без разгавораў.

Журботна памарудзіўшы трохі, Пятрок пачаў вылазіць з недакапанай яміны. Дужа яму не хацелася ісці немаведама куды, у высялкоўскую поле, але, мусіць, прыйдзецца. Ад гэтых тым больш не

адчэпішся. Гэтая знойдуць цябе і пад зямлёй, выцягнуць і прымусяць на ўсё, на што іх прымушаюць немцы.

Узяўшы рыдлёўку, ён пакорна пайшоў за паліцаем да хаты, адчуваючы, як натрудзіў у клазеце паясніцу, і раптам падумаў: а можа, і лепш - далей ад гэтай разрабаванай імі сядзібы, на чыстае поле. Там хоць сярод сваіх, не будзеш чуць гэты здзек і прынку. Як заўжды, ён ужо спрабаваў знайсці што прыдатнае ў новым становішчы, бо як жа тады было жыць, калі не прыстасоўвацца да абставін? Так, як хочацца, усё роўна ж не будзе, гэта ён знаю пэўна.

Яны пралезлі праз дзірку ў тыне на падворак, дзе ўжо густа дыміла кухня, з яе катла валіла клубамі пара. Карла боўтаў у катле, а Сцепаніда па-ранейшаму ў маўклівай засяроджанасці абірала ля паркана бульбу.

- Ну, акцяўістка, ты доўга там? - нецярпліва гыркнуў да яе Гуж.

- Не паганяй, не запрэжаная, - спакойна сказала Сцепаніда, кідаючы ў вядро бульбіну.

- Я не паганяю, а прыказываю. Бярыце кашы і марш абодва за мной!

- А дзе я вазьму кашы?

- У доме вазьмі! Мусіць жа, ёсць у сенях кашы?

- А хто мяне туды пусціць?

- Як хто? А часавы што - не пусціць? Гэй, друг! - іншым тонам - дабрэй - сказаў Гуж да вартавога. - Дай я пагляджу. Кош трэба. Панімаеш - кош!

- Цурук! - гыркнуў вартавы і скінуў з пляча вінтоўку.

«Во, добра! - маўкліва парадаваўся Пятрок. - Во так табе і трэба: цурук! А ты думаў!» І ён нават з сімпатый паглядзеў на гэтага тупарылага вартавога, які так дарэчы асадзіў ганарыстага паліца.

- Ах ты чорт! - заклапочана крутануўся Гуж. - Ну торбу бяры, якое вядро...

- Дзе я вазьму вядро? Гэта ж іхняе.

«Не, Сцепаніду голымі рукамі не возьмеш, - можа, першы раз са шчырым захапленнем падумаў Пятрок. - Калі ўжо заўпарціца, дык паякочаш. І я цяпер табе не памочнік. Прымушай, калі ўмееш!»

За гаманой на падворку яны не адразу ўчулі, як з гасцінца збочыла тая іх вялізная машына і неўзабаве ўкацілася ў самыя вароты. Яна яшчэ не спынілася, як з кабіны неяк дужа паспешна вываліўся рухавы фельдфебель, на ягоным счырванелым твары было нейкае ажыўленне - добрае ці не - цяжка было зразумець упачатку.

- Вас іст дас? - гыркнуў фельдфебель, спыняючыся перад Гужом. Той няўклюдна спрабаваў узяць пад казырок, але яму ўсё сапсавала

вінтоўка, почапка якой слізганула са скуронога пляча і павісла на локці.

- Вас іст дас? Что ест это? - зусім ужо нядобра паўтарыў фельдфебель, беручы руکі ў бокі, і стаяў так, маленькі і таўствацењкі, перад няўклоднай рукастаю постаццю Гужа.

- Прыказ на бульбу, пан афіцэр. На картошку! - удачлайдніў Гуж.

- Каб выбралі да нядзелі.

- Вас іст дас? - не прыняўшы тлумачэння, яшчэ болей раз'ятрана загырчаў фельдфебель і ступіў яшчэ на крок бліжэй да Гужа.

- Я ж кажу, пан афіцэр, загадана ўсім на картошку. Пан бургамістр...

- Вас іст дас? - зноў цвердзіў сваё фельдфебель, і Гуж на гэты раз, мусіць, з'еў усе слова. Выцягнуўшыся і вырачыўшы на немчыка вочы, ён моўкі стаяў, аж покуль той не страпянуўся і неяк дужа ўжо спрытна знізу ўгору пляцнуў яго два разы - па адной і па другой штацэ. Паліцай хіснуўся разам з вінтоўкай, якую аблапіста хінуў да сябе, мусіць, чакаючы і яшчэ аплявух. Але болей фельдфебель не біў, толькі разгоніста ткнуў кароcenъкім пальчыкам на варотцы з падворка.

- Вæk!

І калі Гуж не то спалохана, не то ўзрадавана таропка засігаў да варотцаў, фельдфебель абразліва працацдзіў праз зубы:

- Ванютші паліцайшвайн...

- Ага... Правільна вы яго. Нядобры чалавек, - не ўтрымаўся Пятрок, дужа задаволены тым, што атрымаў Гуж. Ён аж калаціўся ад радасці, але фельдфебель неяк недаўменна зірнуў на старога, быццам першы раз убачыў яго, і нядобра прыжмурыў вочы.

- Офіціркласет фертіг?

- Дык дзе ж я зраблю, калі во гэты прыпёрся! - пачаў Пятрок, здагадаўшыся, пра што пытае немец. Але тут жа ён схамянуўся і змоўк, згледзеўшы, як фельдфебель неяк паспешліва сігануў да яго збоку. У наступны момант ён ледзь не заекатаў ад болю - нічога не кажучы, фельдфебель торкнуў яму такога высپятка, што Пятрок аж падскочыў. «Ой, Божачка мой!» - толькі і паспей ён сказаць сабе ў думках, як апантаны вылецёўшы праз дзірку на гарод.

11...

Сцепаніда сама не ведала, як перажыла тую гадзіну ранкам, калі немцы трэслі сядзібу, пераварочвалі набытак. Тоё, што ноччу яе нікто з іх не бачыў, было пэўна ўжо, але ад гэтага не рабілася лягчэй, думалася рознае. Зноў жа вінтоўка пратала менавіта тут, на хутары, і

таго, мусіць, было даволі, каб жорстка пакараць ягоных гаспадароў. Дзіўна, як учарашияно ноччу, ахопленая толькі адной сваёй прагай зрабіць ім шкоду, яна не падумала аб тым. А як даўмелася, дык ёй стала страшна.

Але пакуль што ўсё абышлося ладна, немцы ўсе вымеліся, пры кухні застаўся адзін толькі Карла, і ёй загадалі памагаць яму: спярша абіраць бульбу (тры паўнюткі вядры), пасля перамышль два тузіны плоскіх кацялкоў з вечкамі; яшчэ Карла прымусіў вышараваць пяском два закапцелыя чаны і ў дадатак памысьць нейкія кухонныя анучы ў гарачай вадзе з мылам. Знарок не хутка, без жаднай ахвоты яна рабіла ўсё гэта, і спакваля, па меры таго, як спакайнела пасля ранішняга спалоху, у ёй рос неспакой за парсючка - як ён там? Трэба было яго накарміць, а то, пэўна, вेरашчыць на ўвесь роў, раптам хто набрыдзе, выпусціць ці ўкрадзе, што тады ў гаспадарцы застанецца?

Але Карла не адпушчаў яе ні на крок ад кухні, усё даваў работу, яна моўчкі, безадмоўна рабіла. На полудзень немцы чамусь не прыехалі - можа, выйшла якая няўпраўка на мосце ці шчыравалі за учарашины святочны дзень. Прыйехалі яны толькі перад змярканнем і адразу абсыпалі кухню - усе, відаць было, ператомленыя, згладнельяя, абсівераныя на ветры. Пяtronок ужо выкапаў і абгароджваў парканную загародкаю афішэрскі клазет на гародзе, а яна шаснула ад кухні да сенцаў, і вартавы саступіў убок - цяпер ён дазволіў увайсці ў істопку...

Сцепаніда ўвайшла і стаілася - яна баялася папасціся каму на вочы, усё думалася: а раптам хто з іх пазнае ці здагадаецца, што менавіта яна ўзяла віントоўку. Не было б патрэбы, яна б не вылазіла з гэтай істопкі, дзе быў цяпер для яе прытулак і схой і дзе зранку было ўсё перавернута і перакулена. Пяtronок яшчэ не прыйшоў з гарода, і яна трохі паразоўвала па кутках дзежкі, начынне, павесіла транцё на цвікі па сценах. Золкі восеніскі дзень пад вечар і зусім сапсаваўся, пачаў імжыць дождик, немцы не надта гойсалі па падворку, а неяк хутка пабралі свае кацялкі з мясам ля кухні і пазашываліся ў палатку.

Калі на двары павальнела, Сцепаніда сабрала ў чыгуночкі рэшту старой варанай бульбы з цабэрка, трохі пасыпала яе вобмешкай, зірнула ў акенца. У наваколлі браўся хуткі асенні прыщемак, ля кухні нікога ўжо не было, апроч Карлы, які, напяўшы на галаву касы клін зялёны палаткі, нешта прыбіраў там - наводзіў парадак. І яна з чыгуночкам, трохі прыхінутым палой ватоўкі, выйшла з сянец, адразу, аднак, наткнуўшыся на вартавога - пажылога, даўганосага немца ў насунутай на вушы пілотцы. Ён стаяў пад страхой ля ганка і адразу выцягнагу перад парогам.

- Эс іст ферботэн! Нелзя!

- Няможна? Во як...

Яна не стала ні прасіцца, ні ўгаворваць немца - з хаты даносіліся зласлівия слова фельдфебеля, значыць, ён ці той афіцэр загадалі вартаўому не пушчаць яе ў двор. «Каб вы паздыхалі ўсе!» - сказала яна сабе ў думках і вярнулася ў істопку.

У істопцы яна паставіла чыгунок ля парога, села на сеннічок і праседзела так, аж покуль у істопку не ўлез Пятрок. Ад яго патыхнула макрэддзю і сцюжай, але Пятрок нават не здаўся змораны - хутчэй вясёлы і задаволены.

- Баба, жывём! - з ненатуральным для яго ажыўленнем загаманіў ён з парога. - Зрабіў сарцір, ну, гэты клазет... Афіцэр пахваліў.

- Можа, аблаяў?

- Не, пахваліў, яй-богу. Па плячы так паляпай. Гут сказаў.

- Здорава ты выслужыўся, - з'едліва сказала Сцепаніда, трохі дзівячыся пры сабе з Петрака: знайшоў чым радавацца.

- Ды не выслужыўся, чорт іх бяры! - з прытоенным запалам загаманіў Пятрок. - А во падумаў, мо скрыпку аддадуць.

- Не аддадуць, - сказала яна. - Не затым бралі.

- А нашто яна ім? Іграць жа не ўмеюць.

- А можа, і ўмеюць.

- Каб умелі, ужо ігралі б. Я знаю.

- Ну ідзі, прасі, - сказала яна, думаючы, аднак, аб іншым.

Яна думала, што парсючок, мабыць, прападзе, проста азале ў гэту сцюжу, калі перш не здохне з голаду ў той нары. І што рабіць? Хіба папрасіцца па якой патрэбе з сядзібы, можа, пусцілі б? Але якую прыдумаць прычыну, каб паверылі, яна не магла даўмецца і напружана думала, думала.

- Ану пайду, - набіраўся рашучасці Пятрок, але ўсё яшчэ не адчыняў істопкі.

І тады яна ўспомніла пра недастрэленых сваіх курэй, якія, мабыць, некуды сышлі з хутара ці, можа, пахаваліся ў рове. Тупаючы ўдзень ля кухні, яна крадком усё пазірала па завуголлі, ці не пакажацца каторая. Але не паказалася ніводнай, значыць, недзе добра зашыліся.

- Папрасі там, каб пусцілі курэй пашукаць. Курэй, скажы, разагнналі ўчора.

- А што? Можна. Ну, Божа, памілуй.

Не бачна было ў цемры, але яна ведала: Пятрок перахрысціўся, і памалу, нерашуча адчыніў дзвёры. Затым не адразу, счакаўшы, з сянец пачуўся ціхенъкі стук у другія дзвёры, у хату, і Сцепаніда

захвалявалася - чорт ведае што зараз будзе? Хоць бы жывы вярнуўся яе Пятрок.

Аднак, здаеща, яго ўпусцілі ў хату, і ён прапаў там надоўга. Яна чакала і слухала, ды нічога адтуль не было чуваць, апроч рэдкіх нянаскіх слоў, што-небудзь зразумець па якіх было нельга. І раптам тоненъка пяяучая загучала адна струна скрыпкі, другая і трэцяя - ладна загучалі, і яна пазнала Петракову руку. На што іншае ён быў не надта каб здатны, але іграць умеў, як рэдка хто іншы. «Няўжо аддадуць?» - неяк з сумнаю радасцю падумала Сцепаніда. Аднак Пятрок не вяртаўся, а замест яго з хаты хвалююча-пяяучая пацякла музыка колішняй любімай ёю «Купалінкі». Сцепаніда слухала-слухала, душачы ў сабе нешта жаласліве, якое ўладарна брала ў свой палон, і яна не стрымалася. З вачэй выплыла адна за адной некалькі слязін, яна хуценька сцерла іх з твару ражком шорсткай хусткі і зноў стайлілася, слухаючы. Пятрок іграў слайна, чыста і нават старанна, як некалі іграў малады на вечарынках у Выселках, Замошшы, Гузах на пару з цымбалістам Лаўрыкам. Як скончыў, чутно было, там зноў загаманілі, прыщілі, і з хаты загучай новы матыў песні пра Волгу, якую спявалі перад вайнай. Чуваць было, яму падпявалі нават - не па-нашаму, недарэчна-фальшыва на чужой гэтай мове. Сцепаніда слухала-слухала, і яе першае міжвольнае замілаванне музыкай пачало саступаць месца прыкрасці і нават злосці - навошта ён там ім іграе? Знайшоў како цешыць музыкай! Не мог адмовіцца, ці што? Сказаў бы: не ўмею, не мая скрыпка - сынава. А то ўзрадаваўся: пахваліў афіцэр за сарці, дык, можа, гатоў яму іграць, калі ён там сядзець будзе. Ну хай толькі вернецца! Калі ўрэшце не заслужыць ад іх яшчэ аднаго добраага выспяятка.

Тым не менш ішоў час, а з выспяяткам там не спяшаліся: мусіць, сапраўды ягоная ігра спадабалася. Пятрок іграў доўга, пасля песняў узяўся за танцы і перайграў ім і «казачку», і «лявоніху», і «страданіе». Сцепанідзе нават здалося, што там разы два папляскалі яму, і нехта сказаў «брава», ці што. «Глядзі ты! - дзівілася Сцепаніда. - Во ўпадабалі! Ну чакай жа, я табе пакажу, як дагаджаць гэтamu груганню!»

Можа, толькі праз якую гадзіну стукнулі дзвёры - адны, другія.

Пятрок сапраўды вярнуўся ў істопку і з парога ціха, але задаволена паведаміў:

- Ну, я ж казаў...

- Аддаі? - холадна запыталася яна.

- Аддалі, во, а ты казала, - ён сунуў ёй нешта ў цемры, і яна не адразу намацала тоненъкі ражок скрыпкі.

- А пра курэй спытаў?

- А, пра курэй... Забыўся. Знаеш, забыўся... Там, ведаеш, з імі не дужа пагамоніш.

Коратка размахнуўшыся, яна шпурлянула скрыпку ў цёмны куток ля жорнаў, тая трохі стукнулася аб штось няцвёрае і адскочыла, ціхенька загуўшы струнамі. Пятрок жахнуўся.

- Ты што, ты што?.. Ты што гэта, таго?..

- Я не таго. Гэта ты, гляджу, хутка таго, - напаўголаса, але злосна вымавіла яна. - Прывадзіўся, грае. Каму ты граеш - падумаў? Можа, яны дзяцей тваіх пазабівалі. Дзе твая дачка? Дзе сын? Каторы ўжо месяц - ніякай вестачкі, а ён ім грае.

- Ну, дык што зробіш? Што? Так сказаі. Ну і граў. Затое аддалі.

- Аддалі! Цяпер штовечар ім граць будзеш?

Пятрок не паспей адказаць, як знадворку недзэ блізка ля хаты бабахнуў дужа гучны ўначы стрэл, і адразу загаманілі там многія галасы - устрывожана, з вокрыкамі, па-нямецку. У хаце рэзка бразнулі дзвёры, усе там выскачылі на цёмны падворак, і яшчэ пачуліся трывожныя крыкі, і зноў запар два разы бабахнулі стрэлы. Сцепаніда сядзела, бы нежывая, не разумеючы, што там дзеецца, куды і ў каго там страляюць, як раптам над хатай і падворкам пыхнула сляпучае, бы электрычнае, святое ўгары: у акенца шыбануў яркі вогненны пук, які хутка перабег цераз падлогу, па дзежках з Петраком, што змярцвела трymаў у руках чырвоную скрыпку, і раптам згас на сцяне пад чорнаю бэлькай столі.

- Ракета, - сказаў Пятрок запальм голасам. - Што ж гэта робіцца? Сталіць...

Яна таксама не ведала, што гэта робіцца, і не бачыла нічога, толькі страхавіта ўслухоўвалася ў незразумелую калатнечу каля сядзібы. Падобна было, аднак, калатнечча пасунулася за хату, да рова, чуваць стала, што беглі туды, тупаючы па зямлі ботамі; там жа бахнула яшчэ некалькі стрэлаў. А калі неўзабаве загарэлася яшчэ адна ракета - яе дальняе святое цымянным няпэўным водбліскам шаснула па суччи ліп, грувасткім будане машыны пад імі. «Каго яны там згледзелі? - думала Сцепаніда. - Няўжо парсючка? Мо выграбся, прыбег, цяпер пэўне ж застрэляць».

Яна ўжо не магла сядзець і слухаць - стала на калені да акенца і ўзіралася ў цемру. Пасля памкнулася нават выйсці, але тут жа вярнулася да акенца, падумаўшы, што цяпер выйсці нельга: яшчэ застрэляць у цемры. І яна слухала ўсё: недалёкую ўстрывожаную гаману ля рова ці на гародзё, па той бок сядзібы, яшчэ некалькі стрэлаў і гучных крыкаў-каманд па-нямецку.

- Божа мой, Божа! Што гэта? - не могучы даўмецца, бедаваў Пяtron.

- Ціха ты! Слухай...

Ну ведама ж, што яшчэ ім заставалася, апроч як сядзець і слухаць. Неяк у гэтай несканчонай напружанаасці, як там трохі прыщіхла, яна пачула кароткую сцішаную размову ля ганка - мабыць, хтось загаварыў з вартавым, і яна зразумела адно толькі знаёмае слова «бандытэн». Але адкуль тут і якія бандыты? Няўжо напалі на іх, калі немцы так раз'юшана кінуліся за імі да рова? Але чаму тады не чутно стрэлай адтуль?

- Што будзе, што будзе? - ледзь чутна бедаваў Пяtron, і яна щіха азвалася да яго:

- Што будзе, тое і будзе. Не знаеш хіба?

- Каб жа хоць не спалі! Гэнныя ракеты, знаеш, як паляць!

- Могуць і спаліць, - проста пагадзілася Сцепаніда. - Яны ўсё могуць.

Ёй здалося, што нехта прабег завутоллем ля сцяны істопкі на падворак ці да палаткі, зноў там загаманілі, але на гэты раз кароценька - слова на слова, і той зноў пабег кудысь у гарод. Стрэлаў, аднак, не было чуваць, хоць ракеты яшчэ некалькі разоў пасвяцілі, і цікі іх дальні водбліск трохі парэдзіў цемрадзь на двары і ў істопцы. Яна ўбачыла белы, як палатно, Петракоў твар, у руках няшчасны музыка сціскаў непатрэбную цяпер скрыпку, мусіць, не ведаючы, куды з ёю дзецца.

- Ідуць!!!

Пяtron аж напяўся ў цемры, яна амаль фізічна адчула гэта, а пасля ўжо і да яе слыху данеслася далекаватая яшчэ гамана, галасы. Яны набліжаліся - падобна было, што нейкая група немцаў, ці, можа, яны ўсе вярталіся на сядзібу. Так, мусіць, вярталіся - галасы сталі выразней, іх часам перабіваў адзін гучнейшы. «Ці не фельдфебелей?» - падумала Сцепаніда і яшчэ ўслухалаася: не, то быў нейчы другі голас, які штось даводзіў астатнім, тлумачачы ці, можа, апраўдаючыся.

Неўзабаве на сцежцы за істопкай і на дрывотні затупалі, зашлёпалі па гразі крокі, па падворку адразу матлянулася некалькі прамянёў з ліхтарыкаў, якімі яны свяцілі сабе. І сапраўды, яны рушылі ці не ўсёй грамадой - разам спыніліся на падворку каля прыступак. Нехта ўбег у хату («Ліхт, ліхт!»), і ў акне ярка зазязла электрычная лямпачка - уключылі святло.

Сцепаніда стаяла ля акенца, пэўна ўжо ведаючы, што зараз выявіцца штосьці нядобрае, дужа непрыемнае дяя яе, але таго, што выявілася, яна не прадбачыла. Праз старое замурзанае шкло акенца

не шмат што было бачна ў трохі падсветленай імгле падворка - хіба тое, што высвечвалася электрычнасцю з хаты. Але яна згледзела, як яны там паклалі на траву нешта цяжкое, што ўдвух прывалаклі з дрываотні, і самі пасталі, засланіўшы яго ад істопкі і ажыўлена гамонячы між сабой. Некаторыя смяяліся, іншыя страхавіта штосьці выкрыквали. З-за іх спін і пілотак відаць была ўсярэдзіне высокая фуражка афішэра ў блішчастым плашчы. Ліхтарык з ягонай рукі клаў светлаю пляму ля ног у доле.

- Некага забілі, - сказала яна Петраку, які мясціўся побач, зазіраючы ў акенца. Але, мусіць, не паспей той што згледзець, як у сенцах стукнула, прыщмелы праменьчык з ліхтарыка матлянуўся па істопцы, асляпіў іх пад акенцам.

- Фатэр, ком! Смотрэль айн бандзіт! Апазнаваль айн бандзіт, - паправіў сябе фельдфебель.

Перахрысціўшыся на хаду, Пятрок на хісткіх нагах падаўся да дзвярэй, а Сцепаніда засталася ў цемры і ўжо не пазірала ў акенца. Яна скамянела ўся на сярэдзіне цеснай істопкі, ужо ведаючы, што сталася страшнае, і, як прысуду, чакала пацвярджэння сваёй здагадкі.

Калі вельмі хутка вярнуўся Пятрок, яна не спытала ў яго - хто, баялася тое пачуць без пытання. Яна была б удзячна Петраку, каб той не сказаў нічога, проста змоўк бы да ранку. Але Пятрок быў не такі, каб доўга маўчаць. Толькі прыткнуўшы дзвёры, ён паведаміў шэптам:

- Янку забілі.

Яна маўчала, адчуваючы толькі, быццам рухнула кудысьці ў цемру, дзе не было супынку, а ён, мабыць, зразумеў гэта яе маўчанне як нявыказанае нямое пытанне.

- Ну, таго пастушка. З Выселак.

Каб раптам не ўласці, яна рукамі намацала край сеннічка і апусцілася на яго.

Яна сапраўды кудысь правалілася з гэтай істопкі і з гэтае ночы, нібы не адчуваючы сябе на гэтым тлумным і страшным свеце, які ўсё вузеў, меншаў, каб неўзабаве паўстаць перад ёй неадольнаю перашкодай, канцом. Яна ведала - яе канец набліжаўся хутка і няўмольна і думала толькі: завошта? Што яна зрабіла не так, напроціў Бога і сумлення, чаму такая кара абрынулася на яе, на людзей?

«Чаму і завошта?» - пыталася яна ў сябе, не знаходзячы, аднак, адказу, і думкі яе ішлі далей, у глыб перажытага. За сцяной на падворку патроху цішэла, перасталі тупаць цвёрдые боты, часам сцішана чуліся галасы, але яна не слыхала тых апрыкльных чужых галасоў, - трохі паспакайнейшы душэўна, яна ўбачыла іншы час і ў ім

учула іншыя галасы - з далёкае далечы яны данесліся да яе на сущышэнне, гароту ці роздум ці, можа, несучы якую надзею. Надзею з мінулага, калі якая была там, бо з будучага наурад ці яна мела азывацца...

12...

На хутары той дзень не палуднавалі: Сцепаніда чакала са школы Федзьку і Феню, Петрака зранку не было дома - на золаку павёз з мужыкамі самаабкладанне на станцыю, меўся прыехаць хіба што позняй ноччу. Якраз нахапілася вялікая слізгата - дзён тры дагэтуль была аддіга, на дварэ ўсё плыло, сеяўся дробны дождж з неба, а ранкам ударыў мароз - поле, дарога, дрэвы пакрыліся карыной слізкага лёду; адзін сук на ліпе не вытрымаў ледзянога цяжару, абляміўся і завіс абледзянем голлем да снегу. Праз трохі праталае акно Сцепаніда згледзела за гэтым суком чалавека ў полі, які то рухава бег па санный дарозе з Выселак, то прыпныяўся трохі, разоў колькі разгоніста коўзаў, мусіць, па слізкай калініне, матляючы ў паветры доўгімі рукавамі світкі. Калі чалавек перабег гасцінец і скіраваў да хутара, Сцепаніда пазнала ў ім высялкоўскага хлопца Патапку. Патапка быў пераростак, у школу зімой не хадзіў: не меў што абуць, і цэлымі днямі сядзеў на лаве ў хаце, палову якой займаў сельсавет, - заўжды разявіўши рот, слухаў, што гаманілі мужчыны. Калі здаралася патрэба като паклікаць, тады сельсавецкі старшыня, аднавокі Лявон, пасылаў Патапку. Хлопец не дужа каб ахвотна, але ішоў ці бег, куды пасылалі, і, вярнуўшыся, зноў садзіўся пры парозе на лаву з пільнаю ўвагай да ўсяго, што гаварылі старэйшыя.

Трохі паўгляджаўшыся ў акно, Сцепаніда адставіла ў кут прасніцу з воўнай, паправіла хустку. Было пэўна ўжо, што Патапка бяжыць на хутар не так сабе, што ў яго ёсьць патрэба. Апошнім часам у Выселках ледзь не кожны вечар збіраліся сходы, лічы, з Вадохрышча вясковыя актыўісты і прыезджая ўпаўнаважаныя з раёна і нават з акругі стараліся як сагітаваць мужыкоў у калгас. Але ўсё марна. Заўчора праседзелі ўсю ночь, спрачаліся і сварыліся, разышліся, калі добра ўднела, а запісалася ўсяго шэсць гаспадараў.

Гледзячы на Патапку, Сцепаніда падумала, што, мабыць, і цяпер той бяжыць наказваць на сход. Значыць, лікбезу ёння не будзе. Яна трохі пашкадавала аб тым, бо ёння, як ніколі раней, удала спісала старонку ў сыштку, і словы, можа, першы раз за зіму, выйшлі даволі зграбныя, амаль скрэзъ роўненъкія, мабыць, у школе пахвалілі б. Мінулы раз дык паганілі, ды і было цемнавата, пісала, як палеглі дзеци, і ў газнічцы канчалася газа, а Пятрок усё наракаў з запечку,

што не ў пару ўлегла ў грамату, трэба класціся спаць. Цяпер жа, застаўшыся адна ў хаце, яна села за прыбраны стол і нетаропка вывела радкоў з восьмі: «Мы будуем машыны, мы будуем калгасы». Ды, мабыць, сёння заняткаў не будзе.

Тым часам у сенцах бразнулі дзвёры і, не атэпваючы ног, у хату ўваліхнуўся Патапка - рослы белатвары падлетак, падпяразаны вяроўчынай па лапленай світцы. Не павітаўшыся, перш шмаргануў разы два счырванелым прастуджаным носам і прагутгнявіў:

- Там Лярон цётку кліча.
- А што, сход?
- Не, не сход. Камбед будзе.
- Цяперака?
- Ну.

- Збяруся, прыйду, - сказала Сцепаніда, трохі схамянуўшыся нутром: то было нешта новае. З восені камбед не збралі, казалі, што будуць выбіраць новы. Але во, мусіць, знайшлася патрэба і ў старым.

Патап яшчэ шмаргануў носам, паправіў перакручаную на галаве шапку-аблавушку і вылез у дзвёры. Перш чым зачыніць іх, грукнуў аб парог абцасамі ботаў, і Сцепаніда пазнама: то былі Ляронавы боты. Сам Лярон цяпер, напэўна, сядзіць, далей залезшы за стол у сельсавецце, і падкурчвае пад лаву ногі, каб хто з заходжых не бачыў босага старшыню. Але халера на яго, і ў Багацькаў з абуткам не лепей, праста бяда з абуткам: ні сабе, ні дзесяцям - ні купіць, ні паладзіць з чаго. Былі адны лапленыя валёнкі, дык сёння іх ранкам надзеў Пятрок у дарогу, і ёй цяпер трэба было абуваць чуні. Ну, але аб сабе яна не дужа клапацілася, ішла ж не ў царкву, а калі пасяджэнне камітэта беднаты, дык чаго там саромеца.

Яна хутка сабралася, надзела трохі навейшую шарсцянную спадніцу, завязала падніз свяжэйшую, белую ў крапінку хусцінку, спрытней забарсала на нагах чуні. Не надта шчыравала над убраннем - была не маладая. І хоць здароўем Бог не пакрыўдзіў, але ж - сорак год - бабін век, не тое што дваццаць. Зняла з цвіка ля парога галоўнае сваё ўбранства - кажушок, аздоблены спераду вышыўкай, хоць і не новы, але ладны і цёплы кажушок, годны на ўсякі выхад. Хату яна не замыкала, хутка меліся вярнуцца са школы дзеці, можа, яна яшчэ спаткае іх на дарозе. Школа была недалёка, усё ў тых жа Выселках, куды вяла вузенькая санная дарожка ад хутара. Яна ўсё ішла і пазірала наперад, ці не пакажуцца яе двое малых: Фенечка хадзіла ў трэці клас, а Федзя ў другі. Але дзяцей не было відаць, дзень канчаўся, а дарога была страшэнна слізготная, праста шкло. Каб не паваліцца,

Сцепаніда пазірала болей пад ногі, ступала асцярожна і думала з клопатам: што будзе там, на камбедзе?

Але, мусіць, клікалі не так сабе, мусіць, штось будзе. Учора ноччу, у непраглядным куродыме ад тытуню, у сельсавецкай хаце пад ранак наспела нешта такое, што, адчула яна, дабром-мірам не кончищца, нешта здарыщца. Пачалося ўсё з напружанай насцярожанасці і мужыкоў, і ўпаўнаважанага, і сельсавецкага старшыні Лявона, пакуль выбіралі прэзідым, галасавалі, зацвярджалі парадак дня - усё той жа цяпер з Калядаў, - у хаце збіралася, вісела, напружвалася нешта клопатна-трывожнае, важнае і нават пагрозліве. Як загаварыў упаўнаважаны з раёна Касмачоў, усе ўнурылі галовы, пахавалі вочы, слухалі і маўчалі, не пазіраючы адзін на аднаго. Касмачоў гаварыў ладна, болей біў на факты, на прыклады, расказваў, як дужа зажылі калгасаўцы ў Будніках, што пад Леплем: другі год вялікі ўраджаі, будуюць клуб, на полі аруць два трактары, набылі малатарню, жняяркі. Даволі ім, высялкоўцам, тримацца за свае вузкія шнуркі-надзелы, гібець у беднасці і нэндзе, калі свая, Савецкая ўлада дае магчымасці, ідзе наступрач беднякам і сазнацельным сераднякам таксама. Уся краіна дружна становіцца на рэйкі калектывізацыі, дык ці гожа ім адставаць? Касмачоў гаварыў памяркоўна, націскаў на сазнацельнасць серадняка, які павінен выступаць у саюзе з бедняком, а не з кулакамі і падкулачнікамі. Словы ён падбіраў разумныя, харошыя слова, і сам выглядаў разумным, памяркоўным дзядзькам. Ён і быў памяркоўны і разумны: перад тым, як стаў рабіць у раёне, гадоў колькі выкладаў гісторыю ў школе і, казалі, быў дужа адукаваны настаўнік. Яму верылі. Але адной толькі веры для высялкоўцаў аказалася мала, патрэбны быў прыклад. А прыкладу, на які можна было б паглядзець, паблізу якраз і не было.

Ля Касмачова, цяжка ўзваліўшыся грудзьмі на стол, сядзеў Лягон Багацька з вузенькім чорным матузком наўкось цераз лоб. Лягон быў свой, высялкоўскі мужык, мнагадзетны і малазямельны і, як яна з Петраком, надзелены па беднасці дзвюма дзесяцінамі яхімоўшчынскай зямлі. Вока Лягону выбілі на польскай вайне недзе пад Віслай, калі ён схапіўся на шаблях з двума польскімі ўланамі, і яму дужа дасталася, ледзь аклемаўся ў шпиталі і вярнуўся дамоў калекам, падцягваў нагу і не меў двух пальцаў на правай руцэ. Гаварыць Лягон не ўмеў аніколечкі, слова ягоныя былі што валуны ў полі, і ён браў болей маўчанкай, упартай нязрушнасцю харектару. Пасля выступлення Касмачова як-колечы, з вялікім недаборам рук, прагаласавалі за арганізацыю калгаса, а як дайшла справа да запісу,

усё прыпынілася. Лявен тады нязграбна, у кажусе, падняўся за столом над ушчэнт закапцелай лямпай і сказаў, падняўшы руку:

- Калі так, я першы. Хай! І выклікаю паследаваць прымеру Багацьку Сцепаніду.

Эта ўжо было нешта новае. Тыя разы Лявен таксама запісваўся першы, але следаваць прыкладу не выклікаў, за ім запісваліся Сцепаніда, Антось Недасека, дэмабілізаваны чырвонаармеец, беззямелны Васіль Ганчарык, і на тым наступаў перапынак. Болей нікто не запісваўся, сядзелі моўчкі, курылі. Зноў выступалі ўпайнаважаныя, мацерна лаяўся Лявен за несазнацельнасць, і зноў марна.

Цяпер Сцепаніда ўстала з лавы пад сцяной і сказала, што згодная ўступіць у калгас.

- А каго выклікаеш паследаваць прымеру? - напружана ўставіў у яе адно вока Лявен.

Сцепаніда трохі сумелаася. Пакуль стаяла, аднак, ля лавы над утнутымі спінамі мужыкоў і азірала іх ускудрачаныя, сівыя, лысаватыя патыліцы, ссутуленыя гадамі, працай і гэтым неспадзянным клопатам плечы ў кажушках, паддзёўках, цалейшых і палапленых армячках, сцяміла: выклікаць трэба такога, каб ён напэўна запісаўся і таксама выклікаў некага здатнага для прыкладу наступным. Спярша яна хацела называць Карнілу, што цяпер сядзеў за трывалыя чалавекі ад яе, той якраз і зірнуў на яе неяк бокам з касматага куйніра кажуха, але ў тым яго позірку яна на адчула падтрымкі - хутчэй спалох, нядобразычлівасць, і яна сумелаася.

- Ну, выклікаю Ладзіміра Багацьку, - сказала яна пагадзя, нават не абдумаўшы, добра будзе тое ці не.

Ладзімір быў чалавек памяркоўны, не самы бяднейшы ў вёсцы, але і не багаты, зямлі меў, можа, на якую дзесяціну болей за Петрака ці Лявона, з яго малодшай дачкой Анютай Сцепаніда гэтую зіму хадзіла ў лікбез і сядзела за адным столом у школе. Анюта ёй падабалася, хоць і была ўдвая маладзейшая, але чулася нібы малодшая сястрычка - такая была прыхільнай і сяброўская.

Высокі хударлявы ў паддзёўцы Ладзімір натужна ўстаў з услона, дрыготкай рукой пакратай вусы. З вялікай, аднак, неахвотай, бы хворы, выцадзіў з сябе нешта, што таварышы з прэзідымуза зразумелі як згоду ўступіць. Пасля ён з такой жа ледзьзве адolenай натугай думаў, каго выклікаць на прыклад, і называў Антося Недасеку. Малады яшчэ, жувавы і спрытны Антось тут жа пагадзіўся і выклікаў суседа цераз вуліцу Івана Гужова, якога ўсё ў вёсцы звалі проста Гужом.

«Неяк пайшло», - падумала Сцепаніда і ажно парадавалася, што Лягон гэтак удала прыдумаў рушыць калгасную справу. Гэта ж так проста: адзін за адным, ланцужком, па прыкладу актывіста, суседа, сваяка. Усё ж так весялей і надзейней, не тое што вытыркаца аднаму з пакутнаю думкай: а раптам іншыя не захочуць, не падтрымаюць, а ты застанешся дзіваком ці няўдачнікам, бо наўрад каб ты аказаўся разумнейшы, калі робіш насуперак іншым? Усё ж справа гэта хоць і выгадная, як паглядзець здаля, хоць і дзяржаўная, разумнымі людзьмі прыдуманая, але новая, не бачаная дагэтуль, нікім не спытаная, хто ведае, як яшчэ ўсё абернецца. Можа, дзе і абярнулася добра, але ж там, мусіць, і зямля лепшая, не такая, як тут: то пясок, то гліна, а то і балота. Ды і людзі, напэўна, больш здатныя, не тое што тут. Каго ні вазьмі, дык калі не гультай, дык нямоглы, а то сквапны праз меру, то сварлівы, не гаспадарлівы ці тупаваты завельмі. Яны і для аднаасобства не дужа здатныя, а як будзе ў калгасе? За сябе Сцепаніда не надта баялася, яна - як усе, а калі ішла добраахвотна і першай, дык болей таму, што была бяднячка, уведала нявыкрутку на дзвюх дзесяцінах, дзе толькі надарвешся на той гліне пад ровам. Хопіць таго, што яна надрывалася ў парабках пана Яхімойскага, шэсць год рабіла, не шкадуючы сябе. А што зарабіла? Добра яшчэ - далі ягоную хату ды дзесяціны. Як бы жыла інакш? З Петраком, такім жа, як і яна, парабкам, ды двума нажытыхмі дзяцьмі?

Цяпер Сцепаніда акрыяла душой: урэшце зрушылася, пайшло, будзе калгас, што ўжо чапляцца за туую бядняцкую нэнду, ці не пара саступіць са спрадвечнага і даверыцца новаму. Тым больш калі разумныя людзі раяць. Яна паважала разумных людзей, асабліва тых, каторыя з горада, адукаваныя, думала: ужо яны на благое агітаваць не будуць. Добра, што і Пятрок не надта пярэчыў, хоць на сходы хадзіць перастаў, пасылаў яе і бурчэй кожнага ранку, як збіраўся на ток ці да скаціны. Але што ведаў Пятрок, які павучыўся некалі дзе зімы ў школе, толькі і ўмёў распісацца, ды і то аж спацее, бывала, пакуль выведзе на паперы сваё няхітрае прозвішча.

Мабыць, аднак, яна раней часу парадавалася, хоць і здаўна ведала, як гэта блага - загадзя радавацца. Стары Гуж выклік Недасекі не прыняў, запісацца ў калгас адмовіўся. Так ладна наладжаны ланцужок раптоўна парваўся.

Пасля зноў выступаў Касмачоў, грукаў кулаком па стале Лягон, заклікаў да сазнательнасці, сход загаманіў без ладу і без сэнсу, бы прарвалася штосьць нядобрае. Ладзімір усchaў сварку з Карнілам, ледзь не пабіліся. А стары, аброслы сіваю шчэццю Гуж сядзеў, бы перад

смерцю, прамы і маўклівы, туга сашчапіўшы вусны, і глядзеў кудысці ў кут, дзе некалі віслі абрэзы, а цяпер прыбіты цвікамі цымяна свяціўся папяровы партрэт Карла Маркса. Так болей нічога і не ўдалося да золаку па адным разышліся.

Яшчэ з вуліцы ў Выселках Сцепаніда згледзела на сельсавецкім падворку буланага коніка пад стракатай папонай, запрэжанага ў ладны зялёны вазок, і здагадалася, што гэта прыехаў Новік. З пачатку зімы той ездзіў у гэтым спрытным вазку, бо яшчэ ўлетку перабраўся ў горад і стаў працаўцаً у акружкаме. Дужа крута пайшоў угору гэты Недасекаў хлопец, які, стаўшы начальнікам, перш змяніў прозвішча на Новіка, мусіць, ранейшае яму замінала. Ён спрытны быў і ў дзяцінстве, няблага вучыўся ў школе, а пасля - на настаўніка ў Віцебску, але настаўнікам рабіць не схадеў, падаўся ў кіраўнікі. «Гэты не Касмачоў, - падумала Сцепаніда, паварочваючы да сельсавета, - гэты ўсіх тут бачыць наскрэзь. І не глядзі, што тутэйшы, а з людзьмі трываеца строга, па-начальніцку і наогул прынцыповы, дзелавы, кажуць, дужа парцейны. Зрэшты, - думала яна, - можа, цяпер такім быць і трэба, бо з нашымі людзьмі інакш нельга. Калі яны што і прызнаюць, дык гэта ўладу і строгасць».

Сельсавецкая хата стаяла пры самай вуліцы ў сярэдзіне вёскі - доўгая, нізкаватая будыніна пад дранкай з рудавата-аблезлай палатніной лозунга ў падстрэшшы, на якой белымі літарамі значылася: «Цяней змычку горада з вёскай!» Сяней пры хаце не было, адчыніўшы дзвёры, прыхожы адразу трапляў у вялікі пуставаты пакой, дзе некалі жыў высланы псаломшчык Конан з вялікай сям'ёй, а цяпер кватараўала хворая Каландзёнчыка з сынам, на выгляд не то дзецюком, не то падлеткам Патапам. Ля парога Сцепаніда трохі атэпала чуні і расчыніла дзвёры, адкуль яе абдало цяплом напаленай грубкі, а нізам з-пад ног сунулася воблака сцюжы. Яна таропка зачыніла дзвёры і спынілася, стараючыся ўгледзець, хто ў сельсавецце. Там-сям сядзела некалькі мужчын, у падстолі плавалі-круціліся шызыя космы дыму. Гучная размова мужчын разам спынілася.

- Во і Багацька, - сказаў з-за стала Лярон і змоўк.

Яна павіталася і села на краёчак лавы каля дзвярэй, ведала - пытана няма чаго, зараз і без таго ўсё праясніцца. Яна толькі стрымана зірнула на заклапочаны, нават прыгнечаны твар старшыні, што сядзеў над нейкай паперынай, перавяла позірк на ладную, падцяную постаць Новіка, падпяразаную шырокай ваеннай дзягай па зялёна галеру фрэнчы, яго зграбныя, з бліскучымі халявамі боты, у якіх ён энергічна крочыў ад акна да грубкі цераз пакой і, відаць, гаварыў нешта важнае перад яе прыходам. Чорны шарсткаваты чуб

яго раз за разам спадаў на лоб, і Новік, энергічна трухнуўшы галавой, закідваў яго назад. У парозе поркаўся каля грубкі Патапка, соваў у топку тоўстыя смаляныя палены, ад якіх аж гуло ў некалі пабеленай, але добра ўжо абшкрабанай сялянскімі плячымі грубцы. Побач з услона за ім дужа пільна сачыў малодшы Недасека, які цяпер гаспадарыў сям'ёй у бацькавай хаце і, як і Сцепаніда, быў членам камітэта беднаты. Аблезлы залаплены кажушок на ім быў шырока расшпілены ад цеплыні. У хаце ўвогуле было цёпла.

Трохі памаўчайшы, Новік ступіў па падлозе трыв крокі і павярнуўся да стала.

- Я ўжо сказаў: галоўная небяспека на даным этапе - гэта правы ўхіл. Нельга дазволіць, каб тэмпы калектывізацыі замарудзіліся. Тым больш сарваліся. А ў вас іменна так: зрыў! Галавацяцства! Восем сходаў, і не можаце арганізаваць калгас. Мяккацеласць і папусціцельства класаваму ворагу. Таварыш старшыня, колькі вы раскулачылі? - Новік раптам жвава павярнуўся на абцасах і апынуўся перад Лявонам. Той недаўменна падняў свой аднавокі твар з сінім шрамам на левай ігчацэ.

- А каго раскулачваць? Галота.

- Ах, галота? Дык чаму ж тады твая галота байкаціруе калгаснае будаўніцтва?

- А таго што бацца. Не ведае. Як будзе ў калгасе, не ведае. Не шутачкі...

- Як будзе - партыя сказала. У рашэннях з'езда Саветаў напісана. Ці вы не растлумачвалі?

- Мы растлумачвалі. Сазнацельная часць сялян - за. Але сазнацельных мала.

- Сазнацельных мала! - пагрозліва паўтарыў Новік. - Першнаперш самім трэба стаць сазнацельнымі. А во вы самі - вы ж заражаны душком укланізму. Я вот гляджу, часнасобственніцкія тэндэнцыі для вас важней, чым рашэнні партыі.

Новік раз'яўрыўся, гэта відно было па ягоных нервовых рухах, хадзе, на якой ён часта спыняўся і кідаў Лявону крыйдныя словаў абвінавачання. Але і Лявона, відаць, дапяякло: пакалечаны твар яго ўсё болей бурэй, адзінае вока з-пад касмылявага белага брыва налівалася нутраным гневам, і ён не стрываў:

- Ты мяне ўкланізмам не дакарай! Я не менш за цябе хварэю за калгасы. Я кроў праліваў за новае жыццё. Але як во рабіць? Добра табе ездзіць, трэбаваць! А во сядзь на маё месца, убядзі! Каб згадзіліся па сваёй ахвоце. Каб без нагана, як у некаторых.

Мусіць, Новік зразумеў, што так будзе не размова, а сварка, ды яшчэ на людзях. Ён памаўчаў трохі і сеў збоч стала.

- Ладна. Я вас навучу, - сказаў ён спакойней. - Дзе камбед?

- Во Багацька Сцепаніда, зараз прыйдзе Ганчарык. Сямёна не будзе, павёз збожжа на станцыю, - пацішэлым тонам, але яшчэ ваўкавата адказаў Лявон.

- Ну, што будзе паўнамоцна. Сельсавет, камбед, прадстаўнік акружкама - будзе паўнамоцна. Трэба рашаць. Ударыць па сабатажніках. А то развязлі галавацяпства!.. Адкрывай сумеснае пасяджэнне.

- Гэта... Сумеснае пасяджэнне шчытаваецца адкрытым, - прабурчаў Лявон і змоўк.

- Пытанне адно: адпор сабатажнікам калгаснага руху, - падказаў Новік. - Прадлагаю раскулачыць Гужова Івана. Як кулацкага падпявалу і сабатажніка.

Костачкамі пальцаў Новік прыстукнуў па абшкрабанай сталешніцы, зірнуй на Сцепаніду, затым - працяглым позіркам на Лявона. Лявон узваліўся грудзьмі на стол і заціх.

- А па якой стацці? - запытаў ён, памаўчаўшы. - У яго зямлі чатыры дзесяціны. Самы серадняк.

- Знаю, - сказаў Новік. - Яго ж надзел поруч з нашым. Зямлі не багата, сагласен. Але - сабатажнік. Сам жа ты казаў, што ён сарваў сход. Зрыўшчык, значыцца. Калі ўпрэцца, нічым не зрушыши. Ужо я яго ведаю.

Сцепаніда маўчала - да такога павароту справы яна была не гатова. Гуж для яе быў як і ўсе: не багацейшы за іншых, хіба больш цягавіты ў працы, да таго ж меў двух сыноў, работнікаў у самай сіле, а трэй мужыкі ў гаспадарцы гэта табе не трэй бабы. Варочаюць, ого!

- Дык ён жа другіх не падбухторваў. Ён сам не пайшоў, пры чым жа тут зрыўшчык! Ці сабатажнік? - напружана разважаў за столом Лявон, перакладваючы з месца на месца паперку.

- Як вы не разумееце?! - урэзаў кулаком па сталешніцы Новік. - Яго вы не зрушыце - за ім не зрушацца іншыя. На яго ў сяле азіраюцца: аўтарытэт! Во мы і ўдарым па гэтым аўтарытэце! Тады заплююць інакш. Пабаяцца.

- А ці правільна гэта? - набраўшыся духу, сказала Сцепаніда. - Раскулачваць, каторыя кулакі. А Гуж серадняк. Не, я не сагласная.

- Ну і кіраўніцтва! Ну і актыў! - пакутна застагнаў Новік. - Галавацяпты вы! Ён жа горш, чым кулак. Ён - сабатажнік! Зрываве калектывізацыю ў Выселках. А Выселкі зрываютъ тэмп у раёне. Раён-

зрыўшчык, вы разумееце, што гэта такое? Мусіць, за гэта цяпер па галоўцы не гладзяць. І нас, і вас!

- Як хочаце, а несправядліва гэта, - не здавалася Сцепаніда. У горле ў яе зацяло, і яна ўжо гатова была спрачацца, але Новік раптам усхапіўся і так закрычаў, нібы яна абразіла яго.

- Якая справядлівасць, цётка? У вас цемрашальства ў галаве, адстале ўяўленне пра нейкую някласавую справядлівасць! А мы, балышавікі, кіруемся адно класавай справядлівасцю: ніякай пашчады ворагу! Той, хто стаіць на нашым шляху, нам вораг, і мы яму ламаем хрыбет. Інакш новага жыцця нам не бачыць. Нас саміх сатруць у парашок. У вас капітулянцкія, праваўланісцкія погляды, якія трэба бязлітасна выкараніць!

Сцепаніда маўчала. Яна ўжо ўсунілася, падумала, можа, і так. Можа, гэты Новік і мае рацыю, ведама ж, ён разумны, адукаваны, не тое што яна - ходзіць у другую клясу лікбеза. Але ж Сцепаніда як уявіла сабе тое раскулачванне, плач, гора, высылку, дык ёй стала моташна. Што было рабіць?

- Як я скажу дзеравенцам? - пакутна круціўся за столом Лярон. - Што сабатажнік? Ці зразумеюць? Не, не зразумеюць. Бо я і сам не разумею, - казаў ён памяркоўна і ўсё перакладваў на стале паперку - то бліжэй, то далей, то па адзін бок, то па другі.

У гэтых час разгоніста-шырока расчыніліся дзвёры, і ў хату ўскочыў высокі хлопец у шыньялі з яркімі малінавымі пятліцамі на кайняры, зняў з галавы вастрэверхі шлем з шырокаю зоркай на лбе. Сам быў счырванелы, запыханы, мусіць, спяшаўся, а вочы яго свяціліся жавасцю і задавальненнем.

- Познішся, Ганчарык, - змрочна папракнуў Лярон. - Даўно трэба...

- Толькі прыбег з мястечка, маці кажа: камбед.

Васіль Ганчарык павітаўся за руку з Новікам, пасля з Ляронам, абышоў астатніх - Недасеку, падаў руку Патапу, паціснуў сцюдзёнымі пальцамі далонь Сцепаніда.

- Я калаі вас, цётка.

- Сядай, - пасунулася трохі Сцепаніда. Ёй, аднак, было не да Ганчарыка - вялікі клопат затлуміў яе галаву.

- Пра што гамана? - запытаў Ганчарык, усё яшчэ ўсміхаючыся прывабнымі ямкамі на зружавельных шчоках. Ён толькі ўвосень прыйшоў з войска, адслужыўшы недзе на Далёкім Усходзе, цяпер збираўся жаніцца. На ягонае пытанне, аднак, ніхто не адказаў, усе клопатна надзымуліся, і ён, нешта адчуўшы, таксама сагнаў з твару мілую ўсмешку. Сцепаніда шапнула:

- Гужа раскулачваць...
  - Во што!
  - Так, раскулачваць, - зноў пачаў Новік. - І няма чаго рассусольваць. Калгас пад пагрозай зрыву. А Гуж... Наёмны труд быў? - раптам запытаў Новік і насцярожыўся, чакаючы адказу.
  - Які там наёмны! - сказаў, нібы адмахнуўся, Лярон.
- Але ў той час ля грубкі заварушыўся Новікаў брат Антось Недасека.
- А гэта... Як трысцен ставіў. Наймаў, ага. З Заграззя дзеда аднаго. Яшчэ за грошы сварыліся, Гуж яму трох рублі скруціў.
  - Во, бачыш! - ажывіўся Новік і аж угнуўся перад Ляронам. - Было!
  - Дык ці мала... Будаваў трысцен! Яно, калі так...
  - Не так, усё правільна. Наёмная рабочая сіла - першая адзнака эксплуататора. Няважна, што мала зямлі.
  - І гэта... Жаць памагалі, - узрадаваны сваёй кемлівасцю, гаманіў малодшы Недасека. - Наймаў ці за так - не ведаю. Але памагалі. Краўцова дачка Маруся жала.
  - Тым больш! - яшчэ болей узрадаваўся Новік і задаволена адкінуўся за столом. - Усё ясна. Давай стаў на галасаванне.
- Сцепаніда захвалявалася, аж млюсна стала, расшпіліла кожушок, зноў пачала зашпільваць. Разумела, Новік гаварыў правільна: гэты Гуж упёрся, не зрушыш, і на яго азіраюцца іншыя, можа, і была наёмная сіла - на будове ці ў жніве, але ж... Было дужа шкода гэтага старога, асабліва ягоных жанчын - цётку Фрузыну, хваравітую дачку Настульку, з якой яна тое лета адбывала радоўкі на пасце. Не, не магла яна пераступіць цераз гэтую жаласць нават дзеля агромністых класавых інтарэсаў. І не ведала, што рабіць.
- Што ж, - апанурана сказаў за столом Лярон. - Калі так, прагаласуем. Хто, значыць, каб не раскулачыць, пакінуць...
  - Не так! - усхапіўся Новік. - Няправільна! Хто за тое, каб Гужава Івана раскулачыць, падняць руکі, - аб'явіў ён і высока задраў сваю руку.
- Ля грубкі ахвотна падняў руку яго брат. Патап Каландзёнак, стоячы на каленях ля топкі, азірнуўся з разяўленым ротам, як на нешта дужа цікавае, глядзеў на галасаванне. Сцепаніда, хаваючы вочы, спадылба касіла позірк у застолле, каб бачыць, як будзе Лярон. Той, аднак, яшчэ болей угнуўся, аблёгся на сталешніцу, а руки не падняў.
- Дык што ж, - незадаволена сказаў Новік і апусціў руку на стол.
  - Хто супраць раскулачвання?

Не паднімаючы галавы ад стала, варухнуў у паветры даланёй Лярон, і Сцепаніда тады таксама трохі прыпадняла руку.

- Два на два, значыцца! - расчараўана абвясціў Новік. - Дзяла! А ты, Ганчарык? - раптам уставіўся ён на Васіля, і Сцепаніда сцыміла, што хлопец не галасаваў ні за, ні супраць.

- Я ўстрымаўся, - проста сказаў Васіль.

- Як гэта - устрымаўся? - аж страпянуўся Новік і ўскочыў з лавы.

- Як гэта - устрымаўся? Ты - камсамолец, дэмабілізаваны чырвонаармеец? Хочаш працаўаць у чырвонай міліцыі і ўстрымліваешся ад вострай класавай барацьбы? Дык што ж ты - сазнацельна іграеш на руку класаваму ворагу? - гняўліва крычаў ён, усё бліжэй падступаючы да Васіля. Той толькі міргаў прыгожымі, нібы ў дзяўчыны, вачмі.

- А калі я не разабраўся!

- Разбірайся! Справа калектывізацыі пад пагрозай зрыву. Камбед напалову заражаны правым ухілам. Сельсавет праяўляе апартунізм. Актыў - спрэс галавацяпты. А ён - не разабраўся. Тры хвіліны табе на раздум, і каб вызначыўся: хто? За калгасную палітыку ці супраць калгаснай палітыкі? Вызначы сваё палітычнае ліцо.

Сцепаніду аж трэсла, нібы ў ліхаманцы, целу стала нясцерпна горача, пот плыў па спіне, адчула: зараз штосьці рашыцца. Ад Васілёвага голасу будзе залежыць лёс Гужовых і, можа, лёс калгаса таксама.

Сапраўды, Васіль думаў не болей за тры хвіліны, штосьці прыкінуў, угнуўшы твар да падлогі, і ягоныя пальцы на каленях у сініх галіфэ ціхенька дрыжалі. Новік стаяў насупраць, чакаў.

- Ну?

- Так, ладна. Я - за, - рашыў Ганчарык і выпрастаўся.

Новік крута павярнуўся ад яго да Лявона.

- Усё! Прынята! Большасцю галасоў. Аформіць у пратакол. Гужоў Іван падляжыць раскулачванню.

13...

Каб гэта было дадзена чалавеку - хоць трошачкі зазірнуць наперад, угледзець наканаванае яму, але скаванае за пластамі часу, тое, што з усёй відавочнасцю адкрыецца ў наплыве наступных дзён. Дык дзе там! Нічога не можа чалавек уведаць з свайго будучага і, бывае, радуеца з таго, што неўзабаве зробіцца прычынай гора, а то плача над тым, што пасля выклікае хіба што ўсмешку.

Сцепаніда той вечар усё ж не прамінула лікбеза, і хоць не пахвалілася ладна напісанымі радкамі (не было ўжо часу бегчы на

хутар па сшытак), затое добра прачытала зададзенае, толькі адзін раз збліся на слове, якое цяпер часцей за іншыя гучала ў чалавечых вуснах: калектывізацыя. «Калектывізацыя, - паправіла Роза Якаўлеўна, іхняя настаўніца на лікбезе, і паўтарыла: - Калектывізацыя! Запомніце ўсе, як гэта вымаўляе Ѽца па-беларуску».

Ды ўжо ж, мабыць, запомніла яна і ўсе іншыя, хто быў той вечар у няпаленай школцы - болей дзеюкі і пераросткі, што сабраліся на лікбез, і сярод іх толькі дзве жанчыны - Сцепаніда Багацька і Ганна Багацька, або, як яе звалі, - Аньота. Не, не радня - чужкія, проста ў Выселках паўвёскі былі Багацькі, а яшчэ паўвёскі - Недасекі, Гужовы, невялікая сям'я Ганчарыкаў. Пад поўнач, як скончыліся заняткі, яны ўдзвюх выйшлі са школы і нетаропка пайшлі ў канец Выселак.

Аньота ўесь вечар была невясёлая і, чытаючы, рабіла памылкі, Сцепаніда нават падказала ёй двойчы: «Да працы ўсе, хто чуе сілу, пад сцяг чырвоны, вольны сцяг! - а тая ўсё роўна не запомніла. Нешта з ёю рабілася незразумелае. Праўда, Сцепаніда не мела такога звычаю - лезці з роспытамі ў чужую душу, хапала свайго ўласнага клопату. Аднак Аньота сама не ўтрýмалася.

- Ці ведаеш, цётачка, радасць жа ў мяне. Але ж во, нярадасна.

- Чаму ж нярадасна, калі радасць? - падзівілася Сцепаніда.

Яны ішлі вузкай, укатанай саньмі вуліцай, утary над стрэхамі пазірала ва ўсё сваё зіхоткае вока поўня, густарайліся зоркі; ладны мароз браў за шчокі і пальцы - Сцепаніда схавала рукі ў рукавы кожушка, сашчапіла на жываце. Але было дужа слізка, ішлі дробненькім няпэўным крокам. Каб не ўпасці, Аньота ўзяла Сцепаніду за локаць.

- Дык гэта ж, дамовіліся з Васілём Ганчарыкам на жэнскі дзень ажаніцца. Учора быў, з бацькам раіўся ўвечары.

- Ну дык добра ж, - сказала Сцепаніда. - Вася ж хлопец харошы. Кажуць, міліцыянерам будзе рабіць?

- Будзе, ага. Ён такі разумны, такі ласкавы...

- Любіш яго?

- Ой, цётачка, не знаю, як і сказаць вам. Дужа ж люблю яго.

- Ну і добра. Чаго ж бедаваць? Радавацца нада.

- Дык я ж бы і радавалася. Але ж вянчацца не хоча.

- Ну, такой бяды, што не хоча! Цяпер жа робяць камсамольскія вяселлі, без папа. У сельсавеце запішуцца, павыступаюць, і ўсё.

- Дык я ж нічога... Ды - бацька! - уздыхнула Аньота. - Бацька не хоча так, без папа. Кажа, няшчасны шлюб будзе. А я ж не хачу, каб няшчасны. Я ж столькі шчасця жычу сабе і яму, каб ты толькі ведала, цётачка...

- Ай, не слухай ты, Анюта. Ад папа шчасця нямнога. Даўней, бывала, усе ў царкве вянчаліся, але хіба ўсе шчасна жылі? О-ей! А цяпер, што там бацька! Як вы схочаце, так і будзе.

- Яно так. Але ж...

Анюта змоўкла, аддаўшыся сваёй журбе, і Сцепаніда падумала: як не ў пару! Яшчэ не выйшла замуж, а ўжо скруха-клопат, ужо сохне дзейка. Канешне ж, Анюта не з тых нявест, якім абы павярнуць пасвойму, абы абкруціць жаніха. Ёй трэба яшчэ, каб і іншым ля яе было добра, каб бацька не сварыўся, давольны быў, каб усё абышлося ладненъка і прыстойна. Ну але хіба Ганчарык пагодзіцца браць шлюб у папа ці, як даўней, гуляць вяселле са сватамі і сваццямі, шаферамі, сяброўкамі, пітвом і цалаваннем? Мабыць, яму, камсамольцу, тое нягожа.

- Цётачка, можа б, ты як прыйшла, папрасіла бацьку. Ён жа цябе паслухае, - раптам прыпынілася Анюта. У яе тоненъкім голасе былі такая скруха і адначасна такая надзея, што Сцепаніда хуценька пагадзілася:

- Ну добра ж... Скажу калі.

На ваколіцы яны разышліся. Анюта павярнула па сцежцы, да свайго падворка, а Сцепаніда пайшла дарогай далей - з пагорка ўніз, цераз гасцінец, да свайго хутара. Яна думала, што, ці пагаворыць з Ладзімірам, ці не, усё роўна па-ягоным не будзе - будзе так, як пагодзіцца маладыя. Цяпер настае такі час. Гэта не тое што пры царызме, калі без бацькоў маладыя дзейка ці хлопец не маглі нічога, а бацькі трymаліся даўніх звычаяў, законаў дзядоў, парушыць якіх ніхто не адважваўся. Цяпер жа рушылася ўсё, дазвання, на добрае ці не - хто ведае. Можа, і пашкадуюць пасля, але цяпер ужо ходу назад няма - толькі наперад і наперад, як пяеца ў той песні.

Наўкола ляжала прытуманеная бель поля, неба поўнілася мігатнёй зор, відаць было далёка - шырокі палявы прасцяг з гасцінцам, які цемнаватаю рысай пралёг упоперак яе шляху. У далечыні прасцягу пад змрочнаю сцяной гаю на Галгофе мясцілася цёмная купка яе Яхімоўшчыны, хутара, які стаў яе лёсам. И хто б мог падумаць? Некалі маладой дзяўчынай яна пайшла туды наймацца на жніво да незнаёмага гаспадара, у незнаёмую сядзібу, а цяпер во бяжыць туды, як у свой адзіны прытулак. Во як павярнула жыццё. Сцепаніда не чаплялася за старое - у старым у яе наўрад ці набралася б паўгода людскага жыцця, спрэс душылі работа, раннje сіроцтва, нэндза і бяспраёве. Гадоў колькі парабковала ў пана Жулегі і паўпанка старога Яхімоўскага, рабіла на чужой зямлі, бо сваёй не мела. А што такое чужая зямля, той да скону дзён не забудзе, хто хоць раз

паспытаў хлеба з ласкі чужых рук. Праўда, пасля рэвалюцыі ўсё тут крута змянілася, павярнулася да такіх, як яна, другім, лепшым, бокам: пан Жулега ўцёк у Варшаву, скончыў свой шлях на зямлі стары Яхімоўскі, і яны з Петраком перабраліся з істопкі ў хату і атрымалі ад новай улады дзве дзесяціны хутарской зямлі. Спярша зажылі і нялага, уволю наеліся свайго, а не панскага хлеба, абзавяліся скацінай, канём. Пётра, які ў галотнай бацькавай сям'і быў нібы за парабка, так зашчыраваў на сваёй гаспадарцы, што яна спалахалася за яго здароўе. Але свая зямля вымагала, і ён так рупіў з усякай работай, так заўзята араў, біў кукай глыжы, угнойваў кожны маленьki лапічак глею, затым сам адзін касіў, звозіў і зноў араў, сеяў, скародзіў. Набытая ад старой гаспадаркі кабылка не вытрымала і пала першай вясной, гэта было вялікае гора, якім нагарараваліся ўволю, пакуль набылі каня. А тады звалілася ліха на Петрака. Як нарадзілася Феня, Сцепаніда падпала здароўем, і ён мусіў адзін і жаць, і касіць, ірваў, як асілак, і надарваўся. Неяк вазіў з поплава сена, ягоная брычка падвярнулася на ўзорку, Пятрок падставіў плячо і зламаў ключыцу. Два месяцы праляжаў у бальніцы, ледзь выхадзілі дактары, на полі перастаяла і палегла ярына, па восені нажалі са дзве капы, ледзь вярнулі насенне. Той год выпаў галаднаваты, хлеба хапіла да Вялікадня, добра, што ратавала бульбачка. Былі і яшчэ скупыя на хлеб гады, калі то вымачвала, то засушвала, а то бракавала насення, гною, скаціны. Пятрок, аднак, не здаваўся, рабіў як пракляты, гэтак заўзята, што дзэрвенцы з Выселак сталі з яго пасмейвацца - шчыраваў удзень і ўначы, а плёну было курам на смех. Але ён ўсё не мог нагаспадарыцца ўволю, высах, схуднеў, сіпата дыхаў, але рваў, варочаў, пазней за ўсіх клаўся і раней уставаў. Сам сабе гаспадар, які клапот, такі і ўмалот, што зробіш, тое і заробіш, любіў ён казаць тады, як яна ўшчуvala часам, каб паспакайніць, адпачыць, пабярогся. Сцепаніда ж пасля няўдач у гэтай зацятай барацьбе з зямлёй за жыццё сказала сабе: не, так не забагацееш, толькі надарвеш здароўе і раней часу сыдзеш у глей на вясковых могілках. Калгас дык калгас, сказала яна сабе, як бы там ні было, мабыць, горш не будзе. Як усе, так і мы, авось не прападзэм і ў калгае. А Петрыку дык, пэўна, здаравей будзе, мо лішні год пажыве на гэтым нялакавым свеце.

Здалёку на хутары пад ліпамі замігаў чырвоны агеньчык у акне, яна падумала: значыць, прыехаў Пятрок - і парадавалася маладой бабскай радасцю - уся сям'я ўрэшце сабралася, скончыліся дзённыя турботы, цяпер да заўтра душа спакойная. На белым ад месячнага свяціла падворку стаялі сані з рэштаю сена, конь ужо быў упарадкованы, карміўся ў хляве. Можа, Пятрок разжыўся на газу,

падумала Сцепаніда, бо ў газнічцы яе засталося дужа мала - на адзін, можа, вечар. Яшчэ наказвала папытанаць наконт ботай у аднаго знаёмага жыда-шаўца на станцыі. На боты, канешне, было мала грошай, усяго дзесяць рублёў, але, можа б, як дамовіўся напавер ці паабяцаў якую бараннюю лапатку, фунты два масла ці яшчэ чаго, як-небудзь сплацілі б. А то ў адных валёнках двайм яўна навыкрутна, калі хто абуе, дык другому хоць сядзі дома, нікуды не вытыкаіся. А вытыкацца трэба, як во сёння, кожны дзень не гэта, дык тое, усё клічуць, абавязваюць, трэба ісці-бегчы.

Дзвёры ў сенцы былі не зашчэплены, яна пераступіла парог і зашчапіла іх, увайшла ў хату. Адразу сцяміла: дзеці ўжо спяць, у дымнаватым прыцемку хаты было ціха і ѿпла, смярдзела газай і тытунёвым дымам, на канцы стала гарэла газнічка, і Пятрок пры ёй перрабіраў нейкія паперкі, мусіць, квіткі, вывяраў плацяжы: што сплаціў, што пратэрмінавалі, колькі нарасло пені і што засталося.

- Даўно прыехаў? - сцішана запыталася Сцепаніда.

- А нядаўна.

- Еў што?

- Елі тут. Крупнік.

Яна пачала распранацца, павесіла на цвік кажушок, зняла з галавы ўцёплую хустку.

- Ну як камуна? - запыталаў ад газнічкі Пятрок. - Сарганізавалі ўжо?

- Пастанаві Гужа раскулачыць, - сказала яна аб іншым. - Прывяджаў Новік. Як сабатажніка і што наёмная сіла.

Пятрок падняў да газнічкі немалады, зморшчаны і зашчацінелы твар і ўважліва паглядзеў на яе. У ягоных вачах спярша адбілася трывожнае здзіўленне, якое хутка саступіла месца паныласці.

- Што робіцца на свеце! - трудна сказаў Пятрок. - Наёмная сіла. Якая наёмная сіла?

- А такая, - сказала яна. - Памагалі ставіць трысцен. Наймаў. І на жніве таксама.

- Бога на вас няма! - уздыхнуў Пятрок. - Раскулачыць. Наёмная сіла. У таго ж старшыні Лявона таксама была наёмная сіла. Як малацілі. Во, Ладзіміравы малыцы памагалі. Адной рукой што ж ён - і цэпам не ўдарыць. Дык і яго раскулачыць?

- Тут, бач, яшчэ сабатаж, - сказала Сцепаніда. - Заўчора ж ён на сходзе ўпёрся і сарваў калгас.

Яна села на нізкі ўслончык і пачала разбэрсваць свае наладзяне за дарогу чуні. Пятрок засталом не мог супакоіцца.

- Калі ўжо да такіх дайшла вочарадзь, дык што ж пасля будзе? Каго ж вы праз год-два будзеце раскулачваць?

- А тады, можа, не будзе каго. Усе ў калгас паўступаюць.

- Можа, і паўступаюць. Але як жа з класавай барбай? Класавая ж барба не адмняеца?

- Можа, і адменяець. Калі ворагаў не стане. Дужа ты знаеш, - незадаволена абарвала яго Сцепаніда.

Сапраўды, што ён знаю, гэты цёмны мужык, які не хадзіў нават на сходы, рэдка калі браў у руکі газету, з начальствам ніколі не гутарыў. Мог толькі цъмяна меркаваць аб усім сваім небагатым мужыцкім розумам.

- Што гэта ў нас усё не так, як у людзей, - раздумна казаў Пятрок, пазіраючы на мільготкі агенцьчык газнічкі. - Вунь на станцыі гаварыў з адным мужыком аднекуль з-пад Улы. У іх нічога. Ціха. І калгасаў не чуваць, ніхто не прыязджает, не заганяе. Нікога яшчэ не раскулачылі.

- Чакай, дабяруцца. У глушы, можа, жывуць. За балотам дзе.

- Можа, і за балотам. А ў нас?..

- А ў нас во, у раёне пад носам. Ды і з акругі не прамінаюць: пры дарозе ж. Яно і добра, што пры дарозе, у тым тожа выгода, - сказала Сцепаніда і ўспомніла: - Газы купіў?

- Далі. Адну літру. На пай. Дужа яе хопіць, гэтае літры?

- Ну колькі хопіць. А там падвязуць. Дарога ж усталявалася. А пра боты пытаўся?

- Боты? - неяк спалохана зірнуў на яе Пятрок, быццам толькі зараз успомніўшы пра боты. - Ботаў няма, - сказаў ён і ўстаў з-за стала - худы, невялічкі, з запалымі грудзямі стары. Так, стары, бо меў ужо пяцьдзесят год - не маладзён.

Пятрок адхінуў посцілку ў запечча і нешта ўзяў з ложка, на якім яны спалі.

- Во замест ботаў.

- Што гэта?

Яна недаўменна пераняла з яго рук нейкі зграбненыкі чорны футаральчык, нібы лёгенькую дзіцячу трунку, і не адразу сцяміла, што гэта і навошта.

- Скрыпка! - сказаў Пятрок.

- Здурнеў ты!

- Можа, і здурнеў.

- Гэта ж дорага, мусіць, - спалохалася Сцепаніда. - Во, хадзіць няма ў чым. У Федзькі башмакі разваліліся, а ён - скрыпку! Яна ж вялікія грошы каштуе. Мусіць, усе дзесяць аддаў?

Пятрок ніякавата патэпаў каля яе, узяў футарал і беражным дотыкам закарэлых пальцаў разняў зашчапкі. Ашчадна, нібы дзіця, выняў адтуль чырвона-блішчастую скрыпачку з чорнай дэкай і прыгожа закругленымі выразамі па баках.

- Ты ж хацела, - вінавата напомніў Пятрок.

- Калі гэта я хацела? Калі тое было? Тады маладая была, дзяцей не мела. А цяпер... Ну, ты здурнеў! У што цяпер абуцца будзе, хоць босая хадзі, а ён - скрыпку! Калі ты на ёй граць будзеш - во зіма канчаецца. Сеяць скора...

- Ды ўжо, мабыць, адсейся, - апанурана сказаў Пятрок і адчужана адышоўся, сеў на лаву. Нядоўгая прыўзнятасць у настроі канчатковая пакінула яго. На стале побач з футаралам ляжала не кранутая смычком скрыпка.

- Чырвонец аддаў, яшчэ два вінаваты. Напавер даў. Жыд адзін на станцыі.

Сцепаніда ляслула ў далоні.

- Тры чырвонцы, а-я-ёй! Ну, ты з глузду з'ехаў! Ашалеў на старасці год. Мы ж страхоўку яшчэ не заплацілі. Налог толькі за той год выплацілі, а ўжо новы прыслалі. Пені па нядоімцы набегла. Абуць нечага на ногі. Газы няма. Цукру з восені ані драбка, Фенечка без салодкага не есьць нічога. Каб хоць булку якую купіць, а то скрыпку! І за такія грошы! Дзе ты цяпер возьмеш тыя чырвонцы? Хто табе дасць?

- У камуне заробім.

Сцепаніда злавалася, ледзь не плакала. Што ён гаворыць, гэты бязглуды чалавек, нашто яму скрыпка? У такі час? Калісь навучыўся трохі вадзіць смычком, раз на кірмашы ў мястэчку папрасіў у нейкага цыгана троху пайграць, яна стаяла поруч і пахваліла, дык ён загарэўся: куплю! І во знайшоў час і грошы - купіў, але не на радасць, хутчэй на бяду. Навошта ёй гэтая скрыпка? Ці да скрыпкі цяпер, калі не сёння, дык заўтра прыйдзецца завесіці ў калгас каня, ссыпаць насенне, аддаць збрую, сані, калёсы, перайначыць усё жыццё на новы, нязнаны і немінучы лад. Ці да музыкі цяпер?!

Час так змяніўся, усе на вачах перайначваецца. Што засталося ад таго, як яны былі маладыя і з большаю сілай, а галоўнае - з такімі неспатольнымі марамі і спадзяваннямі?

14...

Дужа недарэчная выдалася тым годам вясна, якая нямала дадала людзям турбот да іх і без таго немалых жыццёвых клопатаў.

Толькі што скончылася доўгая пакутная вайна, у вёскі і хутары пакрысе вярталіся дзеюкі і маладыя мужчыны, узнёслыя і ганарыстыя ад перамог над белымі, немцамі, палякамі, у вастраверхіх будзёнайскіх шлемах, растаптаных гамашах з абмоткамі, з мяшэчкамі за плячыма, але з вялікан надзеяй пачаць новае, адваяванае ў старога жыщё. Трэба было брацца за зямлю, араць і сеяць, каб было што з'есці налета. Зямля чакала і таксама бы рыхтавалася да свае адвечнае справы - радзіць хлеб. З Благавешчання добра прыгрэла сонца, за які тыдзень сагнала ўвесь снег, стала цёпла і амаль што суха ў полі. На Вербніцу Сцепаніда з Петраком збираліся ў царкву і яшчэ пасварыліся трохі ранкам - надзявацца ці не. Пятрок угрэўся раніцай на падворку і хацеў ісці ў адной сарочцы, але Сцепаніда змусіла яго накінуць паддэёку, і яны, трохі незадаволеныя адно адным, выйшли з істопкі, каб ссяжынай цераз азіміну скіраваць наўпрасткі да мястэчка. Стары Яхімоўскі таксама вышыгся з хаты на двор і стаяў на сутрэве ля прызбы - прыгорблены, тонкі ў сваім вузкім чорным капитане з густым радам да шыі зашпіленых гузікаў, абапёршыся на старадаўні з перламутравым убранствам кіёк і неяк бы з зайдрасцю глядзеў ім услед вышвільмі старэчымі вачыма. Якраз за тыдзень да таго ён пусціў іх на хутар, бо ў Петраковай сям'і на Выселках ім ужо стала неяк, Сцепаніда адразу не паладзіла са свякрою і надоечы папрасіла пана Яхімоўскага, каб налета пусціў у істопку - усё роўна яна ўжо гаспадарыла на падворку і ў будынках, а новы парабак Пётра будзе ў помач, бо куды ж ён мог дзецца без хаты, без сваёй зямлі і гаспадаркі. Раней дык з вясны выпраўляўся ў заробкі, батрачыць на фальваркоўцаў, цяпер жа было невядома, якія дзе будуть заробкі, ды і стаў не халасты - жанаты. Сцепаніда ласкова так папрасілася, і, мусіць, паважаючы яе чатырохгадовую адданасць хутару, Яхімоўскі пагадзіўся, сказаў: жывіце, месца хопіць, істопка цёплая. Тым больш - вясна на дварэ.

Вясна сапраўды шпарка каціла скр诏ъ па абшарах, на касагорынах і ўзмежках порстка пррабівалася зялёная траўка, дзеюкі і дзеўкі ў Выселках паскідвалі з ног лапці і пачалі хадзіць босья - цяпер аж да восені. Пасля Благавешчання некалькі дзён і начэй запар над Галгофай і хутарам чулася радасна-трывожнае курлыканне журавоў - даўжэныя, не дужа стройныя кліны іх знясілена валакліся ў ветраным небе на поўнач. На поплаве ў Бараннім Лозе ўжо з'явіўся аднекуль цыбаты ablazeлы бацянок, спаважна хадзіў па багне, выглядаў жаб. Аднойчы ў сонечны ранак над полем азіміны пасыпалася з неба знаёмая песня жаўранка, і Сцепаніда, парадкуючы

на падворку жывёлу, аж страпянулася ў радасці - і ад гэтае песні, і ад раптоўнага адчування шчасця.

Ішла першая вясна іхняга жыцця з Петраком, хай сабе не на сваёй зямлі, у чужой хаце, затое ў любасці, міры і згодзе. Яна ўжо хадзіла з новым чалавечкам пад сэрцам, часам слухала яго трапятанне, і думкі яе мкнулі наперад, туды, дзе іх ужо будзе троє. Гэты нябачны жаўраначак закрануў у ёй штось дужа сугучнае ў душы, на нейкі час яна без рэшты аддалася яму, услыхалася ў спеў і адначасна ў гучанне ўласных душэўных бомаў. Ды ненадоўга. Таго ж дня пад вечар усходзіўся сіверкі сцюдзёны вецер, з-за рова насунулася абложная сіняя хмара, дужа халаднела, і ўвечары пасыпаўся снег. Ураз у прыродзе ўсё дужа змянілася, азлела, наваколле зашарэла пад снегам, ад вясны не засталося і звання. У істопцы стала па-зімоваму холадна, але напаліць там не было як, печка-каменка калісьці палілася па-чорнаму, дым выходзіў у акенца пад столлю, якое цяпер было затулена мохам і дошкамі. Нанач Сцяпаніда прынесла ў чыгунку жару з хаты, тым трохі грэліся, і яна думала ўсё: а як жа тыя жавараначкі ў полі? Спеву іх не стала чуваць на шмат дзён, у аснежанай буслянцы на старым клёне ў Выселках тырчэлі дзюбатыя галовы бусла з бусліхай, ноччу браў добры марозец, пазамярзалі лужыны, некалькі начай, не сіхаючы, выў па завуголлі вецер. З дня ў дзень людзі чакалі, што пацяпле, снег, праўда, не ляжаў доўга, растаў, але затым пайшоў зноў папалам са сцюдзённым дажджком, усё навакол раскісла, і ўсё буйні ў золкі паўночны вецер. У поле было не вылезці, людзі вытыркаліся з хат дагледзець жывёлу і зноў зашываліся ў прытулак - чакаць.

У такі час, калі яна неяк выйшла ў сенцы, каб натаўчы свінням бульбы, а Пятрок заняўся ў істопцы разбіраць гаспадарскую вупраж, у двары пачуліся галасы незнамых людзей. Кінуўшы таўкач, яна прыладчыніла дзвёры, да якіх ужо ішлі ад варотцаў троє мужчын. У пярэднім - вусатым, усмешыстым мужыку ў вайсковым картузе - яна не адразу пазнала Цыпрукова з валаснога камітэта, другі быў бедна апрануты ў армячок высялкоўскі камсамолец Грышка, а трэці нёс пад пахай жоўтую кардонную папку з матузамі і быў ёй незнамы - можа, хто з павета ці нават вышэй. Мужчыны павіталіся, і Цыпрукую спытаў, ці дома Адольф Яхімоўскі.

- Пане Адоля! - гукнула яна, прыладчыніўшы дзвёры ў хату, каб гаспадар выйшаў насустроч гасцям, але тыя самі, не чакаючы запрашэння, пасунуліся ў дзвёры. Яна засталася, дзе стаяла, - у сенцах над казаном з варанай бульбай, але не магла не ўчуць, пра што

яны там гаварыл ў хаце. Пятрок таксама высунуўся з істопкі - затаіўшы дыханне, яны ўдваіх слухалі.

Зрэшты, неўзабаве ўсё стала панятна - прыезджэя апісвалі хутар. Найперш началі з зямлі, правяралі па дакументах хутарскія надзељы, межы, высвяталялі, колькі і чым засеяна, колькі ў арэндзе. Пыталіся пра парабкаў і арандатараў і ўсё запісвалі ў сваю кардонную папку.

Адольф Яхімоўскі пажодзіў з нейкага старога шляхецкага роду, які некалі быў багаты, але патроху бяднэў, вузеў кліnam, як казаў Яхімоўскі. Неяк, будучы ў добрым настроі, пан Адолія паказваў Сцепанідзе старыя пажоўклья паперы з гербамі і абкрышанымі чырвонымі пячаткамі, у якіх былі апісаны ўсе ўладанні Яхімоўскіх-продкаў - і тут, і ў іншых мясцінах. Яго дзед меў фальваркі пад Дрысай, у Падсвіллі і яшчэ недзе, але гэты хутарок быў ці не апошнім прытулкам збяднелага роду, і хоць Адольф шэраг гадоў намагаўся з усіх сваіх старэых сіл, каб захаваць калі не былое багацце, дык хоць бы рэшту былога гонару, тое яму ўдавалася кепска. Два ягоныя сыны, што нарадзіліся на хутары, бацьку памагалі слаба, абодва, падросшы, падаліся ў гарадское жыщё, ва ўніверсітэты ў Вільні і толькі калінікалі ўлетку наведваліся на хутар, але тыдні на два - не болей. Як началася вайна з немцамі і Вільня апынулася па той бок фронту, ад сыноў не было ніякае весткі, пан Адольф не любіў гаварыць пра тое, але Сцепаніда ведала: чакаў іх з апошнія надзеі, ды марна. Не дачакаўшыся, памерла старая Адоліха, гаспадарка і скаціна трымаліся Сцепанідзінм клопатам, а зямлю Яхімоўскі здаваў у арэнду - з палавіны ці як дамовяцца, на астатнюю наймаў на сезон парабкаў. Быў ён чалавек маўклівы, спакойны і ўвогуле не распешчаны жыщём, не злы - за тое болей за ўсё шанавала яго Сцепаніда і пільнавалася хутарскага хлеба. Хоць часам было не салодка, ведала: лягчэйшага не знайсці. Цяпер жа, учуюшы туго гаману ў хаце і нешта зразумеўшы, яна раптам адчула сябе на крутым павароце ў жыщі, толькі не магла даўмецца: у які бок той паварот - да лепшага ці благога. Але што надышла паваротка, тое было пэўна.

Зрабіўшы ўсё, што патрэбна было ў хаце, мужчыны павыходзілі на падворак аглядаць маймасць. Пан Адольф з імі не выйшаў - унураны застаўся, як быў, прыстале на ўслоне, і яна пайшла паказваць начальнікам збожжа ў свірне, хлеў, двух коней, падсвінкаў. Захожыя лічылі і ўсё запісвалі на паперыну - і зерне ў засеках, і лён у павеци, і скаціну, і яна запыталася ў Цыпрукова, навошта гэтак яны правяраюць. Цыпрукоў растлумачыў, што гэта экспрапрыяцыя, бо набытак эсклюзатараў цяпер пераходзіць ва ўласнасць народа.

Сцепаніда не дужа зразумела, што гэта такое, і запыталася, тоячы маленькую квёлую надзею: «А зямля як?» І Цышпрукоў сказаў, што зямлю падзеляць паміж беззямељнымі і парабкамі і каб Пятрок назаўтра ранічкай прыйшоў у валвыканкам, дзе ўсё і вырашыцца.

Яна аж затрэслася, як спуджаная, ад тae навіны і, як мужчыны пайшлі з падворка, доўга не магла адважыцца сказаць пра тое Пятру. Яна проста гатова была скакаць ад радасці - гэта ж падумаць: яны займуюць сваю зямлю, і без грошай, без свары, без судоў і прашэнняў - атрымаюць, і ўсё. Па праву экспрапрыяцыі.

Калі яна сказала аб tym Петраку на дрывотні, той выпусціў з рук палена і сеў міма калоды - проста ў гразь. Зараз жа падхапіўся, пачаў ачышчаць порткі, а яна засмяялася, шчасліва і радасна, толькі тут жа згледзела, як змяніўся разгублены выраз Петраковага твару на амаль спалоханы, і сама азірнулася. Ззаду стаяў пан Адольф са сваім нязменным кіем у руках, і па яго зморшчаных, голеных шчоках каціліся дзве слязіны.

- Радуецца? Шчэнсце вам? Ганьба...

Не паспелі яны сцяміць, што сталася, як ён павярнуўся і патупаў да ганка. Яго пагнутыя раматусам ногі дробна дрыжэлі ў каленях.

З гэтай хвіліны Сцепаніда не ведала, як адчуваць сябе, што думаць. Радасць яе азмрочылася, ёй стала няёмка, бы яе злавілі на якім злачынстве, і яна ведала, што вінаватая. Хай сабе ў думках і спадзяваннях, усё ж яна паквапілася на чужое, чаго ні разу не рабіла за ўсе гады свае службы ў Яхімойшчыне, дзе яна з усяе сілы праз беднату і нястачу берагла свой гонар, старалася, каб ніхто ніколі і ні ў чым не папракнуў яе. А яна ж магла б і ўзяць, не спытаўшыся, у яе ж руках было шмат чаго, лічы, уся гаспадарка, але калі было што трэба, яна казала гаспадару і не памятала выпадку, каб той ёй адмовіў. Ён быў не благі, пан Адоля, цаніў у ёй дбайнью работніцу і яшчэ болей паважаў за сумленнасць у адносінах да яго гаспадаркі. Цяпер жа ўсё гэта стала ўпоперак яе сумленню: як быць? Як жыць, калі не ўзяць, адмовіцца ад тae зямлі, а калі ўзяць, дык як глянуць у очы яе гаспадару, Петраковому і яе дабрадзею?

Ноч, што настала пасля таго дня, была поўная пакут, разваг і хістанняў - абое яны з Петраком напакутаваліся на ложачку ў істопцы, і нашапталіся, і намаўчаліся, але ніхто з іх да ранку так і не прыдумаў нічога, чым бы можна было суцесьць сумленне. Уранку ж трэба было ісці ў Выселкі, у валвыканкам. І тады Пятрок, падняўшыся на дасвешці, звесціў з ложка босьня ногі і, яшчэ раз трохі разважыўшы, вырашыў:

- Не пайду. Ну яе...

Сцепаніда ўскочыла з-пад коўдры.

- Як - не пойдзеш? Што ж тады?..

- Не пайду, і ўсё. Не магу я...

Не, на гэта яна не магла пагадзіцца, ранкам яна адчула сябе больш пэўна, выразна зразумела, што іх ужо не двое ў сям'і, а бадай што троє, у яе два галасы - яе і дзіцяці - супраць аднаго нерашчага голасу Пётры. Пакуль той збіраўся да скaciны, яна насварылася на яго, нават трохі заплакала, але рабіць не было чаго - хуценька сабралася сама і пабегла цераз поле ў Выселкі.

З вялізнага хутарскога прасціту ім выразалі дзве дзесяціны - калі сасонніку і рова; у іншых мясцінах зямля адышла іншым беднякам і беззямельным, якіх з лішкам для адной экспрапрыяцыі набралася ў Выселках. На нарэзку Сцепаніда не пайшла, усё ж выпхнула неяк Пётру, а сама чакала за тынам на падворку, усё ўглądaючыся ў купку мужчын на полі, якія сноўдалі з сажнем, мераі, лічылі. З акна з-за вушака часам выглядвала змарнелая, у чорным, постасці Яхімоўскага, і тады Сцепаніда захіналася за вугол ці ішла на дрываютню, каб не бачыць яго, - было дужа нялоўка, амаль пакутна ад таго, як на ўсё тое глядзеў былы гаспадар хутара. Усе гэтыя дні ён амаль не паказваўся з хаты і не размаўляў з імі, ён сядзеў там пакрыўдженым сіднем, здаецца, страціўшы ўсякі інтарэс не толькі да гаспадаркі, але і да жыцця наогул. Яна з Пётрам таксама не чапалі яго, ні пра што не пыталіся і па-ранейшаму нічога ў яго не бралі - абыходзіліся сваім. Гаспадарка на хутары зменшылася, у стайні застаўся адзін толькі конь, другога забралі ў воласць, у хляве пакінулі адну кароўку, падсвінкаў забралі ўсіх, павезлі ў мястэчка ў сталоўку. Іншае, што засталося: вупраж, сякі-такі інвентар і начынне - было як бы нічё, Яхімоўскі страціў да яго ўсё дачыненне, але і яны не набылі, яны ба хацелі абысціся сваім. Ды, мусіць, гэта не дужа давалася, часам трэба было нешта ўзыць, то вядро, то гарохавін карове, то распачаць новы капец бульбы, ранейшы ўжо скончыўся. Тады Сцепаніда адчыняла дзвёры ў хату і звярталася да пана Адолі, які ў накінутай на кастлявывя плечы камізэльцы сядзеў на засланым коўдрам ложку, паставіўшы тонкія ў шкарпэтках ногі на аблезлую, калісь фарбаваную жоўтым падлогу. Не паднімаючы да яе лысай, без рэшты валасоў галавы, ён коратка кідаў:

- Бярыще. Цяпер жа ўсё - ваша.

Яна паварочвалася і выходзіла з хаты, паспейшы, аднак, заўважыць на ражку стала, мусіць, не кранутую ім ежу - міску астыглай бульбы, гарлач малака і дзве дусты хлеба, якія прынесла

ўранку. Стары зусім перастаў есці - невядома, як думаў жыць. Так можна было хіба паміраць.

Ёй было шкада яго, і гэтае шкадаванне надта азмрочвала іх вялікую радасць першага гаспадарання на ўласнай зямлі, усведамленне таго, што кабылка Ласка цяпер зусім іхняя, таксама як і чорная ражманая кароўка, не дужа, праўда, малочная, але маладая. Наперадзе было вольнае жыццё з безліччу клопатаў, цяжкой працай, але без прынукі, жыццё, дзе ўсё благое і добрае будзе залежаць толькі ад іх дваіх з Пётрам і ні ад каго болей. Гэта так радавала, узносіла аж пад самае неба ў шчасці, ад прадчування якога часам яна аж скаланалася - не верылася нават, што так ўсё павярнулася. То была ўдача, якую можна было хіба што сасніць.

Калі б толькі побач у хаце як жывы дакор ім не сядзеў днімі, саставіўшы з ложка ногі, ссохлы, лысы, раздушаны жыццём і няшчасцем стары.

Неяк яна не стрывала і ўвечары, управіўшыся са скацінай, сказала Петраку, што трэба пагаварыць з Яхімоўскім, што так нягожа, яны ж з ім столькі жылі ў добрасці і згодзе, без сваркі, а цяпер... Зноў жа трэба сказаць, што іхний віны тут няма, што так павярнула ўлада, што тыя дзве дзесяціны ім дадлі, але яны іх не прасілі. Узялі, праўда, але калі б не ўзялі яны, дык бы аддалі іншым - ці мала гальштъбы на свеце. Трэба было неяк паддобраўшца да Яхімоўскага, каб не злаваў, а жыць - хай жыве ў хаце, яны пераб'юцца ў істопцы, пакуль не агораюць як-небудзь якую сваю хаціну. Як устануць на ногі. Яна ж будзе глядзець старога, няўжо ж за ягоную ласку яна не аддзячыць яму на яго ж зямлі!

Пятрок пакрактаў, не хацеў, адчуваў няёмкасць, але мусіў пайсці ў хату, і яна пачала ўслухоўвацца з сянец у не дужа ахвочую іх гаворку. Але хіба гэты Пятрок што зробіць як трэба - ён пачаў дужа здалёку, і гадзіну яны гаварылі пра іншае, успаміналі колішнє жыццё за царом, парадкі ў мястэчку і розныя навакольныя здарэнні ў лесе, на паляванні. Тады, выцершы фартухом рукі, Сцепаніда таксама сунулася цераз парог. Нешта адчуўшы, пан Адольф надзеў у рукавы свой чорны кафтан і зашпіліўся на ўвесь рад гузікаў. Яна прысела на лаве каля парога, а ён, крэкчучы, умасціўся ў старасвецкае дубове крэсла наступраць вялікага цымянага люстэрка ў прасценку.

- Даруйце нам, пане Адоля, - сказала Сцепаніда, як ён паправіў полы кафтана і склаў на каленях худыя рукі.

- Пан Езус даруе, - сказаў Яхімоўскі і строга, працягла паглядзеў у парог.

- Вы ж ведаецце, мы не самі. Ці ж мы прасілі? Нам далі.

- Але ж вы не адмовіліся...
- Ну як жа адмовіцца, пане Адоля? Аддалі б яшчэ каму. Вунь Ганчарыкам нічога не дасталося.

Здаецца, яна сказала трапна, Яхімоўскі хвіліну змоўчаў, мусіць, не ведаочы, як адказаць ёй. Толькі пасля вымавіў цвёрда, нібы прысуд:

- Цёнгле быў грэх квапіцца на чужое. На чужым і дармовым шчэнсця не бэндзе. Мне шкада вас.

Яны прымоўклі на парозе, а ён неяк задуменна ці роспачна ківаў голай і жоўтай, як касціна, галавой, думаў што ці дакараў іх моўчкі. Гэтая яго слова - не пра сябе, а пра іх - неяк дужа кранулі трывогаю Сцепаніду, і яна зараз жа адчула нейкую благую праўду ў іх і замаркоцілася.

- Але ж нічога не зробіш, - сказаў ён пачакаўшы. - Я не жычу вам блага, хай Езус, Марыя памогудь вам...

- Дык дзякую за тое, - сказала Сцепаніда амаль расчулена.

Гэта было галоўнае - каб ён не затаіў на іх крываў, не пажадаў благога, з астатнім яны як-колечы саўладалі б. У іх быў конь, была гаспадарка, у свірне пакінулі ім насення, каб абселяць ярыной іх дзесяціны, можа, яшчэ застанецца і ячменю на крупы ці гароху на суп. Бульбы ў гаспадарцы хапала, было два кублы сала - з восені ашчаджталі для парабкаў у пільніцу, цяпер парабкаў тут болей не будзе. Ужо яны б яго пракармілі, гэтага старога, як родзіча-кутніка, як дзеда. Бог з ім! Ці яны хацелі яму злога!

Тым часам капрызлівая, з халадамі, вясна доўжылася ледзь не да Вялікадня, і толькі пасля памалу, бы нерашуча, запознена пачало цяплець. На Юр'еў дзень дык стала і зусім цёпла, і, устаўшы раненька, Сцепаніда з Петраком па старадаўнім звычай пайшлі ў хлеў. Некалі ў гэты дзень выганялі сказіну на пашу, але цяпер выганяць не было куды: апроч шэрый свінухі, на пожнях яшчэ не нарасло нічога. Пятрок стаяў у дзвярах, а Сцепаніда рэштаю прыпасенай з Грамніц абхадной свечкі нацерла карове падгрудак - ад злога духу і каб была малочнай улетку, а Пятрок, запаліўшы пучок сухой евангельской траўкі, старанна акурыў хлеў, каровіна і кабыліна стойлы - так было заведзена здаўна і так заўжды рабілі на хутары. Калі яшчэ пацяплема к паўдню, парабіўшы, што трэба было, ля хаты, Сцепаніда дастала з палічкі свяночкы галінкі вярбы, завязала ў хусцінку кавалак прыхаванага з Вялікадня куліча. Чысцей апрануўшыся, яны ўдваіх пайшли на агледзіны поля, якое цяпер добра парыла пад ласкавым сонцам - чакала ратайскага плуга.

Найперш пачалі з азіміны ля сасонніку, дзе ўжо ярка зелянела прадаўгаватая ніўка ад самага рова паўз хутарскі гарод і будынкі. Пятрок ішоў наперадзе і трохі стрымана ўсміхаўся ў коратка падстрыжаныя вусікі. Быў ён тады не так сабе і малады, але і не стары - што сорак гадоў для мужчыны? А ўсміхаўся зноў ад тae ж неспадзянай іх радасці: ішоў на хутар, лічы, прымаком і парабкам, а во стаў гаспадаром і азірае свае палеткі. Канешне, ён разумеў, што з дзвюх дзесяцін не забагацееш, але, можа, як пражывіш з свайго хлеба. Трохі баяўся, каб праз гэтую зіму і асабліва халодную, зацяжную вясну не падупала азіміна, але, здаецца, благое іх абышло - жытнёвая рунь ужо аправілася ад замаразкаў і яркім аксамітам зелянела на ўсім прасцягу. Праўда, ніжэйшая мясціна каля дарогі была яшчэ цемнаватая, мабыць, прымокла ад доўгай вады, Пятрок саступіў з узмежка і нагнуўся, каб вырваць каліўка, паглядзець карэнъчык. Але толькі ён памкнуўся да абвялага ніцага парастка, як згледзеў у зліплых глыжах нешта шэрранькае, бы камочак чаго чужога, і пальцы яго міжвольна паднялі з зямлі за растапыранае крыльца маленъкую шэрную птушачку. То быў жаўраначак, мабыць, з тых небаракаў, што ашукаліся першай абяцанкай вясны і паплаціліся жыццём за сваю заўчастную песню.

- Глянь, Сцёпа...

Сцепаніда падбегла да Петрака па ўзмежку і расчулена пераняла з ягоных рук небараку-птушачку, раскіданыя крыльцы якой без сілы абвіслі ў паветры, таксама як і галоўка з маленькай разяўленай дзюбкай.

- Божа... Пятрок! Што ж гэта?.. Гэта ж кепска...

- Кепска?

- Ой, гэта ж няшчасце! Гэта ж на бяду нам, - гатова была заплакаць Сцепаніда.

Пятрок знікавеў таксама, але стараўся заставацца бадзёрым і не хацеў паверыць, што ад гэтай малечы можа быць якое няшчасце.

- Ну якая бяда! Змёрз проста. Такая сцюжка...

- Божа мой, Божа мой! Нашто ж ты яго чапаў? Нашто ты яго згледзеў? - бедавала Сцепаніда сама не свая ад гэтага яўнага знаку бяды.

Нейкі час яны не ведалі, што рабіць, і, ашаломленыя, стаялі на мяжы над маленъкай мёртвай птушачкай з белымі, як ніцыя жытнёвыя парасткі, падкурчанымі кіпцюркамі. Сцепаніда нават заплакала, і Пятрок не суцяшаў яе: мусіць, самому было не лепей. Жаўраначка закапалі пад мяжой у ямцы, уваткнулі над ім вербную галінку - для знаку. Не ведалі, што рабіць з астатнімі вярбінкамі, -

неяк знікла жаданне абносіць імі азіміну, стала ніякавата і нават трошачкі боязна невядома чаго. Прыгнечаныя, яны без ранейшай цікавасці абышлі ўзмежкам надзел і павалакліся да хутара.

Каб яны ведалі, што іх чакае на хутары, дык, мабыщ, уцяклі б ад яго куды далей, можа б, і не вярнуліся на яго. Але вялікая сіла - нязнанне, яно, пэуна ж, не меней значыць для чалавека, чым яго самыя выдатныя веды, яго вытанчаная здольнасць прадбачыць будучае, зазіраць наперад. Нязнанне таксама ахоўвае, aberагае, дае чалавеку магчымасць жыць.

На хутары ў істопцы Сцепаніда развязала хусцінку з кулічом, адкроіла кавалак і занесла ў хату пану Адольфу. Той, як здалося, спаў у запечку, бо ў хаце яго не было відаць, і Сцепаніда паклала куліч на белую талерку, што ўзяла з пасудніка, паставіла на стол. У хаце было надта ціха, але яна не звярнула на тое ўвагі - наогул, яна не мела звычаю затрымлівацца тут: зробіць што ці возьме і - у сенцы, нашто турбаваць старога чалавека. У істопцы яны з'елі рэшту таго куліча з малаком, і Пятрок пайшоў на падворак. Яго ўжо ахапіў веснавы неспакой, трэба было ладзіць плут для баразны, пад павеци ён не мог знайсці ворчык, а без ворчыка як запражэш? Сцепаніда ж у вялікім чыгуне начала бойтаць пойла карове - Чарняўка любіла менавіта такое, трохі забоўтанае мукой пойла і зусім не піла ваду.

Так яна бойтала, прысёўшы над чыгуном, як у расчыненія дзверы неяк хістка сунуўся Пятрок і здушана крыкнуў ёй з неспакоем, сплохам, нават жахам у голасе:

- Сцепаніда!

Яна ўскочыла з долу, здалося, што Петраку блага, ён і сапраўды як палатніна пабялеў з твару, выцягнутыя да яго рукі нядобра дрыжалі.

- Сцепаніда!!!

Яна кінулася да яго, але ён адступіўся, памкнуўся назад на падворак, скіроўваючы яе ўвагу ў другі бок, да хлява. Яна кінула позірк далей і згледзела, што дзвёры ў свірне насцеж расчынены, чаго не было ніколі, заўжды там грувасціўся вялікі замок, чорны ключ ад якога вісеў у хаце на цвіку ля парога. Адчуўшы благое, яна подбегам кінулася да дзвярэй і япгэ з падворка ў свірановых прыцемках убачыла няпэўную чалавечую постаць. Неяк, быццам схіліўшыся над засекам, нерухома стаяў на падкурчаных у каленях нагах Адольф Яхімоўскі. Не сваім голасам яна крыкнула: «Паночку Адоля!» - але ён не азваўся. Тады яна ўскочыла ў свіран і зразумела ўсё. Зверху ад бэлькі звісала туга напятая вяроўка, жоўтая, бы голая косць, галава Яхімоўскага скруцілася набок разам з шыяй, рукі ўпалі ўздоўж худога

абвіслага цела, адно плячо неяк ненатуральна паднялося вышай, а другое апусцілася. Яна схапіла яго за гэтыя кастлявыя пад суконным капитаном плечы, і цела грузна павярнулася. Ён вісеў так нізка, што падкурчаныя ногі яго ў святочных хромавых ботах з шоргатам пасунуліся на земляной падлозе. Не ў лад са сваім спалохам Сцепаніда падумала, што нават і тут, каб павесіцца, чалавеку не хапіла прасторы, так было нізка і нязручна.

Праз два дні яны з Петраком адvezлі не дужа зграбна змайстраваную з старых дошак труну на каталіцкія могілкі ў мястэчку і закапалі. Яшчэ праз дзень з мястэчка прыехаў арандатар Мацкевіч, які пагрузіў у параконную фуру грувасткае дубовае крэсла, гадзіннік у даўгім футарале і прыгожую чырвонага дрэва канторку, казаў, што за доўг, які не сплаціў яму Яхімоўскі. Сцепаніда з Петраком не пярэчылі, сказалі: бяры! Ім заставалася болей - лічы, уся сядзіба, дзве дзесяціны зямлі, кабылка, карова. Хіба па tym часе гэтага было мала?

На пачатку вясны яны перацягнулі з істопкі свой небагаты набытак і так сталі жыць у хаце.

Стары Яхімоўскі пакрысе стаў забывацца. Часам успамінаўся, але той успамін не прыносіў радасці, і яны стараліся думаць пра іншае. Тым болей што бедаў і клопату хапала ўсе тыя гады.

Азіміна сабе расла, клопат пра яе быў невялікі, але ж яе пасеяна было ўсяго дзве ніўкі, а галоўную частку надзела, што была на пагорку, трэба было араць пад ярыну. Яно б нічога, канешне, неяк бы ўзаралі, але горш, што самы верх гэтай гары з пазалеташняга года ляжаў аблогай. Яхімоўскі яго не араў, арандатар некалі кінуў, бо зямля там была не дай Бог - гліна, якая ў сухі год камянела, бы тая скала. Але лацвей было Яхімоўскуму мець якую дзесяціну аблогай, у яго хапала і лепшай зямлі, а як во было ім? Пабедаваўшы крыху, Пятрок запрог маладую кабылку ў ладны, новы яшчэ плужок і паехаў узнімаць аблогу.

Ён біўся там ад раніцы да паўдня, Сцепаніда, занятая іншымі справамі на сядзібе, чакала яго палуднаваць і не дачакалася. Адчуўшы благое, кінула недароблене на падворку і ўзроўкам пабегла на той іх новы надзел, на тую халерную выспу, дзе змагаўся з зямлёй Пятрок.

Яшчэ здалёку, з узроўка, яна ўбачыла кабылку і Петрака ля яе, якраз тыя стаялі на самае выспе, але чамусь Пятрок кінуў плуг і нешта тузаўся ля кабылы, якая апанурылася ў баразне сярод ссохлага леташняга быльнягу і стала з мокрымі бакамі, нізка звесіўшы голаў. Сцепаніда падбегла бліжэй, выскочыла з аблогі на некалькі вузкіх

баразёнак і ледзь не войкнула, пакалоўшы ногі аб калочы глей, які, нібы бітая цэгla, чырванеўся ўперамешку з хамлакамі ссохлага гною і леташнім быльнягом. Дзіва што кабылка ўходалася, тут і стары харошы конь, мусіць, надарваў бы жылы, пацягаўшы за сабой плуг. Вараная іхняя кабылка і яшчэ пацямнела ад поту, які ручаямі ліўся па яе выпнутых скабах, а бакі яе дыхавічна хадзілі ад ператомы, і галава апушчалася ўсё ніжэй. З трывожным адчаем у голасе нешта гукаў да яе Пятрок, босы, у зрэбнай непадпяразанай кашулі, з узмакрэлымі ад поту плячыма - ён зірнуў на Сцепаніду, тузануў кабылку за аброць, і тая раптам хінулася - заднія ногі яе раз'ехаліся, і яна села ў пастромках на мулкае ворыва.

- Авой, бяда, што ж рабіць? - роспачна прамовіў Пятрок і зноў узяўся тузаць і лаштыць кабылку, гладзіць па шыі, але, мусіць, дарма. Неўзабаве падагнуліся яе і пярэдняя ногі, і яна легла ў вупражы, уцягшы ў хамут галаву, грабучы глей нагамі. Пятрок кінуўся яе распрагаць, ды ніяк не мог развязаць супонь, тады Сцепаніда скінула з плуга ворчык, тым аслабаніўшы пастромкі і пэўна ўжо адчуваючы, што ў іхняе жыщё раптоўна і неспадзявана ўварвалася новая вялізна бяды.

Так яно і сталася, кабылка не паднялася болей, як яны ні стараліся яе падняць - сенам, травой, паўбулкай хлеба, прынесенай Сцепанідай з сядзбы. Галава яе на доўгай пляскатай шыі неўзабаве таксама апала на глей, толькі вочы яшчэ трывожна варушыліся, нібы молячы людзей аб паратунку. Ды ратаваць, мабыць, было позна ўжо. Пад вечар яна апошні раз напружылася, выпрастала ногі і знерухомела назаўжды.

Сцепаніда ўся трымцела ад гора, ужо добра ведаючы, што чакае гаспадарку, якая засталася без каня, ды яшчэ ў такую пару, калі ён найболей патрэбны. Пятрок разгублена пастаяў, змакрэлы ад поту, урэшце не вытрымаў, сеў і, утуліўшы ў рукавы твар, заплакаў. Сцепаніда не супакойвала яго, крадком вышёrlа слязіну з уласнай шчакі і ўспомніла нядаўнія агледзіны поля і таго нежывога жаўраначка пад мяжой.

- Гэта яе праклялі, гару гэтую. Не было зямлі, але і то не зямля.

Пятрок супакоіўся трохі, пасядзеў яшчэ, астыў целам, нутром - трэба было думаць, як жыць далей.

Пад вечар ён прыйшоў з хамутом на хутар, узяў старую рыдлёўку і скіраваў у Баранні Лог, да хваёвай выспачкі, дзе капалі пясок і закопвалі здохлу жывёлу. Там, на ўскрайку хвойніку, выкапаў яміну, затым прывёў ад Ладзіміра з Выселак яго ладнага буланага коніка з хамутом і пастромкамі і адвалок кабылку да

выспачкі. Сцепаніда туды не пайшла, яна не магла на тое глядзець, і думала ўсё, як жыць, калі такія напасці ў такі самы непрыдатны час. Дзе ўзяць каня, каб узараць той пракляты пагорак? Не кідаць жа яго зноў аблогай, з чаго ж тады жыць?

Пятрок прывалокся позна, скупа адказаў на яе пытанні, з'еў трохі крупніку і сеў на парозе ў сенях. Яна спрабавала нешта сказаць, можа, выклікаць яго на размову, але, мабыць, яму было не да размовы, і яна не стала назаляць, занялася сваімі справамі. А пасля і яна задрамала ў запеччы, а калі прачнулася на світанні, Петрака ўжо не было, кудысьці сышоў, і яна падумала: мабыць, у Выселкі, трэба ж было прасіць у каго каня, даць рады той выспе. Іншыя ўжо адсеяліся, а яны не маглі яшчэ ўзараць.

Але яго не было і ўранку, як развіднела, і пасля, на сняданне, тады яна, устрывожыўшыся, зірнула цераз плот на гару і ажно знерухомела ад скрухі і здзіўлення, убачыўшы ўдалечы адзінокую сярод поля постаць, якая мерна неяк хісталася ў бакі, быццам што робячы на адным месцы. Яна хацела пабегчы туды, але ў печы ўжо варылася бульбачка, неяк было кінуць печ без прыгляду. Тады, зразмеўшы нешта, яна трохі счакала, наладкавала сякі-такі харч у хустку - міску бульбы, як зварылася, кавалак сала, хлеб, гарлач малака - і пайшла на гару.

Ну, так яно і было, як ёй здалося: Пятрок капаў рыдлёўкай - калупаў, біў, сек пракляты той глей, парослы ўжо маладым пырнікам між ссохлага леташняга быльнягу, і ўжо агораў ладны клінок з канца ніўкі. Але як яна зірнула на яго твар, дык ледзьве пазнала мужа - такі ён стаў страшны, схуднелы, аброслы цёмнаю шчэццю, а ў яго вялікіх вачах тлеў немы дакор за ўсе няўдачы жыцця - каму толькі? Пляскатыя грудзі яго і яшчэ апалі, плечы выпнуліся худобай, мокрая ад поту здрэнная кашуля матлялася ад ветру, як на калку.

- Пятрок, што ж ты робіш? - сказала яна і стала ў канцы ніўкі.
- Што бачыш, - задышліва адказаў ён, не прыпіняючы працы.
- Ці ж ты ўскапаеш!
- А што ж рабіць?
- Можа б, даў хто каня? Нада ж да людзей схадзішь.
- Ужо хадзіў. Хто дасць? На гэтую во камяніцу?

Яна не настойвала болей, ведала, што ўвогуле Пятрок казаў праўду: такой пільніцай у каго дапросішся, кожнаму конь патрэбны самому. Зноў жа, хто дасць свайго беражонага ў чужыя руکі ды яшчэ на такую зямельку? Дык што ж, капаць рыдлёўкамі? Але, мусіць, іншага не выпадала.

Яна, памятае, трохі нават заплакала тады, уявіўшы сабе сялянскую долю без коніка. Пятрок прыпыніў працу, знямогла абапёрся аб рыдлёўку.

- Што ж рабіць? Жыць жа нада. Як-небудзь...

Чатыры дні ад цымна да цымна яны ў дзве рыдлёўкі адольвалі той глей і ўсё ж неяк адолелі яго. Праўда, або засталіся без сілы, знемаглі дашчэнту, але неяк усё ж ускалупалі, хоць і мелка, мясцінамі толькі падрапалі зверху рыдлёўкамі. Рабілі ўсё дні моўчкі, часам толькі пераводзячы дых з рыдлёўкамі ў руках. Пасля Пятрок паўдня біў кукай глыжы і аднойчы ўранку ўзваліў на сябе паўторбы ячменю, узяў плеценую з саломы сявалку. Пасеяў хутка, забаранаваць, праўда, на паўдня пазычыў каня ў Лявона, надзел якога быў побач, трохі ніжэй, зямля там таксама была не дай Бог, але трохі мякчэйшая па супесі. Управіліся якраз у суботу, ціхім пагодлівым адвячоркам, і Сцепаніда думала адпачыць трохі, разагнуць адубелья, у мазалах, далоні. Але Пятрок, хвіліну пасядзеўшы на прызбе, узяў сякеру і падаўся кудысь узроўкам. Яна запытала, па што, думала, па якую лясіну ў печ, бо дроў было мала, але ён не адказаў і знік за плотам.

Вярнуўся ён на падворак, калі яна ўзялася даіць карову, і адразу ж, не павячэраўшы, паваліўся ў запечку. Калі, управіўшыся з вечаровыми справамі па гаспадарцы, яна ўвайшла ў хату, ён зняможана храп, і яна не стала нічога пытацца, таксама лягла.

Назаўтра паўтарылася ранейшое - ён знік на світанні, і яна ўжо не ведала куды. Але ці мала ў мужыка спраў па вясне, асабліва яшчэ пры такой бядзе, без каня. Можа, пайшоў у Высёлкі, думала яна, зноў жа наконт каня, бо яшчэ трэба было вывезці гною пад бульбу, узараць гарод, пасадзіць бульбу - работы на зямлі вясной заўжды процьма. Сцепаніда навязала на ўзроўку карову і, калі вярталася да сядзібы, незнарок зірнула на гару і зноў жахнулася ад таго, што ўбачыла.

Якраз уставала сонца, якое, праўда, тут жа, пад лесам, упаўзала ў нізкую хмару, і збоч ад яго на святлявым ускрайку ранішняга неба яна ўбачыла здалёк чалавечую постаць, якая, угнуўшыся, быццам дужалася з нечым, якім слупом або дрэвам - чымсьці высокім і, мабыць, цяжкім. Яна ўжо зразумела, што гэта Пятрок. Але што ён удумаў?

Збочыўшы са сцяжыны, Сцепаніда кінулася наўпрасткі туды, колючы ногі ў дробным глей засеянай нівы, падбегла да сваёй палоскі. Тут ужо стала відаць, як на самай выспе ў канцы іх надзела пахіла вагаўся свежы, з неакоранай лясіны збіты вялізны крыж, які, упіраючыся ў зямлю нагамі, з усяе сілы паднімаў над сабой Пятрок. Як яна падбегла бліжэй, ён ужо выраўняў крыж угары і крыкнуў:

«Трымай!» Сцепаніда аберуч ашчаперыла сыры і шурпаты ствол дубка, патрымала яго роўненъка ў глыбакаватай яміне, якую таропка пачаў засыптаць Пятрок. Крыж быў высозны і страшэнна цяжкі, варта ёй было незнарок трошки нахіліць яго, як яна спалохалася, што не ўтрымае, але ўсё ж утрымала, і Пятрок пакрысе закідаў яміну глеем.

- Памажы, Божа, не адступіся ад рабоў тваіх, - пррабубніў ён, хрысціяны спатнелы, спакутаваны за гэтыя дні твар. Яна таксама перахрысцілася, падумаўши: а мо і праўда паможа? Адвядзе праклён ад гэтай клятай людзьмі і Богам зямлі.

Крыж пастаяў вясну і лета - на самай выспе над лесам і ровам, воддарль ад дарогі. Кожны, хто ехаў ці ішоў гасцінцам, пазіраў на гэты знак чалавечай бяды, але мала хто ведаў, якая была то бяды. Тады ж нехта з высялкоўцаў назваў гэты пагорак Галгофай, ды так і пайшло: Галгофа ці гара Галгофа, а то яшчэ Петракова Галгофа. Так звалі і пасля, як mestачковыя камсамольцы Капылоў Жэнъка, Меэрсон і малодшы Хвасько ўвосень павалі крыж. Неяк завіталі на хутар, папрасілі пілу, Пятрок даў, а Сцепаніда яшчэ пачаставала іх квасам - якраз настаяўся, добры быў квас, - хлопцы пажартавалі, напіліся і пайшли. Яна думала, што тыя мелі патрэбу ў лесе ці рове, а яны завярнулі па мяжы на выспу і за якіх дзесяць хвілін спілавалі крыж. А пасля, як прынеслі пілу, яшчэ прачыталі ім натацыю пра шкоду рэлігійных забабонаў. Пятрок спахмурнеў, угнуў галаву і не спрачаўся, а Сцепаніда тады пасварылася з імі. Вясной, як яны з Петраком гаравалі на той Галгофе, тады нікто не бачыў, каб памагчы, а цяпер, як вырас нейкі ячмень, бач, ім крыж вочы коле. Але што ім яе сварка, яны пагагаталі сабе з яе цемнаты і пайшли.

А назва гары засталася, і, мабыць, яшчэ доўга будзе так звацца гэты нязладны для хлебаробства пагорак, асвенчаны іх слязымі і працай, іх і людскімі пакутамі.

15...

Мабыць, зіма паварочвала на вясну - мінулі завеі, удзень пацяплемела, на падворку добра падтайвала, а ўначы браўся ладны марозік, аж патрэсквала ў вуглах. Ранак усчынаўся шырокай, разлітай на паўнеба пунсовасцю, з-за лесу ў марознай смузе ўскочвалася чырвонае кола сонца, набірала сілы, яснела, і неўзабаве даўжэзныя сінія цені ад дрэў, пагоркаў, слупоў выцягваліся цераз усё поле з асельм пасля адлігаў, хрупасткім снегам. Марозная далячынь мроілася шараватаю просінню лесу, размытай стракатасцю пералескаў, кустоў, трыснягоў, балацявін, а поруч усё ярка ззяла, бялела да рэзі ў вачах. Было па-святочнаму ціха і прыгожа.

Сцепаніда, аднак, мала любавалася прыгажосцю пагоднага ранку, мо нават і не прыкмячала яго - яна прыпазнілася каля печы, не ўправілася са скапінай, сказала Петраку, што дарабіць - напаіць авечак, замяшаць курам, - а сама пабегла цераз поле ў Выселкі.

Мякка бегла па ледзянай дарожцы ў старых лапленых валёнках і думала, што вернецца цяпер хіба ўпоцемку - была самая гарачка з калгасам, які ўсё ж сарганізавалі тыдзень назад. Сядзелі да ранку, але ўсё ж дамагліся - большая палаўіна Выселак пагадзілася ўступіць. Мабыць, Новік праўду казаў: раскулачыш аднаго - іншыя задумаюцца. Задумаліся, памеркавалі і пагадзліся. Цяпер трэны запар камісія па абагульванні хадзіла па дварах, апісвала насенне, інвентар, коней, збрюю. Звычайна Сцепаніда прыбягала ранічкай у сельсавет, і адтуль іх чатыры чалавекі ішлі па вёсцы, нікога не мінаючы, у кожны двор - праз жаночы плач, страхавіта-заклапочаныя позіркі старых, напружана-прымоўклую дзіцячую ўвагу - бралі ўсё на ўлік. Было трудна, але было трэба.

Яна думала ў той дзень, што не застане старшыню ў сельсавецце, што, мабыць, прыйдзеца даганяць камісію дзе ў вёсцы, і дужа падзівілася, калі, адчыніўшы дзвёры доўгае, як абора, псаломшчыкавай хаты, убачыла ўсіх на месцы. Прымоўклы сядзеў за сталом Ляўон і насупраць - каржакаваты мужык у чорным паўкожушку, яго сусед Карніла, якога таксама выбралі ў камісію па абагульванні, адварнуўшыся да акна, стаяў у сваім доўгім ваенным шынялі Вася Ганчарык. Было дужа накурана і сцюдзёна, і панаваў нейкі спалох ці клопат, які адразу адчула Сцепаніда. Яна стрымана павіталася:

- Дзенъ добры.

- Чорта ён добры, - сказаў Ляўон, павёўшы на яе адным вокам. - Паганы дзенъ.

Сцепаніда не зразумела.

- А што? Надвор'ечка добрае.

- Аж занадта добрае. Ранняя вясна бярэцца. Але... На во прачытай.

Ён падаў ёй невялічкі, добра пакамечаны ўжо аркушык раённай газеты «Чырвоны араты». Не разумеючы яшчэ - што, яна з натугай пачала чытаць рассыпаныя па старонцы загалоўкі: «Вышэй сцяг індустрыялізацыі!», «На новыя рэйкі!», «План вывазкі дзялавой драйніны пад пагрозай зрыву». На другім баку быў невялічкі малюнак: чырвонаармеец, шырокая расставіўшы ногі, пратыкае штыком тоўстага брухатага буржуя з ашчэрненымі зубамі.

- Не туды глядзіш, - сказаў Карніла. - Во, урагу.

Сапраўды, у самым ражку газецыны не дужа вялікім літарамі значыўся загаловачак: «У Слабадскіх Выселках патураюць класаваму ворагу - кулаку». Сцепаніда ўпілася вачмі ў дробненъкія літарты заметкі і, трохі шавелячы вуснамі, пачала чытаць. У заметцы пісалася, што ў той час, як скрэзъ па краіне ідзе вострая барацьба з кулаком як з класавым ворагам, у Выселках гэту барацьбу ігнаруюць і раскулачылі толькі аднаго ворага, які меў наёмную сілу, - Івана Гужова. А наёмную сілу мелі яшчэ наступныя гаспадары: Багацька Карніла, які два леты наймаў бяднячку Каландзёнак Прузыну жаць збожжа, Прахорыха, што тры гады запар наймае араць, жаць і сеяць, Багацька Ўладзімір, які наймаў малаціць. Усё гэта могуць пацвердзіць сведкі. «Ніякай літасці класаваму ворагу!» - такім заклікам канчалася тая заметка. Падпісаная яна была загадкова - проста: селькор.

Сцепаніда зразумела, што было ад чаго апанурыцца гэтым мужчынам, асабліва Карнілу, ды і старшыні Лявону. Ёй таксама зрабілася страшнавата, яна нават хацела яшчэ раз прачытаць, каб упэўніцца, што ўсё зразумела правильна, але Карніла ўзяў у яе газету.

- Ну, бачыла? Гэта я класавы вораг?

- А я патураю, - з'едліва сказаў Лявон.

Сцепаніда прысела на лаву, нечага яна не магла даўмецца, хоць напісанае ў газеце было праўдай, але ж... Куды яна вяла, тая праўда заметкі, пра тое страшна было падумаць.

- І хто б гэта быў, свалата? - двумя пальцамі скалечанай руکі стукнуў па стале Лявон.

- А я вам скажу - хто! Ягоная работа! - знервавана сказаў Карніла і ўстаў ад стала. Ля акна павярнуўся Ганчарык, ладны ў сваёй чырвонаармейскай форме, паверх якой вісела на баку цяжкая кабура з наганам - красамоўная адзнака яго новай міліцыйскай службы.

- Паеду ў раён. Я знайду, хто.

- Няма чаго доўга шукаць, - стаяў на сваім Карніла. - Каландзёнак гэта, я вам кажу. Магу закласціся на што хочаш.

- Можа, і Каландзёнак, - сказаў Лявон. - Ён жа ў нас грамацей. Але не тое галоўнае.

- А што ж галоўнае? - гарачыўся Карніла. - Напісалі паклён, хіба ж гэта няважна?

- У тым-та і справа, што не паклён. Што праўда! Наймалі ж? Наймалі. Значыць, наёмная сіла.

У хаце ўсе змоўклі, пазіраючы хто куды - што такое наёмная сіла і якія яна цяпер мае вынікі, было ўсім вядома. Сцепаніда таксама маўчала, хоць і разумела, што цяпер нешта трэба рабіць, некаму скардзіцца, ці што? Праўда, у глыбіні душы яна яшчэ не магла

паверъшь у кепскае, бо тыя пералічаныя ў заметцы людзі хоць і наймалі памагчы па гаспадарцы, але ж якія яны кулакі? І не сабатажнікі нават, бо разам з усімі ўступілі ў калгас, а Прахорыха праста старая бабылка, што дажывала свой век у стружелай хаце. Ці ж ёй пад сілу было самой абрашибіць і засеяць чатыры дзесяціны зямлі? Ну і наймала каго абрашибіць поле з паловы ці трэцяй часці. Дык які ж яна класавы вораг?

- Але дзе Патап? - запытаўся Ганчарык.

- Збег, шчанюк. Ведае, паганец, што цяпер яму далей з воч, - не сунімаўся Карніла. Лягон прагна зацягнуцца апошнімі зацяжкамі з недакурка і са злосцю штурнуў яго на падлогу.

- А я яму прытулак даў! У сельсавет пусціў. Ну паганец! Цяпер чакай у мяне!

- А што ты яму зробіш? - спытаў Карніла. - Не выганіш жа.

- За праследаванне селькора крымінальная адказнасць, - напомніў Ганчарык.

- За яго адказнасць. А яму ніякай адказнасці! Наплёў - і преч з воза. А тут шавялі мазгой. Бойся! Думай, што выйдзе. Мабыць жа, гэтым не кончыцца.

- Мабыць, не кончыцца.

- Трэба ехаць у мястечка, - сказаў Лягон і падняў знявечаны твар да Ганчарыка. - Паедзэм удвух.

- А як жа апісанне? - запытала Сцепаніда. - Яшчэ ж той канец сяля застаўся. Ці мо другім разам?

- Не, - сказаў Лягон. - Вы апісвайце. А мы пад вечар прыедзем.

- Ну добра.

Павольна, усё дужа паныла Карніла патэпаў па хаце, нешта падумаў і так і гэтак. Ведама: яму было не соладка - працягнулі ў газету. Сцепаніда пашкадавала яго, бо ведала, які ў яго самалюбівы нораў, хоць з выглядзу ён быў мужык ціхі, негаваркі. Карніла хацеў нешта сказаць, надзёў на рукі лапленыя, з кожуха, рукавіцы, зноў зняў іх. Але махнуў рукой і ўзяўся за клямку. Сцепаніда таксама пайшла да дзвярэй.

Так, моўчкі, Карніла наперадзе, а Сцепаніда ззаду, яны пайшли вуліцай у дальні канец Выселак, што раскінуўся за пагоркам у нізінцы. Карніла доўга маўчаў, шырокая тупаючы па наледзянем снезе ў чорных валёнках. Валенкі былі яшчэ новыя, калянныя і здаваліся цяжкімі ў нязграбных, кленых з тоўстай аўтамабільнай гумы галёшах. Канешне, ён часам наймаў што памагчы, хоць на зямлю і быў не багаты, але быў ашчадны, любіў майстраваць і меў троху пчол. Казалі суседзі, што быў скупы і не любіў пазычцаць не

толькі вяскоўцам, але і родзічам. Ад калгаса не адмаўляўся, уступіў разам з усімі. Лявон яшчэ меўся паставіць яго брыгадзірам, бо Карніла гаспадарыць умеў і быў рупны. Ды вот гэты допіс у газэце.

- Во, кажуць: кіраўнікі, кіраўнікі, - сказаў ён, павярнуўшыся да Сцепаніды, і тая подбегам дагнала яго. - А я табе скажу: горай за суседзяў нікога няма. Ніхто табе столькі шкоды не ўчыніць, як твой сусед.

- Ну, ведама ж, - пагадзілася Сцепаніда. - Бо ўсё блізка, пад бокам.

- Пад бокам, усё бачаць і заходзяцца ад зайдзрасці. Асобенна яшчэ, калі нягеглы які. Няўдак! Такі не тады рады будзе, калі сам каня купіць, а калі ў суседа конь здохне. Праўда! Знаю я такіх суседзяў! Ад іх кавалак хлеба трэба пад армяком есці. А то пазайдзросцяць. А зайдзрасць, яна бокам вылязае. Канешне ж, не таму, хто зайдзросціць. Я не кулак, не багаты. Зямлі не болей, чым у другіх. Але я работу люблю. І парадак. Не тое што другі: кінуў, рынуў, пайшоў. Я, калі ўзяўся, дык давяду ўсё да ладу. Зямлю, я яе лепей чым лусту хлеба дагледжу, усе шнуркі на каленях выпаўзаю, усе камочкі ў пальцах ператру. Я ржавую драціну не абміну, падбяру. А як жа іначай у гаспадарцы? Ды во, некаму вочы коле.

- А няўжо гэта Патап напісаў? - усумнілася Сцепаніда.

- А то хто ж? Ён жа ў нас селькор. Памятаеш тады, як на Прахорыху даказаў? Пра лён?

Гэта Сцепаніда памятала добра. Пра той учынак Патапа Каландзёнка, можа, з год гаманілі ў Выселках, а то і ва ўсім раёне. Былі нават спрэчкі: каторыя маладзейшыя ледзь не загрудкі браліся са старымі, якія ганілі хлопща, а маладыя хвалілі, бо пра Каландзёнка напісала тая ж газета, праславіла на ўвесь раён. Здарылася тое залетася, позняю восенню, калі раён апынуўся ў прарыве па льназдачы. Лён не ўрадзіў, не вырас, бо з вясны засушыла, а здаваць трэба было, мужыкі спрэс сталі нядомшчыкамі. З акругі і з раёна адразу прыехалі аж два ўпаўнаважаныя і разам з Лявонам пачалі хадзіць па дварах, выбіваць лён. Але што можна было выбіць, калі ўсё паздавалі дагэтуль, сабе не пакінуўшы ані каліва; калаўроты і кросны той год стаялі без працы. Каб як выпаўзі з планам, нават развівалі вяроўкі, конскія путы - усё здавалі як валакно. У старой Прахорыхі, ведама, не знайшлося нават якой вяроўчыны, каб раскруціць, упаўнаважаныя яшчэ пашкадавалі бедную бабыліху, якая ўсё плакала і наракала на лёс, на сваю старасць і нездароўе.

Але як толькі камісія выйшла з халоднай, няпаленай хаты на двор, Патапка Каландзёнак, які заўжды круціўся каля начальства,

падышоў да старшага ўпаўнаважанага, маладога мужчыны ў чорным бобрыкам паліто, і шапнуў, што ў пустым хляве ў бабкі схаваны лён. Спярша яму не паверылі, зазірнулі ў пусты, з расчыненымі дзвярыма хлеў, і Патапка, узлезшы на бэльку, выцягнуў з-пад страхі трыв куксы выдатнага гладкага кужалю. Гэта быў сабатаж, і хоць Прахорыха апраўдвалася, што ўшчэнт абнаслася, што тое ёй для сподняга на смерць, склалі пратакол і хацелі судзіць. Але неяк абышлося з судом, мусіць, усё ж пашкадавалі бабулю, а пра класавую пільнасць Патапа Каландзёнка напісала раённая газета «Чырвоны араты». Во пасля таго выпадку Лягон і пусціў у сельсавецкую хату Каландзёнка з маткаю, якія жылі да таго ў лазні. Самога ж Патапа ў вёсцы сталі клікаць Селькор - адны з пахвалой і зайздрасцю, а другія з насмешкай. Што ж датычыцца Патапа, дык, мусіць, ён зразумеў гэта па-свойму, і яшчэ разы два ў газэце паявіліся кароценькія заметкі пра высялкоўцаў: адна - што ў вёсцы добра працуе лікбез, а другая пра збор попелу на ўгнаенне.

Яны падышлі да скасабочанай, пад трухляваю страхой хаты, Карніла пакратай зачыненая знутры веснічкі. Тут жыў Багацька Барыс, мнагадзетны бядняк, які, аднак, ці не апошні на сходзе запісаўся ў калгас і адразу знік з вёскі. Казалі, некуды з'ехаў. Веснічкі ніяк не адчыняліся, тады Карніла так трасянуў іх, што тыя ледзь не паваліліся разам са слупкамі і расчыніліся. Яны абое зайшлі на засмечаны саломай і трухой, зруднелы ад памыяў падворак, праз халодныя сені ўвайшлі ў хату.

- Дзенъ добры. Ці ёсць тут хто? - падаў голас Карніла.

Не адразу з запечча выткнулася Лізавета, Барысава жонка, з паспешна захінутым нейкаю радзюжкай малым на руках, які туліўся мурзатым тварыкам да пустой Лізавецінай сіські. Счырванельмі, мабыць, ад плачу вачмі Лізавета ўставілася ў заходжых.

- Лізаветка, мы апісаць, што ў калгас аbabшчествляць падлягае, - стараючыся як мага ласкавей, сказала Сцепаніда. Лізавецін твар ад тых слоў пыхнуў знянацкім гневам.

- Апісваць? Апісвайце! Во іх апісвайце! Маня, Тэкля, Гануля - усе сюды! Во іх бярыще, карміце ў сваёй камуне.

З запечча да маці кінуліся дзве басаногія малыя ў заношаных капитаніках, ухапіліся за брудную спадніцу. Саромеючыся, выйшла старэйшая Гануля і таксама, пазіраючы спадыблі, стала за маці. У падпеччы, чуваць было, спуджана кудахталі куры, смярдзела чымсь непрыемным, і было дужа няйтульна ў запушчанай хаце.

- Ладна, - сказаў Карніла. - Ты тут нам шпіктакль не строй. Дзе Барыс?

- А я знаю, дзе той Барыс? Мне не скажаў. Калі ў калхоз запісаўся, дык яго і апісвайце. А я не пайду і каровы не дам. Карова мая, у пасаг бацька выдзеліў. Не маеце права адбіраць.

- Ды сціхні ты, Лізавета! - зазлавала і Сцепаніда. - Карову мы пісаць не будзем. Запішам толькі каня. Ну і вупраж. Семяны тожа.

- А няма сямян. І каня тожа няма.

- Як гэта няма? - настырчыўся Карніла. - Быў жа конь, вараны.

- Быў, ды няма. Сплыў. Во як!

- Сплавілі? Прадалі?

- Хоць бы і прадалі, - выщерла слёзы Лізавета. - А што ж, дарма ў камуну аддаваць? Ці нам яго хто дарма даў? Грошы плацілі.

- Дурная ты, як стаптаны бот! - памаўчаўши, зазлаваў Карніла. - Во і пастрой з такім калхоз! Перш табе б разуму набраца! Культуры якой навучыцца! Во ў хаце не прыбрана, дзеці замурзаныя. Гультайка ты, а маладая яшчэ! Толькі малых раджаць, болей анічога не варта!

- Якая ёсціка!

- Ідзі паказвай, што дзе. Каб мы не тыцкаіся, як зладзеі.

- А не буду нічога паказваць. Самі глядзіце.

Яна пачала хутаць у радзюжку малога, зусім безуважная да іх, і Карніла, не стрываўши, плюнуў пад ногі.

- Ну глядзі, апішам. Тады не наракай.

Удваіх са Сцепанідай яны зноў выйшлі на забруджаны ўшчэнт падворак, Карніла агледзеўся.

- Дзе тут у іх што? Там варыўня, здаецца?

Але не паспей ён павярнуць да старой, з выкрышанымі вугламі будыніны, як з вуліцы пачуўся задыханы дзіцячы голас:

- Дзядзька Карніла, татка скажаў, каб вы ў сельсавет ішлі.

Абвязаная пад пахі хусткай, па той бок веснічак стаяла меншая Ляўонава дачушка Волечка. Зірнуўши на яе счырванелы ад бегу твар, Сцепаніда зразумела: штось сталася.

- Чаго яму там закарцела? - насцярожкыўся Карніла.

- Ай, там прыехаў... Ну, з мястечка дзядзька такі з чорным каўняром.

- Касмачоў?

- Ну. І яшчэ другі з ім. Дык татка скажаў...

Карніла адразу пазмрачнеў з твару, нешта трохі падумаў і з роспаччу вылайаўся:

- Ядры яе маць! Так я і ведаў!..

Болей ён не казаў нічога - валюхаста прыпусціў па наледзяне лай вуліцы, і Сцепаніда ледзьве паспявала за ім. Воддаль бегла задыханая Волечка.

Ля сельсавета быццам бы ўсё было па-ранейшаму, коней не было відаць: можа, стаялі ў двары? Напусціўшы ў хату сцюжы, яны разам сунуліся ў дзвёры, якія Сцепаніда не дужа ўпраўна зачыніла ззаду - і паглядзела за стол. Там ужо сядзелі двое: Касмачоў - у канцы ля акна і наўзбоч ад яго пры сцяне - незнаёмы плячысты мужчына з цвёрдым паголеным тварам, у бліскучай скуранцы, наўкось ад пляча перацятай рамянём - ад нагана, ці што? Мужчына глядзеў перад сабой на сашчэплена на сталешніцы рукі, вялікімі пальцамі якіх ён неяк спрытна круціў адзін каля аднаго. Касмачоў у паддзёўцы з чорным каўняром заклапочана пазіраў у парог; у прасценку на лаве, угнуўшы галаву і абапёршыся локцямі аб калені, нервова дыміў самасейкай Ляўон. Побач з ім сядзеў Вася Ганчарык. Усе зацята маўчалі, мабыць, нешта прыгнечана перажываючы, і гэтая іх прыгнечанасць адразу перадалася двум захожым, якія, ціха павітаўшыся, селі на лаву ў парозе.

- Сход, ці што, будзе? - ціха запытаў Карніла, болей каб парушыць няёмку ціш хаты.

- Раскулачванне! - нядобра буркнуў Ляўон.

- Як? Ужо ж раскулачылі?

- Раскулачылі, ды не ўсіх! - сарваным голасам знервавана выпаліў Ляўон, устаў і адварнуўся да акна. - Казаў жа, адным не абыдзеца.

Касмачоў за столом павярнуўся бокам, пасля зноў абапёрся локцем аб стол, відаць было, ён таксама стрымліваў хваліванне, хоць зневісце стараўся выдаць сябе спакойным, як заўжды, памяркоўным. Але гэта яму давалася кепска. У той жа час Ляўон без дай прычыны злосна-пагана вылаяўся і ляпнуў недакуркам аб дол. Мужчына, не паднімаючы галаву ад стала, спадылба ўставіў у яго пільны цяжкаваты позірк, паглядзеў трохі, перавёў позірк на Касмачова. Той тады павярнуў галаву да Ляўона і, пазіраючы ў падлогу, сказаў з дакорам:

- У класавай барацьбе галоўнае - падняцца над асабістым.

Зноў стала ніякавата і дужа ціха, здавалася, нікто не дыхае нават. Сцепаніда заскарузлымі пальцамі ціхенька церабіла рубчык на пале кажушка і адчувала сябе так, што хоць праваліся з той лавы.

- Дык како ж раскулачваць? - унутрана напяўшыся, запытаўся ў гэтай цішы Карніла. Ляўон са здзічэлым спрытам адскочыў ад акна.

- А тых, што наёмы труд мелі! Што ў газеце працягнуты! Уразумеў?! - крикнуў ён, і было незразумела, чаго ён так вызверыўся - ад злосці або ад спачування.

Карніла сцяў шырокія пашчэнкі, паволі апусціў долу твар. Пасядзеўшы трохі, устаў і памалу пабрыў да дзвярэй. Як дзвёры за ім зачыніліся, Сцепаніду нібы працяло болем ад думкі: што ж гэта робіцца?

- Што, і яго? - запыталася яна, звяртаючыся да ўсіх. Голос яе напяўся ў нервовай узрушенасці, і гэта ўсе адчула.

- І яго. І Ладзіміра. І Пракопіху, - кінуў Лявон.

- Раскулачыць?

- Анягож прэміравацы!

Яе ўсю хапіла нейкая ўнутраная гарачка, плечы адразу спатнелі, вочы заслала невідушным туманам, хвіліну яна не ведала, што сказаць ім і што падумаць самой. А яны ўсе тут - мужчына за столом, Касмачоў ля яго, аднавокі Лявон і нават Ганчарык - з нейкай напружанай увагай знямелі і толькі чакалі, што скажа яна. І яна дужа не ў лад са сваімі пачуццямі зарагатала нядобрым нервовым рогатам, якога аж сама спалахалася, бо адчула, што гэты яе смех вось-вось абарвецца нечым жахлівым.

- Дурні вы! - раптоўна прыцяўшы смех, выпаліла яна. - Ёлупы! Каго раскулачваец? Тады ўсіх раскулачвайце! Усіх да аднаго! І калгаса не трэба будзе. І ніякага клопату. Давайце ўсіх! І мяне таксама - парабчанку пана Яхімоўскага. І яго вунь - беззямельнага Ганчарыка! Усіх! Дазвання!

Яе трэсла, бы ў ліхаманцы, змутнелым позіркам яна нікога не бачыла ў хаце, яна думала, што затрасуцца і яны ад яўнай бязглаздзіцы іхняга намеру, ад такой відавочнай несправядлівасці. Але яны спакойна сабе сядзелі, як пні, - нязрушна, упэўнена, і тады ёй зрабілася блага - ад страты ўлады над сабой.

- Ціха, цётка, - сапраўды дужа спакойна сказаў Касмачоў. - У палітыцы патрэбна паслядоўнасць.

- Якая паслядоўнасць? - ускочыла яна з лавы, болей за ўсё ўзрушеная гэтым яго разумным спакоем. - Якая паслядоўнасць? А справядлівасць не трэба? Калі ўжо да беднякоў дайшло! Дык хіба справядлівіца? Вы, разумныя людзі, хіба вы не бачыце! Але ж спытайцеся ў мужыкоў... У якога цёмнага дзеда спытайцеся, ён скажа вам: так жа нельга! Нельга, каб свае - сваіх! Ці вы ўжо здурнелі там ад навукі, не бачыце? Гэта ж усе людзі навакол бачаць, а вы...

Яна крычала - нязладна і блытана, пераскокаўчы з крыўды на злосць, болей звяртаючыся, аднак, да таго незнёмага мужчыны ў чорнай скурэнцы. Яна хацела, каб ён, чужы чалавек і, мабыць, нейкі начальнік, зразумеў, што робіцца несправядлівасць, і заступіўся. Яна верыла ў справядлівасць і дужа хацела верыць, што справядлівасць

зараз жа пераможка крыйду. Але ў хаце ўсе маўчалі, маўчаў і гэты мужчына, упартая хаваючы вочы, - нават не зірнуў на яе. Тады яна закрычала яшчэ гучней:

- Гэта ж ашалець трэба! Ляўон! Ты ж свой, тутэйшы, як жа можна так? Трэба куды ісці скардзіцца! Трэба ў Москву ехаць, да самога Калініна. Ён жа павінен заступіцца! Нельга ж так! Не палюдску гэта! Не па-бальшавіцку! Гэта ж перагіб!

- Ану ціха, цётка! - ужо нядобра гыркнуў Касмачоў. - Таварыш Ганчарык, што стаіцё? Супакойце гражданку!

Вася павярнуўся да акна, і на ягоным твары адблісці такая пакута і такая разгубленасць, што Сцепаніда трохі абцішэла.

- К чорту ўсіх вас! Рабіце што хочаце! Але без мяне!..

Яна павярнулася і шыбанула ў дзвёры, размашиста бразнула імі знадворку. Дзвёры не зачыніліся, тады, падумаўшы, яна вярнулася і прыгыніла іх.

Яна бегла ўтаптанай дарогай у сваю Яхімоўшчыну, і слёзы цяклі па яе зяблых шчоках, а ўнутры ў яе ўсё галасіла, і яна не ведала, што рабіць. Яна толькі адчувала з незвычайнай выразнасцю, што зараз жа трэба нешта зрабіць, некуды бегчы, звяртацца да некага. Але куды бегчы і да каго звяртацца?

А можа, да Новіка? Усё ж свой, вясковы, і цяпер - вялікі начальнік. Ён жа тады вёў гаворку пра аднаго Гужа, іншых не памінаў. Ён павінен ведаць гэтых людзей - якія ж яны кулакі? Паскардзіцца, хай скасуе гэты загад на раскулачванне. Мала што напісала газета? Паглядзець, хто напісаў у газету - падшыванец гэты, няўклюда лягчоная, ні хлопец, ні дзеўка - паскуда адна! Дык яго слухацца?

Сцепаніда прыбегла на хутар, зазірнула ў хлеў, дзе звычайна корпаўся ля скаціны Пятрок, але Петрака цяпер не было і саней не было пры хляве - ці не паехаў па дровы? Даўно збіраўся і казаў: пакуль не адабралі каня, трэба навазіць дроў. Хай возіць. Яна забегла ў хату, у куфры пад прыскрынкам у яе была прыхавана завязаная ў насовачцы траячка - берагла на які пільны выпадак, але, мабыць, пільнейшага ўжо не будзе. Падумаўшы, ухватіла яшчэ кошычак, кінула туды свяжэйшую хусцінку, адrezала лусту хлеба. Не блізкі свет Полацак, калі дабярэшся да яго. Але з мястечка нехта паедзе. Забегчы да Лейбы, ён балагол, можа, адвязе. Не хопіць грошай, каб заплаціць, - папрасіць у доўг, пасля, можа, заплоціць яйкамі ці яшчэ чым. Лейба - чалавек добры, мог і пачакаць да вясны ці да лета. Не паднімаў вэрхал, як іншыя.

Было ўжо не рана, сонца асела ў хмару на захадзе, мароз апаў, уначы ці не паверне на адлігу. На голле ліп насела варання, нешта кешкаліся там, кръгчалі - мабыць, сапраўды будзе адліга ці вецер.

Сцепаніда спяшалася. Каб зберагчы час, збочыла з дарожкі на сцежку цераз малады сасоннік - гэтым зразала лішніх паўвярсты шляху. Сцежка была не дужа ўтаптаная - некалькі пар ног пратупалі ў снезе, але цяпер, пасля адлігі ў мароз, снег трymаў добра, толькі ў самым сасонніку быў рыхлаваты, і яна правалілася разы два. Стала горача, трохі распусціла каля шыі хустку і, то ўгінаючы галаву ад хвойнага сучча, то ўхінаючыся ўбок сама, прабіралася так у самым гушчары да гасцінца і думала: каб хоць застаць дома Лейбу, а то, можа, з'ехаў куды, тады трэба будзе ці начаваць, ці вяртацца на хутар.

Яна ўжо гатова была збегчы з прыгорачка на ўезджаны шлях гасцінца, як у прыдарожных сасонках наперадзе катось згледзела. Было, аднак, цемнавата, вечарэла; нехта, прыгнуўшыся, шаснуў ад яе ўбок, а другі, вялікі мужчына ў караткаватым паўкажуашку і чорнай калматай шапцы, ступіў ёй на сустрач.

- Куды, Сцепаніда? - неяк дужа спакойна гукнуў ён, і яна адразу пазнала малодшага Гужовага сына Зміцера. Гужоў тыдзень назад раскулачылі, забралі набытак, але пакуль што нікуды не вывезлі, казалі, чакаюць вагоны. Цяпер гэты з Гужоў заступіў ёй сцежку, і яна стала, не ведаючы, што адказаць яму.

- Куды разбеглася, пытаю?
- У мястэчка. А табе што?
- Чаго гэта ў мястэчка?
- Ну, дзела ёсць.
- Дзела напроціў ночы?
- Ну а што?
- А тое, што пойдзеш назад. Паняла?
- Гэта чаго? Што мне, у мястэчка нельга?

Гуж падышоў бліжэй, можа, думаў, што яна павернецца ад яго, саступіць са сцежкі, а яна не павярнулася і не саступіла. Яна гнеўна глядзела ў яго, мусіць, не надта цвярозы, малады яшчэ твар з белымі брывамі. Твар, які ні дзіўна, не выддаваў нічога: ні асаблівай злосці, ні строгасці, ні якой пагрозы, толькі вочы былі дужа пільныя і сцюдзённыя.

- Там што? - кіўнуў ён на кошык і, перш чым яна паспела адказаць, выхапіў кошык з рук. - Хустка, хлеб... А гэта? Грошы? Грошы спатрэбяцца...

Ён запіхаў у кішэнь чорных брыджаў яе насовачку з пакамечанай траячкай і раптам азвярэла вылайця:

- А цяпер бягом! На хутар бягом!!! Акцяўістка, ядрыт тваю такую!..

- Што ты робіш? Што робіш? Я закрычу, нахабнік ты! - раз'юшылася і Сцепаніда. Тады Гуж саўгануў чымсь пад палой кожушка і тыщнуў у грудзі ёй руляй. Так, гэта была кароценькая чарнаватая руля без мушкі, яна ўвапхнулася ў кожушок насупраць сэрца, вялікая Гужова рука туга ашчаперыла абрэзаную дзеравяшку ложа.

- Тваё шчасце, радня што! А то... Паняла?

Так, мабыць, яна паняла. Тым болей што ў хвойнічку непадалёк, трошкі шавелячыся і шавелячы галінкі, стайліася і яшчэ адна цымянная постаць - пільна сачыла за іхній сутычкай на сцежцы.

Сцепаніда павярнулася і пайшла сцежкай у глуб хвойніку да хутара, ні разу не азірнуўшыся і трошкі баючыся стрэлу ў спіну. Ведала, Зміцер быў здольны на ўсё. Бывала, падлеткам абтрасаў сады, глуміўся з меншых, пляжыў гародніну ў Выселках. Калі ў суседа Карнілы завёўся сабачка, які не даваў Гужу разбойніцаў панаучы, дык той злавіў яго, удушыў і павесіў у Карнілы на шуле. Гэты літасці не меў ад роду. Не тое што ягоны рутны, добры і гаспадарлівы старэйшы брат ці нават строгі, але спакойны, набожны бацька, які даводзіўся нейкай раднёй Петраку.

- І каб нікому не слова! Паняла? А то пеўніка пад стрэшку! Ты мяне знаеш! - данеслася ўжо здаля.

Зноў яна, нібы пабіты сабака, ішла ў свой хутар і душылася ад слёз адчаю, крыгуды і бяссілля. Нікуды не паткнуцца! Яе абраававаі, як якога дурня, за вярсту ад жытла, адабралі апошні рубель. І хто? Зноў жа свой чалавек, якога яна яшчэ смаркачом гразілася некалі абстрыкаць крапівой за тое, што крыгудзіў малых на выгане. Цяпер не абстрыкаеш, цяпер стрыкаешца ён, ды так, што абпякае душу. Не шкада ёй было тae траячкі, але во нахабна так пагразіўся, і яна мусіла слухацца, бо што яна зробіць? Калі ён пайшоў на такое, яму нядоўга і падпальшь сядзібу. Ці забіць дзе ў хвойніку.

Ну але тады што - трываць?

Трываць было не ў яе харектары, мусіць, яна ўсё ж на нешта наважыцца, нешта зробіць. Найперш яна раскажа Петраку, а заўтра збегае да Ганчарыка, у сельсавет. Усё ж ёсць Савецкая ўлада, знойдзецца нейкай управа на тых разбойнікаў у лесе.

Калі яна дабрыла да хутара, ужо сцямнелаіася, у намерзлым акенцы мірна блішчэў чырвоны аген’чык - дзеці сядзелі прыстале за

ўрокамі. Пяtronок паіў на падворку каня, мусіць, толькі што выпражанаага з саней, якія стаялі каля дрывотні з некалькімі тоўстымі сухадрэвінамі - ці не з Бараннята Логу. Цяпер будзе чым уволю напаліць печ, мабыць, хопіць да цёплаага. Але дровы, якія ў іншы час парадавалі б яе, цяпер ледзьве крануліся яе свядомасці - яна падалася да Петрака.

- Пётра! А Пётра!..

Мабыць, Пяtronок адразу адчуў нешта кепскае ў яе голасе - такім голасам яна звярталася да яго не часта. Ён кінуў на снег вядро і ўстрывожана ступіў ёй насустроч.

- Пётра, што ж гэта робіцца? - сказала яна і ўсхліпнула. Пяtronок разгублена стаяў насупраць.

- Хто табе? Што цябе?..

- Яны ж заб'юць нас. І хату спаляць... Яны ж азвярэлі! У мяне і кошычак адабралі...

Пяtronок неяк адразу абвянуў, засмуціўся, толькі ўздыхнуў, вымавіўшы:

- Дык і цябе, значыць...

- А што, і цябе?

- І мяне... У сасонніку, ага?

- У сасонніку.

Пяtronок азірнуўся, падышоў да дрывотні, паслухаў трохі, узіраючыся ў бок недалёкага рова.

- Слухай... Паслухай мяне. Нікому ні слова! І не патыкай носа! Сядзі дома. Бо... І мне гразіліся: за адно слова спаляць.

Сцепаніда апусцілася на шурпаты яловы камель на санях, у яе ўжо не было сілы стаяць. Значыць, і Пяtronок пабываў ужо ў іхніх руках, значыць, і ён ужо з імі пазнаўся і цяпер загадвае маўчаць. Інакш... Сапраўды, страшна падумаць, што будзе інакш. Дзе тады жыць? Куды ісці з дзецымі?

Пяtronок напаіў каня, завёў і паставіў у хлеў. Папоркаўся там нядоўга і зноў выйшаў на двор. Ужо было зусім цёмна, з-за рага істопкі дзымуў пруткі вецер, зорак у небе не было відаць ніводнай. Сцепаніда сядзела на бервяне, абнямоглая, заплаканая, і думала: што рабіць? Галоўнае, каб усё тое неяк не зачапіла дзяцей, не апаліла іх бязлітасным сваім крылем, абышло міма. Пасля, канешне, будзе ўсё, але як падрастуць, хай. А цяпер каб уберагчы як ад благога іхнюю дзецкасць, іх слабыя, недарослыя душы.

- Во, бабанька ты мая, дажыліся! - прыгэпаў да яе Пяtronок. - Хто калі думаў! Гэта ж і я: еду, толькі павярнуў з гасцінца - наўпрасткі хацеў, - выходзіць. Давай каня! Які табе конь, не бачыш - дровы.

Давай, і ўсё. І руляй пад нос. Узяў бы, але гужы ў мяне слабыя, ірваныя гужы, я і кажу... Паглядзеў, пусціў. Кажа: родзіч усё ж. Каб ты спругянеў, такі родзіч! Ну, але калі што - спаляць. Яны такія. Раз'яраныя. Ім што? Ім губляць нямашака чаго. Як ваўкі ў лесе.

- Браты там, ці што?

- А чорт іх ведае! Але не адзін. Я ж бачыў...

- Даўк што ж? Маўчаць?

- А што ж яшчэ? Жаліцца? Даўк пашкадуй дзяцей!

Сцепаніда маўчала. Дзяцей яна пашкадуе, канешне, але хто пашкадуе яе? З яе наглумлісія, цяпер яна будзе глуміцца сама з сябе, трываць, калі не трываецца, маўчаць, калі з нутра рвецца крык. Хіба гэта па-людску?

Усю тую доўгую ветраную ноч яна не заплюшчыла вока - ляжала, як дзеравянная, на палку пры печы, - думала. Думы былі бясконцыя, цяжкія, беспрасветныя, з безліччу пытанняў, на якія яна не знаходзіла адказаў. Нешта ў свеце заблыталася, перамышталася, зло з дабром ці адно зло з другім, яшчэ большым злом. Ці, можа, у ёй самой што змянілася - перайначылася, надламілася, спапялела, спрахнула? Яна шмат чаго не разумела, але добра адчувала адно: так не павінна быць, не па-чалавечы гэта, значыць, нешта трэба рабіць. Не ляжаць, не чакаць, не мірыцца - заўтра ж трэба бегчы ў Выселкі, у мястэчка, у акругу ў Полацак, дайсі да добрых людзей. Не магло ж таго быць, каб недзе там, наверсе, не было разумных людзей, якія зробяць як трэба, дамогуцца справядлівасці і адвядуць бяду. Гэтыя не маглі, ці не ўмелі, або не хацелі, ці не разумелі чагось, значыць, трэба вышэй. Перад яе вачмі ўсё стаяў Новік, як ён тады патрабаваў раскулачыць, але ж аднаго Гужова, пра іншых ён не казаў нічога. Яна не галасавала супраць Гужова і пасля дужа шкадавала старых Гужовых, але цяпер, пасля ўчараашняй сутычкі ў сасонніку з іхнім Зміцерам, жаласць да іх у яе прапала. Хай раскулачваюць, хай вывозяць з вёскі гэтага зверыядыдаўца, каб яго і духу тут не было. Без яго тут будзе спакойней.

Але ж за што іншых?

Пра іншых яна не магла думаць без болю ў душы, асабліва пра Анютку Ладзіміраву, старую Прахорыху ды і Карнілу. З Карнілам у яе здаўна былі асаблівия адносіны, якія колісці ледзьве не сталі агульным іх лёсам. Праўда, не сталі...

Яна тады была дзеўкай, рабіла ў старога Яхімоўскага, жыла ў Выселках, але на працу кожнага дня бегала ў Яхімоўшчыну; уставала раненіца, на зары, і цераз балышак шыбавала на хутар. Трэба было падаіць дзвюю кароў, выгнаць на пашу, нарыйтаваць корму свінням,

гусям, якіх тут быў немалы статак, што пасвіўся ля рова на ржышчы. Клопату было шмат на хутарской сядзібе, але нямоглы Яхімоўскі амаль што не ўлазіў у гаспадарчыя справы, вожкаў сабе ў запечку, і яна гаспадарыла, як знала. Апроч яе на хутары былі яшчэ парабкі, але тыя рабілі ў полі, да якога яна амаль не мела адносін. Ёй хапала адной сядзібы, хаты, жывёлы, якая не давала перадыхнуць ні зімой, ні ўлетку. Не мёд быў той хутар, але што яна магла без зямлі, без пасагу - бедная прыжывалка ў няласкавай, мала шчаслівай братавай сям'і?

Аднойчы яна трохі запазнілася ўстаць і таропка бегла па роснай сцяжыне ў бульбоўніку цераз гароды. Мінаючи сядзібу Карнілы, пачула ягоны голас з падворка, на якім гойсала наравістая Карнілава карова, не давалася з сабой зладзіць. З год перад тым Карніла аўдавеў, застаўся з двумя малымі, жаночую справу па гаспадарцы рабіў усю сам, не дужа ўмела, а часам няўклюдна, і бабы ў вёсцы смяяліся, як ён мые бялізу ці месіць хлеб; некаторыя па-добрачу спачувалі яму. Сцепаніда спынілася, ужо зразумеўши, што карова не даецца даіць, Карніла бегаў за ёй з даёнкай, падлашчваўся і гразіў, але нічога ў яго не выходзіла. Тады з пэўнай няўмкасцю яна ўвайшла ў вароты і палашчыла ўстрывожаную карову, тая адразу паспакайнела, Карніла вынес з сянец лусту хлеба, пасыпаную соллю, і Сцепаніда ўзялася даіць. Малака было не так многа, яна хутка выдаіла яго і, смеючыся, падала гаспадару даёнку. Але Карніла даёнку не ўзяў, а неяк пагрозліва насынуўся на яе - дужы малады мужык у расшпіленай на широкіх грудзях кашулі, прысадзісты і рукасты. Сцепаніда ажно спалохалася трохі, але тут жа згледзела, што ў ягоных пацямнелых вачах была такая бездапаможнасць, амаль разгубленасць, што яна адвяла яго рукі і засмиялася.

- Ты што, Карнілка! Апомніся...

Мабысь, гэта яго працверазіла, ён адышоўся ад жанчыны і адвярнуўся да тыну, пастаяў крыху, загароджваючы, аднак, праход у варотцы, і яна ўжо сумелася была: што рабіць? Зноў павярнуўшыся да яе, ён сказаў гэтак сумна:

- Вот каб мне за жонку цябе...

Яна зноў засмиялася.

- Дык шлі сватоў, чаго ж ты...

- А пойдзеш? - зноў настырчыў позірк Карніла.

- Падумаю. Можа, і пайду. Не знаю яшчэ...

Яна і сапраўды не знала, хоць нічога не мела супраць яго. Карніла быў мужык спраўны, але ж удавец з двумя малымі. А яна хадзіла ў дзеўках, з хлопцаў нікога на прыкмете не мела, нікто яшчэ да яе не сватаўся. Што было ёй рабіць? Месяцаў колькі яна чакала,

марыла рознае, уяўляла, аж зненавідзела сябе і Карнілу. Ды сватоў ён так і не прыслаў, на Мясаед прывёў з Кухналёу перастарку Вандзю, якая і загаспадарыла на Карнілавай сядзібে. Сцепаніда трохі паплакала ў падушку і супакоілася, хоць і не забылася на той летні ранак на ягоным падворку.

Можа, цяпер яму за тое пакаранне?

Але ж не, хіба за такое можна караць? А завошта тады караць Ладзіміра, старую Прахорыху? Дый Гужова таксама... Зрэшты, калі падумаць, дык, можа, усё і пачалося праз гэтага Гужа? Калі б ён тады не заўпарціўся і каго выклікаў, дык бы не прыязджаў Новік, не патрабаваў бы яго раскулачвання. І не раскулачылі б, калі б на галасаванні Ганчарык не падняў руку і тым не зрабіў большасць. А не раскулачылі б Гужа - не было б заметкі ў газеце, а тады ж што? Тады не чапалі б і гэтых?

Але тады праз каго ўсё гэта? Прэз Гужа? Новіка? Ці Васілёву няўстойку? Дык няўжо ж ад адной толькі ягонаі руکі так шмат залежала ў Выселках? Але во, мусіць, залежала. Проста страшна падумаць, як шмат, бывае, залежыць у жыцці ад аднаго толькі слова, рукі, нават нейчага позірку. Асабліва ў гэткі час! Якім трэба быць памяркоўным, ашчадным, справядлівым і добрым. Бо тваё зло супраць некага можа абрывацца з яшчэ большаю сляй назад, на цябе самога, тады ой як стане балюча. А перад тым, як ты валіў яго на суседа, ці балела табе? Часам бывае радасна, што цябе абышло, абмінула, усім цяжарам зваліўшыся на іншага. А як абрушыцца на цябе самога?

Ранкам яна ўстала разбітая, ушчэнт растузаная сваімі думкамі - трэба было збіраць у школу малых, а то б не ўставала. Хай бы Пятрок карміў парсюка, авечак, добра, карова яшчэ не цялілася, даць не трэба было. Прэз газнічцы наабірала чыгунок бульбы, запаліла ў печы. Дзеци яшчэ спалі: салодка пасапіваў уранні Федзька, Фенечка таксама сцішылася, а то ўсю ноч неспакойна варочалася на ложку. Пятрок выйшаў на двор і, мусіць, забавіўся ля скаціны. Цяпер, як заўважыла яна, ён даўжэй, чым калі раней, бавіў час ля каня, ведаў: хутка прыйдзеца ім разлучыцца. Шкада было спрайнага маладога коніка, якога год назад нажылі і цяпер аддаваць... Яна разумела Петрака. Тым часам пачало днечы, засінеўся золак у вокнах, у хаце было відна ад агню з печы, і яна ўжо хацела была дзымухнуць на газнічку, як у акно пастукалі. Спярша яна падумала, што гэта Пятрок, але не - стук быў нейкі надта даўгі і рэзкі, спалоханы, ці што, Сцепаніда падумала: калі што, там жа недзе ў хляве гаспадар. Але яна падышла да акна і

не адразу разгледзела за намёрзлай і падталай шыбкай жаночую постаць ля прызыбы.

- Цётачка... - глухавата данеслася з-за акна як не з гэтага свету, і яна пазнала Анютку. Сцепаніда таропка расчыніла дзверы з сянец, Анютка ўбегла ў хату і адразу ўпала на лаву, заходзячыся ў ёкаце. Яе чорны сачок быў расшпілены, хустка з'ехала на патыліцу, светлая расплесценая каса рассыпалася па плячах.

- Ой, цётачка, ой, бядা ж у нас...

Яна ўжо здагадалася. Учора ў сельсавеце стала зразумела, якая бяда насоўвалася на Ладзіміра, Анютку і яе дарослыя братоў, і цяпер хацела неяк суцешыць дзяячыну. Але тая раптам устала з лавы, абарвала плач і, аціраючы слёзы з твару, загаманіла:

- Ой, цётачка, ноччу ж Анціпа з Андрэем забралі - прыехала міліцыя і забралі, усё ператрэслі, шукалі яшчэ Гужовага Зміцера, але ж Зміцер хітрэйшы, Зміцер уцёк, а нашых пабралі, павялі некуды...

- Так, так, так, - машынальна казала Сцепаніда, ужо здагадваючыся аб іншым. - Яны з Гужом былі?

- Ой, цётачка, хіба ж я ведаю, але гэтыя дні недзе прападалі. Зміцер як прыйшоў за імі - і прапалі, дзве ночы не былі дома. А сёння ж... Ці вы мо чулі, што ўначы сталася на бальшаку? Ой, гэта ж бяда сталася. Кажуць, нехта пераняў Касмачова, ну і таго з Полацка, і стралялі. Во там, у сасоннічку. Кажуць, Касмачова парапілі, добра, што конь вынес. Конь як паддаў і вынес аж у мястэчка. Ну, міліцию паднялі, ай, што рабілася! Ноччу... Наехалі якраз, як браты вярнуліся. Толькі кажухі пасцягвалі - стук-стук, пытаюцца: дзе былі? Тыя: дома. Тады да мяне... А я што скажу, я ж нічога не ведаю...

Ашаломленая тым, што чула, Сцепаніда апусцілася на ўслон, адчуваючы, як усё перамяшалася ў яе пачуццях і ў яе галаве таксама. Патроху яна пачала разумець, што сталася - сталася страшнае. Адчула яшчэ невыразную сувязь таго страшнага здарэння з тым, што рабілася днімі і учора, са сваёй сустрэчай у сасонніку. Яна маўчала, пазіраючы на Анюту, якая ўзялася папраўляць хустку. Сэнс незвычайных падзеяў марудна даходзіў да яе свядомасці. У запеччы паўставалі малыя. Федзька, надзеўшы порткі, страхавіта высунуўся з-за радзюжкі і стаяў так са сплохам на сонным твары.

- Ай-ай! Што ж гэта робіцца?! - прамовіла яна разгублена.

Анютка, трохі суняўшы ўзрушенасць, гаварыла, ламаючы на грудзях рукі:

- Я ж не ведаю цяпер, што рабіць! Бацька заплакаў: кажа, навошта вы так на старасць маю? А як павялі Анціпа з Андрэем, дык

і саўсім біцца стаў аб зямлю, мне страшна стала, ну, я і пабегла сюды. Што ж цяпер рабіць, цётачка?

Што ж было рабіць? Каб яна ведала, што трэба было рабіць. Але, мусіць, цяпер ужо нічога не зробіш. Цяпер позна! Пасля такога ўжо зусім позна, ужо цяпер не паткнешся нікуды. Цяпер ёй стала зусім зразумела, што там рабілася, у сасоннічку, як яна бегла ў мястэчка, чаго яны спынілі яе: ім не траячка яе спатрэбілася - яны чакалі. А яна перашкодзіла. Але ж нада на такое наважыцца, дайсці да такога. А цяпер... Што цяпер будзе?

16...

Праз дзень раскулачвалі Багацьку Ладзіміра.

Ранічкай у Яхімоўшчыну прыбег Патап Каландрёнак, якога цяпер Сцепаніда не хацела пушчаць у хату, і ён быццам адчуваў гэта - пастукаў у акно і празвягаяў Лявонаў загад прыйсці на раскулачванне. Яна сказала яму і сабе - скучля! І не пайшла. Няхай раскулачваюць без яе, яна не галасавала за тое раскулачванне. Але потым затрымвалася, болей за Анютку, - як яна там? Гэта ж так яе павязуць, і яна ніколі ўжо не пабачыць дзяўчыну. Аж расхваляваўшыся ад тae думкі, Сцепаніда як была, у няновай спадніцы і атопках, пабегла ў Выселкі.

Трохі наводышыбе ад вуліцы, на Ладзіміравым падворку, ужо тоўпіліся людзі, пахмурна стаялі запрэжаныя ў сані коні. З хаты выносілі майно: каумкі, кажухі, падушки, мяхі, - усё неяк таропка, без ладу кідалі ў сані. Трошкі ў баку, ля плота, знерухомела купка вясковага люду, болей жанок з дзецьмі, мужчын было мала, і сярод іх на падворку вылучалася высокая постаць Лявона ў залапленым кажусе, з чорнай паскай наўкось па шчацэ, цераз лоб. Выгляд у старшыні быў змрочны і злы, - нібыта раскулачвалі яго, а не Ладзіміра. Непадалёк на снезе стаяў незнаёмы Сцепанідзе прысадзісты мужчына ў чорнай бліскучай скуранцы, які таксама назіраў за гэтай выпраўкай у нікому не вядомы, далёкі, жалобны шлях. Дзвёры ў сені былі расчынены, адтуль выскачыў спатнелы, чорны, цыганскага выгляду Антось Недасека, пра штось запытаў у Лявона. Следам паказаўся Васіль Ганчарык, - няспрыгні, задам ступаючы з ганка; валок цяжкаваты зялёны куфэрак, які з другога боку трymаў сам Ладзімір. Згледзеўшы той куфэрак, Сцепаніда міжволі ахнула: то ж быў Анюцін пасаг, з якім дзяўчо нядайна яшчэ збіралася замуж - неяк зімой паказвала Сцепанідзе, што там было нарыхтавана. Цяпер гэты рыштунак сам Ганчарык выпраўляў немаведама куды - на Салаўкі, у Сібір - хто ведае? Сцепаніда

глыкнула даўкі ком у горле, з усяе моцы памкнулася стрымаць слёзы. Зрэшты, тое было нялёгка, некаторыя бабы ўжо плакалі, - цімана хліпаючы насамі, выціраючы рукавамі вочы, а малая Барысава Маня ўсё тузала маці за палу кажушка і пытала:

- Мама, а куды гэта яны? І я хачу ў сані...

Лізавета крыкнула на дачку раз і другі, ды малая не сціхала, і тады старая Малання, што стаяла побач з кіём у руках, мовіла з нейкім благім намёкам:

- Чакай, дачушка. Вырасцеши - паедзеши яшчэ...

Васіль з Ладзімірам уладковалі куфэрак на сані, Ладзімір пачаў прывязваць яго даўгой вяроўчынай, а Ганчарык выпрастайся, і Сцепаніда не пазнала ягоны твар - такі спакутаваны выраз ляжаў на ім, - зусім не падобны на яго, ранейшага.

- Праслядзіце за цем, как укладываюцца, - падкрэсліваючы інтанацыяй кожнае слова, загадаў яму незнаёмы ў скуранцы, - мабыць, упаўнаважаны з раёна. - Пад вашу лічную ответсценнасць.

Ён стаяў на двары асобна ад іншых, засунуўшы руکі ў кішані скуранкі, і Вася моўчкі кіёнуў, пайшоў у хату Ладзіміра.

«Гэта ж трэба! - разгублена думала Сцепаніда. - Сам нявесту сваю... Хаця, мабыць, ужо не нявеста...»

Яна хацела пабачыць Анютку, баялася гэтай сустрэчы і не магла абысціся без яе, бо ведала, што ім больш не пабачыцца. Але Анюта ўсё не выходзіла з хаты, мабыць, нешта яшчэ збірала, і Сцепаніда наважылася - рушыла цераз двор у сені. Толькі яна ступіла на ганак, як той, у скуранцы, вызверыўся:

- Эй, куда? Нельзя!

- Чаго?

- Нельзя, сказаў!

«Пайшоў ты на сухі лес!» - адказала яна ў думках, і, пыхнуўшы нутраной злосцю, ражуча ступіла ў сені.

- Ганчарык, возвраці па старонкі! - данеслася ззаду.

Ганчарык у хаце, аднак, не адазваўся, хаця дзвёры былі ўсюды расчынены насцеж, і ў іх стала відаць абадраная, нібы абрааваная Ладзімірава хата: голыя сцены, засмечаная і заследжаная падлога, бязладна рассунутыя лаўкі. Пасярод пустой горніцы на голым улоне, патупіўшыся, плакала Анютка, і Ганчарык, нерашуча кранаючы яе за плячо, прасіў асіплым, чужкым голасам:

- Ну, ціха... Ну, ціха... Ну, што ж цяпер...

Сцепаніда апанурана пераступіла парог, раптам адчуўшы, як штосьці ў ёй нібы абарвалася, і новая непадуладная ёй сіла ахапіла яе разварушаныя за тыя дні пачуцці.

- Анютка!

Анютка падхапілася на ўслоне, а Сцепаніда ўпала побач, абняла дзяўчыну і захлынулася ў кароткім, бы енк, плачы, калі, здавалася, не стрывае, разарвеца сэрца. З даверлівай пакораю дзяўчына прыпала да яе ўсім сваім трапяткім целам, нібы да маці, якую некалі страціла ў дзяцінстве. Абдымоучы яе за плечы, Сцепаніда гладзіла яе вузкую, у плошавай жакетцы спіну, сама абліваючыся слязымі, праз іх нічога не бачачы навакол. Аднекуль здаля да яе слыху далящеў вокрык упаўнаважанага:

- Таварыш міліцыйнер!..

Яна не адразу зразумела, што гэта звярталіся да Ганчарыка, які з вінаватай разгубленасцю на зблелым твары крануў яе за плячо.

Так яна і ведала: тут нельга плакаць, абдымоучца з дачкой раскулачанага, якая цяпер з сяброўкі, суседкі нібы ператварылася ў заразна-хворую - у класавага ворага. Мабыць, трэба было ёй штосыці сказаць, але Сцепанідзіна сэрца поўнілася невыказным плачам, маўклівай скрухай па недарэчным лёссе гэтай няшчаснай дзяўчыны.

- Цётика Сцепаніда! - настойліва паўтарыў побач Ганчарык.

У хату ўвайшоў Ладзімір, здзей юшапку. Не звяртаючы ўвагі на яе, таксама як і на міліцыйнера і бышцам на дачку таксама, прайшоў у кут з адсунутым сталом і лаўкай, зняў са сцяны крайні абраз, астатнія, мабыць, назаўжды пакідаючы ў гэтай выстуджанай пустой хаце. Гэта быў абраз святога Мікалая-цудатворцы, - стары, з аблезлай пазалотай, на счарнелай дошцы. Прыцяўшы абраз да грудзей, Ладзімір укленчыў з ім на падлозе.

- Мір дому... Зямлі...

Анютка адарвалася ад Сцепаніды, ускочыла. Сцепаніда таропка выцірала ражком хусцінкі мокры ад слёз твар. Развітанне канчалася, трэба было ісці. Але толькі яна скіравала ў дзвёры, як ззаду раздаўся здзічэлы крык Анюткі:

- За што? Вася, цётачка, за што ж гэта?!

Сцепаніда, аднак, не спынілася, падумала толькі, што на сёння, мабыць, ёй хопіць, і выйшла з сяней. У двары чакалі ад'езду нагружаныя майном сані, трохі ўбаку тоўпіліся людзі. Не зірнуўшы ні на кога, яна пратупала каля іх да варотцаў і слепа пабрыла вяскоўную вуліцай, не ведаючы куды і па што....

Ужо далёка адышоўшыся ад Ладзіміравага падворка, заўважыла, што ідзе не ў Яхімоўшчыну - у другі канец вёскі, але павяртаць не стала. Якраз наперадзе згледзела дужа знаёму мяsciну, дзе некалі была іхня хата і цяпер стылі на ветры бярозы ля вуліцы ды на мяжы сядзібы распусціў тонкае вецице вішаннік. Хаты не

было, хата згніла, і яе разабралі на дровы, а гарод перайшоў суседу Багацьку Дзям'яну, які дбайна абгарадзіў яго добрым бярозавым плотам. Сцепаніда, аднак, не спынілася каля былога жытла і немаведама куды тупала ўздоўж вуліцы - міма знаёмых спрадвеку хацін, сцен, вулічных дрэў, платоў, абышла таўшчэзны, што вылез ажно на вуліцу, камель Маланнінага клёна. Спусцілася з пагорка і ішла далей, аж покуль не ўбачыла новы штыкетнік каля Аўсюковай хаты, дзе цяпер была школа і куды яна з восені спраўна тро разы ў тыдзень бегала на лікбез; цяпер там сядзелі за партамі яе Федзька і Феня і яшчэ тро разесяткі рабят, пасаджаных за чатыры рады парт - па радзе на клас. Сцепаніда прыпынілася каля штыкетніка, абаперлася на яго грудзямі і думала. Дзеци хай вучацца, можа, іх напаткае лепшая доля, чымсі іхніх бацькоў, можа, навука дасць хлеба і выведзе ў жыццё. А яна ўсё, яна болей на лікбез не пойдзе. Пасля ад'езду Анюткі яна ўжо не магла сядзець за той партай без яе, не магла пераступіць той парог школы, дзе ўжо ніколі не будзе яе. Гэта ж Анютка ўтварыла яе пайсці на лікбез, казала, сорамна быць непісьменным, калі ўсе ў краіне вучацца, малыя і старыя. Сама яна так старалася, так шчыравала з навукай, і цяпер Сцепанідзе стала зразумела, чаму - Ганчарык жа быў грамацей, перад службай скончыў чатыры класы ў мястэчку. Як жа было ёй адстаць ад яго? Маладзейшай, падлеткам, не было як вучыцца, у шаснаццаць год стала за гаспадыню ў хаце, як памерла ад сухотаў маці, бацька не ажаніўся болей, а блізняты-братья Анціп з Андрэем нешта бавілі час, прыглядаліся ды вагаліся. Цяпер ужо не пажэніцца.

Калі ў школе раптам выбухнуў радасны дзіцячы розгалас, яна зразумела, што дастаялася да перапынку, і адарвалася ад штыкетніку. Трохі яна паспакайнела, сабралася з думкамі, але, мусіць, далей тут стаяць было нягожа, і яна паволі паплялася па вуліцы назад, захацела пабачыць Лявона - здавалася, Лявон ведае нешта такое, чаго не ведае яна, нешта скажа, можа, сущэшніць. У сельсавецкай палавіне было, аднак, пуста і стаяў слупам пыл - гэта Патап Каландзёнак шкрэбаў па затаптанай, невядома калі мытай падлозе тонкім гальнём, і яна стала ў парозе.

- Лявон хіба не прыходзіў?

- Не, не прыходзіў.

Абыякавы да яе, Каландзёнак усё драў гальнём падлогу, горнучы ў парог смецце і пясок, і яна ўбачыла на ягоных заўжды ссінелых босых нагах неблагія яшчэ, хоць і паношаныя боты. Але гэтая боты былі не Лявонавы.

- Што, боты зарабіў? - спытала яна з тайным здзекам у тоне.

- Рэквізаваныя, - буркнуў Патап, ваўкавата зіркнуўшы на яе праз узняты з падлогі пыл.

- Старайся, паршывец! - сказала яна і выйшла на вуліцу.

Яна ішла ўздоўж плота і думала, што во, жыве ж чалавек - яшчэ малады, а ўжо граматны, нават праз меру, скончыў трэці чатыры класы і ўсё рабіў быццам бы правільна, а нічога, апрач крыйды і нянавісці, да сябе не выклікаў у вяскоўцаў. Напісаў у газету, і ўсё тое само па сабе было таксама правільна, а чым яно абярнулася для людзей?

Яна не мела яшчэ слоў у галаве, каб сказаць яму ўсё, што адчувала, але было пэўна, што адчувала адну толькі брыду да гэтага маўклівага пераростка, які сваёю ўвішнасцю нарабіў такога, што хіба сам не разумее чаго. Гэты не Зміцер. На Зміцера зірнеш, і адразу відаць, што ён табе можа зараз зрабіць, а што заўтра зробіць гэты маўчун, таго не ўзнаеш. Цяпер ёй успомнілася, што дзеци ў вёсцы ніколі не гулялі з ім у свае дзіцячыя гульні, і хоць быў ён нязлы і нікога не крыйдзіў, яны абміналі яго стараной. Заўжды ён быў сам па сабе, адзін - ці ў вёсцы, ці па дарозе ў школу, ці ля статка ў полі. Падросшы, пачаў гарнуцца да тлумных клопатаў і спраў дарослых, бывала, не пратускаў ні аднаго сходу, з ранку да позняй ночы тырчэў у сельсавеце, слухаў, маўчаў. Што думаў толькі? Мабыць, і надумаў. «Каб ты спруцянеў, нячысцік», - са злосцю падумала Сцепаніда.

Яна ўжо мінала апошнія хаты Выселак, ужо відаць стаў сіратліва апусцелы Ладзіміраў падворак з расчыненымі насцеж веснічкамі, як недзє за Ганчарыкавай хатай, здалося, да неба ўзвіўся вар'яцкі жаночы крык. Яна аж скаланулася ад гэтага крыку і спынілася пасярод вуліцы. Якраз у той момент з-за рога хаты выбегла расхрыстаная Ўльяна, Васілёва маці, яна здзічэла крыгчала адно толькі: «Людцы! Людцы!» - і роспачна біла кулакамі ў свае пляскатыя грудзі. Убачыўшы Сцепаніду, кінулася да яе, усё лямантуочы і крыгчучы нешта, чаго Сцепаніда зразумець не магла, хоць і ведала пэўна, што сталася нешта страшнае. Прэз плач і лямант Ульяна паказвала на хату, у голыя вокны з тоўста намёрзлым лёдам на шыбах. Прэ нешта здагадаўшыся, Сцепаніда подбегам кінулася туды і ўжо на падворку пачула гэткі ж жудасны крык з хаты - гэта заходзіўся плачам Янчка, трохгадовы Васілёў брацік. Прэ расчыненая дзвёры Сцепаніда ўскочыла ў сенцы, адкінула напаўрасчыненая дзвёры ў хату, думаючы, што трэба ратаваць з нейкай бяды Янку, але ў цемнаватай знадворку хаціне яна не магла даўмечцца, дзе ён крыгчыць.

Затое яна згледзела іншае і на момант аслупянела на сярэдзіне падлогі, працятая жахам.

Ля акна за канцом пустога стала аблёгся грудзьмі на сталешніцу Вася Ганчарык - як быў у сваёй чырвонаармейскай форме: шынялі, рамянях, толькі без шлема. Светлавалосая галава яго ўткнулася лбом у стол, рука выпрасталася наўкось па стале, звесіўшы на ўслон разнятая пальцы. У затхлым паветры хачіны яшчэ чуваць быў трывожны пах стрэлу.

У куце ля печы немым крыкам заходзіўся малы Янка.

17...

І вось гэтаю ноччу звёўся нешматлікі гаротны род высялкоўскіх Ганчарыкаў.

Невялічкае, танклявае цела падлетка ў загорнутай на грудзях кашульцы ляжала пад тынам ля лаўкі. Пятрок быў ашаломлены гэтым забойствам і не мог даўмецца, як яно здарылася - як той нямко апынуўся тут унаучы? Што яму было тут патрэбна? Пятрок быў так уражаны і напалоханы за ноч, што нібыта страціў мову і нават перастаў бедаваць - яго апанаваў жах. Зрэшты, як і Сцепаніду таксама, якая ў маўклівым здрэнценні сядзела на сваім тапчане і не паварушылася нават.

Немцы даўно ўтаманіліся і, мусіць, спалі ў сваёй палатцы, не спаў толькі іх вартавы, які то стаяў пад страхой ля прыступкаў, то памалу тупаў сюды-туды па падворку. Калі трохі зашарэлася свято ў акенцы, як заўжды, бразнуў посуд ля кухні - то браўся за сваю справу Карла. Пятрок адзначыў пры себе гэтыя гукі і схамянуўся з паўсоннага забыцця - трэба было рыхтавацца да новай бяды і новых турбот, бо што ж яшчэ мог прынесці з сабою новы дзень? Але толькі ён апусціў ногі з дзежак, шукаючы імі скарэлья свае апоркі, як учуў далёкі перарывіста-траскотны гук ад гасцінца - так некалі траскатали матацыклы, якія, аднак, даўно там не ездзілі. «Значыць, ужо мост гатовы, калі па гасцінцы гойсаюць матацыклы, - паныла падумаў Пятрок, - мусіць, так». Густы трэскат тым часам глух, але затым рабіўся гучнейшы, і вось матацыкл завуркатаў зусім блізка, пасля яшчэ бліжэй (мабыць, ужо ўяджаў на падворак) і раптам сціх. Пачулася нейкая нядоўгая гамана з Карлам, пасля з вартавым ля ганка. Пятрок, зацияўшы дыханне, слухаў. Матацыкла тут раней не было відаць, мабыць, гэты прыехаў аднекуль здалёку, з нейкім, відаць, загадам, - можа, што зменіцца на сядзібе? І праўда, падобна было на тое, што прыехаў пасыльны: найперш пачуўся ціхен'кі далікатны стук у дзвёры, дзе спаў афіцэр, спакваля дзвёры, чуваць

было, адчыніліся і зачыніліся зноў, ціхай размовы адтуль у істопцы амаль не было чуваць. Затое, калі адтуль хтосьці выйшаў, вартавы на падворку раўнью нейкую каманду, і ля палаткі адразу ўсчаўся вэрхал - затупалі, загаманілі, забегалі па падворку. Але, здаецца, без трывогі ці спалоху - проста паднімаліся па нейкай патрэбе, можа, раней часу, ці што.

Пятрок прыліп да акенца - дужа цікава было ўведаць, што там яшчэ адбываецца. Сцепаніда ж, з выгледу абыякавая да ўсяго, сядзела на сеннічку, падпёршы плячмі бёрны сцяны. Вочы яе былі прыплюшчаны, але па тым, як яна час ад часу расплюшчвала іх, Пятрок здагадваўся, што яна не спала - як і ён, яна пільна ўслухоўвалася ў тое, што рабілася на падворку.

На гэты раз толькі два ці трох немцы таропка памыліся з кацялкоў ля калодзежа, іншыя выходзілі з палаткі ўжо ў шынялях і нават з віントоўкамі ў руках, некаторыя з ранцамі, сумкамі і нетаропка, бы чакаючы чаго, спыняліся на падворку, гаманілі і закурвалі. Падобна было, што ні на работу, ні снедаць яны не збираліся, і гэта навяло Петрака на думку, ад якой ён ажно скалануўся ў радасці.

- Баба, а баба, чуеш? Яны ж выязджаюць!

- Жджы, выедуць табе.

- Яй-богу, выязджаюць. Глядзі, майно з палаткі выносяць. Вунь да машыны...

То была праўда, яны вываливалі нейкія скрынкі, клумкі з палаткі і кідалі іх цераз задні борт у машыну. Яшчэ праз хвіліну два салдаты вырвалі некалькі калкоў з зямлі, і туті горб палаткі абвяў, зморшчыўся і апаў долу.

- Ага - вымятаюцца-такі! Ай, дзякаваць Богу! - апанавала нечаканая радасць Петрака, і Сцепаніда, прыўстаўшы, зірнула ў акенца. Але, мусіць, найперш згледзела яна не тое, што ўзрадавала Петрака.

- Ляжыць... Хоць бы прыкрылі чым. Як скаціну якую. Звяры!

Ведама, гэта яна пра Янку. Але Пятрок нават баяўся пазіраць туды, пад паркан, дзе бляеўся апалы жывот падлетка, да якога цяпер, здаецца, ні ў каго з іх не было ніякае справы. Забілі і кінулі. Але за што? Вядома, нямко, няцяжка забіць: глухі, вокрыку вартавога не чуе, сам сказаць нічога не можа. Але за што забіваць? Што ён зрабіў ім благога?

Ён думаў, што немцы забяруць хлопца з сабой - калі ж забілі, дык, мусіць, мелі ў тым нейкую мэту, не дзеля гульні ж тое. Аднак немцы ладковалі сваё вараход'е, да забітага нікто з іх і не падыходзіў нават. Адзін толькі пажылы таўставаты немец у шынялі, з ранцам за

плячымі і вінтоўкай на рамяні адышоўся крыху ад кухні і здалёку так угледзеўся - сумна ўгледзеўся - і, здалося Петраку, уздыхнуўшы, пайшоў да машыны пад ліпі. Карла, не зважаючи на зборы, рабіў сваю паўсядзённую справу: шураваў у топцы, падкладваў туды дровы, у катле нешта закіпала, і сырая пара густа шыбавала адтуль цераз тын па ветры. За гэтай парай Пятрок не адразу згледзеў фурманку, якая ціха неяк пад'ехала да варотцаў і стала ля машыны. З фурманкі саскочыла знаёмая даўгалаігая постаць Гужа ў рудой скуранцы, з караткаватаю вінтоўкай у руках.

Якраз у той час з сенцаў выйшаў афіцэр у сваім чорным цыратавым плашчы, спыніўся каля прыступкаў, азіраючи падворак, і Гуж умомант паддящеў да яго, няўклодна выцягнуўся, як па камандзе «смірна». «От зараз дасцы!» - зласліва падумаў Пятрок, успомніўшы яго ўчараашню сутычку з фельдфебелем, але, падобна было, сёння штосьці змянілася ў іх узаемаадносінах. Афіцэр круціў сюды-туды галавой, з аkenца Петраку не было відаць ягоных вачэй, заслоненых шырокім казырком-капытам, але выраз ягонага твару, здаецца, быў дабрадушна-спакойны. Гуж нешта тлумачыў, а той, скуча якаючы, слухаў, а пасля падышоў бліжэй і падняў руку. Пятрок зноў адчуў кароценъку радасць: «Урэжа!» Ды не, не ўрэзаў - некалькі разоў з добрасцю паляпаў па плячы паліца - гут, гут! Акурат як і ўчора яго за дбайна абсталіваны афіцэрскі клазет, які, відаць па ўсім, болей ім не спатрэбіцца. «Значыцца, чымсь дагадзіў паліцай, чымсь выслужыўся», - падумаў Пятрок, і ягоны ўзнёслы настрой пачаў хутка змрачнечы - прыезд Гужа не абяцаў добра. Асабліва яшчэ калі яго пахваліў афіцэр. Чакай цяпер новага ліха!

Немцы тым часам рухава выбіраліся, ужо ўсё пагрузілі ў машыну, павыносілі з хаты белыя складныя ложкі і пачалі чапляць за круг машыны грувасткую Карлаву кухню на гумовых колах. Чалавек пяць іх, тужачыся, кацілі яе да варотцаў, разварочвалі, а з топкі съпаўся жар, і скроў патыхала дымам, вецер круціў на падворку космы стылае пары. Гуж памагаў там, а Пятрок стаяў ля акна і думаў: «Ірві кішкі, каці, а я не пайду, і не выйду, калі не выганяць, вочы б мае не бачылі вас, злыдняў. Пастраллялі курэй, забілі карову, застрэлі хлопчыка - за што? Хіба гэта па-людску? Калі не людзей, дык пабаяліся б Бога, Бог жа ўсё бачыць. Мусіць, ён ім яшчэ спомніць іхня зладзействы на чужой зямлі».

Урэшце ўсё было скончана, усе там пазалазілі пад брызент на машыну, фельдфебель трушком апошні раз абабег падворак і таксама палез у кабіну. Пра гаспадароў, дзякаваць Богу, яны не ўспомнілі, не развіталіся, значыць, не мелі патрэбы. Гаспадары тым болей. Цяжка

валюхаючы па калдобінах, вялізная машына, з кухнай, пасунулася да гасцінца. Пятрок ужо хацеў быў перахрысціцца з палёгкай, як у той час у варотцы з-пад ліпі з гарода, нязручна выварочваючы перадок, увалхнуўся рыжы конік з фурманкай, у якой тузаў лейшамі паліцай Каландзёнак. Гуж, адразу набыўшы звераватую ращучасць у руках, ужо па-гаспадарску паказваў, куды трэба заехаць і дзе стаць на падворку. Пятрок ад прыкрасці злосна харкнуў у кут.

- Маць тваю... Не паспелі адны, ужо другія...

Але тут ужо рабіць не было чаго, Пятрок адчуваў: ужо тут не адседзішся ў істопцы - трэба выходзіць на падворак.

- Ну?! - упёр вочы Гуж недзе ля яго ног, як толькі Пятрок ступіў цераз парог. - З бандытамі знююхаўся?

- Я? - няўцягна прамовіў Пятрок.

- Ты. А то чаму ж нямецкая каманда цэлую нач аблаву рабіла?

- Аблаву? А мне адкуль ведаць? Я ў істопцы сядзеў. Яны ж во бачылі.

- Бачылі? - падняў позірк Гуж і торкнуў пальцам пад тын. - А во гэты? Як тут апынуўся?

- Хіба я знаю?

- Не знаеш? - Гуж пераступіў з нагі на нагу, перахапіў у другую руку віントоўку. - Ану кліч бабу!

- Сцепаніда! - паклікаў Пятрок і саступіў убок з камянёў.

Сцепаніда неўзабаве выйшла, тужэй зацягнула хустку пад барадой і спынілася ў дзвярах, зябка хутаючыся ў ватоўку.

- З гэтым во кароў пасціла? - кіўнуў Гуж у бок тыну.

- Ну пасціла, - ціха сказала Сцепаніда, засоўваючы руکі ў рукавы ватоўкі.

- Хто яшчэ прыходзіў? Ну, да яго на пашу?

- А нікто не прыходзіў, - сцішана адказвала Сцепаніда.

- Чаму ж тады гэты нямко пад кулю падлез?

- А я знаю, чаму?

- Ён не знае, гэта не знае! - узарваўся Гуж і спрытна перахапіў з рукі ў руку віントоўку, пагрозна патрос ёю ў паветры. - Вы мне дурніяў не корчыце. Я знаю. Наскrozь бачу абаіх. Асабліва цябе, акцяўістка. Ужо тая вітовачка тваіх рук не мінула, - працінаючы Сцепаніду злым позіркам, гырчэў Гуж.

Сцепаніда, затайшы дыханне, засяродждана пазірала кудысь пад ліпі.

- Сказаць усё можна, - уставіў сваё Пятрок. - Але грэх, не знаючы, на каго валіць. Мы тут во ў істопцы сядзелі. Шчытай, пад арыштам. Калі б што...

Фурманка стаяла ў двары, конік, панура апусціўшы галаву, мусіць, спаў, ля воза моўчкі стаяў туга перацягнуты дзягай па шынялі Каландзёнак. Закаціўшы вочы, здавалася, ён цалкам паглыбіўся ў сябе, але варта было Гужу павярнуцца да воза, як паліцай зноў стаў поўны ўвагі.

- Ладна, - сказаў Гуж. - Пасля. Цяпер няма як. Давай таго пацана ў воз, - спакайней сказаў ён Петраку і скіраваў да паркана. Каландзёнак кінуў лейцы на ахапак сена ў возе.

Зацяўшы страх у душы, Пятрок нерашуча падышоў да распластанага цела падлетка ў скарэлай цёмнай кашульцы, галава яго была закінута патыліцай у траву, і на скроні ля вуха прысох камяк гразі ці, можа, крыві; крывавыя пісягі на голым, выштацканым жывице таксама падсохлі ўжо. Падышоўшы, Пятрок аслупянеў, не ведаючы, як узыцца за хлопчыка, тады Каландзёнак ухапіў забітага за голыя парэпаныя лыткі ў караткаватых лапленых штанах і, нібы якую лясіну, безуважна павалок да фурманкі, разграбаючы ім смецце ў доле. Яначкавы руکі нязручна растапырыліся, галава на танклявай шыі трохі заварушылася, як у жывога.

«Божа, Божа! - жахнуўся Пятрок, млосна ідучы следам. - Што дзеецца!..»

- Бяры, што стаў! - гыркнуў здаля Гуж, калі яны спыніліся ля фурманкі. Сам, аднак, не падступіўся да хлопца - круціў з самасаду цыгарку.

Удвух з Каландзёнкам яны паднялі трохі цяжкаватае, ужо апруцянелае Янкава цела, паклалі яго ў фурманку.

Каландзёнак трохі захінуў яго сенам, болей дзеля прыліку, усё роўна было відаць, хто ў возе. Пятрок думаў, што цяпер яны паедуть, і ўжо адышоўся трохі ўбок, каб не замінаць фурманцы, як Гуж выпаліў:

- Ты тожа з намі!

- Куды?

- На работу. А што ж! Пазагаралі, як на курорце, цяпер на работу! Мост дарабляць. А як жа? Вунь mestачкоўцы каторы дзень укальваюць, а вы тут запанелі пад бокам у немцаў.

«Каб ты так усё жыццё панеў, смоўж пракляты!» - паныла падумаў Пятрок, ведаючы, аднак, што прыйдзеца ісці. Ужо гэтага не ўпросіш, асабліва пасля таго, што тут здарылася, на гэтай сядзібе. Добра яшчэ, што не заарыштаваў назусім, а толькі выганяе на работу.

Лаючыся ў душы, Пятрок пайшоў за фурманкай, у якую ўжо на хаду ўскочылі паліцаі. Каландзёнак кіраваў канём, а Гуж сядзеў ззаду, ледзь не да зямлі звесціўшы даўгія ногі, і цікаваў за Петраком, каб не

ўцёк, мусіць. Але куды было ўцякаць? Пятрок тут пражыў паўжыцца, выгадаваў дзяцей, пазнаў столькі турбот, страху і гора, а можа, трохі і радасці ў маладыя годы, як далі зямлі, агараў сваю гаспадарку. Куды было ўцякаць? Ён быў чалавек ціхі і мусіў рабіць усё, што ні скажуць, у іх была сіла, а што было ў яго? Спрацаваныя руکі, раматус у нагах ды немаладыя гады за плячыма, што ён мог выставіць насуперак ім? Хіба дзе схітрыць трошкі, але і то з немцамі - з гэтымі ж не надта і схітрыш, гэтых не ашукаеш.

Ды і з немцамі тыя хітрыкі абярнуліся ліхам, лепш бы без іх. Лепей папраўдзе ўжо, у адкрытую.

Фурманка абмінула лужыну на завароце з гасцінца і ўз'ехала на лепшую дарогу, а Пятрок пашкандыбаў сабе сцежкаю за канавай. Тут пачынаўся ўжо сасоннік, а за ім будзе паваротка і той мост. Хай ён прападзе, гэты пракляты мост, колькі праз яго напасцяў на іх Яхімоўшчыну. Як было добра, калі ён быў зруйнаваны бомбамі і два месяцы нікто тут не хадзіў і не ездзіў. А цяпер... Цяпер будзе пекла, гэта пэўна ўжо.

Але да моста яны не даехалі, не даехалі нават да павароткі.

Збоч ад гасцінца ў сосонніку, дзе некалі высялкоўскія мужыкі ды і mestачкоўцы капалі на якую патрэбу жвір, цяпер стаяла са трыв фурманкі, і некалькі мужыкоў лена кідалі ў іх з ямы. Каландзёнак збочыў да краю дарогі і спыніў каня. Гуж саскочыў з фурманкі. Мужыкі перасталі капаць, нехта адзін, а за ім і астатнія па чарзе нерашуча сцягнулі з галоў шапкі і знегуходомелі перад паліцаем.

- Што так марудна? - строга запытаў Гуж. - Колькі вазоў адправілі?

- Шэсць, здаецца, - сказаў лысы мужчына, з тварам, густа зарослым сівым шчаціннем.

Пятрок пазнаў у ім Ігната Дубасея з Заграззя. Некалі, яшчэ да калгасаў, Дубасей вырабляў аўчыны, і Пятрок хадзіў да яго, як надумаў пашыць кажушок, во гэты самы, што быў у яго на плячах. Цяпер, з няпэўнасцю стоячы на дарозе ля яміны, ён не ведаў, як быць, ці, як усе, зняць шапку, ці стаяць, як стаяў. Але каб залішне не вылучацца ад іншых, таксама ціхенька сцягнуў з галавы суконную кепку.

- Трэба дванаццаць, душу з вас вон! Чуеце?! - раптам пачаў звярэць Гуж. - Трэба шавяліцца, а не гультайваць, не за Саветамі вам! Перакурваеце, мусіць, зашмат?

- Ды мы...

- Ніякіх перакураў! Дацьмна каб засыпаць шашу. Ты! - кіўнуў ён Каландзёнку. - Злазь і сачы. Каб нікто нікуды! Работаць мне, работаць!!!

Каландзёнак паклаў лейцы на воз і выцягнуў з-пад сена сваю даўтую вінтоўку. На яго месца сеў Гуж. Напаследак ён абвёў ненавісным позіркам яміну і трох прыціхлых мужыкоў у ёй, згледзеў Петрака на ўзбочыне.

- Ты, Багацька, - у падмогу! І шнэль, шнэль, шнэль! Панятна?

Фурманка з Гужом пакаціла да рэчкі, нехта з мужыкоў прабурчэў штось незадаволена, нехта ўздыхнуў. Пяtronok па сыпучым адхоне сышоў у яміну і ўзяў рыдлёўку з надламаным тронкам, што тырчэла збоку ў пяску. Угары над імі стаяла недагружаная фурманка, а ля яе з вінтоўкай пад пахай, як вартавы, слупам застыў Каландзёнак. Ягоныя вочы зноў закаціліся пад павекі, здаецца, у думках ён далёка паляцеў адгэтуль.

Наўрад ці хутчэй, чым дагэтуль, яны пачалі кідаць жвір угору, у фурманку. Кідаць было нязручна, высока, яміны сталі даволі ўжо глыбокія, блізка ад дарогі жвір выбралі і капалі ўсё далей. Пяtronok хутка ўгрэўся, стала гарчыць у грудзях, ён запаволіў тэмп, а пасля і зусім прыпыніў працу, абапёрся аб тронак рыдлёўкі. Але толькі ён разы два спакайней уздыхнуў, як на абрыве страпянуўся Каландзёнак.

- Капаць!

- Дык гэта... Змарыўся ж. Аддыхнуць...

- Капаць!!!

- Дык гэта... Сынок...

«Сынок», аднак, ужо ўхапіў вінтоўку і зашчоўкаў затворам, гатовы стрэліць. Пяtronok крыху спалохаўся, рукі самі скапіліся за тронак рыдлёўкі, ён кінуў трохі жвіру ў фурманку, і Каландзёнак апусціў вінтоўку прыкладам у дол. «Ну і гад! - падумаў Пяtronok. - Чаму яго маці не прыдущыла малога? Гэты ж горш за Гужа. З тым хоць пасварыцца можна, неяк апраўдацца, а гэты адразу хапаецца за вінтоўку».

Накапаўшы вазы чатыры, Пяtronok трудна выпрастайся - гружены воз выїзджаў на дарогу, здаецца, болей вазоў не было, можна было б трошкі спачыць. Але не паспей ён узрадавацца, як з-за павароту зноў застукацелі колы, і неўзабаве прыезджы ўжо асаджваў задам каня, зручней падстаўляючы воз. Гэта быў Карніла з Выселак, як заўжды, стрыманы, негаваркі, ладна апрануты ў яшчэ мала ношаную шэрную суконную паддзёўку. Апошнім часам Карніла

адпусціў чорную касмылявую бараду і выглядаў дзед дзедам, хоць быў на пяць год маладзейшы за Петрака.

Яны ўжо шмат год не віталіся і не размаўлялі, але цяпер Карніла, згледзеўшы ў яміне Петрака, стрымана кінуў «дзень добры», і Пятрок неяк радасна загаманіў:

- Дзень добры, ага. Тожа выгналі, з канём нават?

- Ды ўжо во чацвёрты дзень рупімся, - сказаў у бараду Карніла, таксама беручы з воза рыдалёўку. - Спяшаюцца, мост трэба.

- Каму трэба, а нам дык згары ён ясным агнём, мост гэты.

Карніла коратка зыркнуў на Петрака адным вокам, скоса паглядзеў на Каландзёнка, які ўжо навастрыў вуха да іхніх размовы, і гучна сказаў, мусіць, каб чуў паліцай:

- Трэба, трэба памагчы нямецкай арміі. А як жа!

Пятрок ніякавата змоўчаў, не ведаючы, як прымаць тыя ягоныя слова. Збоку мяркуючы, дык казаў ён быццам па шчырасці, быццам гэтак і думаў. Але Пятрок думаць так не хацеў, таму і змоўк, ведаў: надта сам у сабе гэты хітры Карніла, з ім не пагамоніш. Што б ён ні казаў, усё меў нешта на мэце сваё, не сказанае. Асабліва такі стаў год дзесяць назад, як выкінулі з калгаса, у які ён толькі ўступіў. Добра яшчэ - не выслалі, і Карніла пачаў рабіць у мястечку, спярша ў прамарцелі, а пасля гады чатыры дзяжуры у пажарнай камандзе і, як аказалася, зажыў не горш, чым яны ў калгасе. А можа, і лепей.

Яны капалі без пярэдъяху да паўдня і пасля паўдня; фурманкі ўсё гойсалі на мост і з моста, балазе відаць было блізка. Каторыя на конях, дык тыя хоць адпачывалі, як везлі туды ці ўлегцы ехалі адтуль, а бясконныя Пятрок з Дубасеем не ведалі ні хвіліны адпачынку і ўжо думалі, што ўпадуць ад знямогі. Ігнат хоць быў здатней для таго апрануты, у суконны капитан, Пятрок жа ў сваім кажушку даўно ўжо змакрэў, як шчанюк, ад поту і думаў: не мінуць запалення. Некалі ён ужо хварэў на запаленне лёгkіх - застудзіўся на лесанаыхтоўках, як вазілі лес з пушчы і ў яго неяк зламаліся сані з бярвеннем, ну, прыйшлося папацець, парваць кішкі. Праз дзён пяць ужо кідаўся ў непрытомнасці між чужых людзей у вёсцы, дзе кватараўвалі нарыхтоўшчыкі, думаў, не выжыве. Можа б, і сапраўды не выжыв, калі б не адvezлі ў бальніцу. Але ў бальніцы, як палягчэла, быў нават рады, што захварэў і нікуды не трэба ехаць, ляжы сабе ў цяпле, пры ніштаватых харчах і людскім абыходжанні, не тое што ў лесе, на марозе, аб сухім харчы, з конымі ды ў слававатай адзежцы і ў заўжды мокрых чунях. Апошнім часам так было кожнай зімой, давалі рудстойку Данбасу, а ў туую яму дык праста пашэнціла праз хваробу. Праўда, пасля яшчэ доўга вадзіла ў бакі ад слабасці, ды быў

маладзейшы, як-колечы акрыяў да вясны. Але тады былі дактары, бальніцы, а цяпер? Захварэш, хто цябе вылеча? Прыедзе і застрэліць гэты паўвар'ят Каландзёнак, скажа: правінція перад Германіяй.

Ігнат Дубасей, памалу капаючы, усё нешта бурчэў сам з сабой у яміне побач, Пяtronок прыслухаўся: стары крыўдаваў, што прыгналі сюды яго, старога чалавека, а маладзейшыя засталіся дома, іх не чапаюць. Пяtronок трохі падзвівўся з тae гаворкі, запыталаў, чаму ў іх так.

- Гэ, чаму? Самагоначкай рот залілі гэтamu злыдню. Самагоначка цяпер - сіла.

Што самагонка - сіла, Пяtronок ужо ведаў і моўчкі пагадзіўся з суседам. Толькі на ўсё трэба ўмельства, не кожны можа зрабіць і самагонку. Зноў жа - начыння няма.

- Начынне, халера на яго, звялося. Цяпер дзе што возьмеш? Змеявік, напрымер, - знарок з тайным намерам пабедаваў Пяtronок і прыціх, чакаючы адказу.

- Хе, начынне! Во ў нас Цімка Рукаты. Бывала, да вайны за грошы чорта табе змайструе. Цяпер не ведаю. Цяпер што яму - грошы!

- Гэта той, што пад вязам хата? Адгэтуль, з краю? Буслянка яшчэ, здаецца...

- Ёсць і буслянка. Хата ладная ў яго. Пад дранкай.

Пяtronок яшчэ хацеў удакладніць нешта, але зверху ад дарогі іхнюю размову ўжо ўчуў Каландзёнак і віскнуў танклявым голасам:

- Не разгаварваць! Капаць!

- Капаем, капаем. Каб табе гэту лапату ў горла, - ціха зазначыў Дубасей, а гучней з ліслівасцю загаманіў да паліца: - Сынок, гэта мне па нуждзе каб... Ну ў лясок, га?

- Капаць!

- Дык па нуждзе ж, сынок...

- У яміне.

- Дык як жа ў яміне? Чалавек жа я. Мне трэба...

Але Каландзёнак, нібы аглухшы, ужо закаціў очы і, здавалася, нічога не бачыў навакол. Тады стары ўваткнуў у жвір рыдалёўку і, дужа наморшчыўшы свой зашчацінелы твар, палез па абрыву з яміны на той бок, дзе зачынаўся дробненькі малады сасоннік.

- Назад! - віскнуў з дарогі Каландзёнак, але Дубасей ужо вылазіў з-пад абрыву на роўнае, пад сасонкі, і Пяtronок, гледзячы на яго знізу, бачыў толькі яго галаву ў чорнай касматай шапцы. Раптам гэтая шапка смешна падскочыла ўгору, і ў тое ж імгненне з другога боку

ляснуў гулкі вінтовачны стрэл - шырока расставіўшы даўгія ногі, Каландзёнак перазараджаў вінтоўку.

- Назад!

Стары Дубасей задам поўз па абрыву, сунучы сабой жвір, і Пятрок аж жахнуўся (забіты?). Але не, здаецца, жывы, толькі зблелы як палатно і без шапкі. Споўзшы да нізу, не адразу, неяк аслабела-хістка падняўся на ногі.

- Капаць! Быстра! Шнель! - віскаў з дарогі паліцай, трymаючы аберуч вінтоўку.

Невідушчымі, поўнымі слёз вачьма Дубасей агледзеў яміну, слепа нашарыў збоку сваю рыдлёўку.

- Божа мой, Божа! - ціха шапталі ягоныя вусны. - Што ж гэта? Як жа гэта? Мы ж некалі з ягоным бацькам таварышавалі. Разам у салдатах служылі. Бацька ж чалавек быў...

«Ну і змяя, ну і гадзюка! - думаў Пятрок, знясілена точачы ў жвір рыдлёўку. - Чаму яго малога хвароба не ўзяла?.. Колькі харошых людзей пагінула, а гэты во раскашуе. Як усё несправядліва на божым свеце...»

Каландзёнак не даў ім ні перакурыць, ні перадыхнуць хоць крыху, падводы ішлі і ішлі, і яны капалі і кідалі, капалі і кідалі. Ужо яміна стала глыбокая, у рост чалавека, трэба было добра размахнуцца, каб дакінуць да воза, а рукі ўжо не слухаліся. Дубасей капаў побач, без шапкі, з голай, як калена, нічым не прыкрытай галавой, і ў вачах у старога было поўна слёз, якія ён крадком выціраў заскарузлай рукой. Зводдаль на дарозе слупам стаяў Каландзёнак, відаць, яму было сподзёна, рукі ён хаваў у кішэнях, і вецер ляскатаў поламі шынляя па яго ботах, але паліцай ні на крок не адступаўся ад яміны.

Неяк яны, аднак, дацягнулі да вечара, знемагліся ўшчэнт, а колькі накідалі вазоў, дык перасталі і лічыць. Як пачало змяркацца і пад нагамі ў яміне ўжо трэба было ўгледзецца, куды пхнуць рыдлёўку, на дарозе з'явіўся Гуж. Скуранка ягоная была расшпілена на грудзях, твар распарана-счырванелы, пэўна, ад самагону, не іначай.

- Генуг, гульта! - адразу аб'явіў Гуж. - На сёняня генут! А заўтра будзе загад. Ці сюды, ці на бульбу. Па дамох разайдзісь!

Ад тae каманды ў Петрака адразу падагнуліся ногі, і ён сеў, дзе стаяў, - на нейкую жвіровую купіну, зусім знясілены без ежы за цэлы дзень. Дубасей пагробся вылезці з ямы і ледзьве выбраўся пад сасонкі, дзе ляжала яго прастрэленая шапка. За ім спакваля вылез з ямы Пятрок.

Ужо было цемнавата, разгарачанае цела хутка астывала, Пятрок здрыгануўся і, як мог найхутчэй, падаўся гасцінцам на хутар. Ён думаў, што калі так пойдзе і далей, дык на жыщё разлічваць залішне, прыйдзеца сканаць, і, можа, чым хутчэй, тым лепей. Але ж, халера на яго, страшна вельмі канатць, хацелася яшчэ пажыць. Хоць бы затым, каб пабачыць, як урэшце дадуць ім харошага штурхеля ў зад, як завыюць яны ад расейскага бота. Мабыць, усё ж завыюць. Не можа так быць, каб не завылі, - не павінна так быць. Шкада вось, што можна не дачакацца, і гэта было б дужа несправядліва і крыўдна.

У поцемках ужо ён прыплёўся на цёмную сваю сядзібу, увапхнуўся ў сенцы і скамянуўся ад таго, што забыўся куды ісці: у хату ці ў істопку. Але во дзвёры з хаты самі расчыніліся, ён пазнаў у прыщемку жонку і пераступіў парог. Тут ужо ўсё было прыбрана і стала, як і раней, да немцаў, відаць было, паділася ў грубцы, ярка свіціліся шчыліны каля дзверцаў, і было ўсё ўпакаваны. Пятрок, як быў у кажушку, апусціўся на лаву насупраць грубкі.

Сцепаніда нешта сказала наконт ежы, але ён ужо не думаў пра ежу. Ягонае цела прагнула толькі аднаго: заваліцца і заснуць тут, у цяпле свае хаты, якая гэтак нечаканае сёння вярнулася да яго. Але ён ужо ведаў, што трэба паклапаціцца аб іншым - трэба падумаць аб заўтрашнім дні, калі хочаш яшчэ пажыць і дачакацца лепшага.

- Ты прынясі мне скрыпку, - сказаў ён жонцы.
- Скрыпку? Навошта? Ці ты граць будзеш?
- Адыграўся ўжо.

Ён не сказаў болей нічога, і яна пайшла з лучынкай у істопку і неўзабаве прынесла ягоную скрыпку і смычок пры ёй. Зноў нічога не сказаўшы, Пятрок выйшаў на двор, па сцежцы перайшоў гарод, пералез цераз плот да рова.

Гэтаю сцяжынкай трэба было абмінуць поле, перайсці цераз узорнак - за лугавінай Баранняга Логу пад лесам было Заграззе, дзе ў хаце пад вязам з буслянкай жыў Цімка Рукаты, на ўсе руکі ўмелы чалавек, які мог зрабіць усё, што ты хочаш.

18...

Лёс ці выпадак далі перадышку, быццам бы адсунулі ўбок самае страшнае, і Сцепаніда трошкі душэўна выпрасталася. А то былі хвіліны, калі яна развітвалася з жыщём і толькі шкадавала, што была занадта баязлівая, наважылася на дужа нямногае і так мала зрабіла. А і тое, што зрабіла, было не заўсёды ў лад, атрымлівалася цераз пень-каладу, па-дурному. Па-дурному яна асталася без Бабоўкі, праз свой недагляд пагубляла курэй. Ды і Янка таксама, мусіць, прapaў праз яе,

- каб была разумнейшая, дык бы неяк давяла хлопцу, што і блізка нельга патыкацца да хутара. Але каб жа тое веданне, што прыходзіць заўжды надта позна, калі яно ўжо без патрэбы.

Як бы там ні было, жыццё покуль доўжылася, трэба было нешта есці і, можа, паклапаціцца пра заўтра, а не толькі пра тое, што было на падворку. Насоўваліся халады, каторы дзень спрэс хмарылася восеніськае неба, дажджыла, а бульба ўсё ляжала ў кучы на канцы гарода. Петраку ўсё не выпадала ўзяцца за яе, і Сцепаніда, разважыўшы, дастала рыдлёўку. Не дужа складаная гэта справа, хоць і лічылася чыста мужчынскай, - забуртаваць якія два вазы бульбы. Сцепаніда падраўняла кучу, падгрэбла, шчыльней абклала саломай і пачала абкопваць зямлëй.

На сядзібе яе болей нічога не турбавала, спакваля сабралася ў хляўку шэсць курыц, чатырох, пэўна, з'елі немцы. Учора ж, як толькі з падворка, забраўшы Петрака, з'ехалі паліцаі, яна найперш кінулася ў роў, знайшла ў барсуковай нары свайго згладнелага парсючка, які так ёй узрадаваўся, што кінуўся ў ногі і забыўся пра голад, як яна пачасала ягоны схуднелы бок. Ён не падаў нават голасу, як яна валакла яго на ўзоровак, а затым трушком бег па сцяжыне да хутара і, відаць, з вялікай неахвотай зноў улез у цесны свой застаронак. Там ужо яна яго ўволю накарміла бульбай, не пашкадавала вобмешкі, пасля ён выпіў чыгуночкі вады і супакоўся.

Абкапваць было не дужа каб цяжка, хоць, ведама, Пятрок зрабіў бы гэта спрытней. Але Пятрок зранку займаўся справай, дзе яна ўжо была староннай. Устаўшы яшчэ да світання, ён бразгаў у істопцы самагонным начыннем, пасля некуды знік, паявіўся зноў, узяў вёдры, каромысла, пачаў насіць кудысь брагу. Яна думала, што ён уладкуеца ў істопцы ці хоць бы ў асеці, а ён сышоў некуды далей - у роў ці яшчэ куды, не сказаў нават ёй. Толькі калі ўсё там было настроена, прыйшоў прасіць якія дзве запалкі. Голас яго стаў зусім сілы, а сам з выгляду зусім стомлены, змардаваны, які ён, здаецца, не быў ніколі. Яна дала яму дзве запалкі і сказала, каб не сядзеў доўга - на дварэ сцюдзёна, мокра, нядоўга застудзіць грудзі, што тады будзе карысці з яго самагонкі.

- А, чорт яго бяры! - махнуў рукой Пятрок. - Усё адно ўжо...

Сцепаніда абкапала адзін бок капца, паляпала рыдлёўкай па зямлі, раўняючы таўставаты яе пласт на саломе. Увесь гэты час, што б яна ні рабіла - ці поркалася дома, ці парадкавала парсючка, - не магла пазбыцца думкі пра Янку. Так яна шкадавала цяптер, што ў той дзень згледзела яго на ўзорóку - хай бы ён дзе пасвіў у парасніках, навошта ён трапіўся ёй так блізка? Але, мусіць, нейкая злая сіла

вабіла яго да гэтага хутара, да той небяспекі, якая абярнулася для яго пагібеллю. Сцепаніда не магла пазбыцца горкага адчування свайго дачынення да яго смерці, хоць і разумела: тое, што яна зрабіла з іхнай вінтоўкай, не тыгчылася болей нікога, нават Петрака, і яна не бачыла тут жаднай сувязі з Янкам. Канешне ж, яна разумела, што прывяло хлопца ў роў, мабыць жа, ён ішоў да яе парсючка, але навошта ён палез так блізка да хутара? Няўжо не адчуваў, чым гэта можа для яго скончыцца? І вось скончылася.

Капец яшчэ не быў уладкаваны, як яна пачула голас з падворка - хтось клікаў яе. Але хто ў такі час мог тут паявіцца, не трэба было доўга думаць, канешне, гэта зноў былі тыя самыя злыдні. Уся ўнутрана сабраўшыся, гатовая да кепскага, Сцепаніда ўваткнула ў зямлю рыдлёўку і пайшла цераз гарод да дрывотні.

Так яно і было, яна не памылілася. На tym месцы, дзе нядайна дымела кухня, цяпер стаяла фурманка са знаёмым панурым конікам у аглоблях, а Гуж з Каландзёнкам ужо заглядвалі ў вокны і гукалі яе. Ля фурманкі з ніякавата-староннім выразам на зграбна-чарнявым твары стаяў з вінтоўкай на плячы Антось Недасека.

- А, во яна! - убачыўшы яе, сказаў Гуж. - Дзе Пятрок?

- А тут хіба нет? Тады не ведаю, - схлусіла яна, адразу сцяміўшы, што гэты прыезд, мабыць, не па яе - па гаспадара хутара.

- Адчыній дзвёры! - загадаў Гуж. Але, апярэдзіўшы яе, сам скінуў клямку з прабоя і размашыста бразнуў дзвярыма.

Пакуль яна ішла за імі, Гуж паспей зазірнуць у істопку, агледзець мітуслівым позіркам сенцы, нават прынюхаўся да чагось сваім мясістым шырокім носам і бразнуў дзвярыма, заходзячы ў хату. Там ён таксама спярша зірнуў у кожнае з вокан.

- Дзе Пятрок?

- Я ж не ведаю, сказала. Я вунь бульбу абкопваю.

- Ах, ты не ведаеш? Даўк мы ведаем: самагон гоніць! Дзе гоніць?

- раптам запытаў Гуж, паварочваючыся да яе і адразу захінуўшы ад яе ўсё свято з вокан. Яна не стала ні пераконваць яго, ні бажыцца, што не ведае, дзе Пятрок, толькі ціха вымавіла:

- Мне не сказаў.

Гуж штось памеркаваў і злосна скрыгатніў шырокімі пашчэнкамі.

- Ну, падла, ты ў мяне дажджэшся! Урэшце я цябе павешу. З вялікім майм задавальненнем. З наслажджэннем!!!

- Гэта за што? - не паднімаючы позірку, спакойна пацікавілася яна, аднак не саступаючы з месца перад ім ля парога. У яе таксама міжвольна сашчаглісі пашчэнкі, толькі яна не паказала таго і

глядзела долу. Чыстую пасля немцаў падлогу яны агідна забрудзілі гракімі ботамі. Але хай, ёй не было шкада падлогі, ёй нават закарцела пасварыца з гэтым увішным служкам новага парадку.

- Сама знаеш - за што! Ви! - раўнуй ён да сваіх памагатых. - Ану пашуруйце сядзібу: у таку, у асеці. Недзе ён тут гоніць.

Каландзёнак з Недасекам пасунуліся ў дзвёры, а Гуж сеў ля стала, не адрываючы ад Сцепаніды гняўліва-пагрознага позірку.

- Ты ж знаеш, што цябе трэба вешаць як бальшавіцкую акцыяўістку. А ты яшчэ хвост паднімаеш! На што ж ты расчытаеш?

- А ні на што не расчытаю. Я цёмная жэншчына.

- Гэта ты цёмная жэншчына? А хто калгасы арганізоўваў? Хто баб у хату-чытальню збіраў? Цёмная жэншчына? А раскулачванне?

- Раскулачванне ты не забудзеш, канешне, - сказала яна і прысланілася плячом да чалесніка. Яна ўжо неяк справілася з сабой і ва ўпор пазірала на паліца.

- Не, не забуду! Па гроб не забуду. І папомню яшчэ некаторым. Шкада, Лявона няма. Я б яму папомніў! Як ён з бацькі боты здзіраў!

- Лепш бы на тое цяпер забыцца, - памаўчаўшы, сказала Сцепаніда. - І для цябе тожа лепш. Спакайней было б.

- Не-а, гэта ўжо хрэна! Я не забудуся, з чый-е ласкі на чужой зямлі гора мыкаў. Я цяпер чаго сюды прыбіўся? - заходзячыся напятай, ледзьве стрыманай лютасцю, гаварыў Гуж. - Думаеш, немцам служыць? Чхаў я на немцаў. Мне трэба расчытацца з некаторымі. З калхознічкамі, маць вашу за нагу! Што тут раскашавалі, як мой бацька на Салаўках канаў.

- Не дужа тут раскашавалі. Работалі.

- За палачкі работалі? Так вам і нада! Нашто было лезці ў калгас? Ты ж за яго агіціравала!

- Лачно было агіціраваць за тое, чаго не знаеш.

- Дык якога жа шыша, не знойшы, не ведаўшы, палезлі? Як у прорву. Цяпер нажраліся палачак, паразумнелі?

- Разумныя і тады былі. Але як было жыць? Нагараваліся ў малазямелі. Што можна было на дзвюх дзесяцінах з дзецьмі?

- А на шасцідзесяці сотках лепш стала? Дзвюх дзесяцін ім мала было? Во цяпер немцы дадуць зямлі, колкі хочаш. Да трывцаці га. Каторыя, канешне, заслужаць. Перад германскай уласцю заслужаць.

- Табе пэўна ўжо дадуць. Заслужыў.

- Мне? А начарта яна мне? Я яе з дзеціні лет зненавідзеў. Пляваў я на зямлю.

- Завошта ж тады стараешся?

- Ах, якая разумная, гляджу! Усё табе трэба знаць! А хоць бы за тое, што ўладу далі. Дзеля ўлады! Я ўсю жысць быў падначалены, малы чалавечак. Усяго бойся. А цяпер у мяне ўласць! Поўная. Я ж цяпер для вас вышэй, чым сельсавет. Вышэй, чым райкам. Чым саўнаркам нават. Я ж магу любога, каго хочаш, стрэльнуць. Мне ўсё давяраюць. А магу і наградзіць. Вось табе што нада? Карова нада, немцы схарчылі? Будзе карова! Заўтра прывяду. Парсюка? Таксама. Каня няма? Заўтра з Выселак двух прыганю. Адбяру і прыганю. А ты думала?

- Нам адабраных не трэба.

- А я табе і не дам. Ты ж враг! Враг Германіі. Думаеш, я не знаю, чыіх рук не мінула тая вінтовачка? Дарма дуракі-немцы на нямка спісалі! Я пагадзіўся, думаю: хай! А сам імею ў віду. Я яшчэ тут пашурую. У адным месцы. Знаеш, у якім!

Ён амаль крычаў гэта, утаропіўшыся ў яе бязлітасным пільнім позіркам, і яна сумелася, першы раз за гэту сустрэчу, думаючи: каб цябе разарвала, халуй ніянецкі! Але сапраўды было ніякавата на душы, здавалася, ён ведаў нешта, нібы сам падгледзеў ці, можа, даказаў хто. Хоць разумам яна пераконвала сябе, што нічога пэўнага ён ведаць не мог. Палохаў? Выпрабоўваў? Можа быць, хоць і ад таго ўсё роўна было пагана.

- А во Пятрок разумнейшы за цябе, - памаўчаўшы і трохі паспакайнеўшы, сказаў Гуж і ўскочыў ад стала. - За самагон узяўся. Правільна! Толькі хай не здумае ад мяне тайца. Галаву адкручу і скажу, што безгаловым радзіўся. Выменяў змейвік на скрыпку і думае ўтаяць. Не ўдасца: у мяне агентура!

У сенцах затупалі крокі, расчыніліся дзвёры, цераз парог пералезлі даўгальгі Каландзёнак і меншы, плячысты Недасека.

- Ну што?

- Нідзе нетуці! - віскнуў Каландзёнак.

Недасека спярша зрабіў вялікую заклапочанасць на твары і, памяркоўна паводзячы рукоj, пачаў тлумачыць:

- Абшарылі гэта, счытай, скрэзъ. І ў пуні, і ў асеці, і ў хляўках ва ўсіх. Няма. І дзе ён падзеўся, хто ведае.

- Хранова шарылі! - абвясціў Гуж. - Ну ладна. Няма калі, а то б...

Ён яшчэ раз таропка зазірнуў у кожнае акно і перахапіў вінтоўку.

- Недасека, пільнуй! Садзіся і дажыдайся! Прыйдзе, не дзе дзенецца. Яе, - кіўнуў ён на Сцепаніду, - нікуды за парог. Прыйдзе - гарэлку ка мне. Паняў?

- Паняў, ну, - не дужа рапшуча запэўніў паліцай.

- Ось так! Паехалі, Каландзёнак! А ты запомні, што я сказаў, - замест развітання кінуў ён Сцепанідзе. - Пакеда не позна.

Яна стала ля печы і глядзела ў акно, як яны там разварочваліся з фурманкай, як садзліся ўжо на хаду і выязджалі з варотцаў. Толькі пасля яна адарвалася ад акна і зірнула на сутулавата-пакорную постаць Недасекі, што цярпліва стаяў ля парога.

- Сядай, што ж стаяць.

- Ага. Гэта... сяду. А то ногі ж, яны свае, не казённыя.

Недасека сціпла апусціўся на ўслон, уздыхнуў, aberуч абапёрся на рулю віントоўкі з расшчэленым прыкладам.

- Па гарэлку ехалі або як? - запытала Сцепаніда.

Недасека зрабіў выраз шчырага недаўмення на ўвогуле сімпатычным, з роўнымі броўкамі твары.

- А хто ж яго ведае! Ён усё. Ці па гарэлку, ці яшчэ за чым. Нам не кажаць.

- Няўжо так ніколі і не кажаць?

- Не-е, - лыпнуў круглымі вачмі Недасека. - Праўда, калі жыдоў выкурвалі, дык казаў. Інструктаж даваў падрабязны: і каб патроны былі, і дзе стаяць кожнаму. Каму ў ацапленне, значыць, а каму іх варахоб'е парадковаць.

- А іх жа куды?

- А іх пагналі. Зондаркаманда пагнала ў кар'ер. А там...

- Усіх? - халаднеючы нутром, насцярожылася Сцепаніда.

- Счытай што ўсіх. Мала засталося.

«Ну во, гэтыя ўжо дачакаліся!» - амаль з жахам падумала Сцепаніда. Неяк у канцы лета была ў мястечку, тады там адвялі тры вуліцы каля рэчкі, сагналі туды ўсіх жыдоў, некаторых з сваіх жа начальнікамі ці падіцаямі паставілі - таксама во з павязкамі. Людзі казалі: ой, ненадоўта гэта, усё роўна паб'юць, трэба ўцякаць. Але дзіва: ні адзін не ўцёк, усе сядзелі і чакалі, а сярод іх жа былі і маладзейшыя, і разумныя былі некаторыя. Але гэтыя разумныя так меркавалі, што не павінны пабіць, што і немцы людзі, ды і ў Бога вераць, во і на спражках у іх напісаны. Дужа прыгожа даводзілі тыя разумнейшыя, і іх слухалі. Ведама, калі чалавек чаго хоча, дык заўжды знайдзе на тое апраўданне, пераканае спярша сябе, а пасля і астатніх. Ці наадварот. Ну і даседзеліся во да кар'ера.

- Колькі людзей нізавошта пагінула, а якую халеру, дык ніхто і не чапае. І кулі на яго не знайдзеца. Я пра твойго сябрука, пра Каландзёнка. І тады ён быў злыдзень, і цяпер гэткі самы, - сказала Сцепаніда.

- Злыдзень, ага, - проста пацвердзіў Недасека. - Спярша Гуж хацеў яго шлёнцу. У хату ноччу прыйшоў, мяне пільнаваць паставіў. А пагаварылі - і палюбіліся. Назаўтра ўжо і віントуку яму ўручыў. Во як робіцца.

- Хутка робіцца. Нават і чырвонаармейскае формы не знасіў. Як быў у сваіх...

- Я так думаю: а куды ж яму болей? Яго ж тут усе ненавідзелі юшчэ з той пары. Куды дзецца? Толькі ў паліцыю.

- Толькі ў паліцыю, праўда, - пагадзілася Сцепаніда. - Прамая дарожка. А цябе якая прывяла дарожка? Ці, можа, спадабалася? - асмялеўшы, запытала Сцепаніда.

- Дзе там! - прамадушна прызнаўся Недасека. - Не дай Бог нікому.

Ён гаротна ўздыхнуў і тоўстым прыкладам ціженька пасоўтаў па дошцы падлогі.

- Думала, даспадобы, як гэтак шчыруеце?

- Пащыруеш! Учора на мосце немец гэны адзін на яго накрычаў, ну, на Гужа, дык той мяне гразіўся застрэліць. Мужыка аднаго з Загразя не ўпільнаваў. Уцёк на падводзе.

- Йшчэ застрэліць, - сказала яна. - Калі ў вас такія парадкі. Ці нашыя застрэляць.

- Праўда, - ціха пагадзіўся Недасека. - Ну, а што зробіш? Праташчы я, - прызнаўся ён і папрасіў Сцепаніду: - Можа б, паесці што далі, цётка? Не еўшы сягоння.

Сцепаніда падзівілася трохі: паліцай, а просіць - такое цяпер пачуеш не часта. Гуж, канешне, прасіць бы не стаў, а гэты сапраўды, як ягня. У печы ў яе стаяў чыгуночок з капустай, якую яна трымала для Петрака, але цяпер, падумаўшы, зняла засланку і з кутка ўзяла вілы.

- Чаго ж не паснедаў уранку?

- Ды не было як. Уночы Гуж на заданне падняў. Бомбу шукалі. Ды чорта цяпер яе знайдзеш.

- Якую бомбу?

- Ды во пасля бамбёжкі ля моста ляжала. Неўзарваная. Нехта, аднак, падабраў. Відаць, спатрэбілася.

- Ну падабраў, дык і што?

- Ага! А калі пад мост падкладзе? Ды вухне? Тады каму атвячай? Паліцыі, канешне. Бо не дагледзелі.

Яна наліла міску капусты, паклала кавалак лапуна на стол. Недасека прысланіў да печы віントуку, якая яўна замінала яму, і з асалодай узяўся сёrbаць засквараную капусту. Спакваля ўгрэўся, расшпіліў на грудзях шэрную суконную паддзёўку, а кепкі не зняў;

твар яго неяк па-хатняму ажывеў і праясніўся. Крадком Сцепаніда пазірала на яго і думала, як ён падобны ўсё ж на свайго старэйшага брата Новіка, асабліва цяпер, калі дагнаў яго па гадах. Праўда, той быў худзейшы, нібы ўсохлы і кастваўы, але рысы твару такія ж выразныя, цёмныя вочы і цёмны штацісты падбародак, не зважаючы, галіўся ці не. Дзе ён цяпер, той Недасека-Новік?

- Успомніла брата твойго, Новіка, - сказала Сцепаніда, сустрэўшы запытальны позірк Недасекі.

- Новік? Што Новік! Яму дык цяпер добра, а мне? Гэта ж праз яго я во... З гэтым цягаюся, - варухнуў ён локцем з павязкай на рукаве. - Праз яго ўсё.

- Хто б цябе прымусіў?

- Гуж, хто? Што ж мне было рабіць? Лепей у зямлю класціся? З такім братам... Некалі дык быў пачот і павага, а цяпер? Цяпер адзін паратунак - паліцыя.

- Баюся, не паратуешся.

- Можа, і не паратуюся. Але як знаць? Каб чалавек сваю судзьбу знаюў, дык жа не знае.

- Можа, і лепш, што не знае, - сказала Сцепаніда. - А то б натварылі такога...

Яна стаяла ля печы, штораз пазіраючы ў вокны, ці не ідзе Пятрок, і ёй стала шкада гэтага недарэку-паліца. Сапраўды, улез у такую справу, з якой наўрад ці ёсць выйсце.

- А ты ўжо і вешаў каго? - запыталася яна.

- Не-е. Яшчэ не. Не дай Бог вешаць, страшна!

- А калі скажуць?

- Скажуць, дык што ж. Мусіш.

- І сваіх таксама?

- Чаму сваіх? Не-а. Каторыя камуністы. Ну там бандыты.

- А што б табе сказаў твой брат? Калі б прыйшоў цяпер? Ты думаў пра тое?

- Думаў. Добраға не сказаў бы.

- Ну, а каб яго злавілі і табе загадалі павесіць? Павесіў бы брата?

- Вот ты дзіўная, цётка! Дысцьпліны не ведаеш. Загадалі б - павесіў бы. А то б самога павесілі.

- Дык у цябе ж дзеци ёсць.

- Вот то-та і яно, што ёсць. Каб не было дзяцей, я б - ого! Я б збег куды ў лес. А то шасцёра дзяцей - далёка не сышдзеш.

- Ну во, ты для дзяцей так стараешся. А калі яны вырастуць, паразумнеюць, думаеш, яны падзякуюць табе?

- Хто знае? Як каторы, - трохі нават сумеўся Недасека і паклаў лыжку.

- Яны ж будуць цябе ўсё жыщё праклінаць.

- Як праклінаць? - недаўменна зірнуў на яе Недасека. - Я ж для іх гэта... Праз іх пакутую, раблю ўсё гэта.

- Антоська! - нечакана для сябе сказала яна амаль спагадна, кранутая гэтай яго няўчи́мнасцю. - Лепей бы ты памёр для іх.

- Я?

- Ты, Антоська! Ты ж губіш ўсё жыщё іхняе. І сябе таксама.

- Не, я не сагласны, - надзымуўся Недасека. - Сябе, можа, і гублю, а іх не-а. Што б яны жэрлі цяпер, каб не я? Я ім мукі два мяхі прыцятненну. Ботаў тры пары. Пальтэчки. Я ж не тое што некаторыя - абы напіцца. Я пра іх дбаю. Усё-такі шасцёра, не жартачкі. Старэйшаму толькі пятнаццаты... Лацвей табе, цётка, казаць, а мне... Дый брат яшчэ. Каб не брат хоць.

Сцепаніда болей не казала нічога, толькі слухала яго блытанае апраўданне і думала, які ж ён дурны, а можа, і поды. Яе спагадлівасць да яго хутка выцяснялася злосцю, і яна думала, што такіх не навучыши, нічога ім не зразумець, бо далей свайго карыта ім не дадзена бачыць. Такія ад прыроды сляпые да маленькаага пробліску чалавечнасці, дбаюць толькі аб себе і апраўдваюцца часам дзецымі. Божа, што будзе яшчэ з тых іхніх дзяцей, што яны пярэймуць ад гэтых во таткаў? Лепш бы яго як найхутчэй забілі дзе, менш было б шкоды і болей карысці сваім жа. Ды і ягоным дзецям таксама, якіх ён так рупна забяспечыў мукой і абуткам...

19...

Пя трох гнаў гарэлку.

Ён выбраў для таго самы прыдатны закутак, які можна было знайсці ў рове, - разложысты мелкаваты раўчук за барсуковой нарай, густа зарослы маладым ельнікам, у якім было зацішна і схойна. На невялічкай прагаліне між ялін уладкаваў няхітрае самагоннае начынне: казан з брагай, дзежку, налітую сцюдзёнай, з ручая, вадой; доўга корпаўся, покуль прыладзіў да месца медны змеявік-трубку, і ўрэшце расклай цяпельца. Ад ашчадна падпаленай адною запалкай бяросты лёгка загарэлася сухая растопка, а з ёй - і бярозавыя паленцы, бярэмак якіх ён не паленаваўся прынесці з хутара; куслівыя языкі полымя пачалі порстка лізаць стары закапцелы казан. Ад сухіх дроў дыму было не шмат, і Пя трох упершыню за ранак задаволена паглядзеў угору, у хмарнае ветраное неба над хваёвым вяршаллем, думаючы, што здалёку яго не павінен хто-небудзь заўважыць, хіба

налезе знянацку. Дровы хутка разгараліся, Пятрок, стоячы на каленях перад казаном, рупна пасоўваў галавешкі, каб больш грэла знізу. Ён і сам грэўся, бо хоць і было зацішна, аднак ад зямлі паднімалася лесавая сырасць, ад якой стылі плечы і рукі. Ля агню ж было добра. Зноў жа трэба было сачыць, каб у час збавіць агонь, інакш прыгарыць брага і спляжыць увесь выган. Пятрок, канешне, не першы раз у жыцці браўся за такое дзела, меў ужо нейкі вопыт. Але вопыт гэтых прыпадаў на даўнія ўжо, дакалгасныя гады. Апошнім жа часам перад вайной самагон гналі рэдка, хіба з нейкай пільнай нагоды, бо не было з чаго гнаць ды і піць не дужа было ахвотнікаў. Але, мусіць, казан грэўся марудна на вогнішчы ў рове - не тое што ў асеці або істопцы, дзе, ведама ж, было зручней. Але там хіба цяпер выганіш?

Каторы ўжо раз за апошнія тыдні Пятрок пабедаваў ад думкі, што ў такім няздатным месцы паставілі некалі хутар - так блізка ад дарогі. У мірны час дык яно, можа, і нічога, можа, і прывабней нават паблізу ад гасцінца, ад вёскі і мястэчка. Праўда, апошнія перад вайной гады той прывабнасці надышоў быў канец: ссялялі хутары, ды так настойліва, што ў Выселках адразу падаўжэла вуліца з хутарскіх будынін, у мінулае лета якраз надышла чарга яго Яхімоўшчыне. Ужо разабралі і зvezлі гумно, пасля сенакосу меліся разварушыць увесь хутар. Але вось вайна не дала, і цяпер можна толькі зайздросціць тым, хто апышніўся ў вясковым гурце, а не застаўся, як ён, наводшыбе. Хаця і цяпер ёсьць хутары і вёскі, дзе па-ранейшаму, як у Бога за пазухай. Вунь тое ж Заграззе, хоць і не дужа далёка ад мястэчка, але стулілася за балотам і жыве ў спакоі, нават Гуж паяўляеца там, можа, адзін раз у тыдзень, а немцаў там дык і наогул яшчэ не бачылі. А ў яго Яхімоўшчыне?.. Немцы пастаялі некалькі дзён, а спляжылі, лічы, усю гаспадарку. Але чорт яе бяры, гаспадарку, горш во - забілі нямка, гэтага бяскрыўднага пастуха-хлопчыка, ды і ён з жонкай ледзьве выбавіліся з таго наслання. Дык то немцы, ведама, фашисты, а як тут жыць з гэтым Гужом, які ведае цябе здаўна і бачыць наскроў ды яшчэ мае нейкую злосць за мінулае? Толькі дарма ён чапляеца, Сцепаніда тут ні пры чым, Сцепаніда якраз была супраць таго раскулачвання. Але во чапляеца, ездзіць, выганяе на працу. І, мабыць, яшчэ будзе чапляцца, пакуль не заганяе дашчэнту гэтых помслівы і грызлівы чалавек, як прывязаны на ланцуг сабака. Цяпер чорт яго бяры, не шкада таго хлеба і працы - можа, самагонкай пашэнціць заліць яго сквалныя вочы.

«Божа, Божа, - думаў Пятрок, пазіраючы на мігатлівую мітусню агняных языкоў у вогнішчы, - што робіцца на свеце! Якая страшная вайна, як няўдала пачалася, што будзе далей? Страшны час!» Хоць і

да вайны хапала рознага ў вёсцы... Пятрок слаба разбіраўся ва ўсёй той складанай механіцы барацьбы ў маштабах краіны, але што датычыцца сваёй вёскі, дык тут ён ведаў болей за якіх упаўнаважаных. Упаўнаважаным, бывала, падабалася, як выступаў на сходах Антось Недасека, думалі, мабыць: які свядомы! А Пятрок ведаў, што гэта ён выступае так згодна таму, што дніамі падаў заяву аб дапамозе як мнагадзетнаму і малазямельнаму. Во і стараецца! А калі Барыс Багацька прагаласаваў за калгас, дык зусім не таму, што быў яму рады, а каб дапячы Гужову, з якім даўно быў у сварцы і які, бы чорт крыжа, баўся калгаса. Ды і ягоная Сцяпаніда, хоць і агітавала за калгас па ўсёй вёсцы, калі разабрацца, болей старалася за сябе, ну, і за яго, вядома, бо ўжо стала відаць, што з дзвюх дзесяцін пражыць неяк, а здароўе пакладзеш, гэта пэўна. Але во як яно абярнулася: Барыс уцёк у Ленінград да родзічаў, Гужа раскулачыл і выслалі, а цяпер за тое трэба аддувацца, і першаму - Пятру Багацьку, жонка якога некалі трапіла ў той камбед і на сходзе пасядзела ў прэзідзіуме. Каб цяпер тыя яе пасядзелкі не вылезлі бокам.

Пятрок далей пад казан падсунуў дзве галавешкі і падклал збоч бярозавае паленца, падумаў, што, мабыць, ужо хутка закапае. Медная літровая конаўка даўно ўжо чакала пад кончыкам змеевіка, але там было яшчэ суха, яшчэ ніводная кропля не выщекла з трубкі. Пятрок зноў зірнуў угору: у ельніку на ўзорку мітусліва-трывожна круцілася сарока, нешта настойліва сакатала, і Пятрок падумаў: ці не крадзеца кто да яго з рова? А можа, сарока сакоча на яго самога? Усё ж для пэўнасці, каб заспакоіць сябе, ён устаў і ўгледзеўся праз хмызняк - быццам паблізу нічога не было відаць. Але сарока не аціхала, паддяяла то бліжэй, то абыходзіла гушчар стараной і ўсё настойлівей трашчала няўрымслівую свою трывогу. Тады ён, прыгнуўшыся, прадраўся праз ельнік і ўбачыў ля ручая Рудзьку, сабачку пастушка Янкі. Мабыць, асірацеўшы без гаспадара, сабака круціўся па полі і забрыў на вогнішча, можа, згаладнеў і цяпер, убачыўшы Петрака, жвава заматляў хвастом, не зводзячы радасна-ажывелага позірку з чалавека.

- Ну што? Чаго сядзіш? Ідзі сюды, - сцішана паклікаў ён Рудзьку, і сабачка сапраўды ахвотна прашмыгнуў пад елачкамі да вогнішча. Аднак блізка не падышодзіў, сеў зводдаль і, папераменна пазіраючы то на гаспадара, то на вогнішча, чагосыці чакаў.

- Што, есці хочаш? Дык няма нічога. Выпіць будзе, а паесці няма, - як да чалавека, з роўнаю добрасцю гаварыў да яго Пятрок.

Шкада, у кішэнях у яго не было нічога, што можна было б з'есці. Аднак, прыбіўшыся да чалавека, Рудзьку, здаецца, гатовы быў тым

задаволіцца, мусіць, ён набыўся ўжо ў адзіноце і цяпер ля вогнішча пры чалавеку адчуў сябе ў спакоі, лёг і паклаў галаву на лапы, стомлена пазіраючы на агонь.

Але во, здаецца, набліжаўся той самы прыемны момант, калі першыя кроплі з трубачкі, урачыста бумкнуўшы ў дне, упалі ў медную конаўку. Пятрок зараз жа выграб з-пад казана недагарэлія галавешкі, цяпер будзе даволі вуголля ды слабага агню, полымя ўжо не трэба. Тым часам кроплі з трубкі пасыпаліся часцей, нават быццам зацурчала тоненъкім, як нітачка, струменьчыкам, сярод дымнага смуроду ў раўку прыемна запахла спіртным. Тут трэба было асабліва ашчадна абыходзіцца з агнём, трymаць жар у адной меры: каб не астыў казан, але і каб не перагрэўся, не падтарэла гушча, - што і казаць, умельства трэба было не меней, чым пры ігры на скрыпцы. Пятрок аж захваляваўся і то прысоўваў галавешкі бліжэй да казана, то адсоўваў іх далей; ад дыму ў яго слязіліся вочы, і ён выціраў іх скарэлымі пальцамі і ўсё зазіраў у конаўку: а ці многа? Урэшце там набралася да палавіны, ён узяў конаўку і ашчадна пераліў чысцютку, як сляза, гарэлку ў старую, ад ліманаду, бутэльку. То быў пяршак, самая моцная на градус порцыя з усёй выганкі. Яму стала шкада аддаваць яе ў ненажэрнае горла Гужа, можа б, сам калі выпіў пры якой нагодзе ці ашчадзіў для добра галавека. Так трохі разважыўшы, Пятрок закаркаваў скамечанай паперынай бутэльку і адышоўся да шыпшынавага куста на ўскрайку прагаліны. Там ён выграб у зямлі добрую ямку і, уладкаваўшы туды бутэльку, старанна загарнуў яе прэлым лісцем. Хай ляжыць на час лепши.

Рудзька не адрывала позірку ад яго корпання ля самагоннага начыння і ўмольна-цікаўнымі вачмі суправаджаў кожны яго рух з конаўкаю: цярпліва чакаў, мабыць, што гаспадар урэшце чымсь пачастуе яго. Але пачаставаць яго ў Петрака не было чым, ён і сам выгаладаўся, пакуль перагнаў казан брагі - выйшла яшчэ тры бутэлькі, далей ужо сачылася рудая юшка, на сподзе, мабыць, засталася адна гушча. Трэба было канчаць, і Пятрок выграб з-пад казана ўвесь жар, затаптаў яго апоркамі ў доле, казан адвалок з прагаліны ўсё ў той жа шыпшынавы куст, дзе старанна закапаў лісцем і зверху кінёў яшчэ некалькі хваёвых лапак. Змеявік, як самую каштоўную дэталь, трэба было ўзяць з сабой, таксама як і дзяжку. Тры бутэлькі з яшчэ цеплаватым самагонам паразсоўваў па кішэнях і за пазухай. Урэшце напаследак прыкурыў ад вугольчыка і памаду пайшоў да сцежкі.

Пакуль ішоў ровам каля ручая, Рудзька бег ззаду, але затым на паваротцы да хутара трохі адстаў, і Пятрок, павярнуўшыся, ціха

паклікаў яго. Рудзька наўскач дагнаў старога і болей ужо не адставаў. Здаецца, ён быў сціплы і выхаваны сабачка, які паважаў людзей і ніколі не соваўся куды без запрашэння.

Яшчэ падыходзячы гародам да істопкі, Пятрок учую невыразны голас, быццам бы з хаты, але затым голас той сціх, і Пятрок падумаў, што, мабыць, гэта здалося, - хто цяпер, апроч Сцепаніды, мог быць на сядзібে? Тым не менш маленъкая трывога ўжо запала ў ягоную душу, і ён на дрывотні спыніўся, кінуў на трэскі дзежку і, азірнуўшыся сюды-туды, сунуў за дровы змеявік і трывалы бутэлькі з гарэлкай. Так лепей, бо ці мала хто мог забрысці ў хату, не немцы, дык паліцаі, што таксама не лепей. Пасля, надаўшы твару абыякава-стомлены выгляд, увайшоў у сені.

Ну, так яно і было, ён не памыліўся - з хаты чулася размова: адзін голас быў Сцепанідзін, а другі... Не ўцяміўшы адразу, чый быў той голас, Пятрок нясмела расчыніў дзвёры ў хату.

- Во, а мы чакаем. Думалі ўжо - не дачакаемся сёння.

«Вы ды каб не дачакаліся - воўк за гарой здохне», - падумаў Пятрок, пазнаўшы паліцаю Недасеку, што падняўся насустрэч з лавы. Ён падаў Петраку шырокую далонь, якую той ціхенъка паціснуў, думаючы ўсё: «Каб ты здох, унюхаў-такі. Але што ж, мабыць, здагадлівия... Не пастееш нешта падумаць, як яны ўжо ведаюць».

- Але калі на работу, дык не пайду, - сказаў Пятрок. - Учора падбіўся, няма рады.

- Ай, не хадзі, - ахвотна пагадзіўся паліцай. - Сёння можна і не ісці, немцы паехалі. Ну як, ці натнаў? - раптам запытаў ён і сціх, поўны ўвагі.

Пятрок зразумеў, што ён мае на ўвазе, і ўжо хацеў быў аднекацца, нешта склусіць, але перш зірнуў на Сцепаніду, якая моўчкі стаяла пры печы. Злавіўшы ягоны позірк, яна сказала:

- Во дажыдаецца. Быў жа Гуж, ужо ўсё ведае.

Каторы ўжо раз Пятрок моўчкі пры сабе вылаяўся, ну але што ж! Без Гужа тут, ведама, не абыдзецца, але, можа, і лепей, што няма самога старшага паліцаю, не трэба нічога тлумачыць ці апраўдвацца. І ўсё ж самагон ён хацеў аддаць ва ўласныя рукі Гужа, каб было зразумела, каму і ад каго, ды, можа, яшчэ і аблаварыць, за што. Папрасіць, каб не дакучаў з працай, не прысылаў немцаў кватараўца, перастаў чапляцца да жонкі. Ці мала ў яго было спраў да Гужа! Але ж во трэба цяпер ні за што, ні пра што аддаваць самагон Недасеку, які, можа, сам ўсё і вып'е.

Памарудзіўшы трохі, Пятрок выйшаў з хаты і на дрывотні выцягнуў з-за штабялька дзве бутэлькі гарэлкі. Трэцюю рашыў не

аддаваць, паберагчы трохі. Ідуны ў хату, трошкі пабойваўся, што Недасека заўпарціцца, скажа: мала, тады прыйдзецца апраўдацца, што мала нагнаў, бо кепскае начынне ці мала заквасіў. Але, на яго здзіўленне, Недасека не сказаў ні слова, запіхаў бутэлькі ў кішэні суконнага галіфэ, што нізка спаўзло на калені.

- З бульбы ці жытняя? - толькі і пацікавіўся паліцай.

- Жытняя. Стараўся, а як жа! Цяпер жа, ведаеш, трэба ўсім дагадзіць, уласці асобенна, - ветліва сказаў Пятрок.

- Уласці заўжды дагаджаць трэба. Хоць савецкай, хоць нямецкай, а як жа, - глыбакадумна заключыў Недасека і ўзяўся за клямку. - Ну, то да пабачэння!

Ён пайшоў, быццам нават задаволены тым, што ўзяў, Пятрок падазрона пасачыў у акно, як паліцай выходзіў з варотцаў, і тады стомлена сеў на лаву. Сцепаніда палезла ў печ па чыгунок з рэшткай капусты.

- Дзвюма бутэлькамі думаеш заліць яму вочы? - з'едліва запытала яна, спадылба пазіраючы на супакоенага Петрака.

- А што, мала?

- Сам ведаеш. Як бы зноў не прышёрся.

- А не дам. Што ў мяне, спіртзавод?

- Аднак ужо ведаюць, што гоніш. Што змейвік на скрыпку выменяў. Агентура, кажа.

- Во як! Каб яна спрахла, агентура тая!

- Толькі во бомбу не могуць знайсці. Бомба там ля моста ляжала, дык спёр нехта.

- Бомбу! Ну каму яна трэба... Хіба Карніла? Пэўна, Карніла, - сказаў Пятрок, падумаўшы. - Таму ўсё трэба. Што дзе ляжыць, усё дамоў цягне.

Седзячы на тым самым месцы, дзе нядаўна еў Недасека, Пятрок сёrbаў капусту. Адчуваў ён сябе дашчэнту змораным, дужа сіпела ў грудзяx - мусіць, ад дыму, але ўпершыню за шмат дзён з'явілася задаволенасць у душы, што зрабіў справу і тым трохі адкупіўся дзеля спакою, надоўга толькі ці не - невядома. Але на сёння, дык, мабыць, пэўна адкупіўся, ужо сёння Гуж пакіне яго ў спакоі. Даядаючы засквараную капусту з глінянай міскі, ён думаў, што спярша закурыць, а пасля трохі адпачнє ў цяпле свае хаты, а там памяркуе, што рабіць далей. Але, як заўжды, Сцепаніда болей за яго ведала, што трэба рабіць найперш, а што пасля.

- Капец так і не abladdzil. Мне сёння не далі гэтых. Ды і хлеба нямашака, малоць трэба.

- Бульба пачакае. Не марозіць яшчэ.

- Ну а хлеб? Есці ж няма чаго.
  - Заўтра, - сказаў Пятрок. Пасля яды, у хатнім цяпле яго зусім размарыла ад стомы, і ён не меў сілы брацца цяпер за якую справу. Хоць бы і за самую пільнную.
  - А калі заўтра выганяць абаіх? На мост ці на бульбу? Ці яшчэ куды, - насядала Сцепаніда.
  - Не выганяць.
  - Як гэта - не выганяць! Што, ён табе даў аслабаджэнне? Нап'еца ды зноў прыедзе, будзе чапляцца.
- Можа, і прыедзе і будзе чапляцца і пагражаць, але Пятрок так ужо выматайся за гэтыя дні, што цяпер не меў жаднае сілы што-небудзь рабіць. Паёўшы, ён згарнуў цыгарку, прыпаліў яе ад вугольчыка з загнеткі і пайшоў у запечак.
- Я зараз...
- Не скідаючы апорак, ён прылёг у запечку і, не дакурывшы цыгаркі, заснуй. Здалося, толькі самкнуў павекі, як на падворку дужа забрахаў забыты ім Рудзька, штось затупацела ў доле - Пятрок прахапіўся са сну і з цяжкай галавой кінуўся да акна. На tym месцы, дзе нядаўна стаяла кухня, нехта прывязваў да тыну спраўнага рудога коніка, і, як павярнуўся, каб ісці да ганка, Пятрок пазнаў Каландзёнка - у шынялі, з вінтоўкай за плячмі.
- Каб вы паздыхалі ўсе! - роспачна вылайяўся Пятрок, ужо адчуваючы, якая патрэба прывяла гэтага паліца ў Яхімоўшчыну.
- Рудзька ўсё брахаў - спярша на каня, які апасліва паводзіў вушамі, але не саступаў з месца, а пасля напусціўся на Каландзёнка. I той раптам спыніўся, хапаючыся рукой за вінтоўку. Пятрок, як быў без кажушки, выскачыў у сенцы і закрычаў на сабачку:
- Рудзька, прэч! Прэч ты, шчанюк! Я табе дам! Не трэба яго страляць, ён не ўкусіць! - загаманіў ён да паліца, які ўжо піхай патрон у патроннік. Рудзька, мабыць, зразумеў нарэшце, што яму пагражае, і забег за вугал на дрываютню. Ён яшчэ пабрэхваў адтуль, але ўжо без вялікае злосці, і Каландзёнак закінуў вінтоўку на вузкае, абвіслое ў шынялі плячо.
  - Па гарэлку прыехаў, - проста абвясціў паліцай, не мяняючы поснага выразу на белым панурым твары.
  - Дык я ж аддаў! Недасека ж узяў дзве бутэлькі, - захваляваўся Пятрок. - Што ж у мяне, фабрыка?
  - Гуж сказаў: яшчэ дзве бутэлькі. Інакш заўтра будзе рэпрэсія.
  - Што будзе? - не зразумеў Пятрок.

- Рэпрэсія. Ну гэта - будзем цябе вешаць. Ці, можа, стралаць? - усумніўся Каландзёнак. - Не, вешаць, здаецца. Ага, успомніў - вешаць. Рэпрэсія, значыць.

- Ото дзівосы! - развёў рукамі Пятрок. - Дык дзе ж я вазьму? Я ж аддаў. Недасека...

- Тады бяры шапку.

- Зачым?

- Пойдзеш у мястэчка. Гуж сказаў: не дасць гарэлкі - самога за каршэнь і сюды. На рэспрэсію.

- Гэтак?..

Ну што яшчэ можна было зрабіць перад гэтымі злыднямі? Пятрок памаўчаў, падумаў і амаль з відавочнай выразнасцю зразумеў, што і гарэлка - не выйсце. Не, не ўратуе яго самагон - як бы не пагубіў хутчэй, чым што іншае.

Ён моўчкі ступіў на воглу зямлю падворка, не тоячыся, прайшоў на дрывотню і выцягнуў з-за альховага штабялька трэцюю сваю бутэльку.

- Ну во! А казаў - няма! Пакуль вам рулю ў пашчэнкі не сунеш, не зразумеце! - тонка завішчэў Каландзёнак і выхапіў з ягоных рук мурзатую бутэльку. - А яшчэ?

- Няма! Яй-богу, болей няма. Во хоць абшукайце. Выгнаў, знаеце, мала, запарка няўдалая.

- Ладна, - падумаўшы, згадзіўся Каландзёнак. - Аддам, а там хай сам рашае.

Ён адвязаў каня і скочыў на яго ўпоперак хрыбта жыватом, перакінуў па другі бок даўгую ў боце нагу. Конік пабег да гасцінца, а з гарода на падворак выйшла Сцепаніда, несучы кош з бульбай.

- Зноў па гарэлку?

- Зноў, - сумна пацвердзіў Пятрок.

- А я што казала? Цяпер пачнуць ездіць...

- А ўжо скучля! Болей няма.

- Табе ж горш будзе, калі няма.

- А ўжо горш не будзе, - запальчыва сказаў Пятрок, не адчуваючы, аднак, упэйненасці ў сваіх словах. Праўда, канчаткова ён не хацеў верыць у кепскае, усё думаў: а можа, яшчэ як-небудзь абыдзецца...

20...

Надвячоркам, як пачало ўжо змяркацца, пакрактаўшы трохі і пасварыўшыся з жонкай, Пятрок мусіў награбці ў начовачкі высушанага на печы жыта і пайшоў у істопку. Трэба было малоць: на

хлеб ці на гарэлку, бо ўжо стала відаць, што без таго і без другога на гэтym свеце пражысьць немагчымна.

Жорны былі старасвецкія, з тонкімі, пабітъмі і сцягнутымі абручом камяніямі, даўно не насяканымі, малолі не дужа спраўна, адной радасці, што круціць іх было не надта каб цяжка. І Пятрок памалу круціў за млён, нячаста падсыпаючы цеплаватага жыта з начовак, і неадчэпна думаў пра рознае, болей благое, што цяпер, бы мошко ў спёку, лезла ў яго галаву.

Вайна, канешне, нікому не ў радасць, лічы - усім гора, але калі тое гора праз немца, чужынца якога, дык што ж тут і дзівіцца, гэта як мор - чума ці халера, тут на каго наракаць? Але калі гэтая чума праз сваіх, вясковых, тутэйшых людзей, вядомых усім да трэцяга калена, якія раптам перасталі быць тымі, кім былі ўсё жыщё, а зрабіліся нелюдзямі, звяр'ём, падуладным толькі гэтым набрыдам-немцам, тады як разумець тое? Ці яны раптам ператварыліся ў звярё і вытвараюць такое па чужым прымусе, прытаптаўшы ў сабе ўсё чалавечас, ці, можа, яны і не былі людзымі, адно прытвараліся імі ўсе гады да вайны, якая разбудзіла ў іх звярут. Па натуры сваёй Пятрок быў чалавек цікі і мяккі - гэткі, якімі была большасць у Выселках: страхавіты, зважлівы, трохі набожны. Такія ж былі і продкі. Дзед, бывала, ніколі не дазваляў сабе сказаць грубае слова не толькі на каго з сямейнікаў, але і на сяльчан, mestачкоўцаў, аблаяць якую жывёліну, як гэта павялося зараз, калі нават падлеткі і тыя ўсё з мацюгом да каня ці каровы. Крый Бог, каб ён калі зрабіў каму шкоду ці ўзяў не сваё з двара або з поля. А цяпер?.. Добра, што ён не дажыў да такога страхоцца, не пабачыў, што робіцца ў свеце, на гэтай вайне...

Спярша, як толькі прыйшли немцы, Пятрок наведваўся ў мястэчка, каб што-небудзь прыыдаць, зірнуць на новы парадак, а больш, каб пачуць, што робіцца ў свеце, і дазнацца, як яно будзе далей. Памятае, неяк каля пажарнай сабралася ў засені пад клёнам трохі мужчын - сядзелі, курылі. Гаворка была невясёлая - ўсё пра тое ж. Дзён колькі назад у раён прыехаў нейкі нямецкі чын у рудым фрэнчы з чырвонаю перавяззю на рукаве, казалі: прызначыў новае кірауніцтва з мясцовых. Мужыкам увогуле гэта спадабалася, што кірауніцтва будзе не з немцаў, не якое прысланае, а менавіта з сваіх, мясцовых. Трохі счакаўшы, новае начальства ўсталявалася ў мураванай будыніне колішняга выканкама, і там ужо бачылі нямецкага перакладчыка, былога настаўніка, ціхманага халасцяка Свяントкоўскага, што шэсць гадоў кватараўав ля моста ў жыдоўкі Рывы. Галоўным паліцаем адразу стаў Гуж, які перад тым толькі паявіўся ў мястэчку. Неўзабаве надзеў на рукаў павязку і Антось

Недаёка, што надта здзівіла mestachkoўцаў, бо ніхто з іх не мог сказаць нічога благога пра гэтага чалавека. Трэцім паліцаем многія абураўліся адкрыта, бо даўно яго не любілі ў Выселках, але Патап Каландзёнак, мусіць, ужо прывык да таго і не дужа звяртаў увагу. Цяпер ён зважаў толькі на немцаў і на свайго непасрэднага начальніка - старшага паліцэйскага Гужа. А Гуж? Узяўся за старое ці новае, яго не зразумееш, дзесяць гадоў яго не было тут - праходзіў навуку ў далёкім Данбасе, на каго там вывучыўся, можна толькі здагадвацца. Але цяпер адно ўпівецца дадзенай яму немалой уладай, разам з немцамі панішчыў mestachkovых жыдоў, разрабаваў іхняе майно і дзень пры дні фарсіць у рудой скурэнцы, што нядайна яшчэ настіў вядомы ўсім загадчык райземадзела Яфім Кац.

Вось табе і сваё кіраўніцтва.

«Але як жа так можна, - думаў Пятрок, мерна ківаючыся ля жорнаў у такт ходу млёна - узад і ўперад. Было зусім цёмна, якой газнічкі ён не падіў. Сцепаніда ашчаджала газу, і ён не хацеў сварыцца - змелі і ўпоцемку. - Як жа так можна? - пытаўся ў думках Пятрок, - каб свае - сваіх?» Гэта ж як спрадвеку шанаваліся ў вёсцы добрыя адносіны паміж людзьмі, рэдка хто (можа, вырадак толькі) адважваўся на яўнае зло ў адносінах да суседа, даваў сабе волю судзіцца ці нават сварыцца з такім жа, як сам, селянінам. Здаралася што-нішто, не без таго ў жыцці, але часцей за ўсё праз зямлю - за надзелы, пожні, жывёлу. Але ж цяпер якая ж зямля? Каму яна патрэбна стала, зямля, даўно ўся сварка праз яе адпала, а міру з таго не пабольшала. Людзі разбесціліся. Раней малады не мог дазволіць сабе праісці міма старэйшага, каб не зняць шапкі, а цяпер гэтыя во маладыя знімаюць другім галовы разам з шапкамі. І не баяцца нічога - ні боскага гневу, ні суда чалавечага. Як быццам так заўедзена тут спрадвеку, як быццам на іхнім баку не толькі сіла, але яшчэ і праўда. А можа, ім і не патрэбна праўда, даволі крыважэрнае нямецкае сілы? На праўду яны гатовы пляваць, калі яна будзе ім замінаць у іхнім злачынстве. Аднак праўда ўсё ж ім замінае, інакш бы яны не азіраліся кожнага разу на немцаў, не залівалі б сваё сумленне гарэлкай, не хапаліся б за віントоўку, не пагражалі б рэпрэсіяй ды нямецкай строгасцю.

Пятрок змалоў, можа, з гарнец жыта, пакратай рукой мяккую, цеплаватую ля цёплых камянёў муку і падумаў, што калі ўжо ўзяўся, дык трэба намалоць болей - і на хлеб, і на брагу, бо трэба ж заквашваць зноў. За мерным глухаватым гудам камянёў ён не адразу пачуў голас Сцепаніды з хаты, а як пачуў, дык сціміў, што кліча яна не першы раз, і нейкі спалох быў у тым яе голасе. Ён перастаў

круціць, і адразу моцны стук у сенцах трывогай напоўніў сядзібу - хтось дужа лупануў у дзвёры, басавіта лаючыся:

- Хазяін, курва тваю маць! Адкрой!..

Пятрок сцяміў адразу: гэта знадворку, сунуўся ў сенцы, дрыготкімі рукамі намацаў крук і выдзер яго з прабоя. Дзвёры, расчыніўшыся, ледзьве не зблі яго з ног, Пятрок адхінуўся, і ў сенцы ўваліўся нехта вялізны, здалося, чамусыці касматы; на Петрака дыхнула моцным пахам гарэлкі, цыбулі і яшчэ нечым - чужым і агідным. Ён моўчкі стаяў за дзвярыма, а яны самі знайшлі дзвёры ў хату і расчынілі іх - на сенцы пыхнула чырвоным святлом ад зыркага полымя з грубкі, якую паліла Сцепаніда, і чацвёра іх з тупатам, сапам, шорханнем мокрай адзежы ўвапхнуліся ў хату.

- Хазяін! - зноў раўнушы першы голасам, па якім Пятрок напружана стараўся здагадацца - хто? Але здагадацца ніяк не мог, мабыць, то былі незнаёмыя.

- Я тут, - сказаў ён з сянец.

- Хазяін, свету! Свету дай!

- Дык дзе ж цяптер свет? Нетуці свету. Во хіба з грубкі...

- Дай з грубкі! Лучыну зажгі!

Пятрок увайшоў у хату, якая адразу стала маленькай і цеснай, і прылікнуўся ля самага парога, ужо ведаючы пэўна, што дабром для яго гэты начны прыход не скончыцца. Сцепаніда таропка прыладжвала на загнетцы даўгую лучынку з агнём на канцы. Яе свяціло мільготка бегала па чатырох грувасткіх, настырчаных постацях, што разваліста тупалі па хаце, азіралі сцены, абмацвалі штось у застоллі. Пятрок зноў паспрабаваў згледзець каго знаёмага, але не пазнаў нікога. Той пярэдні, што першы ўваліўся ў сенцы, як добра загарэлася лучынка, павярнуў да яго насаты, аброслы запушчанай шчэццю твар.

- Хазяін?

- Ну хазяін. Ведама...

- Бандзіты заходзят? Гавары быстра!

- Якія бандзіты? - не зразумеў Пятрок. - Ад нас во нядаўна немцы выехалі, счытай, нядзелью стаялі...

Двое з захожых прысёлі на лаву, трymаючы між каленем віントоўкі, двое засталіся на сярэдзіне хаты.

- Сала ёсць? - запыталаўся насаты, і не паспей Пятрок адказаць, як другі, што стаяў наперадзе, крутануўся да яго бокам, падставіўшы позірку левую, з белай павязкай, руку. «Ага, паліцаі, значыць», - здагадаўся Пятрок, які спярша нават не ведаў, як сябе з імі паводзіць, што гаварыць.

- Ды што ты да яго з салам! - нейкім прыемна адкрытым, са шчырасцю, голасам папракнүй паліцай насатага і запытаўся з усмешкай: - Гарэлка ёсць?

- Адкуль жа? Няма гарэлкі, - сказаў Пятрок раптам асіплым голасам. Насцярожаныя госці па-эмойніцку пераглянуліся.

- Эта ты брось зажымацца! Такой номер у нас не прайдзёт! - быў гатовы абурыцца насаты. - Стайды бутылку, а патом пасмотрым.

- Даўк чэсна няма! Што я хлусіць буду, - стараючыся як мага болей шчыра і таму, мусіць, фальшыва апраўдваўся Пятрок. Захожыя, відаць, ужо злавілі гэтую яго ненатуральнасць у голае і яшчэ болей здзівіліся.

- Ты бачыў? - пасля нядоўгай замінкі сказаў паліцай да насатага.

- Адмаўляецца!

- Што, жыць надаела? А эта ты нюхал?

Перш чым Пятрок што зразумеў, насаты тыщнуў яму пад нос сцюдзённую, прасмярдзелую порахам рулю выхапленага з-пад палы нагана.

- Самагону! Жыва!

- Даўк але ж я не маю, - слаба стаяў на сваім Пятрок, хоць ужо ведаў, што ягоныя слова ім, што гарох да сцяны, - ім патрэбна была гарэлка.

- Якая вам гарэлка ад нас? - раптам загарачылася Сцепаніда, што дагэтуль моўчкі тулілася ў цяні каля грубкі. - Дзе ён вам яе возьме?

- Гужу даўк недзе ўзяў, - лагодна сказаў паліцай з павязкай. - А нам шкадуе. Нядобра так. Не па-чэснаму.

- Якому Гужу? Хто гэта вам сказаў?

- Каландзёнак сказаў, - удакладніў паліцай, і Пятрок здагадаўся: мусіць, то былі прыезджыя паліцаі з Крынкай. Канешне, мост, мусіць, гатовы, цяпер будуць ездзіць і крынкаўскія, і вязнікоўскія, і яшчэ шмат якія з далёкіх і блізкіх вёсак і ўсе заварочваюць на Яхімоўшыну - ведама ж, пад рукой, пры дарозе. І Пятрок аж жахнуўся з свае задумы: што ён нарабіў з тым самагонам? Хіба можна было напаіць гэтых сабак з усіяе акругі? Ці ў яго хопіць на тое жыта, начыння, ягоных дзвюх спрацаваных рук?

- Каландзёнак тут месяц не паяўляўся! - смела склусіла далей Сцепаніда, і паліцаі пераглянуліся ў нedaўменні.

- Як гэта - не паяўляўся?

- А так. Не было яго тут. Можа, дзе ў другім месцы ўзяў.

- Няпраўду гаворыш, - заўсміхаўся паліцай з павязкай. - Каландзёнак не хлусіць.

- Ану абыскаць! - раптам закрычаў насаты. - Всё абыскаць!
Бярыще лучыну і всюду: в сенях, в аборы!

- Дык спаліце ж хутар, хіба так можна з агнём, ці вы здурнелі! -
залаўмантавала Сцепаніда.

Але двое, што сядзелі на лавах, жыва ўскочылі і, пахапаўшы з
загнеткі лучыны, пачалі падпальваць іх у грубцы. У дымным
мільготкім смуродзе на момант асвяціліся іх счырванелыя азызлыя
твары, відаць, абодва былі на добрым падпітку, і чакаць ад іх якой
асцярогі не выпадала. З лучынкамі яны падаліся ў сені, чуваць было -
палезлі ў істопку, з дзвярэй павалакло сцюжай, і Петраковы плечы ў
адной камізэльцы перасмыкнуліся ад дрыжакі. Двое, што засталіся ў
хаце, вальней расступіліся перад гаспадаром.

- Ану ідзі сюда! - зацята загадаў насаты. Пятрок моўчкі ступіў на
сэрэдзіну хаты і стаў, гатовы да горшага. - Водку даеш?

- Дык няма, - сказаў ён праста ўжо амаль абыякавым голасам,
разумеючы, што даказваць, бажышца тут без карысці. Яны былі ў
такім стане хцівай драпежнасці, што ягоныя слова наўрад ці маглі
многа значыць. Ім патрэбна была гарэлка.

- А еслі найдзём?

- Знойдзеце, дык ваша, - сказаў Пятрок, адчуўшы, аднак, што,
мусіць, сказаў няўдала: яшчэ падумаюць, што ён недзе хавае. Але там,
дзе хавае, яны не знойдуць, хоць бы перавярнулі ўсю сядзібу і яшчэ
ўвесь роў у дадатак.

- Знойдзем - падучыш пулю. За ашуканства, - паабяцаў паліцай.

- А не найдзём - тожа прыстралім, как сабаку, - удакладніў
насаты. - Так што харашэнка падумай.

- Што ж, воля ваша, - паныла сказаў Пятрок і зразумеў, што
выйсця для яго не будзе. - Толькі няма гарэлкі.

Наступіла невялічкая затрымка, паліцаі, відаць, чакалі, што
прынясьцуць тыя, што пайшлі шарыць у істопцы. Сцепаніда мяняла
лучыну на загнетцы, каб было трохі відаць у хаце, у якой віўся
пластамі дым і дужа патыхала гарэльям. Пятрок вельмі баяўся, каб не
падпалилі што ў істопцы ці дзе на падворку, бо якой жа ашчаднасці
можна чакаць ад п'яных. З усіх чатырох адзін толькі паліцай з
павязкай здаўся яму трохі менш п'янымі ці менш звераватым, чым
той насаты з наганам, і Пятрок сказаў да яго:

- Ды не шукайце, яй-богу, няма. Што ж мне, шкада, яй-богу...

- Бандзітам прыберагаеш! - раўнай насаты. - А нам фігу? За
нашыя старанні для народа!

- Ды што ты яму чытаеш мараль? - па-ранейшаму дужа сардэчна сказаў паліцай. - Час марнуеш. Пастаў да сценкі яго. Жыць захоча - знайдзэ.

І ён хораша засмияўся, паказаўшы шырокі рад прыгожых зубоў.

«Во табе дабрэйшы і цверазейшы!» - расчараўана падумаў Пятrok. А ён яшчэ хацеў у яго папрасіцца, каб не знушчаліся, паверылі, што нічога няма. Неяк разам Пятrok перастаў ужо баяцца за сваю сядзібу, апасацца, што тыя дзе-небудзь падпалаць. Ужо ён хацеў аднаго: каб хоць як выкараскацца з гэтага ліха, і думаў, што, мабыць, не ўдасца, не выкараскаецца.

З цёмных сянец, папаліўшы свае лучынкі, улезлі тыя двое ў чорных шапках з вінтоўкамі.

- Што, няма?

- Ды няма нічарта, цёмна, як быццам нічога такога. Мелё, там мука ў жорнах...

- Ах, мелет! - вызверыўся насаты. - Для каго-та на самагоначку мелет! А для нас нет! Ану к сценке! Жыва!

У Петрака пацямнела ўваччу, здаецца, ён нібыта пахіснуўся ад слабасці ці страху, адчуўшы, што зараз усё, мабыць, і скончыцца. Нехта дужа піхнуў яго ў плечы, пасля ў бок, ён няўцягна ступіў і апынуўся ў прасценку паміж двумя вокнамі на падворак. Насаты насупраць прыладзіўся ямчэй - расставіў на падлозе ногі і нетаропка падняў на яго руку з смярдзючым наганам.

- Што вы робіце, ірады? За што вы яго? - залямантавала ад печы Сцепаніда, і насаты апусціў руку.

- А, жалка стала? Так нясі пару фляжак! Ну, быстра!!

Але Сцепаніда залямантавала яшчэ гучней:

- Скуль я вазьму вам, няма ў нас ніякай гарэлкі, каб вы сваіх жонак не бачылі, як мы туую гарэлку...

- Заткнісь! - раўнунуў насаты, і паліцаі ўчэпіста схапілі Сцепаніду за рукі, размашыста штурхнулі ў сені. Там яна сцішана войкнула і раптам сціхла. «Ці не заблі?!» - здрыгануўся ад страху Пятrok, які таксама ўжо развітаўся з жыццём.

- Так, счытаем да трох! - аб'явіў насаты, зноў скіроўваючы на яго рулю нагана. - Даёш, нет? Раз... Імей віду, я б'ю точна, без промаху. Два... Ну, даёш? Нет?

«Няўжо ты застрэліш, сабака? - думаў Пятrok, млюсна пазіраючы на хісткую рулю нагана, якая сноўдала ў паветры праз тры крокі ад яго. - Няўжо хопіць лютасці на забойства? Ці, можа, палохаеш? Але каб хутчэй што-небудзь. Страляць, дык страляй, чорт з табой, усё роўна, відаць, не суджана перажыць вайну, пабачыць дзяцей. Але

хоць бы пачуць, як турнулі гэту напаўзь», - разгублены думай Пятрок, і дзве слязіны ціха паўзлі па ягоных даўно ўжо не голеных шчоках.

- Тры! - раўнай урэшце насаты, і ў тое ж імгненне калючае чырвонае полымя ўдарыла Петраку ў твар, вушы забіла тутім коркам ад стрэлу, і праз момант ён не адразу зразумеў нават, што быццам жывы і стаіць, як стаяў - плячмі да прасценка. Толькі праз паўхвіліны скрэзъ густы звон увушишь да яго, бы здалёку, данесліся галасы паліцаі ў, тыя спрачаліся.

- Даы што з ім цацкацца, патроны псаваць! Бі ў лоб, і пайшлі!

- Не спяшы! Я яго па часцям раздэлаю. Как бог чарапаху. Ну, так гдзе водка? Долга малчаць будзеш?

Пятрок ужо не адказваў - ён амаль што аглух і аслупянеў у безнадзейнай абыякавасці да сядзібы, жонкі і найперш да самога сябе, бо якіх сіл абараніць сябе ўжо не знаходзіў.

Яны нешта там выранджаліся - адзін свяціў лучынкамі, палячы іх пучкамі, дым густа валіў у хату і праз расчыненую дзвёры струменямі сплываў у сені; цені ад людзей крукастымі пачварамі хадзілі па сценах і столі: то пыхала, то ацихала полымя лучынак, слепячы яго слязлівыя очы і высвечаючы насупраць каржакаватую постаць ягонага ката з наганам.

- Гдзе водка? Гавары! Ах, малчыш?..

Новы стрэл грукнуў, здаецца, мацней за першы, дужа трэснула штосьці ў вуху, і Пятрок, не ўтрымаўшыся, паваліўся бокам на канец услона. Ён дужа ўдарыўся клубам, рукамі трапіў у штосьці гразкае на падлозе, дужа балела ў вуху, але паліцай не даў яму доўга грэбацца па падлозе, выцянуў ботам у грудзі і за каршэнь, бы шчанюка, зноў падняў да сцяны. Каб не ўпасці, Пятрок у поўнай знямозе прыціснуўся плячмі да шархоткіх газет якраз у тым месцы, дзе ўжо чарнеліся радком тры дзіркі ад куль.

«Божа, за што?»

- Ах ты, хутарская сволач! Кулацкая вша! Зажымаеш? Ну, палучай!..

«Толькі б адразу. Не мучыцца каб... Адразу...» - сноўдала ў яго галаве міжволынная думка-жаданне, Пятрок глытнуў салёныя слінкі і зноў адчуў вялікую абыякавасць да сябе і да жыцця наогул. Не паспей ён, аднак, сабрацца і ўнутрана расслабіцца перад апошнім уздыхам, як зноў грымнула, агняна-смярдзюча пыхнула раз, другі, трэці - асляпіла, забіла глухатой вушы, калені яго падагнуліся, і ён, абдзіраючы плячмі газеты, паволі споўз па сцяне на падлогу.

Здаецца, на нейкі нядоўгі час ён страціў прытомнасць, так было млюсна ў грудзях і неяк было дыхнуць, очы яго амаль нічога не

бачылі ў дымным смярдзючым змроку, і толькі нейкім куточкам свядомасці ён адзначыў яшчэ, што жывы. Чамусыці жывы... Аднекуль, быщам здалёк, да ягонага слыху прыбліся галасы ягоных забойцаў:

- Што доўга з ім пэцкацца! Канчай, і патопалі.
- Сам пусць даходзіт!
- Дай я...

- Пагадзі! Яшчэ прыгадзіцца, - адпіхнуў паліцая насаты і, ступіўшы да Петрака, трохі схліўся над ім. - Ты понял, слізняк? Нам водка нужна. Водка, панімаеш? Не сядоня, так завтра. Штоб был харошы запас. Понял? Іначы прыдзём - распрашчаецца з жызнню.

«Няўжо не заб'юць?» - амаль сплохана падумаў Пятrok, вяла, як пасля непрытомнасці, узграбаючыся з падлогі. Абапёрся аб сцяну, стаў на адно калена, праз дым паглядзеў на хату. Лучынкі ўсе згарэлі, свіціліся трохі з грубкі, дзе таксама ўжо прагарэлі дровы, і апошняя галавешкі клалі барвянную пляму на затаптаныя дошкі падлогі. Усе іх чатыры пачварныя постасці адна за адной пхнуліся ў насцеж расчыненныя дзвёры, адкуль нізам па хаце распаўзалася vogлая сцюжа, цела пачала біць дрыжака. Пятrok з натугай успёрся на другое калена, увесь калоцячыся ад перажытага страху, сцюжы і невыказнае крываўды - за што?

- Бабу адліць?
- Чорт яе не возьме. Сама ачуhaeцца...

То был апошняя іх слова, сказаныя ўжо ў сенцах, далей пад вокнамі пратупалі іх крокі, яны сталі сціхаць, і ўсё навакол ацікла.

Пятrok неяк узгрэбся на ногі і, трymaючыся аберуч за абадраныя сцены, пабрыў у сенцы - недзе там была Сцепаніда, жывая ці, можа, ужо мёртвая.

Пераступіўшы парог, ён згледзеў у змроку яе босьня ступні - Сцепаніда нерухома ляжала на разгребенай, скрэз раскачанай па зямлі бульбяной кучы.

21...

На Петракова здзіўленне, Сцепаніда неяк усталала на ногі і, хістаючыся, бы п'яная, сама дабралася да запечча. На ўсе яго лямантацыі яна маўчала, толькі ціха стагнала часам, і ён усё тупаў па хаце - то насыў ёй вады, то ўкрываў кожушком, то бедаваў, горка і шчыра, а болей кляў тых звяругаў, немцаў, вайну. Ён ужо не зашчапляў сенцаў, толькі прычыніў дзвёры - чорт з імі, хай ідуць, б'юць, паляць - усё роўна з імі не жыць. Відаць, жыццё наогул трэба канчаць, нашто так пакутаваць, няма для таго ўжо сілы ды і жаднай

патрэбы. Усё роўна яны не дадуць памерці па-чалавечы, сваёю смерцю, - яны даканаюць сілком, але спярша пацешацца, як хочуць, дапякуць, што сам павесіўся па сваёй ахвоце, - бо што ж яшчэ можна зрабіць з сабой, калі жыццё - бясконная нясперпнасць пакут?

Тую ноч ён не клаўся зусім, трохі прыткнуўся на ражку стала, быццам задрамаў, паклаўшы галаву на локці, і на світанку ачнуўся амаль ад спалоху, што пачынаецца новы дзень - што ён прынясе? Але ўжо было пэўна - не добрае ж ён прынясе, а новыя пакуты і страхі, можа, смерць нават, бо колькі ж яны будуць гуляць у смерць, некалі ж, мабыць, і здзейсняць сваю пагрозу. Чорт яе бяры, тую смерць, ён перастаў ужо баяцца яе, білі б толькі хутчэй. Шкада, мусіць, у самым пачатку вайны, многа чаго ён не пабачыць, а галоўнае - не дазнаецца ўжо пра лепшае. Мусіць жа, яно будзе калі-небудзь, лепшае. Але што ж... Так далей жыць нельга. То не жыццё.

Здаецца, Сцяпаніда ў запечку трохі аціхла, перастала стагнаць, ці не задрамала нават, і Пятрок выйшаў у істопку, знайшоў свой кажушок на дзежках ля жорнаў. Так ён і не змалоў жыта - ні на хлеб, ні на гарэлку і малоць болей не будзе, не будзе заквашваць - хай мелюць і гоняць самі. Яму ўжо годзе. Калі няма іншага паратунку, дык што ж, гарэлка таксама не паратунак. Хай лепш заб'юць праста так, без дай прычыны, хоць бы за тое, што ён - чалавек.

Ён выйшаў з сянец на падворак і не зачыніў за сабой дзвярэй - нашто? Дзвёры цяпер без патрэбы, тыя ўсё роўна адчыніяць і пройдуць, куды заходзяць. Для каго цяпер дзвёры?

Позні восенійскі ранак з натугай праясніваў хмарнае неба, зацягнутае туманнай смутгой бульбяное поле з агалельм хмызняком на краі ля рова; усё навакол поўнілася ветраной стыласцю і золлю. Рэшта рудой лістоты трывожна ляскатала на счарнелым ліпавым голлі, мокрае лісце за ноч густа ўслала дарожку, стаптаную мураву падворка, наліпла на зрубе калодзежа і мокрай лаўцы пад тынам.

Гэта ноч пад расстрэлам нешта зрушыла ў Петраковай свядомасці, нешта непапраўна зламала, збліза хаду яго думак са звыклага для яго кола, ён не ведаў ужо, што рабіць і куды ісці. Карцела, праўда, сысці куды далей ад сядзібы, бо адчуваў, што тут яго зноў спасцігне тая ж навала, зноў з'явіцца тыя, з віントоўкамі, і яму будзе кепска, калі не зусім пагібелъна.

На дарогу ён ужо баяўся паказвацца, адтуль цяпер ішла для яго ўся небяспека, як заўжды, хацелася затуліцца за рог, скавацца ад чужога хцівага вока. Ён пайшоў на дрывотню, зірнуўшы са смуткам на насцеж расчыненая вароты хлява, раскіданыя па дрывотні лепшыя яго бярозавыя паленцы і нават перакуленую і адкочаную з яе

спрадвежчага месца калоду, на якой гадоў трыццаць секлі тут дровы. З дрывотні ён згледзеў знаёму спечку цераз здратаваны гарод у роў і нечакана пайшоў па ёй - ён ужо ведаў куды. На аслабельных хісткіх нагах ён сашкандыбаў праз хмызняк уніз, не адхінаючы голля, якое чаплялася за шапку і за плечы, таропка пайшоў па спечкы ля ручая, мінуў барсукову нару, перабраўся па камяннях на той бок і ўрэшце ўзлез угору, у меншы равок, зарослы непралазным гушчаром маладога ельніку.

На знаёмай прагаліне было сыра і пуста, воглае вуголле на учараашнім вогнішчы паміж трох закапцелых камянёў апала маленькаю кучачкай. У шыпшинаўым кусце з засмятлымі барвовыミ ягадамі ён згледзеў свой чорны казан, трохі прыкіданы сапрэлым лісцем і падумаў: чорт з ім! Хай іржавее. Ён болей да яго не дакранецца, з самагонкай усё скончана. Азірнуўшыся, ён прысеў ля куста і пад зламаным сучком разгроб лісце, за брудную шыйку выцяг такую ж запецканую чорнай зямлёй бутэльку, ашчадна ацёр яе касматай палой кажушка. Яны там пілі, здзекаваліся ці весяліліся, а ён не паспытаў нават. Ён ашчаджаў, стараўся, каб лепшай выгнаць. Каму? Пра каго ён клапаціўся, дурань? Пра сябе, канешне, але хіба пра сябе цяпер так клапаціца трэба? Ах, дурніла старое...

Пяtron выдрай папяровы корак з бутэлькі і ашчадна глыкнуў раз, другі. Добрая, халера, гарэлачка, які ён усё ж маладзец, што не аддаў першака - хай п'юць ту ю бурду, ту ю рудую рэшту. Мабыць, ім усё роўна. А гэтай во самай лепшай ён сам пачастуе сябе, бо хто ж яго яшчэ пачастуе? І чым яшчэ паласаваць сябе, калі не закуркай ды гэтай во, праз гора выгнанай горкай. Праўда, без чаркі, нібы які п'яніца - з рыльца бутэлькі. Але што ж, такі распракляты час, зручны для смерці і зусім нягожы для людскага жыцця.

Ён яшчэ трохі выпіў, перавёў дух і падумаў, што ўсё ж гэта паскудства піць без закускі, хацеў штурнуць бутэльку далей у роў, ды сквапна асцярогся: стала шкада недапітага. У думках ужо настала млявая лёгкасць, ягонае гора перастала быць такім безнадзейна горкім, як толькі што адчувалася, з'явілася прыемная ўпэўненасць у сабе і нават прыбыло сілы ў целе. Сволачы яны, канешне, думаў Пяtron пра паліцаяў, але і ён не даубежка, не які там ахламон, недарэка, ён таксама трошкі цяміць у жыцці і нават у вайні, якую ён пабачыў у ту ю пару, як тыя пад сталом лазілі. Ён не дасць ім на сабе ездзіць, як ім захочацца, яшчэ ён пастаіць за сябе. Во хоць бы і з гарэлкай: чорта ён даў ім гэтую найлепшую бутэлечку, нават выстаяў пад расстрэлам, нагледзеўся смерці ў очы, а вот жа не аддаў, упёрся, і паехалі з чым і прыехалі. Скуля ім!

Не азірнуўшыся нават на сваю прагаліну, ён падлеz пад калючы ельнік і, трохі запарушыўшы вочы, выбраўся на сцяжыну, па якой нетаропка патупаў у аўражнай цішы назад. Бутгэльку з недапітм першаком не кідаў, трymаў у руцэ і думаў, што яшчэ трохі глыне і тады кіне ў ручэй. На завароце ручайнны, дзе разам заварочвала і сцежка, ён стаў, трохі здзіўлены, ледзь не сутыкнуўшыся з Рудзькам, сабака таксама, мабысь, дзівіўся гэтай нечаканай сустрэчы, але тут жа ўзрадаваўся, замахаў хвастом.

- Ну што, што, Рудзька? - загаманіў да яго Пятрок. Цяпер, мусіць, вельмі дарэчы было пагаманіць з кім-небудзь, але з кім жа тут пагамоніш, апроч як з выпадковым сабачкам. Рудзька, з пільнай увагай зразумець нешта, узіраўся ў яго твар сваімі пакутнаняўцямі вачмі і енчыў ціхенъка, бы просячы штось.

- Галодны? Галодны, канешне. Ну, пайшлі. Цяпер, бачыш, няма анічога, ні якой крошки. Во, бачыш? - спрабаваў вывернуць пустую кішэню Пятрок. - Няма. А ў хаце што-небудзь будзе. Пайшлі, дома цябе накармлю.

Ён пайшоў далей па сцежцы, думаючы, што на гэты раз трэба абавязкова што-небудзь даць Рудзьку, які ці не з учараашняга чакае яго тут, у рове. Але ж учора не далі тыя звяругі - добра яшчэ, што не прыстрэлі на падворку. Ды і яго самога таксама хацелі застрэліць, што перажыў - страшна ўспамінаць нават.

- Во, брат, жыццё настала! - паскардзіўся Пятрок і азірнуўся на Рудзьку, які, бегучы ззаду, зноў уважлівей паглядзеў у ягоны твар і пакутна наморшчыў маленькія броўкі. - Жыццё! Сабак б'юць, як людзей, і людзей страляюць, нібы сабак. Урайнялі род чалавечы! Падспасоблі пад скаціну якую, ага, брат!

«Хаця ім што, - думаў Пятрок, - ім абы жорсткасць сваю спраўляць, упівацца сілай, людскую кроў піць. Без крыві засмяглі б іх глоткі. І гарэлкаю не размочаць. Не, не размочаць. Ім пасля крыві гарэлку давай, а пасля гарэлкі зноў на кроў цягні. Во па гэтым коле і носяцца. Ах, звяругі, звяругі!»

Ён ужо ўпэўнена тупаў па сцежцы з цвёрдым намерам на хутары чым-небудзь накарміць Рудзьку, бо зусім асірацеў сабачка, мабысь, пабойваецца людзей і круціцца на адным месцы ў рове, дзе той страшной ноччу згубіў свайго Янку. Але Янка ўжо ўсё, Янка цяпер далёка, ягоная душа цяпер, мусіць, на небе. Бязгрэшная хлапечая душа, яна пэўне ж пададзе ў рай. А во куды пададзе нашы грэшныя душы?

Пяршак Пятрок не дапіў, цвяроза падумаў, што яму, мабысь, годзе, трэба палячыцца Сцепаніду. Пасля ўсяго перажытага жонцы

самы раз будзе глынуць які кілішачак жытнай - пэўна ж, прыбудзе сілы ды і бадзёрасці. Малы кілішачак гэта як лекі, і неблагая лекі прыгтым, самі дактары не адмовяцца. А дактары знаюць, як трэба піць. Дактары ўсё знаюць: і што піць, і чым закусваць. Яму таксама не шкодзіла б чым закусіць, дужа хацелася есці, асабліва цяпер, пасля выпіўкі. Усе гэтыя дні галодны, не раўнучы як той Рудзька.

- Там паямо, - азірнуўшыся, абнадзею Пятрок сабачку, які, не адстаючы ні на крок, бег следам. - Ужо мы цяпер паямо...

З натугай, аж спацела спіна, ён ускараскаўся па крутой сцяжыне на ўзоравак. Сабачка, зразумеўшы нарэшце, куды ўзяў кірунак Пятрок, трохі абмінуў яго і пабег наперадзе, дужа не выпінаючыся, аднак, перад чалавекам. Пятрок думаў, што трэба найперш засмажыць бульбы з салам, калі яшчэ засталося яно ў кубёлку. Прыйдзе, абярэ бульбы і засмажыць, дасць есці Сцепанідзе і знайдзе што кінуць гэтamu беспрытульnamу Рудзьку. Бо хто ж яго накорміць цяпер? Тут жа забілі Янку, во ён і круіцца. Счытай, ужо як бы тутэйшы сабака. З Яхімоўшчыны.

Але чаго раптам Рудзька стаў на сцяжынцы і настырчыўся, ягоны хвост перастаў матляцца? Пятрок хістка, не адразу спыніўся - ужо відаць стала ягоная сядзіба цераз гарод, і там, за дрывотняй, штось матлянула рудое. Ну быццам які руды дыван на паркане, але гэта не дыван, мусіць? Пятрок працёр пальцамі вочы і ўгледзеўся лепей - так яно і сталася, як ён баяўся, не хочучы, аднак, прызнацца сабе. Яго апярэдзілі. На двары ля паркана ўжо тупалі, ківаючы галовамі, рыжы і вараны коні, і, хоць ля іх нікога не было відаць, Пятрок зразумеў, што яны ўжо прыехалі.

Пятрок ледзь не заплакаў ад крыўды, гора і страху, які наўхват ашчаперыў яго, пераступіў на сцежцы, азірнуўся - ён не меў ужо сілы ісці туды, на сядзібу, бо вельмі добра адчуваў, што там чакае яго. Але куды было ісці? У чыстае поле? У Баранні Лог? У балота? Назад у роў? Але ў хаце заставалася хворая, прыбітая жонка, увесе ягоны набытак, - яны ж адпомсцяць яму, як заходуць. Хіба ад іх паратуешся?

І ўсё ж ногі яго павярнулі назад, і ён аж прыгнуўся трохі, увабраў галаву ў плечы і хісткімі крокамі патрухаў па сцежцы да рова.

Толькі ён не дабег нават да пачатку кустоў, ззаду данёсся першы пагрозліва-гучны крык: «Пятрок, стой! Стой, такую тваю... Назад!» І зараз жа туті шчаўчок стрэлу ляснуў, здалося, над самай яго галавой. Куля пранеслася міма, у хмызняку на ўзоруку ціха ўпала долу ссечаная ёю галінка, і ён раптам, ацверазеўшы, уцяміў, што ўцякаць нельга. Ад іх не ўцячэш!

Сапраўды, двое іх ужо беглі цераз гарод наўпрасткі ад сядзібы, і ён спярша стаў, а затым і павярнуўся назад. Тыя таксама сталі за плотам ля абсталяванага ім афіцэрскага клазета, вінтоўкі яны трymалі напагатове, каб адразу, як ён пабяжыць, усадзіць яму кулю паміж лапатак. Але ён не бег, ён ішоў па сцежцы, па якой хадзіў тут дваццаць гадоў, і ўсё ў ім паднімалася, напружвалася, пухла ў страхавітай крыўдзе-пратэсце: за што? Неяк няўцям ён адчуў у руцэ бутэльку, што нёс Сцепанідзе, там яшчэ трохі буйталася, але цяпер ужо Сцепаніда не вып'е. Не размахваючыся, ён штурнуў бутэльку ўбок, з кароценъкай радасцю сцяміўшы, што і ім таксама адтуль не дастанецца - хай вышыкае ў бульбоўнік. Ён усё болей рашуча ішоў насустроч паліцаям, якія за плотам таксама ішлі напярэймы яму да сцежкі - Гуж у сваёй скурэнцы наперадзе, а Каландзёнак з паднятай вінтоўкай ззаду. Амаль фізічна адчуўшы іх зласлівы намер, Пятрок спыніўся.

- Ну што? Ну што, гадаўцы? Чаго вам трэба? - слаба крыкнуў ён амаль праз слёзы, якімі замакрэлі вочы. Пад горла яму таксама падвалілася нешта, мулкае і даўкае, і ён спыніўся на сцежцы за пяць кроکаў ад плота.

- Ану ходзь бліжэй! - неяк дужа спакойна, з ледзьве прыкметнай пагрозай сказаў Гуж, утаропіўшыся ў яго цвярдым, як цвік, позіркам. Твар паліца быў нібы дзеравяны, і Пятрок адчуў, што на гэты раз не абыдзеца.

- Што вам? Чаго вы чапляецеся? Якога ражна вам трэба ад мяне? Гады вы, нямецкія запраданцы...

- Ану спакойна! - зарычэй Гуж, ускідваючы вінтоўку. - А то мы...

- Што вы, што? Застрэліце? Дык страляйце, чорт вас бяры! - з нечаканай рашучасцю, ад якой сам спалохаўся, закрычаў Пятрок і патрос у паветры сцятымі ў кулакі рукамі. - Страбляйце!!!

- Гэта паспееем! - спакойней аб'явіў Гуж. - Ідзі сюды!

- А во не пайду! Не пайду да вас і слухаць не стану. Вылюдкі вы!!!

Гуж спакойна закінуў вінтоўку за плячо, кіўнуў Каландзёнку:

- Ану, дай яму!

Каландзёнак сігануў цераз верхнюю жэрдку плота, па растаптанных барознах ступіў да яго і размахнуўся. У Петрака зазвінела ў вуху, сяліба хіснулася ўваччу, і ён нечакана апынуўся на мулкіх калянных калівах бульбоўніку.

- Устань!

- Зараз! Зараз! Устану... Яшчэ ўстану... Але за што б'яце? Што я - чалавек?

Не пастеў ён, аднак, узграбсціся на ногі, як другі ўдар у правае вуха паваліў яго на другі бок у гразкую растаптаную баразну.

- Дзе гарэлка?

- А во - скулля вам! - сказаў Пяtronk, плюючыся крывёй - здаецца, яму выбілі апошняя зубы. - Во, наце! Наце! - тыцніў ён Гужу кукіш. - Біце! Я вас не баюся! I Гітлера вашага не баюся! Во і яму тожа! Скулля ўсім вам!

Каландзёнак зноў падскочыў да яго і размахнуўся, але Гуж за плотам спыніў яго, цвёрда гукнуўши:

- Стоп! Пака хопіць. Мы яго гэта... Паказацельна.

- Рэпрэсію, ці што? - тонкім голасам спытаў Каландзёнак.

- Рэпрэсію. На вяроўцы, - сказаў Гуж і таксама пералез цераз плот. - Ану паднімайся!

- Не паднімуся. Страляйце!

- Паднімешся, стары корч! Самагоначку разбазарыў. Раздаў, каму не трэба. А сваім - фігу? Не, я ўжо цябе ўзгрэю. За ашуканства. I за аскарбленне фюруара. За фюруара, знаеш, што палаگаецца?

- А хоць што! Я і фюруару плюнуў яго вусатую морду. I табе тожа, прадажнік!

- Цыц!

Гуж коратка ткнуў яму ботам пад грудзі, Пяtronk войкнуў і скурчыўся на баку ў бульбоўніку. Хвілін колькі ён не мог ні ўздыхнуць, ні сказаць што, дыханне яму перацяло, у вачах усё пайшло кругам. «Канец! Хутчэй бы, каб без гэтых пакут», - неслася ў думках, якія адно яшчэ мелі здольнасць неяк усведамляць яго незайдросную долю, можа, апошняя некалькі хвілін перад канцом.

- Устаць!

Але ўстаць ён не мог, хоць не мог таксама і крыкнуць што паліцаям - ён толькі роспачна хліпаў ротам, як рыбіна, выкінутая з вады на бераг. Тады Гуж падышоў да яго і дужа тузануў за плячо.

- Устаць!

Спакваля, аднак, ён трохі глынуў паветра, раз і другі. Гуж зноў тузануў яго, удвух з Каландзёнкам яны паставілі яго на ногі і, ухапіўши пад пахі, павалаклі цераз гарод да дрывотні. Ён ледзьве перастаўляў аслабелыя ногі, шапка яго засталася ў бульбоўніку, дужа стыла на ветры галава з рэдзенъкім белым пухам - рэштаю яго валасоў. Але, мабыць, яму ўжо не спатрэбіцца ні шапка, ні якое здароўе, ні нават сама галава, і ён не шкадаваў сябе. Ён толькі думаў, што яшчэ трэба сказаць гэтым пачварам, - пакуль быў язык, ён яшчэ меў нейкую супраць іх зброю. Але, як назло, патрэбныя слова не ішлі ў галаву, і ён толькі тупа бубніў:

- Чакайце, чакайце, будзе вам...
- Гэта табе будзе! Гэта ты пачакай трошкі, - з тайным зларадствам паабяцаў Гуж.

Яны болей не білі яго, прывялі на падворак да прывязаных ля тыну коней. Каландзёнак усё трymаў яго пад руку, а Гуж чамусыці пабег у хату. «Ці не возьмуць яны і Сцепаніду?» - падумаў Пятрок. Ён думаў, што зараз убачыць яе і яны пойдуть разам на апошнюю сваю Галгофу, але вельмі хутка Гуж выскакыў з сянец адзін.

- Так, садзіся! - крикнуў ён Каландзёнку. - Часу мала.

Каландзёнак, аднак, першым сесці на свайго панурага коніка, падвёў Петрака да варотцаў пад ліпамі і віскнуў:

- Марш! Туды! - і махнуў да гасцінца.

Пятрок пастаяў, сцюжа і воглы вецер трохі далі яму адыхацца, і ўпершыню пасля запальчывага ўзрушэння з'явілася страхавітая думка: куды? Куды яны яго павядуць? Яны там абодва паўскоквалі на коней без сёдлаў, выязджалі з падворка, а ён стаяў у варотцах і не мог ступіць з месца. Чаго ён добраахвотна пойдзе за імі на свае пакуты, хай забіваюць тут, на парозе ягонага жытла, навошта яшчэ напаследак дагаджаць ім...

- Ну, марш!

- А не пайду. Забівайце...

- Як гэта - не пайду? - шчыра здзівіўся Гуж, гоцаючы вакол яго на кані. - Я табе задам такога «не пайду», што ты пабяжыш як падсмалены.

І ён злосна вышчаяў Петрака хварасцінай па галаўе - як варам апякло лысіну, Пятрок хіснуўся, але ўстаяў на нагах.

- Не пайду, нячысцікі! Хоць што хочаце, не пайду!

У ім зноў узнілася і падхапіла яго гняўлівая хваля кръгуды і роспачы, яна дала яму сілы, і ён рашты не здавацца. Адсюль ён нікуды не пойдзе, калі забіваць, дык хай забіваюць тут.

Гуж пакруціўся з канём па дарожцы, мабыць, не ведаючы, што рабіць з гэтым старым няўломкам, але болей не біўся, крикнуў Каландзёнку:

- Вярніся, зірні там якую вяроўку.

«Звяжуць? Павесяць? Хай! Абы не ісці нікуды. Хай смерць, але дома», - горка думаў Пятрок, зусім ужо гатовы да смерці. Сцепаніды ён так і не ўбачыў, можа, яны забілі яе...

- Не хацеў па-харошаму - вісець будзеш, - прыгразіў Гуж, седзячы перад ім на кані. Доўгія ногі яго ў гразкіх ботах нізка буйталіся пад конскім брухам. - За аскарбленне паліцыі. І фюрапа.

«Хай! Хай. Чым такая жысць - хай!» - думаў Пятрок, ужо не адказваючы яму. Ён ужо не азіраўся нават на сваю сядзібу і на падворак, ён думаў, што літасці ў іх не папросіць, як бы кепска яму ні зрабілі. Абы толькі стрываць, абы не доўта трываць...

- Рукі! Рукі! - віскнуў над вухам Каландзёнак і, не чакаючы, калі ён паслухаецца, сам ухапіў адну руку, другую, склаў іх на жывяще і пачаў скручваць канцом вяроўкі. Пятрок чуў, як ён напружваеца, сапе, схіліўшыся да яго, і не супраціўляўся, толькі пазіраў на вяроўку і думаў: во куды прыгадзілася! То былі ягоныя лейцы. Тады, пры калектывізацыі, старыя аддаў з канём у калгас, а навейшыя прыхаваў у істопцы, часам навязвалі на іх карову, што-небудзь увязвалі на возе, а болей яны віселі на тоўстым цвіку ў сенях. Цяпер імі вяжуць ягоныя рукі. Спартрэбліся.

Урэшце Каландзёнак завязаў туті вузел на ягоных руках, другі канец вольна раскінуў у доле па стаптанай капытамі і развернутай аўтамабільнымі коламі дарозе, і Пятрок аж здзівіўся: нашто? Але тут жа стала ўсё зразумела - з другім канцом у руках паліцай узлез на каня.

- Пайшоў! Быстра! - скамандаваў Гуж, не ад'язджаючы, аднак, ад яго. Ад'ехаў адзін Каландзёнак, лейцы на гразі распрасталіся, напяліся і дужа тузанулі яго за руки. - Быстра, сказаў!!!

Гуж зноў секануў яго дубцом па галаўе, якую наскрозь працяў боль. Каб не ўпасці, Пятрок змушаны быў пабегчы на гэтай вяроўчыне за Каландзёнкам, які нагамі штурхаў у бакі каня, а Гуж з дубцом у руках паганяў яго ззаду.

- Быстра! Быстра, стары балышавіцкі корч!

Пятрок не паспяваў, спатыкаўся, кідаўся ў бакі, апоркі вязлі ў гразі, але ўпасці цяпер на дарогу было б яшчэ горш. І ён бег, сігаў, тузайся на вяроўцы, якая рвала скуро на ягоных руках і цягнула, валакла яго да гасцінца. Твар ягоны зноў замакрэўся ад слёз, якія няспынна студзіў пругкі вецер, што парывіста дзъмуў насустрach.

- Нячысці! Гадаўцы! - захлынаючыся ветрам, крычаў Пятрок. - Але пачакайце! Мой Федзька прыйдзе! Сын мой прыйдзе... Ён вам пакажа... Не думайце... Федзька прыйдзе!..

22...

Пятрок знік, пратаў з гэтага свету, як і для яго прапалі гэты хутар, роў, Сцяпаніда, іхня дзеци Фенька і Федзя - пратаў цэлы свет. І засталіся, можа, успаміны, калі яшчэ было каму ўспомніць ягоныя жыццёвыя пакуты, дробныя і вялікія клопаты. Адны з іх і ён бы не прамінуў забыць - навошта было травіць душу кепскім ці

непрыгожым, што назбіралася за жыщё, другое ж хацеў бы помніць. І хацеў, каб трохі помнілі людзі, можа, што згадзілася б і для іх. Бо былі ў тым перажытым разам з горыччу і нейкая непазнаная слодыч, аддалены гук жыщя, а можа, і само жыщё - хто скажа?

...Снег тады валіў тыдзень ад самых Калядаў, а за тры дні да Вадохрышча ўсчалася завея, якой тут не зналі ці не з сатварэння свету. Снегу намяло поўны двор, дзён колькі неяк было вылезці з хаты. Але ж трэба было прынесці вады, прыідбаць дроў, дагледзець скацину, і Пятрок перш чым адчыніць дзвёры ў хлеў, кожны раз мусіў адкопваць іх, каб як прашчаміца ўнутр. Праз паўгадзіны, аднак, ад яго адкопанак не заставалася і следу - спрэс у двары грувасцілася некранутая тоўшча тугога, спрасаванага ветрам снегу.

Той дзень, праўда, зверху не сыпалася - болей мяло нізам, надзымула на падворку даўтую хрыбціну-гурбу - ад дрываютні да самых варотаў хлява, крыху меншую - ля калодзежа і пад тынам. Калодзежны зруб апынуўся ўпоравень з долам, Пятрок ледзьве дабраўся да яго з вядром, але зачарпнуць вады не было як: у зрубе чарнелася вузенькая, бы нара, дзірка-адтуліна. Пятрок пра себе вылайаўся. Настрой яго быў і без таго кепскі: у хаце толькі што пасварыўся з жонкай - усё праз клопат аб хлебе. Хлеб Сцяпаніда ашчаджала, можа, праз меру, дамешвала ў яго бульбу і вотруб'е, і той хлеб ужо неяк стала ўзяць у рот. Хоць, ведама, яна мела на тое прычыну - жыта ў засеку засталося не болей мяшкана, а да вясны і першай травы было не меней чатырох месяцаў. Як было не ашчаджаць? Неяк адагнаўшы ад сябе звыклы той клопат, Пятрок прычапіў да калаўрота вядро, але вядро адразу засела ў цеснай снегавой нары, не дастаўшы вады. Тады ён азірнуўся, каб папіхнуць яго чым, якой жэрдкай з плota, ды так і знерухомеў над замеценым зрубам. Цаліком па дашчэнту зару́нянай дарожцы з гасцінца прабіраліся тры цёмныя постасці - марудна ішлі пад вецер, угнуўшы галовы і, мусіць, ступаючы ў сляды пярэдняга. Вецер шалёна курыў ад іхніх ног снегам, нёс яго цераз усё поле да хвойніку, дзе на гасцінцы чарнеліся дзве легкавушки і ля іх таксама варушыліся людзі. «Ну, пэўна, там замяло, там заўжды замятае ўзімку, асабліва на краі сасоннічку, наўрад ці прайсці тым легкавушкам», - падумаў Пятрок, зняў рукавіцу, выスマркаўся. Цяпер ужо не было сумнення, што тыя здарожаныя з гасцінца кіравалі сюды, да хутара. Трэба было сустракаць гасцей.

Выцягшы з калодзежа лёгкае, са снегам, вядро, Пятрок стуліўся ад ветру і пачакаў крыху, пакуль людзі падыдуць да варотцаў падворка. Пярэдні быў ужо блізка - ладна сігаў шырокім і дужым

кrokам, на яго плячах чарнелася блішчастая на марозе скуранка, пад паҳай ён трymаў такі ж чорны партфель і быў віднейшы за іншых паставай, напэуна, маладзейшы за таго, што ішоў следам. Ужо ля варотцаў Пятрок добра разгледзеў гэтага другога - то быў сярэдняга росту мужчына ў чорным бобрыкам паліто і высокай, перасыпанай снегам каракулевай шапцы, на яго счырванелым ад ветру твары відаць былі невялічкія падстрыжаныя вусікі. Трэці быў у даўтім чырвонаармейскім шынялі і шлеме з шырокімі апушчанымі вушамі, падпяразаны дзягай з наганам, што ў тakt кроку целяпаўся на правым баку.

- Можна да вас, хазяін? Трошкі абагрэща? - сказаў пярэдні, у скуранцы, падыходзячы да варотцаў.

- Дык чаму ж не! Такая завея, яно канешне, - сказаў Пятрок, мяркуючы пры сабе, што гэта начальства, і, мабыць, не малое: можа, з вобласці, а то і вышэй.

Ён узяўся за верх варотцаў, але расчыніць іх не было магчымасці, варотцы толькі адхінуліся трохі ў глыбокім снезе, і троє захожых адзін за адным неяк прашчаміліся на падворак. Затым ён прывёў іх у сені, дзе ўсе дружна загрукалі намёрзлымі ботамі, абіваючы снег, і, калі расчыніў дзвёры ў хату, з-за занавескі з нейкаю трантай у руках выскачыла Сцепаніда і ажно войкнула, згледзэўшы на парозе столькі незнаемых мужчын. Тут жа яна шаснула назад у запечча. Якраз другі дзень там ляжала хворая Феня: дужа напаў кашаль, нават была гарачка, і яны не пусцілі яе ў школу - жарты, па такай віхуры брысці ў мястэчка. Федзя быў здаравейшы і хадзіў, а яна ляжала, спадзяваліся, можа, паправіща. Покуль ён поркаўся па гаспадарцы, Сцепаніда распаліла грубку - але ў хаце было сцюдзёнавата і пахла дымам, дровы разгараліся кепска. Ведама, сырая алешына, якая тлела і дыміла, скупа даючы жару.

Пятрок зачыніў дзвёры, госці трохі асвойталіся ў хаце; старэйшы, з вусікамі, каб страсянуць, зняў ля печы заснежаную шапку, пад якой аказалася лысая ці чыста паголеная галава, і сцішана сеў на лаве, паклаўшы локаць на ражок стала. Побач сціпла прысёў вайсковец з наганам - гэты шлема не зняў. А трэці, што быў у скуранцы, згледзэўшы квель агонь у грубцы, адразу скіліўся да яе, прысёў на ніzkі ўлончык.

- Э, кепска гарыць! Растопкі мала, га, гаспадыня?

З запечка выйшла Сцепаніда, без хусткі, але ў сваёй аўчыннай камізэльцы, стрымана азірнула гасцей.

- Дзе ж яе ўзяць, растопку? Сырымі во палім.

- Сырымі гэта не дзела, - сказаў незнамы і пырнуў мокрыя камлі ў грубцы. - Сырыя трэба не так накладваць. Не клецю - шатром нада. Я гэтую навуку некалі ў Сібіры прайшоў... Разгарыща, нідзе не дзенеца.

Папоркаўшы альховыя камлюкі, ён прычыніў дзверцы - не зусім, а так, каб заставалася шчылінка, азірнуўся на Петрака, які сціпла стаяў пры парозе.

- Хазайн, у калхозе састайш? Ці аднаасобнік?

- У калхозе, анягож, - звыкла азвалася за гаспадара Сцепаніда. - З першага дня мы.

- Ну і як? Зажытачны калхоз?

- А, які там зажытачны! Беднаваты калхоз.

- Удваіх жывяще?

- Удваіх. І дзетак двое. Сынок у школу пайшоў, а дачушка во прыхварэла, кашляе.

Феня і сапраўды закашляла ў запеччы, у хаце ўсе змоўкі, прыслушалаіся. Той, што сядзеў ля стала, за ўвесь час не скрануўся нават, толькі на Феньчын кашаль павёў чорным брывом, зірнуўшы на занавеску-радзюжку ля печы. Гэтак жа маўкліва-роздумна ён пазіраў на Сцепаніду.

- Надвор'ечка такое, што прастудзіца нядоўга, - сказаў ад грубкі той, у скурэнцы. Ён зноў расчыніў дзверцы і тонкай альховай палкай папоркаў у агонь, мабыць, перастройваочы дровы па-свойму.

- Анягож, - лёгка падхапіла Сцепаніда. - Абутак, ведаецце, нягелы. Валёнчак няма, у парваных гамашыках бегае, прастудзіла ногі, цяпер другі дзень гарачка, кашляе.

- Нялёгка даецца навука сялянскім дзесям, - роздумна заўважыў госьць і павярнуў голены, з моцнымі пашчэнкамі твар да стала. - А вот жа вучачца. Што значыць цяга да ведаў, да святла.

Пяtronок падумаў, што, мабыць, цяпер гэты старэйшы па ўзросту, а можа, і па пасадзе штось скажа, але ён не сказаў нічога, усё моўкі сядзеў пры стале, пазіраючи ў грубку. На ягоным твары ляжаў адбітак задуменай нерухомасці, стомы, бы якой глыбокай заклапочанасці. Здавалася, ягоная ўвага была скіравана кудысьці далёка ў нейкія свае клопаты, і ў гэтай хаце нішто яго не цікавіла.

- Нічога, цётка, - болей бадзёра сказаў той, ад грубкі. - Выканаем пяцігодку - будзе і абутак, і шмат што яшчэ. Вальней будзэ. А пака трэба работаць.

- Дык мы ж работаем. Стараемся. Не складаючи рук. За панамі так не работалі.

- Нам складваць рук нельга. Міравая буржуазія, яна пільна сочыць. Складзэм - тут жа і задушаць.

- Што ж мы, не панімаєм? Але во адзеца няма ў што. Даўней дык лён быў, а цяпер увесь лён здаём, а сабе нічога. Каб хоць крамніны якой, дзецям на світачкі, - пачала скардзіцца Сцепаніда, мабыць, ужо зразумеўшы, што перад ёй - начальства. Петраку тое не спадабалася - ну нашто яна? Толькі ў хату чужкія, начальства ці не, а яна ўжо са сваімі клопатамі. Не дасць людзям абагрэцца. Ён зважліва стаяў ля дзвярэй, думаючы, што захожкія самі штось скажуць - лезці да іх з пытаннямі было, мабыць, нягожа.

Але Сцепаніда тым часам, мусіць, зусім асмяяла і ўжо скардзілася на тое, што дагэтуль не заплочана людзям за здадзеную па нарыйтоўках воўну, Смык трэці раз абяцае, назначае тэрміны, а грошай няма. Пятрок аж паморшчыўся ад няёмкасці - людзі староннія, можа, з Полацка ці нават з Віцебска, скуль ім ведаць тутэйшыя парадкі, нейкага там упаўнаважанага нарыйтовак Смыка. Лысы ля стала ўсё сядзеў нерухома, нават заплюшчыўшы вочы ад ператомы ці, можа, сагрэўшыся ў хаце. Але, аказалася, слухаў і чую ўсё і, калі Сцепаніда сказала пра грошы, расплюшчыў вочы і ціха гукнуў таму, што сядзеў ля грубкі:

- Запішьце...

Той расшпліў партфель і ў сінім невялічкім сшытку напісаў некалькі слоў.

- І гэта... Пад лён даюць самую нядобіцу, дзе глей, кажуць: вырасце, а які там рост, як засушыць, аберуч не выдзераш, і нізенькі, рэдзенькі, на трэці нумар, не болей...

«Ну, пагнала ўжо! - амаль з болем падумаў Пятрок. - Ужо нагаворыць...»

Госці, аднак, слухалі быццам нават з увагай і не перапынялі. Лысы, ужо расплюшчыўшы вочы, пазіраў на яе быццам бы і без стомы, ва ўпор, хоць і маўчаў. А той, што ў скуранцы, толькі адзін раз перапыніў, спытаўшы, як назва калгаса, і ўжо сам, без напамінку, штосьці пазначыў у сшытку. Мусіць, адчуўшы іхнюю прыязнасць, Сцепаніда выгаварыла шмат што з сваіх крыўд на парадкі ў калгасе, у раёне і нарэшце ўспомніла пра сняданак: «Можа б, зварыць бульбачкі, калі са скваркай?» Лысы ля стала, бы струхнуўшы з сябе нерухомасць, рашуча сказаў «не» і павярнуў галаву да маўклівага, у шыннялі, вайскоўца:

- Паглядзіце там...

Той борздзен'яка выскачыў у дзвёры, а трэці, ля грубкі, расчыніў дзверцы, з якіх пыхнула ўмеранай цеплынёй - дровы ўсё ж разгараліся.

- Ну во, бач! Па-сібірску весялей пайшло! - бадзёра зазначыў госць.

Якраз у той час у запеччы зноў закашляла Феня, Сцепаніда падалася за радзюжку, і лысы ля стала трудна ці зморана ўздыхнуў. Калі яна неўзабаве выйшла адтуль, суняўшы дачку, той, што быў у скуранцы, устаў з услончыка і, здалося, адгарадзіў паўхаты сваей шырокай спінай.

- Трэба ж лячыць дзіця. Доктара прывозілі?

- Даўк дзе ж па такой завеі. Можа, сама як ачуяне. Дрэнна во, што малака няма, карова запусціўшыся, а болей не есць нічога.

- Гэта кепска. Мёду нада купіць.

- Гэ, каб жа было за што, - стрымана паскардзілася Сцепаніда.

Неўзабаве, дужа тупаючы ў сенцах, увайшоў вайсковец і нешта сказаў. Той, што сядзеў ля стала, адразу падняўся, пачаў зашпільваць на аплік каўнер, паліто, але затым расшпіліў яго і расшпіліў усе гузікі на грудзях. Петраку не было відаць, што ён дастае адкуль, другі, у скуранцы, якраз загарадзіў яго, але неўзабаве ён здагадаўся. Сцепаніда няпэўна прамовіла: «Не-не! Што вы, не трэба, - але тут жа пачала дзякаваць раўнайшым голасам: - Спасібачка вам, калі так...»

- На малако і лякарства, - ціха зазначыў старэйшы.

На яго лысай галаве ўжо сядзела высокая чорная шапка, ён захінуў паліто і скіраваў у дзвёры. Пяцьтрок саступіў убок, у самы качарэжнік, і гатовы быў праваліцца ў зямлю ад сораму - навошта яна ўзяла? Як жабрачка якая - ад незнаёмых, ды яшчэ, пэўна, начальства, хоць бы і на лекі дзіцяці, але ж ці гэта прыгожа?

- Дзякую вам. А як жа аддаць? Каб хоць знаць, каму, - трохі абянтэжана казала Сцепаніда, ідучы следам.

- Аддаваць неабавязкова, - цвёрда сказаў мужчына ў шапцы.

- Але ж доўг!..

- Невялікі доўг.

- Ведаць каб хоць, адкуль вы?

Той, у паліто, ужо выходзіў у сенцы, за ім пнуўся ў дзвёры другі, што быў у скуранцы. Вайсковец, які ішоў апошні, прапусціўшы іх, крадком азірнуўся і ціха гукнуў у хату:

- З Менска. Таварыш Чарвякоў.

Сцепаніда на момант знерухомела з заціснутым у кулаку чырвонцам, а Петрака нібы абдало жарам: ну і ўпарола жонка! У каго напрасілася на міласціну! То ж сам кіраўнік рэспублікі. А яна пра лён,

пра грошы... Але госці выходзілі з сенцаў, і, хоць было страшэнна няёмка, ён мусіў праводзіць іх. Нягожа было выпраўляць людзей, не давёўшы хоць да варотцаў.

На падворку ўсё мяло, у паветры вісела смуга, але на свежым снезе было відно далёка. На гасцінцы пад хвойнічкам стаялі дзве легкавушки, і ля іх чарнелася некалькі постацей - мусіць, дарогу там усё ж адкапалі, можна было ехаць.

Ля варотцаў, павярнуўшыся ад ветру, Чарвякоў спыніўся.

- Дзякую за абагрэўку, гаспадар. Здароўя тваёй дачцэ, - сцішана пажадаў ён.

Пятрок разгублена стаяў, не ведаючы: кланяцца, дзякаваць, ці як? У яго ажно адняло мову, і ён нічога сказаць не мог. Тады Чарвякоў спытаў нешта ў свайго памочніка, і той удакладніў:

- Прозвішча як тваё?

- Багацька, - сказаў Пятрок і сумеўся, упершыню пасаромеўшыся ўласнага прозвішча - так недарэчы прагучала яно на гэтым нехуцавым, заваленым снегам падворку.

- То багатага жыцця, таварыш Багацька, - пажадаў напаследак старшыня ЦВК, і ўсе, угнуўшы галовы, пачалі пррабірацца па сваіх ранейшых слядах да гасцінца.

Пятрок сумеўся і зноў не адказаў нічога, толькі пазіраў на гэтых людзей і ў думках паўтараў узрушана: «Дзе ўжо багата!.. Дзе ўжо багата!..» Ранейшы нязбытны клопат апанаваў яго з новаю сілай - жыта ў засеку заставалася пуды з чатыры, з хлебам, можа б, як і дацягнуў да крапівы і шчаўя, каб было болей бульбы. Бульба, аднак, канчалася, неўрадлівае было лета на бульбу, вымакла ад дажджоў, пагніла пад каліум. Невядома, як было дажыць да новай?

23...

Неяк, аднак, дажылі да вясны, не сътна - больш голадна, але дачакаліся ўспыхлых дзён і зялёной травы. Сцепаніда з першай крапівы налаўчылася варыць нейкае варыва, якое, калі яго добра засмажыць салам, можна было і есці. Горш было з хлебам. Але старшыня калгаса Багацька Лявон ухітрыўся дадаткова размеркаваць на працадні трывалыя бурты леташніх бульб, і Пятрок прывёз к Першамаю калёсы прарослых, абвяльж, як поржаўкі, клубняў. Нічога, елі, мяшалі з ячменнай мукой на лапуны, хоць ячмень таксама ашчаджалі на крупы.

Нарэшце ў самую сілу ўвабралася лета, маём прайшлі спорныя, з навальніцай дажджы, і азіміна нават на глеі і пагорках дружна шыбанула ў рост. Жытное было якраз на гэтым баку гасцінца, ля рова

і хутара і далей па ўсёй Галгофе. Часам, калі выпадала вальнейшая хвіліна, Пятрок подбегам кідаў вокам на поле і радаваўся: добрае мелася быць у тым годзе жытное. Калі не засушыць улетку, не залье на Ілью, дастаць сухое да Спаса. А сенакосы дык былі ўжо гатовы, ужо Лягон сабраў мужчын на «пробу касы» ў Бараннім Лозе ля рэчкі. З нязвыкласці ці ад недаедку Пятрок аж задыхаўся, заняло ў грудзях, перацяло дыханне, але ён ведаў: гэта спярша, пасля пройдзе, калі ўцягнешца, - няўжо ж ён горшы, чым другія мужчыны. Вунь і Лягон хоць і з двумя пальцамі на руцэ, а як запчэміць паміж імі касільна, дык махае касой як апантаны. Тут ужо дзейнічае мужчынскі гонар - ніхто не хоча аказацца слабейшым, кожны пнецца за іншымі з апошняймагчымасці. Тым суботнім адвячоркам разбілі дзялянкі, вырашылі, якія і дзе пойдуць брыгады, дамовіліся назаўтра, у нядзелю, пачаць на зары і касіць, пакуль прыпячэ сонца. Лягон наказаў увечары накляпаць добра косы і каб ніхто не пазніўся, у канцы дня меліся падвесці вынікі, і якая брыгада скосіць больш, тую тады - на чырвоную палавіну дошкі, а туую, што менш, - на чорную. Другой брыгадзе выпаў якраз лягчэйшы, ад ельніку, бераг поплава, трава там была ніштаватая, але і не дужа высокая, меліся пэўныя шанцы абароны трэцюю брыгаду гразёўцаў і папасці на чырвоны бок дошкі.

На тым і разышліся позна ўвечары з псаломшчыкавага падворка, дзе гады трывалі асталявалася кантора калгаса. Пятрок спяшаўся ў сваю Яхімоўшчыну, бо трэба было паспець накляпаць касу, мянташка ж у яго была дужа кепская - кавалак бруска, бы абмылак, заціснуты ў драўляныя тронкі, - такім пакуль наменіш касу, іншыя абыдуць цябе далёка. Але Лягон пакідаў: ранкам згойсае ў мястэчка і прывязе паўсотню брускоў на ўсіх, у сельпо ўжо запложені грошы, будзе без ашуканства. Конна гэта гадзіна часу, і справе канец.

Паспадзяваўшыся на новую мянташку, Пятрок не ўзяў свой стары «абмылак» і, пачаўшы касіць, хутка адчуў, што каса пачынае тупець, а Лявона з мянташкамі яшчэ не было. Мужыкі прайшли ўжо два пракосы, ужо над ельнікам паднялося сонца, раса, праўда, яшчэ трывала ў густой траве, якая добра клалася ў пульхны выгінасты рад. Пятрок усё часцей паглядав на беражок ельніку, з якога на поплаў выбягала дарожка - ці не пакажацца старшыня з торбай мянташак. Ды ўсё марна. Пад сняданак ужо, калі з касцю сцякло добра поту і замакрэлі зрэбныя і кужэльныя спіны, з ельніку выбег і стаў, нібы чагосьці спалохаўшыся, меншы Лявонаў сынок Мацейка. Пятрок падумаў спярша, ці не прыслаў яго старшыня з брускамі, ды ў руках у

хлопца не было нічога. Калі ён падышоў бліжэй і нехта з касцю грубавата запытаўся пра бацьку, хлопчык гэпнуўся задам у траву, затуліў твар рукамі і затросся ў бязгучным плачы.

- Што такое? Што з табой?
- Бацьку... ноччу... забралі...

Касцы знегулемі, бліжня моўчкі ўторкнулі ў пожню косы, дальнія яшчэ дакошвалі рады, але па адным ішлі да ельніку - ужо зразумелі, што сталася. Лявона Багацьку? За што?

Неяк супакоілі хлопца, нядружна, напаўсілы дакасілі да снедання, хоць болей сядзелі, курылі, скуча выказвалі рознае. Некаторыя цвярдзілі: памылка, ужо Лявона не возьмуць, бо ён жа не вораг, не ўрадзіцель, ніколі не ішоў напроціў, некалі пацярпеў за Савецкую ўладу. Ясна, што тут недагляд, памылка, каму трэба, разбяруцца і праз дзень-другі выпусцяць.

Калі Пятрок прыплёўся з касою дамоў, Сцепаніды ў хаце яшчэ не было, не прыйшла яна і ў полудзень, і ён не ведаў, куды яна знікла, па якой патрэбе. Здарэнне з Лявонам збянтэжыла ўсіх, бы аглушыла, людзі не ведалі, што думаць і што рабіць. З пайдня Пятрок на касьбу не пайшоў - у яго апусціліся руکі, зноў жа ён надта трывожыўся за Сцепаніду, думаў: хоць бы не забралі і яе.

Сцепаніда прыбегла надвячоркам - задыханая, спатнелая, без хусцінкі на раскудлачанай галаве, у прапацелай паркалёвой кофце - аказалася, яна ўжо збегала ў мястечка, у райкам, міліцыю, дазнавалася, завошта - Лявона? Ды марна. Ніхто ёй не сказаў нічога, усе ваўкавата маўчалі, яна пасварылася са старшынёй выканкама Капустай, якога прасіла заступіцца, ды той сказаў - не. На падворку стомлена ўпала на прыезбу, паныла адказала на ўзрушаныя Петраковы пытанні і пасля роздуму, трохі супакоіўшыся, аб'явіла:

- Нада збіраць подпісы.
  - Якія подпісы? - здзівіўся Пятрок.
  - За Лявона. Што ён свой, балшавік, не ўрадзіцель.
- Пятрок падзівіўся, падумаў.
- А тады што?
  - А тады падаць у НКВД. Хай паглядзяць.

Той жа вечар у Фенечыным спытку пісала нешта старонках на трох і, прыхапіўшы хімічны аловак, пабегла ў Выселкі. Хутка мелася прыйсці з пашы карова, трэба было дайць, а гаспадыня знікла да поўначы. Аббегала ўсе двары ў Выселках, вярнулася ноччу маўклівая і ўзрушаная і, што-нішто зрабіўшы па гаспадарцы, павалілася спаць. Пятрок таксама лёг позна, хоць назаўтра планавалі расчаць новую лутавіну за ельнікам, ісці туды было няблізка, уставаць трэба было

яшчэ раней. Падняўся, як толькі пачало днечко, толькі засінелася неба на ўсходзе, а Сцепаніды ўжо не было, пабегла ўжо. Карову мелася выгнаць Феня, але Феня так салодка спала, што Пятрок памарудзіў браць касу, выгнаў карову сам. Але ж адчуваў, што гэта непарарадак, гэта разарэнне для гаспадаркі, калі ад яе адцуралася гаспадыня.

І праўда, што адцуралася. Якіх дні трывалі Пятрок яе быццам не бачыў на хутары, толькі мільгне дзэ, ранкам ці ўвечары, а так усё на нагах. Аббегала трывалі вёскі і, праўда, назбірала нямала подпісаў, - Лявона шкадавалі, быў ён чалавек свой, памяркоўны, не злосны і не помслівы. Ніхто не мог паверъць, што ён вораг ці які ўрадзіцель. Людзі не разумелі, завошта яго ўзялі ў такі час, пакінулі калгас без кіраўніцтва. Праўда, кіраваў гаспадаркай брыгадзір трэцяй брыгады Аўтух з Заграззя, і дзіва - чалавек, які быццам няблага ладзіў са старшынёй, ніколі быццам з ім не сварыўся, падпісаць хадайніцтва за Лявона адмовіўся: «А скуль я ведаю, ўрадзіцель ён ці не. Калі органы ўзялі, дык нешта знаюць». Сцепаніда не дужа ўтварвала, раззлавалася, абазвала яго ваўкалакам, як часам звалі Аўтуха па злосці, і пабегла цераз лес у раён.

Адтуль яна вярнулася не хутка, ужо гналі з пашы кароў, і Пятрок толькі прывалокся з касьбы, здавалася, сам без рук і без ног, стомлены і злосны - на жыццё, жонку, работу. Маўкліва адкроіў лусту сала з кубёлка, адламаў кавалак калючага, з мякінай, хлеба - дужа хацелася есці, ажно калациліся ногі ў каленях. І тады ўбачыў на падворку жонку. У панылай знясіленасці Сцепаніда паціху клыпала ад варотцаў, дужа кульгаючы на адну нагу, і ён успомніў: дні два таму жалілася, што баліць пята, мусіць, занозіла дзэ - ведама ж, з Вялікадня босая, бегае па палях, пожнях, лясах, а цяпер яшчэ і па вёсках. Сцепаніда павалілася, ледзьве дабрыўшы да прызбы, трохі пасля Пятрок падышоў да яе, коўтаючы ў бяззубым роце цвярдую скарынку.

- Ну што? Што сказаў?

- Во! Вярнулі, - яна кінула на прызбу складзеную ў чатыры столкі паперыну.

- Ай-яй! Што ж рабіць?

- А я знаю?

Яна спрабавала ўстаць і тут жа асела долу - пята балюча нарываала, без кія Сцепаніда ўжо не магла перайсці ў хату. У той вечар яна нават не дайла карову, неяк падаілі Пятрок з дачкой, пасля Пятрок нарваў пад парканам лісця дзядоўніку і абвязаў ім распухлую, гарачую ступню. Сцепаніда стала нязвыкла раздражнёная, усё ёй было няўлад, яна коратка-злосна гыркала то на яго, то на Феню, але

Пяtron разумеў і не крыўдзіўся: ведаў, бяда дабрэйшай не робіць. Ён сам пазаганяў курэй, накарміў парсюка, прынёс суды вады з калодзежа і толькі прылёг на лаве ў сенцах, дзе спаў гэтых дні, як Сцепаніда гукнула з запечча:

- Пяtron, хадзі сюды.

Перасільваючы страшэнную стому, ён неахвотна ўстаў, праз расчыненныя дзвёры прывалокся да яе ў споднім.

- Пяtron, трэба з'ездзіць у Менск, - ціха, але цвёрда сказала яна.

- У Менск?

- Ага. Да таварыша Чарвякова.

Пяtron ужо здагадаўся, у чым справа, і маўчаў як агушаны - не жартачкі, у Менск. I ехаць яму, чалавеку, каторы і ў Полацку быў усяго тры разы і то два з іх - калі быў маладзейшы, яшчэ за царом. Але ж і яна не можа, сам бачыў, куды ёй з такою нагой, а Лявона папраўдзе было шкада. Як не памагчы чалавеку? Але і памагчы немаведама як.

- Заўтра і паедзеш. Два чырвонцы я пазычыла ў Карнілы. Сама хацела, ды во...

- Але дзе я там знайду Чарвякова? Мусіць, няпроста: горад.

- А там жа ёсць Дом урада. Пісалі ж газеты, што паставілі Дом урада. Значыць, там і Чарвякоў.

- Гм... Але куды ісці? Што я... Не быў жа ні разу.

- Во і пабудзеш. А што! Спытаеш. Людзі пакажуць. А то што ж, прападаць чалавеку?

Пяtron маўчаў. Кепска, канешне, калі прападае харошы чалавек, шкада яго. Але і сябе таксама шкада, бо чорт яго ведае, дзе той Менск, дзе Дом урада, як туды трапіць? Чуў некалі ад мужчын, што трэба ехаць на Воршу, там перасадка, трэба купляць блет - хоць бы ведаць, колькі гэта каштую. Мусіць, нямала. Пяtron проста быў ашаломлены тым, што на яго абрыйнула гэтым вечарам жонка. Але ён ведаў, што калі яна ўжо надумалася, дык не адступіць.

Прыйдзецца ехаць.

- I не кажы нікому. Калі што, брыгадзіру скажу - да доктара. Бо хворы.

- Але ж...

- Ну што - але ж? Ён жа нам бытта знаёмы, Чарвякоў. Можа, заступіцца. Убачыш, напомні, як зімой, на Вадохрышча, грэцца заходзілі. I чырвонец пазычыў. Во і аддасі.

- Яно так. Але ж...

Дужа не хацелася яму выпраўляцца ў ту ю нязнаную дарогу, на край свету - у Менск, да старшыні ўрада. Проста браў жах, як спрабаваў уяўіць сабе, што з тым звязана.

24...

Праз дзень ранкам Пятрок вылазіў па крутых сходцах з вагона на людным пероне ў Менску.

Адной рукой ён дужа трymаўся за слізкі жалезны поручань, а другой не менш моцна сціскай старанна звязаны матузком кужэльны мяшэчак з сякім-такім харчам: абцярушаным кавалкам хлеба, лустай сала, цыбулінай і двумя крута зваранымі яйкамі. Яшчэ там было трохі солі ў паперцы і на сподзе ляжаў стары счарнелы складанчык з напалову ablаманым лязом. Апранута на Петраку было ўсё лепшае для такога выпадку: не новыя, але чыстыя картовыя штаны, вымытая Сцепанідай сацінавая кашуля, трохі, праўда, залапленая ля каўняра ззаду. Але лапікла таго не было відаць, бо на плячах быў надзеты руды, даматканага сукна пінжак, у нутраной, зашпіленай кішэні якога ляжала Сцепанідзіна хадайніцтва з дваццацю сямю подпісамі. Там жа быў і чырвонец. Другі чырвонец ён размяняў у Леплі, як купляў білет у вагон; рэшту трэба было ашчаджаць, каб вярнуцца.

Так ён памалу клыпаў па людным пероне сярод нязвыклай для яго людской гаманы і беганіны, скалануючыся ад раптоўных паравозных гудкоў і знянацкага чмыхання пары з-пад абмазучаных вагонных колаў. Галава яго была бы ў п'янага - аж гуло ў ёй і круцілася, і ён не разумеў, ці то ад бяssonнай начы ў перапоўненым людзьмі вагоне, ці ад гэтай гарадской калатнечы. Галоўнае - ён не ведаў, куды падацца з вакзала, і добра, што ў вагоне трапіўся чалавек з Халопеніч, які і паказаў, куды яму трэба рушыць. І Пятрок скіраваў ад вакзала вузенькім тратуарам, беручы бліжэй да будынкаў, часам аж натыкаючыся на бляшаныя трубы, што тырчэлі на сценах. Але ён баяўся апынуцца на краі, бо па бруку раз за разам з грукатам і лязгам несліся трамваі - не дай Бог наедзе - так і трывухі вон. Таму ён ціснуўся да камяніц з бясконцым чаргаваннем дзвярэй і акон, у некаторых былі выстаўлены нейкія тавары, але ён не глядзеў на іх. Няк з дзвярэй шыбанула чымсь смачным, і ён аж спыніўся, глянуў, здаецца, то была сталоўка: за невялічкім столікамі сядзелі па чатыры чалавекі і елі штось белае на талерках, мабыць, пшонную кашу. У другім месцы пачалі трапляцца людзі насустроч, што неслі свежыя буханкі хлеба, некаторыя часам адломвалі ад іх скарынкі і крадком на хаду жавалі. Далей уздоўж нізкай абшарпанай будыніны выцягнулася шумная гаманкая чарга, пачатак якой хаваўся ў расчыненых дзвярях

з вялізнымі літарамі «Хлеб» на шыльдзе. Пятрок аж падзвіўся: столікі народу, і ціха прайшоў па бруку, амаль страхавіта мінаючы той чалавечы гармідар. Далей па вуліцы і на тратуары было вальней. Яшчэ праз невялікі час, не дайшоўши, аднак, да павароткі, дзе халопеніцкі чалавек наказваў павярнуць управа, ён адчуў, што зрабіў памылку, абу́шы ссохляя за вясну боты, якія цяпер страшэнна мулялі ў пальцах, аж неяк было ісці. Знаў бы, дык паехаў бы лепиш босы. Але босых тут не было відаць, усе ішлі абытвя, не тое што ў вёсцы. Ды і Сцепаніда насела: абу́й боты, нягожа цяпер у горадзе босым. І во абу́й на сваю пакуту.

Але неўзабаве ён забыўся на боты, мо прыцярпеўши, а мо ад здзіўлення, якое ахапіла яго на рагу дзвюх вуліц, як ён убачыў той гмах - шэрую, не зразумець, на колькі паверхай, будыніну, цэлае нагрувашчанне камяніц з адноўкамі вокнамі, але няроўных памераў і няроўна паастаўленымі фасадамі - то бліжэй, то далей ад вуліцы, з аграмадным пляцам-дваром пасярэдзіне і вялізнаю, з настольнік, палатніной сцяга павэрсе. Там жа, пад дахам, быў і каменны герб Беларусі. Ну ведама, то быў самы галоўны дом Менска, дзе засядоў урад.

Пятрок замарудзіў хаду: трэба было сабрацца з духам, набыць рашучасці. Гэта ж не сельсавет і не райвыканкам, дзе ступіў трэх крокі з вуліцы - і ты ўжо ў дзвярах, на парозе. А тут? Перш трэба было адгадаць, дзе тыя дзвёры ці, можа, вароты, каб падысці да іх. Але ж там, пэўна, ахова, ці яна пусціць яго без дакументаў? Трэба будзе прасіцца. Усё болей пабойваючыся і трацячы невялікую сваю рашучасць, Пятрок памалу ішоў уздоўж дома-палаца і ўсё ўзіраўся ў прыступкі, дзвёры, якіх тут было замнога нават для такога гмаху. Да якіх падысці? Ён думаў, што, можа, хто скіре туды з вуліцы, тады б і ён павярнуў следам, але з вуліцы ніхто туды не скіроўваў, усе ішлі ўдоўжкі па тратуары. Невядома, колькі мінула часу, але сонца, напэўна, недзе ўзышло, толькі ці яго тут убачыш сярод камяніц. У доле скрозь ляжаў густы і прахладны, нібы ў ельніку, цень.

Так, нічога не вырашыўши і ні на што не наважыўши, Пятрок мінуў шырокі падворак-пляц, пратупаў яшчэ крыху і ўбачыў збоку дужа прыгожы, змураваны з чырвонай цэглы касцёл. Іншы раз ён бы палюбаваўся гэткай спрытнай збудоўкай, але не цяпер. Заклапочаны, ён памацаў пад шпількай Сцепанідзіну паперыну, хацеў быў закурыць, але захваляваўся, павярнуўся і зноў пайшоў да Дома ўрада.

На гэты раз ён не дужа разглядваў яго і не выбіраў прыступкі - ён павярнуў да тых, што былі насупраць пад радам зашклённых дзвярэй. На прыступках і ля дзвярэй было пуста, але,

прыгледзеўшыся, Пятрок заўважыў за шклом штосьці белае, якое спярша памалу варушылася, а затым насцярожана знерухомела. То быў міліцыянер, Пятрок пазнаў яго па белай кашулі, перакрэсленай наўкось чорным паскам ад рэвальвера, белай, з зоркай, фуражцы на галаве. Стала відаць, як міліцыянер з-за шкла з вялікаю ўвагай сочыць за Петраком, які ўжо выйшаў на сярэдзіну падворка, аднак усё болей замаруджваочы сваю хаду. Вялікім намаганнем ён прымушаў сябе ісці, але ногі кепска падпарадкоўваліся яму, упартая наравілі павярнуць убок, туды, дзе было многа людзей і куды не дасягаў позірк міліцыянера. І так сталася, што ногі перамаглі, збочылі ад прамога кірунку. Пятрок перастаў камандаваць імі і сам з вялікай палёгкай падаўся преч з падворка да вуліцы, на тратуар.

Тут ён скінуў з сябе напружанне, уздыхнуў, адчуў, што ўвесь мокры ад поту, нібы на tym пракосе ў Бараннім Лозе, і некалькі часу ішоў па вуліцы, мала што прыкмячаючы навакол. Ён праклінаў сябе за нерашучасць, за тое, што ўлез у гэту справу, дакараў за гэткі дурны харектар і ўгаворваў не хвалявацца, не баяцца дужа. Ну што яму той міліцыянер? Хіба ён ішоў сюды з кепскім намерам? Ён папытаць проста, як дайсці да таварыша Чарвякова ці хоць бы перадаць яму тыя паперы. Што ён, па сваёй волі гэта ці гэта яго інтарэс? Ён жа выканаўца агульнай справы, па даручэнні сяльчан. Сам ён тут амаль што старонні. Перадасць і пойдзе назад, чаго хвалявацца? І tym не менш не мог суняць страхавітага хвалявання і мог сысці немаведама куды ў гэтым горадзе і згубіць Дом урада. Пятрок спыніўся, трохі расслабіў правую нагу, якую, пэўна, ужо намуляў дашчэнту, рукавом пінжака выщер пот з твару. Не, усё ж ён падыдзе да міліцыянера, каб толькі спытацца, і нічога болей. Нашто баяцца.

Пятрок зноў пашкандыбаў да будынка-тмаху, стараючыся не звяртаць увагі на бот, які па-ранейшаму націраў пальцы. Як на тую бяду, да яго падступілася і ўсё болей пачала турбаваць звычайная чалавечая патрэба, але цяпер было не да яе, і Пятрок трываў. На рагу будынка, аднак, ён замарудзіў крок, каб не адразу сунуцца на пляц-падворак. Але ўсё ж сунуўся, прамінуў кветнік у доле і павярнуў да прыступкаў, баючыся нават зірнуць туды. А як зірнуў, дык зноў ледзь не спатыкнуўся: ля тых самых дзвярэй на ганку стаялі аж два міліцыянёры ў белым і моўчкі на ўсе вочы глядзелі на яго, бы толькі яго і чакалі. Пятрок, нібы заяц у зімовым полі, апісаў на асфальце круглу пятлю і ледзь не подбегам вярнуўся на вуліцу. Пакуль мінаў Дом урада, стараўся надаць сабе выгляд чалавека, у якога процьма немалаважных спраў і якога тут зусім не цікавіць нічога.

Мала што заўважаючы навакол, ён адышоўся далёка за чырвоны касцёл і ўжо не спыняўся. Спynіцца - значыла для яго павярнуць назад, зноў да Дома ўрада, а вяртацца ў яго ўжо не ставала сілы. Зноў жа ягоная патрэба вымагала пэўнага месца, якога ён нават не ведаў, дзе тут шукаць. Ён толькі дазволіў сабе дастаць капшук і згарнуць цыгарку. Закурка трохі супакоіла яго, і Пятрок не першы ўжо раз, але дужа выразна падумаў: нашто ён паехаў сюды? Зажыве нага, хай бы Сцепаніда і ехала. Яна бойкая, яна не сумелася б перад міліцыянерам. Яна ж брала чырвонец, які немаведама як аддаць, яна назбірала тых подпісаў, з якімі немаведама што зрабіць.

Даўшы сабе невялікую палёгку, ён пакурыў трохі, адыхаўся ад нядайней страхавітай няёмкасці і так памалу ішоў люднай вуліцай, цікуючы па яе баках. Абапал грувасціліся то ніскія, то высокія будынкі з беззліччу вокнаў, балконаў, шыльдаў, у абодва канцы грукацелі набітая людзьмі трамваі. Неяк утары над адным з іх густа пасыпаліся іскры, і Пятрок аж спалохаўся: загарыцца! Але не загарэўся, і ніхто на вуліцы быццам і не заўважыў таго, усе беглі сабе, занятыя ўласным клопатам. Тым часам ранак, мусіць, перайшоў на дзень, над дахамі закапцелых камяніц ускацілася спякотнае сонца, засенъ на тратуары зусім звузеўся, і так прыпякло, што хоць плач. Пятрок, колькі было змогі, трываў, хоць яму было ўжо не душна, а горача ў суконнай адзежыне, але ён не знімаў пінжака - усё ж баяўся за паперу і грошы. Ён кульгава ішоў люднай вуліцай трохі ўніз паўз трамвайнія рэйкі, што ўвесы час беглі поруч і дужа блішчэлі пад сонцам, пратупаў далёка, упарта думаючы: недзе ж павінна быць якая разрыўка, кусцікі, раўчук ці пустка, якія б яму спатрэбліся. Але вуліца ніяк не канчалася, абапал бясконцымі радамі цягнуліся дамы - вялікія, меншыя, часам аднапавярховыя, як у мястэчку, затое паміж вялікіх цагляных гмахай. І скрэз - вокны і дзвёры, вокны і дзвёры. У некаторыя можна было зайсці з тратуара, там штось прадавалася, але Пятрок толькі кідаў туды заклапочаны позірк і не заходзіў. Нага балела ўсё болей, ступню ён стаўляў цяпер бокам і лаяў сябе, што не памазаў боты, ад дэёгцю яны б сталі мякчэйшыя і, можа б, меней мулялі. Але спяшаўся ў Лепля, каб паспесьць на цягнік, а цяпер пакутуй. Не на жарт ён пачаў хвалівацца, бо ішоў час, а таго, што шукаў, нідзе не было відаць. Аднаго разу заглянуў у смярдзючы пад'езд з агадранымі аб вазы сценамі, але ў двары былі дзеці і жанчыны, адна вешала на вяроўцы бялізну і дужа цікаўна паглядзела на яго. Ад няёмкасці ён моўчкі павярнуў назад і хуценька выйшаў на вуліцу. Добра, што нічога не запыталася, што б ён адказаў ёй?

Наперадзе па той бок вуліцы зазелянелі высокія дрэвы, мусіць, нейкага сквера, ён трохі прыспештыў крок, але неўзабаве зноў пайшоў цішэй - там таксама было поўна людзей, што сядзелі на лаўках, чыталі, побач гулялі малыя, іншыя проста шпацыравалі па цяністых дарожках. Насустрач па вуліцы ішла маладая жанчынка, трymаючы ў адной руцэ павадок з лахматым сабачкам, а ў другой - распушчаны над галавой парасон, і Пятрок падзвівўся: было ж так сонечна, ніводнай хмаркі на небе. Ён пастаяў трохі, паазіраўся і зноў пакутна пакульгікаў туды, дзе вуліца пераломвалася на пагорку і збоч сквера за ладна расфарбаваным дамком з прыгожымі вокнамі зноў высіўся шэры гмах, вельмі падобны на Дом урада. Па гэты ж бок вуліцы цягнуўся высокі дашчаны плот, за якім быў відаць немалы двор з вялізнымі каштанамі над пакатым дахам. Вароты ў двор былі шырокі расчынены, хоць там нікога не было відаць, толькі чуваць - лілася-цикла вада. Пятрок нясмела зазірнуў з-за пахілага шула - збоч ад каштанаў, у густым цяні дрэў тырчэла металічная тумба-калонка, ля якой поркалася цыбатая дзяўчынка ў стракатым сарафаніку. Далей віднейся нейкі хлявок, цямнеліся зараснікі бэзу, дзядоўнік у доле, падобна, там магло быць тое, што яму цяпер было трэба.

Як ён увайшоў, дзяўчынка адразу ўскочыла ад меднага таза з мыльнай вадой, у руках у яе былі зграбныя маленькія апранашкі, мабыць, ад лялек, жывавыя вочкі дзіцяці ўсмешыста ўставіліся ў яго.

Пятрок падышоў бліжэй і сказаў першае, што набрыло ў галаву:

- Ці можна напіцца каб?

- Можна, - ахвотна адказала дзяўчынка ў стракатым сарафаніку, з якога выглядавалі худзенкія загарэлыя плечы.

Пятрок думаў, што яна пабяжыць у хату па конаўку ці які кубак, а яна тут жа хуценька нешта ўзяла з бруку, ціскнула рычаг тумбы-калонкі - долу празрыстым струменем палілася вада.

Ён ашчадна ўзяў з яе мокрых пальчыкаў белы сцюдзёны кубак, піць зусім не хацелася, але во прыйшлося, і, аддаючы кубак, ён ліхаманкава матлянуў позіркам па зарасніках ля хляўка. Здаецца, не памыліўся: сапраўды наводдаль была прыбіральня.

Дзяўчынка запыталася пра нешта, але ў яго ўжо не ставала трывання. Стараючыся спакайней, але ўсё ж, мабыць, подбегам ён шыбануў па сцежцы, зарослай абапал дзядоўнікам.

Калі ён вяртаўся, дзяўчынкі ў двары не было, ля колонкі стаяў яе медны таз, ад якога дробна брукаванай канайкай цякла па схіле вада. Пятрок трохі парадаваўся - усё ж было нялоўка перад гэтай гарадской малечай, і ён адчуў сябе амаль шчаслівым, калі апынуўся ўрэшце на знаёмай вуліцы. Але тут яго зноў апанаваў клопат: што рабіць далей?

Усё ж надта вымагала справа, дзеля якой прыехаў, няўжо ж ён такі недалэга, што паедзе дамоў ні з чым? Што ён скажа тады Сцепанідзе? Што скажа Сцепаніда яму, ён добра ведаў.

З узноўленай горкай рашучасцю ён патупаў па той жа спякотнай старане вуліцы ў процілеглым напрамку. Ужо цвёрда наважкуюся: няхай хоць што будзе, а ён падыдзе да міліцыянера і запытае. Ужо не арыштуюць яго за тое, можа, і не аблайоць нават, хоць аблайць было б за што. Але ён ветліва папытаетца, як пабачыць таварыша Чарвякова, калі не зараз, дык, можа, пасля, ён пачакае. А калі зусім нельга пабачыць, дык, можа, таварыш міліцыянер перадасць старшыні ўрада сялянскае хадайніцтва за свайго старшыню калгаса. Харошы ж быў старшыня - і парцейны, і гаспадарлівы, за што яго арыштоўваць? Гэта ўсё свае, мясцовыя начальнікі, хіба яны разумеюць? Але таварыш Чарвякоў павінен разабрацца, ён жа чалавек душэўны і мае вялікую ўладу. Няхай ён іх пакарае. Зноў жа доўг, які трэба вярнуць. Пятрок не такі чалавек, каб скруціць грошы, такога за ім яшчэ не было. Ды і Сцепаніда таксама. Да чаго іншага бывае ўсялякая, а што да капейкі, дык тут яна дужа акуратная. Выдузнецца, а аддасць, калі пазычала.

Па-ранейшаму дужа кульгаючы, дашчэнту спатнелы пад тоўстым суконным пінжалом, з кужэльнай тарбінкай у руцэ, Пятрок прамінуў чырвоны касцёл і набліжаўся да рога тае запаведнай і страхотнай будыніны. З шырокага падворка наперарэз яму, аж напалохаўшы, выкацілі дзве легкавушкі, ён ледзьвye паспей адскочыць убок, слізгануўшы па іх позіркам. Але не, Чарвякова там не было. У пярэдняй сядзелі мужчына з жанчынай, а ў задняй некалькі вайскоўцаў - у фуражках, гімнацёрках з рамяннямі-партупеямі на плячах, - не куды шпарка пакацілі, абмінаючы трамваі на вуліцы. На пляцы-падворку было па-ранейшаму пуста, ні ля дзвярэй, ні за школом не відаць было ні душы, і Пятрок аж сумеўся: ці не прыйдзецца пхнуща ў дзвёры, у нетры гэтай будыніны? Канешне, лепей было папытаць ранкам, тады хоць было ў каго. А цяпер? Стаяць, стукацца ці самому расчыняць дзвёры?

Дужа паволі, нібы абмацваючы падэшвамі кожны прыступак, ён падняўся на шырокі каменны ганак і падышоў да бліжніх дзвярэй. Спярша зірнуў праз шкло, каб убачыць каго ўнутры, і аж скамянуўся ад сполаху: такі нехуцавы чалавек пазіраў на яго з-за шкла - аброслы сіваю шчэццю твар, засмяглыя, крыўдліва пакрыўленыя вусны, страхавіта раскрытыя вочы; сіняя кашуля на грудзях была ўся мокрая ад поту, пот сцякаў па твары, і мутная кропля вісела на канцы недаўтога, бульбінай носа. Пятрок абцёрся, ня смела крануў шырокую

ручку дзвярэй, патузаў, ды дзвёры не скрануліся нават. Тады ён папіхнуў іх ад сябе, але таксама марна. У той час за шклом нешта міліганула, і ён пачуў невыразны голас - ну канешне, то быў міліцыянер у знаёмай белай кашулі, белай фуражцы, з зоркай над казырком. Ён нешта гукаў, але Пятрок недачуў і ўсё спрабаваў адчыніць дзвёры. Тады міліцыянер за шклом сігануў убок, і за два крокі ад Петрака лёгка расчыніліся другія дзвёры - аказваецца, яны былі і не зачынены. Пятрок сумеўся ад няёмкасці, але хіба зразумееш, якія тузасьць, калі іх тут некалькі.

- Вам што, грамадзянін?

Здаецца, то быў другі міліцыянер, не ранішні - малады, з прыемным чарнабровым тварам, танклява перацяты шырокаю, з наганам, дзягтай. На яго белых грудзях лёгенька целяпаўся ланцужкамі невялічкі значок, а рука з гадзіннікам прытрымлівала расчыненымі цяжкія дзвёры, запрашаючы заходзіць унутр. Але Пятрок ужо не хацеў заходзіць, паклаўшы ля ног тарбінку, ён дрыготкімі пальцамі распіліў воглу ад поту кішэню, з якой асцярожна выцяг добра такі пакамечаныя лісткі хадайніцтва.

- Мне каб да таварыша Чарвякова. Во тут напісаны, дык...

З яўнай зацікаўленасцю на твары міліцыянер узяў тыя лісткі, неяк дужа спрытна прабег позіркам не надта прыгожае Сцепанідзіна пісанне і рашуча склаў яго ў чатыры столкі.

- Позна ты прыйшоў, дзядзька.

- Дык мо пачакаю?

- Надта доўга прыйдзецца чакаць.

- Во як, - паныла сказаў Пятрок, усё яшчэ мала што разумеючы. Здалося, міліцыянер кпіць з яго ці жартуе. Але калі не жартуе, дык што ж тады рабіць?

- I гэта... Яшчэ доўг у мяне. Знаеце, чырвонец павінен, аддаць каб...

- Які чырвонец? Каму?

- Ну, таварышу Чарвякову. Пазычаў жа.

Прыгожы міліцыянер аў твар стаў пакутна-напружаны, бы ў чалавека забалеў жывот, - мусіць, ён таксама хацеў і не мог зразумець чагосыці.

- Ха, пазычаў! Цяпер на тым свете расплоцішся, дзядзька. На гэтым не ўдасца. Памёр Чарвякоў.

- Гэтак?

Міліцыянера паклікалі ўнутр будынка, а Пятрок застаўся перад дзвярыма на ганку. Здаецца, ягоная справа сапраўды скончылася - назаўжды і разам. Ён старанна запіхав у кішэню паперкі, узяў з ганка

мяшэчак. На асфальце падворка ахапіла такая гарачыня, што стала млосна, і ён раптам забыўся, куды павярнуць, каб ісці да вакзала. Талумны туман напоўз на яго свядомасць, ён не мінаўся ўсю дарогу да станцыі, і як Пятрок стаяў у чарзе па білеты, і як пасля сядзеў пад сцяной на лаўцы, чакаючы цягніка на Воршу. Усё, што рабілася навакол, было яму дужа пастыла і дужа хацелася дамоў. Да свайго маленечкага кутка на гэтай вялізной нялaskавай зямлі...

25...

Сцепаніда амаль што не спала, толькі забывалася часам, у галаве цымела ад думак, а больш ад абурэння і крыўды: што нарабілі! А яна іх чамусь не баялася. Яна баялася немцаў, чужынцаў, а гэтыя ж былі свае, добра знаёмыя змалку, і хоць яна разумела, што яны здольны на ўсё, не магла прымусіць сябе баяцца. Нават Гужа. Ёй здавалася, той проста крычыць, палохае, грозіцца, але кепскага ім не зробіць. Ды і гэтыя, што ледзь не прыбліжыліся, хоць і незнёмыя, захожыя аднекуль, але ўсё ж нядайна яшчэ свае, тутэйшыя і гавораць па-нашаму або па-расейску. Чаму ж тады так ўсё перайначылася?

Яна чула, як яны мардавалі Петрака на падворку, як выпінаўся там Гуж, спрабавала ўстаць, але ўсе галаве ўсё закружылася, і, каб не ўпасці, яна зноў павалілася на палок. Яна глядзела сухімі вачмі ў закураную столь запечча, слухала крыкі з падворка і думала: не, гэтага ім дараваць нельга. Век такое не даруецца ім. Такога нельга дараваць нікому. Нават скаціне такое не даруюць, а людзям тым болей.

Ёй было кепска, дужа балела ў правым баку галавы, нават да валасоў там нельга было дакрануцца, усё там, мусіць, распухла. «Ці не праламалі яны чэрап?» - занепакоена думала яна, але далей яе думкі пераскоквалі на Петрака - куды яго павялі? Калі не заб'юць, дык, мусіць, пасадзяць у склеп пад царквой - цяпер яны зганялі туды ўсіх падазроных ці непакорных, у той сыры апаганены склеп пад зруйнаванай царквой, дзе павесілі тоўстыя цяжкія вароты і пільнавалі вартай. Мусіць, там цяпер і Пятрок. И што ён нарабіў ім, каб саджаць яго ў той склеп? Такі ціхі, паслухмянны, маўклівы, хіба не дагадзіў гарэлкай? А можа, яго ўзялі за яе, Сцепаніду? Калі пачаў заступацца? За яе, канешне, маглі ўзяць абаіх. Але найперш узялі б яе.

Здаецца, яна пражыла ўсё, перажыла свой лёс. Як і не жыла на гэтым, Богам уладкованым свеце. Усё збіралася, доўгія гады чакала, адкладвала на пасля, жыццё было нібы подступам, падрыхтоўкай, зборам. Перавярнулі аднаасобніцу, ладзілі калектывізацыю, думалі:

зажывём пасля. Але пасля выконвалі пяцігодкі, змагаліся з класавым ворагам - усё ў нястачы, трывогах, калатнечы і неспакоі. Было многа клопату пра тое, што з'есці, як узбіцца на кавалак хлеба, дацігнуць да свежае бульбіны. Не было ў што апрануць дзяцей, недзе набыць абутик. Жыць было неяк і думалася: пасля, як падрастуць дзеци, выйдуць у людзі, і адпадзе трудны клопат пра іх. Але во выраслі дзеци, толькі б уздыхнуць з палёгкай, ды тут - вайна.

Хай яна спрахне, гэта вайна, як перажыць яе, як дачакацца дзяцей? І тое, і гэта, мабыць, ужо не пад сілу. Не па магчымасці. Але што ж тады ёй па сіле? Што па яе магчымасці?

На шчасце ці на бяду, яна ведала, у чым яе хопіць да скону. За сваё цяжкое жыццё яна ўсё ж спазнала праўду чалавечых адносін і пакрысе здабыла свой невялічкі чалавечы гонар. А той, хто аднойчы адчуў сябе чалавекам, ужо скацінай не стане. Шмат што ў жыцці, асабліва гора і бяда, пераканалі яе ў тым, што з людзьмі трэба абыходзіцца па-доброму, калі хочаш, каб і да цябе адносіліся па-людску. Напэўна, чалавек такі ўжо ад прыроды, што адказвае дабром на добро і не можа адказаць дабром на зло. Зло не можа спарадзіць нічога, апроч зла, на іншае яно не здольна. Але бяда ў тым, што людская дабрыня перад злом бяссельна, зло лічыцца толькі з сілай і бацца адно толькі кары. Толькі непазбежнасць адплаты можа прыцішыць драпежныя ягоны нораў, прымусіць задумацца. Інакш на зямлі запануе пекла, аб якім гаворыцца ў Бібліі.

Часам яна чула, як гаварылі пра немцаў: культурная нацыя. Можа, у чым-небудзь і культурная, але хіба культурны чалавек можа дазволіць сабе так адкрыта разбойніцаць у свеце, як гэта распачалі немцы? Яна не чытала іх кніжак, не разбріралася ў іх высокай палітыцы. Але яна прывыкла меркаваць пра вялікае па малым, аб свеце - па сваёй вёсцы. І яна не памылялася. Яна ведала, што добрыя людзі не чыняць подласць ні па сваёй волі, ні па прымусу. Подласць - справа нягоднікаў. Ужо адно тое, што немцы прыйшлі на яе зямлю са зброяй, давала зразумець, што праўда не на іхнім баку. У каго праўда, таму не патрэбна зброя. Зноў жа даволі паглядзець, хто з імі ў хаўрусе, каб зразумець, хто яны самі. Да апошняй сваёй хвіліны яна не скорыцца ім, бо яна чалавек, а яны звяры. Хай сабе і дужкы.

Сцепаніда трохі забылася ад болю і, можа, нават заснула, але хутка прачнулася ад блізкага сабачага брэху і зразумела, што гэта ўсхадзіўся Рудзька. Брахаў ён на падворку, здалося, з дрывотні. Але на каго брахаў, хто тут дзе мог поўзаць ля хаты? Трохі забаяўшыся, яна падняла галаву і зірнула з запечча на хату, у якой было зусім

цёмна, ледзь трошкі свіцілася акно насупраць, і якраз у тое акно нехта ціхенъка пастукаў з падворка.

Сэрца ў яе закалацілася, яна паспрабавала ўстаць, аберуч трymаючыся за грубку, выйшла з запечча, усё ўзіраючыся ў акно. Але там нічога не было відаць. Ціхі стук, аднак, у ніжнюю шыбку зноў паўтарыўся з ранейшай настойлівасцю.

- Хто там? - дрыготкім голасам запыталася яна і ўслухала.
- Аткрой, мамаша. Сваі.
- Чаго вам нада?
- Ну аткрой!
- Не адкрыю. Я адна ў хаце, хворая, не адкрыю.

Мусіць, пачуўшы Сцепанідзін голас, смялей забрахаў Рудзька, падскочыў бліжэй да парога. Яна хацела сказаць яшчэ, што Петрака няма і гарэлкі таксама няма і не будзе, што нягожа панаучы ламіцца ў дзвёры да хворай і старой бабы, але падумала, што тым іх не спыніш. Мабыць, зараз выб'юць вокны ці дзвёры і зноў пачнецца тое, што ў мінулу ноч. Але, надзіва ёй, яны там не ламіліся чамусь і не стукалі болей, яны ціха пагаманілі паміж сабой і, мусіць, пайшлі, бо Рудзька забрахаў далей - ля тыну ці ў самых воротцах. Тады яна трохі пастаяла, паўслухоўвалася і падумала, што, мабыць, то была не паліцяя. Але хто? Мабыць, нетутэйшы, усё ж і гаворка расейская - хто б гэта мог быць? А раптам гэта якія чырвонаармейцы, можа б, што сказаў пра Федзьку? Ой, што ж тады яна нарабіла? Трэба ж было іх пусціць у хату.

Гэта невялічкае начное здарэнне зусім растрывожыла Сцепаніду, яна забедавала ў думках, ступіла да акна і праз спатнельня шыбіны ўгледзелася ў начны ветраны змрок, услухала. Не, нідзе болей не было нікога. Рудзька сціх, мусіць, тыя адышліся далёка.

Рэшту той ночы яна не заснула ні трошкі і не спрабавала нават. Яна праסדרзела ля акна, слухаючы і слухаючы невыразную шапаткую цішу знадворку. Галава ўсё балела, але Сцепаніда бышчам трохі абвыхлася з гэтым болем, і, калі ў вокнах пачало трохі шарэць на золаку, яна ўстала. Усё ж яна была яшчэ жывая, магла пераадолець немач, трэба было нешта рабіць. Яна ўжо адчула, што не можа болей сядзець на хутары, трываць пакуты ад невядомасці. Хопіць ёй той невядомасці, што праглынула Федзьку, Феню дык цяпер яшчэ і Петрака. Не, трэба было некуды ісці, нешта шукаць.

Рудзька маўчай на падворку ці, можа, куды збег, а на світанні падаў скнарлівы голас парсючок, яна ўчула яго праз сцяну і падумала: другі дзень як някормлены. Клопат пра парсючка даў ёй саўладаць з хворасцю і выгнаў з хаты ў сенцы: там навобмацак яна знайшла

стары чыгуноч, намыла бульбы, насыпала трохі вобмешкі з жорнаў. З страхавітай нерашучасцю адчыніла дзвёры з сянец на падворак, якія аказаліся не запчэпленыя з учара шнягта, і зноў прыпомніла начны стук у акно - яны нават не спрабавалі адчыніць дзвёры. Не, гэта не паліца, гэта хтось з нетутэйшых, захожых. Шкадаванне зноў працяло яе - чаму ж яна іх не пусціла? Можа, гэта быў адзіны выпадак што-небудзь дазнацца пра Федзьку.

Яна паставіла есці парсючку, знайшла ў стале кавалак лапуна для Рудзькі, які зусім ужо не хацеў ісці нікуды з падворка, дашчэнту прытамілася, села на лаву і задумалася: што ж рабіць далей? Найперш трэба было дазнацца пра Петрака, калі ён жывы. Але дазнацца можна было толькі ў мястечку - тут жа хто табе скажа? Значыць, трэба ісці ў мястечка.

Пасядзеўшы яшчэ на лаве, яна паднялася, пайшла ў істопку. На самым сподзе кубёлка ў солі яшчэ было два кавалкі сала, яна дастала адзін; у сваім схове - пад разбітым гарлачом за печкай-каменкай - было яшчэ пяток яек, на паліцы стаяла з мінулага лета запыленая бутэлька вішнёўкі. Усё гэта ўладкавала ў меншы, лёгенькі кошык, з якім да вайны хадзіла на кірмаш у мястечка, і выйшла з сянец.

На дварэ, як і ўсе гэтыя дні, было сцюдзёна і ветрана, але дождж не ішоў, мабыць, перастаў на світанні. Падворак і дарога спрэс былі ў гразі. Галава яе была яшчэ кволая, балела зверху, асабліва цяжка было нагнуцца, яна захутала яе ў цёплую хустку, на ўсе гузікі зашпіліла ватоўку. На ногі яна не мела чаго абуць і хадзіла да замаразкаў босая, а пасля абувала апоркі ці скарэлья буркі, што недзе валяліся ў запеччы. Цяпер на гэтую гразь буркі надзець было нельга, і яна пайшла босая - па дарожцы к гасцінцу. Хаты яна не замыкала, недзе згубіўся замок - толькі ўваткнула трэсачку ў прабой, і ўсё. Красці там не засталося чаго, а паліца яйкі замкі не ўтрымаюць.

Яна пайшла краем дарожкі, дзе па гразі, а дзе па мокрай траве, абышла жоўтую лужыну на заваротцы і ўзлезла на невысокі насып гасцінца. Яна не была тут ад таго дня, як Янка-нямко згледзеў за сасоннікам немцаў, і цяпер адчула, што тут шмат што змянілася. Найперш зноў, як да вайны, уверсе гулі напятыя на слупах правады, парваныя пры адступленні. Значыць, ужо наладзілі тэлефон, па якім перагаворваецца нямецкая ўлада. Па-другое, гасцінец быў спрэч здратаваны свежымі слядамі ад фурманак, аўтамабільных колаў, конскімі і чалавечымі слядамі. Значыць, ездзілі. Перад ёй у сасоннік уядзжала сялянская фурманка - белы конік рупна бег у аглоблях, а мужык, што сядзеў у калёсах з бабай, усё памахваў над галавой кароткаю пужкай. Яна падумала, што прыпазнілася трохі дайсці да

гасцінца, а то б, можа, пад'ехала з імі, і азірнулася, каб згледзець, ці не едзе хто заду.

Ззаду ніхто болей не ехаў і не ішоў, затое спераду з-за павароткі ў сасонніку выскачыла машына, за ёй яшчэ адна і яшчэ. То былі не такія вялікія машыны, як тая, што стаяла ў іх на сядзібе, але таксама цяжкія, грувасткія, да верху нечым нагружаныя. Сцепаніда збочыла да канавы, каб не замінаць ім, прыпынілася нават, позіркам упілася ў блішчасть шкло пярэдняй, каб згледзець там твары. Твары іх, аднак жа, не дужа былі відаць, але яна адчула, што то былі немцы - іхнія пыхлівія паставы, светлыя беражкі пагонаў на плячах, высокая шапка ў таго, што сядзеў ля шафёра. Абдаўшы яе ветрам і нафтавым чадам з матора, першая машына праскочыла міма, затым праехала другая, а на трэцій у кузаве ля кабіны яна ўбачыла трох маладых немцаў; адтуль жа неслася прыемная музыка - адзін зграбна іграў на маленъкім гармонічку, у які дзымуў з рота. Як машына парашылася з ёй, крайні, з вясёлым, счырванельм ад ветру тварам хлапчына крыкнуў:

- Матка, гіп яйка!

- Матка, шпэк! - падхапіў другі і наўздангон штурлянуў у яе чымсь светлым, што пляснулася ў грязь ля яе босых ног.

Яна не сказала ім ніводнага слова, яна толькі глядзела, як яны, вясёлія, маладыя і дураслівія, пранесліся з такім форсам ля яе, спакутаванай, старой, чужой маці, ледзьве не забітай дзве ночы назад, і ніводная жылка не трапянулася на яе твары. Як ні дзіўна, але цяпер яна іх не баялася, і яна б не сказала ім ніводнага слова, калі б яны звярнуліся да яе. У яе свядомасці яны так і не сталі людзьмі, а засталіся пачварамі, гаварыць з якімі было для яе абразай. Міжвольна яна пашкадавала цяпер, што той ноччу не кінула яшчэ што ў калодзеж, не падпала хаты - хай бы згарэлі разам са сваім афіцэрам. Тады яна надта асцярожнічала з імі, можа, пабойвалася. А навошта? Хіба цяпер што залежыць ад страху? Вунь Пятрок нашто ўжо баяўся, асцярожнічаў, дагаджаў, так ужо дбаў, каб усё абышлося ціха. Але чаго ён дабіўся гэтym? Забралі без дай прычыны. І яшчэ заб'юць ці павесяць.

Колькі яна натузалася за жыццё з гэтым Петраком ды і насварылася колькі, а во шкада чалавека, аж хочацца плакаць. Ну што ён зрабіў ім? Каму ў чым перашкодзіў? Калі і не памог нікому, дык жа такі характеристар. Але на кепскае ён не здатны. Быў аж залішне добры па цяперашнім часе, ды і па ранейшым таксама. Гэткая ўжо натура: хутчэй аддасць, чым возьме. Лягчэй саступіць, чымсі

даб'еца. Не любіў сварыцца, яму ўсё каб ціха. А без сваркі, паціху чаго даможашся ў жыцці? Ды ён і не дамагаўся нічога.

Яна ўспомніла, як некалі ганяла яго ў Менск да Чарвякова, і каторы раз сумелася ад прыкрасці: ці па Петраку гэта было? Але ж і сама не магла - паўтара тыдня прастыргікала па падворку з хворай нагой.

Доўга яна падазравала яго: можа, не аддаў. Не знайшоў, не паспей, пабаяўся. Колькі дацінала яго допытамі, аднак Пятрок стаяў на адным: аддаў міліцыянеру. Словам - усё ў парадку, і трэба толькі адно: чакаць.

І яны чакалі, што ж яшчэ заставалася. Толькі марна чакалі ўсе трывадлы, аж покуль не прыйшлі немцы. Тут ужо стала не да Лявона.

Немцы не прымалі іх за людзей, глядзелі і абыходзіліся, як са скацінай, - мусіць, гэтак жа трэба ставіцца і ім да немцаў. З поўнай пагардай, з няневісцю, з непакорнасцю ўсюды, дзе толькі можна. Тым болей што іншыя адносіны да іх добра не дадуць. Выпадак з Петраком добра засведчыў гэта.

Гасцінцам яна перайшла сасоннічак, паазірала надта раскапаную яміну ў жвіры на паваротцы і ўрэшце ўбачыла крайня мястачковыя хаты, дах пажарнае вышкі, таполі над вуліцай. Над некаторымі комінамі вецер ірваў шызы дым, быў ранак, паліліся печы. Пасля таго як пабілі жыдоў, многія хаты пуставалі, іншыя заняла розная набрыдзь, паліцыя. Звонку там мала што і змянілася, у тым мястечку, дзе, мабыць, і зараз ішло звычайнае, як і да вайны, жыццё. Затое нешта змянілася на гасцінцы - на свежым дарожным насыпе над ракой жаўцелі новыя парэнчы моста, якога не было тут з палавіны лета, ды і насып быў разварочаны бомбамі, нібы яго перакапалі свінні. А цяпер, глядзі ты, - пабудавалі. Пабудавалі, каб ездзіць, ганяць свае машыны далей на ўсход, да фронту, каб вазіць сваёй арміі ўсё, што ёй трэба. Мусіць, шмат што ёй трэба, калі прыгадзіўся і такі несамавіты гасцінчык з такім во на дваццаць кроакаў мастком цераз іх балацяністую рачулку.

Значыць, стала патрэбна.

Запаволеным крокам яна падышла да моста і з нейкаю душэўнай няпэўнасцю ступіла на гразкія, але яшчэ новыя дошкі насылу, пакратала рукой пагабляванае дрэва парэнчы. Усё было тоўстае, грубое, моцна збітае і звінчанае балтамі, мусіць, разлічанае надоўгага. Значыцца, так і будзе цяпер - будуць ездзіць немцы, гойсаць паліцаі, будуць хапаць людзей і вазіць па гэтым мосце ў мястечка, каторых вешаць на тэлеграфных слупах, а каторых саджаць у

царкоўны склеп ці закопваць у кар'еры па той бок мястэчка. Дужа патрэбны мост, нічога не скажаш. Жыцця праз яго не будзе.

А як добра было ў тыя некалькі месяці, калі замест яго тырчэлі тут голыя палі, быў ушчэнт разварочаны насып і цераз рэчку нельга было перабрацца - рэдкі прахожы набіраўся адваті па дзвюх хісткіх жэрдках перайсці на той бок ракі. Тады пажылі нядоўгі час у спакоі, ніхто па начах не ламіўся ў дзвёры, немцы не паказваліся не толькі на хутары, але нават і ў Выселках, а вёскі, што былі далей па гасцінцы, апынуліся як у Хрыста за пазухай. Новая ўлада да іх не дапялялася.

Сцепаніда ўжо была перайшла мост і спынілася: а во каб яго падпаліць! Усё ж драўляны, можа б, загарэўся і згарэў, і настала б тады тое жыццё, што было без яго. Сапраўды, калі выліць на яго газу, што расстараўся Пятрок...

Сцепаніда зноў вярнулася на мост і неўпрыкмет босай ступнёй памацала яго гразкія сырэя дошкі - не, халера на іх, мусіць, такія не ўпаліш і газай. Каб хоць улетку, а цяпер усё скроў мокрае, сырое, са свежай лясіны, не, такое не ўпаліш... Во каб сюды ту ў бомбу!.. Нечаканая гэта думка так уразіла Сцепаніду, што яна перастала адчуваць сябе на гэтай дарозе і забылася, куды ішла і па што. Яна ўспомніла нядаўнія слова Петрака і ў нейкім азарэнні сцыміла, што яно ж так і ёсць! Яна надта добра ведала высялкоўскага Карнілу, каб адразу ўпэўніцца, што без яго тут не абышлося. Але ж Карніла!.. А можа, цяпер паслухае ёя? Яна яго ўпросіць.

І яна хуценька пайшла назад па гасцінцы, ад рэчкі да хвойніку, за якім якраз насупраць Яхімоўшчыны была паваротка ў другі бок - на гару ў Выселкі.

На гасцінцы ніхто ёй не трапіўся, толькі далёка ззаду нехта нетаропка дыбаў з мястэчка. Але на высялкоўскай дарожцы яна напаткала Александрыну, колішнюю сваю равесніцу, з якой зналася ад самага дзяцінства, яны нават разам выходзілі замуж, помніцца, абедзве вянчаліся ў царкве зімой на Вадохрышчча. Яшчэ, памятае, у той дзень вараны жарабок Александрынінага бацькі зламаў нагу на тым самым мосце, праваліўшыся ў дзіравым насціле, такі быў паганы мост. Александрына памалу ішла, павязаная хусткай рагамі пад пахі, і вяла за руку хваравітага, тоненъкага, вельмі ўпраштага хлопчыка.

Яны павіталіся.

- Даўно не бачыліся, Сцепанідка, куды ж ты, як маешся?

- Ды так, ведаеш... Цяпер жа так, - трохі сумелася Сцепаніда, засцігнутая знянацку гэтым пытаннем. Яна проста не ведала, як адказаць, і хуценька запыталася: - А ты ж як?

- Ай, Сцепанідка, во горачка навалілася, вяду ж хлопчыка да доктара, з'ёў нешта благое, дык рады няма, пяты дзень мучаецца, - ахвотна загаманіла Александрына, адразу забыўшыся на сваё пытанне. - Гэта ж трэба на мяне такое сёлета, - яна засцярожліва азірнулася на дарогу і цішэй сказала: - Гэта ж, ведаеш, Віця прыйшоў мой, камандзір, ледзьве выбавіўся...

- Віктар? А што ён - з вайны? - здзівілася Сцепаніда.

- Ай, якая вайна! Кантузіла яго дужа, галава баліць, руки трасуцца. Ой, якое горачка было там, на фронце, расказвае...

- Трудна?

- Ой, не кажы! Танкамі, кажа, душыць усіх, а ў нас жа адны віントовачкі, і тыя... Паразбягаліся катоўрыя па лясах, катоўрыя ў палон, а катоўрыя во дамоў, каму недалёка...

- Во як!

Сцепаніда слухала, але нешта ў ёй міжволі настярожылася да гэтай кабеты, колішній яе сяброўкі, нешта не спадабалася ёй, і яна думала: яе Віктар прыйшоў, а дзе мой Федзька? Федзька напэўна не пабяжыць і ў палон не здасца, і калі няма ад яго нікага знаку, дык... Дык, пэўна, у сырой зямельцы ужо Федзька.

Трохі крыўдна было за сына, і адчула яна кароценькую зайдзрасць да Александрыны: хоць і кантужаны, але во вярнуўся. Але ў той і без старэйшага дома пяцёра, поўная хата дзяцві. А ў яе пуста. Было двое, і тых... Ніводнага.

З такімі невяёлымі думкамі яна дабралася да Выселак, але вуліцай не пайшла - у канцы гародаў завярнула на сцежку і падалася да недалёкай пуні пад клёнам, адкуль ужо рукой падаць было да Карнілы. Яна не была ў яго, можа, з дзесяць гадоў, ад самай калектывізацыі, і ўбачыла, што за той час Карнілава сядзіба не абстарылася, можа, паднавела нават. За высокім спрайным парканам лязгнуў ланцуг і злосна забрахаў сабака, яна стала, баючыся адчыніць ладныя, збітые з новых дошак варотцы. Думала, нехта ж павінен выйсці. Ёй не хацелася, каб выйшла Вандзя, высокая, ссохлая Карнілава жонка, з якой у яе так і не склаліся адносіны з самага дня іх жаніцьбы. Хоць і не сварыліся, але ніколі і не пагаварылі нават, а сустрэўшыся дзе на дарозе ці ў мястэчку, моўкі разміналіся, бы незнаёмыя.

Яна хвіліну глядзела па-над варотцамі на хату пры добрым, з зашклёнымі бакавінкамі ганку, пад новай саламянай страхой, а ён паказаўся аднекуль збоку ад шмат якіх прыбудовак, хляўкоў, павецяў. Зусім кулацкая сядзіба, падумала Сцепаніда. Нялага ўладкаваўся

Карніла, хоць рабіў не Бог ведае дзе - на пажарнай у мястэчку і, мабыць, меў часу. Рупнасці ж у яго хапала заўсёды.

Карніла выткнуў аднекуль галаву, зірнуў у варотцы, угледзеўся.

Яна ледзьвє пазнала яго - чорнабародага, шырокай касці, дужага мужыка, які цяпер памалу, з недаверлівым роздумам падышоў да варотцаў і адкінуў дзве ці тры цяжкія жалезныя зашчапкі.

- Ты як у крэпасці, - пажартавала яна, аднак, мабыць, з сур'ёзным тварам. Мусіць, ён адчуў натужнасць яе жарту і сам не азвайся, прапусціў яе ў двор і ззаду гэтак жа на ўсе засаўкі старанна зашчапіў варотцы.

- У мяне дзела да цябе, - сказала яна. - Але каб нікога...

- Ну ідзём у паветку. Якраз там я...

Ён нетаропка правёў яе каля чорнага, мабыць, злога сабакі, які ціха вурчэў ля будкі, зайшоў за рог сенцаў, адтуль яны прайшли ў двор з кучай гною ля шула, яшчэ завярнулі ў нейкі засценак і апынуліся нарэшце ў прыадыненых дзвярах бакоўкі, застаўленай безліччу драўлянага і металічнага ламачча, колаў, дошак, нейкіх лясін-нарыхтовак, чурбакоў і калодак, з развешанымі на сцяне інструментамі і жалязякамі і нават варштатам у куце. Ля дзвярэй на нізкай калодцы ляжала старая ўседжаная ватоўка, а ля большай стаяла кола, над якім, мабыць, завіхаўся Карніла. Як яны ўвайшлі, гаспадар а сразу сеў на ватоўку і ўзяўся за сваё кола. Ён ні аб чым не пытаўся, і яна стаяла ля шула, не ведаючы, з чаго пачаць.

- Майструеш?

- Майструю. Што ж рабіць...

- Дома ўсё добра?

- Ды ўсё бытта.

- А майго Петрыка забралі. Учора.

- Кепска, калі забралі, - сказаў ён ранейшым сцюдзённым тонам, нават не падняўшы галаву ад кола, толькі, можа, дужэй стукнуў па вобаду цяжкім малатком.

Яна не асабліва хацела з ім гаварыць, ведала ягоны няпросты нораў, але ўсё ж думала: можа, ён хоць здзівіцца. Але ён не здзівіўся, ён, відаць было, надтага засяродзіўся ў сабе ці на сваёй работе. Ці такі цвердаскуры стаў за гэтыя гады, па такім часе.

- У мяне да цябе просьба ёсціка, - праста сказала яна, падумаўшы, што, можа, і лепш так - без лішніх слоў, а сразу пра справу.

- Гэта якая? - усё так жа холадна-суха запытаў ён, дужымі рукамі напінаючы шыну на вобад, і шыя яго аж счырванелася над каўняром ад натугі.

- Аддай бомбу.

Можа, упершыню ён зірнуў на яе спадылба, калянуўшы трывогай з-пад чорных касматых броваў, і ледзь чутна няпэўна хмыкнуў.

- Ведаю, бомбу ты і прыбраў. Тую, ля моста. Але нашто яна тебе?
Аддай мне.

- Многа ты ведаеш, - толькі і сказаў Карніла.

- Аддай. Ну нашто яна табе - адзін клопат. Па такім часе.

- А табе нашто?

- Мне трэба.

- А хто сказаў, што я маю?

- А ніхто. Сама даўмелася. Я ж надта добра ведаю цябе,
Карнілка.

Яна змоўкла і, здаецца, перастала дыхаць - сачыла за ім, за рухамі ягоных грубых, шырокіх рук на новым, з белага дрэва вобадзе кола, на які не хацела налазіць шына, і Карніла падшчымліваў яе далатом, пакуль некалькімі дакладнымі ўдарамі малатка не ўзбіў на вобад. Пасля трудна ўздыхнуў.

- Ды што ты хочаш: тавар за так?

- За так? - здзвілася яна. Сапраўды, ёй і ў галаву не прыходзіла гэтае пытанне - чым яна заплоціць Карнілу? Ды і чым можна было заплаціць у такі час за гэткі тавар?

- За так цяпер і блыку не заб'еш, - пррабуніў Карніла. - Цяпер такі час. Вайна...

- Дык, ці ведаеш, грошы...

- Э-э, якія грошы! Што цяпер з тых грошай...

- Ну, во тут у мяне сала з два фунты. Паўдзесятка яек...

- Сказала, яек! Яек і ў мяне знайдзенца. На яешню.

«Вот жа скнара!» - пачала злавацца Сцепаніда. Яна пазнавала колішняга Карнілу, у якога, казалі, зімой снегу не выпрасіш. Але добра яшчэ, што ён не адмовіўся, што мае бомбу. Тут ужо яна ўгадала пэўна і ціха парадавалася. Астатнія як-небудзь. Але як?

- Дык што ж я табе... Грошай не маю, кароўку немцы з'елі. Курачак пастралялі, пяток усяго засталося. Мужыка Гуж забраў, у мястечка павёў. Што ж я яшчэ маю?.. - сумелася яна.

- А свінчо? - раптам спытаў Карніла і другі раз зыркнуў на яе сваім цяжкім позіркам. - Ці тожа не маеш?

- Парсючик застаўся, ага. Вясновы, - спахапілася Сцепаніда і змоўкла: ці не захоча ён парсючка?

- Добра, што парсючик застаўся, - неяк абыякава сказаў Карніла, устаў і падаўся ў кут, нешта перабіраў там у жалеззі і нарэшце выцягнуў крывую драціну, з якой узяўся высякаць цвік.

- Застаўся, ага. Але... Ну, бяры парсючка... Аддам...

- А паўпуда будзе?

- Будзе з паўпуда. Харошае, ешчае свінчо, - запалым голасам пахваліла парсючка Сцепаніда і здзівілася ад думкі: няўжо яна аддасць парсючку? З чым жа тады застанецца?

- Ну, хіба за парсючку, - ажывеў крыху Карніла. - Ну і гэта... Па цяперашнім часе - тавар! Для чаго табе толькі?

- А гэта ўжо маё дзела. Трэба.

- Ну вядома. Калі, можа, у лес каму? Тавар добры.

Карніла нядоўга нешта падумаў, пасля выглянуў з дзвярэй, гукнуў нешта сабаку і рукой махнуў Сцепанідзе, каб ішла следам. На падворку яны пералезлі цераз нізкія варотцы на зады сядзібы, зарослыя кустоўем парэчак, агрэсту, гушчаром маладога вішанніку. Пад тынам у лапухах і крапіве Карніла падняў пласт зляжалага гарохавіння, пад якім зажаўцеўся канец чагось даўгога і круглага, нібыта з бляшанкай, прываранай на хвасце. То была бомба.

- Во! - задаволена сказаў ён і хуценька апусціў гарохавінне. - Паўцэнтнера важыць. Сіла!

Сцепаніда трошачкі захвалявалася, адчула, можа, упершыню, якую небяспеку ўзвальвае на сваю галаву, але ўжо не адступала. Хай бярэ парсючку.

- Запрагу каня... Толькі панаучы каб. Як сцямненне.

- Ну ведама ж, як сцямненне, - трохі няве села пагадзілася яна.

26...

Яшчэ да того, як пачало змяркацца, Сцепаніда тупала па падворку, выходзіла ў варотцы, стаяла за тынам каля калодзежа - усё ўглядалася ў дарогу, у бок Выселак. Яна ведала пэўна, што яшчэ ранавата, што Карніла нізашто не выедзе, пакуль не ўцямненне, сам жа сказаў пра гэта, а ён чалавек грунтоўны, не якое брахло. Але яна не магла бавіць час у хаце, яна нават не паела сёння і не паліла ў грубцы, так ёй карцела перабыць небяспеку той перавозкі, бо - не дай Бог натрапіць паліцыя! Што тады будзе абаім?

З паліцыяй яна ўжо сустракалася сёння ў мястэчку, куды пайшла адразу ад Карнілы з Выселак, дабралася да іхнай турмы ў царкоўным склепе. За той час, як яна не была ў мястэчку, паліцаі

добра абстроіліся - да напаўразбітага цаглянага мура царквы зрабілі прыгародку з высокіх і тоўстых дошак і брамку, пры якой стаяў вартавы з вінтоўкай. Яна аж парадавалася, калі пазнала ў гэтым вартавым Недасеку Антося, і падумала, што ёй з самага пачатку пашэнціла. Мінаючы шырокую мутную лужыну, адразу павярнула з плошчы да гэтай брамкі, маючы намер як мага ласкавей запытаца пра Петрыка, перадаць яму харч. Але Недасека яшчэ здалёку спыніў яе злым вокрыкам:

- Назад! Нельга!

- Гэта ж я, Багацька з Яхімоўшчыны, - сказала Сцепаніда, спыняючыся і падумаўшы, што ён яе не пазнаў.

Але і пасля яе слоў чорны, цыганаваты твар Недасекі застаўся ранейшы - недаступны і строгі.

- Сказаў, назад! Забаронена.

- Я толькі запытацца, ці Пятрок тут?

- Кажу, забаронена! Назад!!!

«Ах, каб ты спруцянеў! - злосна падумала Сцепаніда і недаўменна перахапіла кошычак з адной рукі на другую. - Што ж цяпер рабіць?»

- Скажы толькі, куды пасадзілі? - таксама пачынаючы злавацца, папрасіла яна.

Але Недасека выглядаў такім непрыступным і злым, якім яна ніколі яго не бачыла. Нібы яго падмянілі кімсьці. Тады яна паспрабавала неўпрыкмет падысці да яго бліжэй.

- Не падыходзь! Прымяню аружыю! - вызверыўся паліцай, хапаючы з пляча вінтоўку з расшчэпленым і склёпаным жалезкай прыкладам.

Яна моўчкі пастаяла трохі і пайшла назад цераз гразкую небрукаваную плошчу на яе другі бок, дзе ў спрытным каменным дамку з балконам атабарылася цяпер паліцыя. Яна думала, можа, там убачыць каго знаёмага, запытаецца, але здалёку яшчэ згледзела, што і там на прыступках стаіць нейкае мурло ў шынялі і з вінтоўкай, мабыць, таксама варта. Нерашуча падышоўшы, яна спынілася воддарль, ля тэлеграфнага слупа з падпоркай, паставіла на сушэйшае кошык, чакала, мо выйдзе Гуж або Каландзёнак, каб запытаць. Але, як на тое ліха, з паліцыі ніхто не выходзіў - ці ўсе яны там былі чым занятыя, ці там праста не было нікога. І яна ўсё стаяла на ветры, які церусіў дробным дожджыкам, яе хустка дужа макрэла, стылі на золі мокрыя ногі, але яна цярпіла чакала, не зводзячы позірку з зачыненых дзвярэй дамоўкі. Яна не адразу пачула, як ззаду запляскалі па гразі нейчыя крокі, і, азірнуўшыся, убачыла настайніка

Свяントкоўскага, які дробненъкай таропкай хадой кіраваў у паліцыю. Праўда, ён надаваў сабе выгляд, што не пазнае яе ці не заўважае, і нават угнүу галаву ў капелюшы, мусіць, каб не вітаща.

Але яна хуценька з апошняй надзей павярнулася да яго, успомніўшы, што чалавек ён нязлы, можа, скажа два слова.

- Добры дзень вам...

- Добры дзень, - суха адказаў Свяントкоўскі, аднак не спыняючыся. Тады яна падхапіла з-пад слупа кошык і ступіла яму наперад.

- Можа б, вы гэта перадалі Багацьку Петраку. Мусіць жа, тут ён недзе.

- Тут, да, - сказаў Свяントкоўскі і засцярожліва зірнуў на блізкую дамоўку паліцыі. Вартавы там спадылба назіраў у іх бок. Аднак Свяントкоўскі амаль не спыняў хады, і яна пабаялася, што не затрымае яго, што ён зараз міне яе, тады не дагоніш.

- Можа б, вы перадалі яму... Яечкі тут, сала...

Свяントкоўскі моўчкі пераняў з яе рук кошычак, яго маленъкія вочкі на мізэрным вастраносенъкім твары трывожна матлянуліся па плошчы.

- І зараз жа ідзіце адсюль! Зараз жа, быстра!!! - кінуў ён ціхім настойлівым шэптом.

Узрадаваная, Сцепаніда была трошкі сумелася, адчуўшы нейкі стоены непакой у тых словах былога настаўніка, і на момант знерухомела, пазіраючы ззаду на ягоную прыгорбленую спіну ў чорным суконным паліто, якое, можа, гадоў дзесяць насіў Свяントкоўскі. Той падышоў да ганка, прыпрыніўшыся трохі, паскрэб аб штось у доле запэцканыя гразёй боты і, коратка зыркнуўшы на яе з-пад капелюша, знік за дзвярыма. Тады толькі яна сцяміла пагрозілівы сэнс яго слоў і зразумела, што гэта ён не са злосці - хутчэй са спагады да яе. Мусіць, нешта там адбывалася, пра нешта яны дазналіся, і над ёй таксама навісла бяды.

Але бяды сабе яна не хацела, у яе быў адчайны намер, яна не магла цяпіer па-дурному рызыкаваць у мястэчку пад носам у паліцаю і спярша нетаропка, а пасля ўсё хутчэй і паспешней пашыбавала mestachkowай вуліцай да гасцінца. Мабыць, трэба было спяшацца, наўрад ці ў яе было многа часу, а спраў і клопату ў яе было безліч. Ужо бегучы гасцінцам, яна думала аб tym: што б магло здарыцца і дзе? Дома ці, можа, у Карнілы? Ці, можа, аб нечым прагаварыўся Пятрок? Але што ведаў Пятрок? Яна даўно ўжо адраклася ад бабской завядзёнкі пра ўсё балбатаць з мужыком, мо таму, што Пятрок не дужа падзяляў яе думкі і з яўным недаверам адносіўся да яе намераў і

планаў. Шмат што рабіла яна як сама знала. Пя трох часам трохі бурчэй, але за гады прывык да яе незалежнасці, а то і першынства, і абайм, здаецца, было някепска. Не дай Бог, каб ён даведаўся цяпер пра вінтоўку, ён бы памёр ад страху. І добра, што яна ад яго ўсё ўтаяла. Яна ўжо даўно пераканалася, што толькі тое будзе ў сакрэце, што ведаеш сам-адзін і ніхто болей у свеце. І то не заўсёды. Такі цяпер свет і такія людзі.

Сцепаніда прыцішыла крок толькі на сваім падворку, дзе з палёгкай уздыхнула, як згледзела, што тут усё па-ранейшаму, нікога німа, і ў прабоі коса тырчыць, як тырчала, уваткнутая ёю раніцай трэсачка. І яна падумала, што, можа, гэта Свяントкоўскі сказаў проста так, каб пастрашыць яе ці прагнаць ад паліцыі. Але ж яго сцішаны тон быў дужа падобны на змоўніцкі і таіў нейкае спачуванне. Мабыць, усё ж тут нешта не так. Мабыць, яшчэ нешта будзе.

Нават не зайшоўшы ў хату, Сцепаніда засталася на падворку і пачала пільнаваць Карнілу. Яна неадрыўна ўзірала ў шэры вечаровы прыцемак над шырокім прасцягам поля, дзе хутка раставалі ў шэррасці высялкоўскія хаты, дарога на пагорку, гасцінец з радам тэлеграфных слупоў. Заставаўся лепей відаць бліжні канец дарогі на хутар, але і ён паступова расплываўся, патанаў у змроку. Цымнелася.

Побач па падворку таксама сноўдаў сюды-туды прыблудны сабачка Рудзька. Калі яна спынялася, узіраючыся ўдалеч, ён таксама заміраў ля яе ног, узіраўся і ўслухоўваўся ў нешта сваё, сабачае. Але во ён неяк палахліва напружыўся, завурчэй, брахнуў, коратка і пагрозліва; Сцепаніда ціха шыкнула на яго, тупнуўшы нагой. Рудзька сціх, а яна ўжо напэўна ведала, хто там, і падалася з варотцаў у цемру. Яшчэ зводдаль яна ўчула ціхенкі стук кола ў выбоіне, змораны дых каня, неўзабаве на дарожцы паявіўся няпэўны варухлівы абрыйс яго галавы, воза - побач валюхаста тупаў прысадзісты Карніла з лейцамі ў руках.

- А я ўжо чакала, - ціха сказала Сцепаніда, пераймаючы на дарозе фурманку.

- Чаго ж чакаць? Як змерклася, во запрог і паехаў. Дарога ж не дальняя.

- Не дальняя, але...

Яна хацела сказаць, што цяпер і на блізкай можна налезці на немцаў або спаткацца з паліцыяй, якая поўзае ўсюды за сваёй спажывай, ды і благі чалавек таксама мог выгледзець, - ці мала бяды цяпер падпільноўвае за тынам сваёй сядзібы. Але яна змоўчала, каб лішне не вярэдзіць душу сабе і Карнілу. Абышлося - і добра.

- Куды табе яе? - ціха запытаўся Карніла, калі яны заехалі пад ліпсы, і напяў лейцы.

- Куды?

Сапраўды, куды ж яе можна схаваць тут? Мабыць жа, у хату нягожа, у хаце адразу знайдуць, значыць, трэба ў якое здатнае месца паблізу ад сядзібы, каб было прыглядна і бяспечна. І Сцепаніда падумала пра равок за хлявамі, які дужа зарос шыпшынай, маліннікам, ды і ямы там з хворастам, якраз будзе чым закідаць, схаваць да таго часу, як яна стане патрэбна.

- Давай за хлявы. У роў.

- Можна і ў роў. Мне што? Мне ўсё роўна.

Карніла падвярнуў перадок калёс і памалу павёў каня ля тыну ў захлеў, Сцепаніда ўпоцемку ішла наперадзе, паказвала, як лепей ехаць.

- Тут во далей ад плота. Тут пень. Во, цяпер прама за мной.

Яна лёгка і ўпэўнена ступала ў цемры, бо ведала тут кожную былку ці патарчаку, а Карніла штось поркаўся ззаду, спыняўся, апчаджаў, відаць, воз ці каня. Трохі ён адстаў ад яе, і Сцепаніда пастаяла нядоўга, прычакала яго і болей ужо не адрывалася, аж покуль яны не дабраліся да хмызняку на ўзору.

- Во тут яміны недзе... - Прыгнуўшыся ў цемры, Сцепаніда пашарыла нагамі ў траве. - Зараз падніму хвораст.

- Спярша давай сцятнем, - сказаў ад воза Карніла. - Я вазьму, а ты падсабі. Усё ж груз...

Яны сталі ля воза, Карніла aberуч пацягнуў бомбу з-пад сёна, Сцепаніда падхапіла пад паху яе сцюдзёны жалезны хвост.

- Цяжкая, халера!

- А ты думала! Затое моц мае. Не які там снарадзік. Сіла!

Дужа асцярожна яны апусцілі даўгое, слізкае ад дажджу цела бомбы на мокрую траву ўзорука. Карніла саступіў ніжэй у яміну, пацягнуў яе на сябе.

- Яна, ведаеш, трохі таго... З бракам, - задышліва паведаміў ён і выпрастаўся ў цемры.

- Няўжо з бракам? - насцярожылася Сцепаніда.

- Брачок невялікі, праўда. Калі хто з вайскоўцаў, дык справіць. Невялікі брак, - паспяшаўся супакоіць яе Карніла.

- Чаго ж ты тады не сказаў?

- А табе што? Не ўсё роўна? Мусіць жа, сама ўзрываць не будзеш? А спецыяліст - ён справіць. Каторы вайсковец.

- Дык дзе ж той вайсковец...

Аднак далей яна нічога казаць не стала, падумала, што яшчэ прагаворышся перад гэтым Карнілам. Пра яе задуму не павінен быў ведаць ніхто старонні. Хаця Карніла не старонні, канешне. І яшчэ разумела яна, што адной ёй наўрад ці справіцца, патрэбны будуць памочнікі. Але памочнікі знайдуцца. Не можа быць, каб не знайшліся памочнікі! Не цяпер, дык пасля. Абы была бомба.

- А тое, што мокра, - нічога? Не адсырэе? - запыталася Сцепаніда.

- Анічога. Зарад жа ў жалезі, - упэўнена сказаў Карніла, і яна падумала, што, мабыць, ён ведае: служыў у войску і нават быў на польскай вайне, казалі, ледзь не дайшоў да Варшавы.

Яны добра навалілі на яміну сухога хворасту, які ляжаў поруч - Пятрок улетку церабіў тут узорак, каб не разрастаяцца хмызняк, не засціў гародніну. Цяпер без патрэбы быў той яго лішні клопат, прыйшлося клапаціцца аб іншым. Але хвораст спатрэбіўся.

- Ну во, хай ляжыць, - зморана сказаў Карніла. - А дзе ж той падсвінак?

- Ды ў застаронку. Трэба круга аб'ехаць. Сляды каб...

- Ну ведама. Каб сляды...

Ён зноў узяў каня за аброць, а Сцепаніда пайшла наперадзе і навобмацак у воглай цемрадзі прывяла яго да сцежкі цераз гарод, скінула жэрдку з плота, каб ён мог праехаць да істопкі.

Пустыя калёсы стукотна перавальваліся па барознах, але нішто там дужа не стукнула-скрыпнула, конь мякка ступаў па мяккай зямлі. Ля дрываютні яны спыніліся.

- Во тут. Я зараз!

Пралезшы праз мокры дзядоўнік, яна адкінула ад дзвярэй падпорку, ніzkія дзверцы адразу расчыніліся, і пад ногі ёй выкаціўся з цемры светлы рухавы круглячок, які радасна зарожкаў, затыцкаўся цвёрдым лыгчком у яе мокрыя ступні. На момант ёй стала шкада парсючка, столькі яна напакутавала з ім, а цяпер мусіла аддаваць у чужыя рукі. Але высілкам волі яна тут жа прыцяла ў сабе тое шкадаванне. Цяпер, калі ўсё ішло прахам, было не да шкадавання.

- Ідзі, ідзі сюды...

Парсючок даверліва даўся ёй у рукі, яна прыціснула да грудзей яго цяжкаватае трапяткое цела і паднесла кроکаў пяць да фурманкі.

- Во, куды тут?

- А ў торбу. Торба ёсціка...

Ну вядома, у яго ёсць торба, бо як жа вазіць свінчо ў возе без торбы. Толькі яко запіхаць туды, падумала Сцепаніда. Нязграбна ўпоцемку яна сунула яго галавой у падстаўлены меж, але парсючок,

мусіць, здагадаўся, што чакае яго, растапырыў ногі, затузайся з апантаным страхам, і яна ледзьве ўтрымала яго ў руках.

- Ну что ты? Ну цішай, дураны!..

Карніла, аднак, хвацка ўкруціў яго торбай і гэпнуў у задок воза, захінуў сенам. Парсючок пранозліва заверашчэй у возе.

- Ціха ты! Халера, малы, а піску...

- Не такі ўжо і малы! - гатова была пакрыўдзіцца Сцепаніда. - Вясновы, спраўны падсвіначак.

- Я думаў... А то...

Падобна было, Карніла расчараўваўся, здалося яму, што парсючок недарослы. Праўда, не кабанок яшчэ, але ж і бомба, як сам прызнаўся, не дужа спраўная, з бракам. Яшчэ трэба неяк спраўляць, падумала Сцепаніда з апрыклай нядобрацю да гэтага вупара Карнілы.

- Ешчы, спакойны, дужа здатны падсвіначак. Каб не гэта во, век бы не аддала.

- Ладна, - сказаў Карніла, спыняючы на тым размову. Калёсы яго трохі рыпнулі на развароце, Сцепаніда паказала яму, як выехаць з падворка, і адтоль яны скіравалі ў варотцы. Там Карніла спыніўся.

- Дык ты ж гэта, маўчы. Калі што - я цябе не бачыў, нічога не ведаю.

- Што ж я, малая? - азвалася Сцепаніда і падумала: «Нябось не дурнейшая за цябе».

Карніла паціху паехаў цёмнай дарогай, чутно было спярша, як тузайся, спрабуючы падаць голас, парсючок пад сенам, але памалу ўсё сціхла. Баягуз Рудзька, які дагэтуль недзе хаваўся па-за вугламі, цяпер падбег да гаспадыні і няпэўна гаўкнуў у змрок.

- Ну во! - сказала яна да сабакі. - Што цяпер будзе?

Яна і не заўважыла, як акалела на гэтай золі і вымакла, асабліва спадніца і ногі, але цяпер яе ўзяло такое ўзрушэнне, што яна не магла даць сабе хвіліны спакою. Яна не магла сядзець дома, карцела некуды ісці, пакуль ціха, нешта зрабіць, каб наблізіць той момант, калі на гасцінцы гахне. Калі рассыплецца гэты ненавісны мост. Хай тады ладзяць. Хай вяртаюць тую каманду, зганяюць людзей. Можа, пакуль збяруцца, міне нейкі час, зноў якіх са тры месяцы, настане зіма, а там нашы дадуць ім пад зад. Яна чула ўжо неаднойчы ад мужыкоў, што нашыя заўжды лучаць зіму, як на той фінскай ці яшчэ дауней на французскай. Зіма заўсёды нашым паможа. Галоўнае, цяпер у яе было чым, не голымі рукамі. У рове ляжыць грозная сіла, якая разнясе мост на трэски. Куды толькі падкладці яе?

Памятае, у ранейшым тым мосце дык былі адкосіны пад насцілам, куды часам залазілі падшыванцы і воўчым храпам палохалі на дарозе коней. Туды здатна было ўладкаваць бомбу. А цяпер як? Яна, як хадзіла, толькі аднаго разу спынілася на мосце і як след нічога не разгледзела там. А раптам пад мостам усё закапалі, зраўнялі, куды тады ўладкуеш бомбу? Не падкладзеш жа яе зверху на дошкі, дзе ходзяць і ездзяць людзі.

Яна дужа занепакоілася гэтым клопатам і, не зайшоўшы ў хату, выбегла ў варотцы і пусцілася па дарожцы к гасцінцу. Было зусім цёмна, то сыпаў, то пераставаў дробны дожджык, вецер жа дзымуў не перастаючы. Не дабегшы да павароткі, Сцепаніда збочыла ў поле і дзе крокам, а дзе подбегам шыбавала наўпрост, каб хутчэй. Спярша пад нагамі яе шорхала мокрае ржышча нівы, пасля пачалася мокрая трава ля хвойнічку, які яна абышла з другога боку, ад поплава. Перайшла нешырокую балацявінку з зарослай асакой канавай і недалёка ад моста ўскараскалася на жвіровы насып гасцінца.

Найперш яна тут услыхалася, нават ссунула на патыліцу мокрую хустку: было цёпла ад хады, дужа трывожна, але, здаеща, на гасцінцы было па-начному пуста. Яна трохі пабойвалася, каб яе тут не напаткаў хто, асабліва калі знаёмы, як тады апраўдаешся? Але ўсё абышлося. Унізе ля насыпу цымяна паблісквала пляма вады ў рацэ, яна асцярожна сышла да яе са свежанакапанага адхону і стала, зазіраючы ў непраглядны змрок падмостоўя, дзе няпэўна бялеў рад свежых паліяў і ўтары шырока навісала чорная плаха моста. Яна не столькі ўбачыла, колькі здагадалася па характару насыпу, што паміж насцілам і зямляй засталася добрая адтуліна, у якую можна было змясціць многа. Улезе туды і бомба, яна нятоўстая.

Задаволеная, Сцепаніда ўскараскалася на гасцінец і пайшла да хвойнічку. Удача надала ёй адвагі, а гэтая начная хада адабрала сілы, яна ўся ўпрыгода пад вопраткай, дашчэнту абмакрэла і цяпер ужо цікім крокам шкандыбала па краі гасцінца. За хвойнічкам павярнула на сваё поле, думаючы ўсё: каб жа што не пашкодзіла, каб жа паспесь. Дужа хацела яна здзейсніць цяпер сваю помсту, ад якой у яе ўжо не было сілы адмовіцца. Ведала, аднак, што яшчэ клопату хопіць, трэба шукаць памагатых, а найперш спецыяліста-вайскоўца, каб нешта там справіць.

Трэба заўтра ж збегаць у Выселкі, падумала яна, да Александрыны, Віктар жа камандзір, павінен нешта ўмець. Калі што, дык у хляўку яшчэ засталося пяць курыв, заплоціць. Ён хворы, кантужаны, мусіць, яму патрэбна кураціна, булёнчык. Яна яго ўпросіць...

27...

Як толькі пачало днечъ, Сцепаніда выйшла з запечча, паправила хустку на галаве, захінула ватоўку.

Нарэшце канчалася нач з начнымі прывідамі, думкамі і самотай, - пачынаўся дзень, у які яе чакала шмат спраў і незвычайнага, трохі страхавітага клопату. Яна была цалкам ва ўладзе гэтага клопату і нават ноччу, у сне, бачыла і перажывала нешта, звязанае з бомбай. Снілася ёй, быццам яна караскаеца на нейкую гару і валачэ за сабой цяжкі груз, які цягне яе ўніз, а пад нагамі слізка, як на гразкай дарозе, рукам няма за што зачапіцца, але яна ўсё роўна лезе і лезе ўгору. Тым больш што ўжо блізенъка верх, беражок нейкага ўзроўка, ёй патрэбна сілы хоць бы на некалькі намаганняў, хоць бы яшчэ на два крокі. Тут, аднак, штосьці затуманьваеца ў яе свядомасці, малюнак сну перайначваеца, і яна ачынаеца. Яна расплюшчвае вочы і разумее, што зачынаеца ранак.

Але Сцепаніда не дужа ўнікала ў заблытаны сэнс сну, ява яе не намнога ўступала прывідам начы. Клопат падганяў яе, і яна выйшла ў сенцы, узяла з куфра старую, трохі прадраную на рагу кашолку, у істопцы насыпала ў кішэню са дзве жмені зяніт з начовачак, якія так і не дамалоў Пятрок, выйшла на падворак. Стыў мокры восеніскі ранак, вецер гнаў касмылявия хмари над ліпамі, але дажджу не было, і лясная далячынь за Галгофай выразна вылучалася на небакраі - як заўжды перад халадамі ці зімой - на мароз. Сцепаніда зайшла на дрываютню і расчыніла няшчыльна прычыненая дзвёры хляўка, курачкі радком сядзелі на жардзіне: дзве галовамі да дзвярэй, а тры - да сцяны. У кутку на саломе ля жоўтага старога поклада ляжалі два свежыя яечкі, і гаспадыня са спагадай падумала: бедныя курачкі, яны яшчэ несліся!

Яны даўно ўжо жылі тым, што знаходзілі на падворку, гаспадыня іх не карміла і цяпер, адчуўшы свою віну перад імі, шчодра пасыпала з кішэні ля парога. Куры захлопалі крыллем, закудахталі і са згаладнельм імпэтам кінуліся з шастка да парога.

Яна яшчэ ім пасыпала і, пакуль яны, штурхаючы адна адну, навыперадкі клявалі, думала: каторую ўзяць? Яна ведала кожную з іх ад пісклячай пары, кожную адрознівала ад іншых па яе аздабе і ўбранству, ведала, якая і калі кожная з іх нясе яйкі. Найлепшыя яечкі несла стракатая, з чорнай галоўкай невялічкая курачка, якую, канешне, яна браць не будзе. Горай за іншых неслася цыбаценъкая маладая курачка, чорная, з касматымі ножкамі, самая худзенъкая і баязлівая, яе нават і цяпер дзяўблі ўсё іншыя, і яна падбірала ззаду за ўсімі. Але ж які з яе будзе наедак, з худой? И Сцепаніда выбрала

жоўценькую спакойную курачку, не горшую за астатніх, але і не самую лепшую. Яна спакойна ашчаперыла яе зверху за крыльцы, і курачка не супраціўлялася, з даверам і добрасцю аддаючу сябе ў гаспадынны руки.

Сцепаніда звязала матузком яе ногі і паклала ў кашолку. Затым вярнулася ў сенцы, зняла з вешала над куфарам старую паркалёвую хусцінку і ёю абвязала зверху кашолку.

Перад тым як выйсці, яна азірнула ўбогія сцены сянец, куткі, куфар. Але болей нічога прыдатнага для гасцінца яна не магла нагадаць у сваёй абрааванай вайной гаспадарцы. Калі не пагодзіцца на адну, яна не пашкадуе ўсіх, хай есць, толькі б удалося тое адзінае, што цяпер адбірала яе ўвагу, клопат і сілы, а можа, і яе жыщё. Іншага яна не магла, а тут у яе руках апнулася такая магчымасць, якая выпадае не кожнаму. Гэта была вялікая яе мэта, і яна пастараецца яе здзейсніць. Шкада, што яна не можа зрабіць усё сама, але, можа, памогуць людзі? Пэўне ж, памогуць. Трэба толькі знайсці здатных людзей - не злыдняў і не баязлічаў, і тады, можа, Пятрок дачуецца яшчэ, што здарылася на гасцінцы. Абы толькі ўдалося.

Канешне, адчувала яна, з людзьмі будзе самае труднае. Найлепш, калі б яна мела каго з мужыкоў, калі б дома быў Федзька ці хоць бы Пятрок. Яна зноў пабедавала ў думках, калі ўспомніла, як не пусціла ў ту ю ноч незразумелых захожых, можа, якраз яны і памаглі б? Але ж хто можа напэўна ўгадаць тое, чаго няма і толькі яшчэ мае адбыцца? Ці яна ведала, хто яны? Яна і цяпер нічога пэўна не ведае, толькі здагадваецца і мяркуе. Але меркаваць пра іх можна рознае, ды на справе мала што праўдзіцца.

Настылая за ноч гразь на дарозе студзіла яе босья ногі, і яна выбірала, дзе трохі сушэй і каб без травы. Трава спрэс была мокрая, як бы ў золкай расе, і ў ёй болей, чым у гразі, стылі ногі. Неба патроху праяснілася, быў позні ранак - хмарны, без сонца, ветраны і сцюдзёны, але яна не заўважала ні ранку, ні сцюжкы - яна думала, як лепш падысці да Віктара, каб пагадзіўся. Але ж павінен. Некалі ён быў ладны, паслухмяны і разумны хлапчына, усё бегаў у маленстве да іх на хутар, цягаўся з Федзькам. Аднойчы яна адчытала абодвух за небяспечнае свавольства з запалкамі, карабкоў воем якіх яны абкryшылі для зараду ў прыпяканку, і яна спалохалася, што павыпальваюць вочы. Праўда, падросшы, яны разышліся: Віктар годам раней за Федзьку пайшоў на ваеннную службу і перед вайной, казалі, ужо быў камандзірам з трывма трохкунічкамі на пятліцах. Мусіць, ён сумее абысціся з той бомбай.

Карніла ж казаў, што няспраўнасць там невялікая, спечыяліст справіца.

Сцепаніда перабегла пусты зранку гасцінец, пайшла краёчкам такой жа гразкай дарогі на Выселкі. Крайня высялкоўскія хаты былі ўжо блізка, яна бачыла, як у канцавым за плотам двары Амяллянавы малыцы запрагалі ў калёсы каня, і вецер данёс да яе мацерны мужчынскі вокрык. На пагорку дарога стала трохі сушэйшая, але ў яміне пляскалася на ветры шырокая лужына жоўтай вады, якую яна абышла стараной, а як выйшла зноў на сярэдзіну дарогі і зірнула наперад, на момант знерухомела. З высялкоўскай вуліцы ішлі па дарозе трое мужчын, двух з іх яна пазнала адразу, то былі паліцаі Гуж і Каландзёнак, а трэці... Трэці ішоў паміж імі, угнуўшы галаву і заклаўшы за спіну руки; першага позірку на яго было даволі, каб зразумець, што гэта арыштаваны. Сэрца ў яе нядобра трапітнулася ў грудзях, калі ёй здалося, што гэта... Але нават у думках яна баялася сказаць сабе яго імя - пакуль яшчэ заставалася няпэўнасць, Сцепаніда дужа хацела памыліцца і думала: няхай бы гэта быў хто сабе хочаш - знаёмы, сусед, якая радня, абы не ён.

Запаволеным цяжкім крокам яна ішла насустрach мужчынам, і ў яе свядомасці ўсё болей і выразней выяўлялася знаёмае ablічча, каржакаватая постаць у шэрый паддзёўцы, шырокі разварт плячэй, цяжкі нетаропкі крок. І ён, і паліцаі ішлі па гразі нетаропкай спорнай хадой - наперадзе Гуж, а ззаду Каландзёнак, і ёй, як збавення, хацелася праваліцца пад зямлю, абы толькі не спатыкацца з імі.

Але яны ўжо згледзелі жанчыну і з трошкі празмернай увагай зводдаль пазіралі на яе, а падышоўшы бліжэй, зірнуў на яе і арыштант. То быў Карніла.

Тым не менш яна ішла з такім выглядам, быццам не ведала з іх нікога, і толькі ногі яе прымлелі, і яна намаганнем волі ледзьве перастаўляла іх па гразі. Яна б так і размінулася з імі, не сказаўшы слова і нават не павітаўшыся, калі б не той позірк Карнілы. Яго зневінне спакойны барадаты твар, аднак, выражало цяпер адбітак такой тутгі і такой устрывожанаасці, што Сцепаніда міжволі спынілася. Але тут жа спыніўся і Гуж.

- Куды ідзеш, акцяўістка?

- У дзярэйню, не бачыш? - сказала яна, зірнуўшы на яго спадылба, і падумала: ну, прапала! Забярэ абаіх. Але Гуж найперш кіўнуў на кашолку:

- Там што?

- Курыца.

- Ану! - Гуж патрабавальна працягнуў руку, і яна падала яму кашолку.

- Так. Патап, на! Прыйдзэм - адкруціш галаву. Спартрэбіца.

Ён аддаў кашолку Каландзёнку і павярнуўся да яе, ва ўпор працяй стоеным пагрозлівым позіркам.

- Усё сноўдаеш?

- Сноўдаю. А што, нельга? - запытала яна, з апошняю сілай вытрымліваючы гэты ягоны позірк. Думала, што зараз ён паставіць яе побач з Карнілам і павядзе ў мястэчка. Гэта было б жахліва. І, відаць было, ён некалькі секунд вагаўся, мабыць, не ведаючы, што зрабіць з ёю.

- Ну-ну, пасноўдай! - неяк загадкова-з'едліва сказаў ён і адвярнуўся да Карнілы. Але Карніла ўжо не глядзеў на яе - паныла пазіраў некуды ў хмарную далячынь мокрага поля.

- Шагам арш!

Яны пайшлі далей да гасцінца, а яна няпэўным аслабельым крокам пабрыла да Выселак. Тоё, што забралі Карнілу, балочча ўдарыла па яе адчуваннях, таксама як і па планах, і яна адчула, што, мабыць, неўзабаве ўсё непапраўна рухне. Але яна не магла лёгка з тым прыміръщца. Яна гатова была змагацца, тым больш што ў яе была воля, нейкая свобода дзеяння, рукі яе яшчэ не былі звязаны. Але чаму не забралі яе? Можа, пакінулі на пакуль што? А можа, пра бомбу ім невядома? А можа, яны шукалі бомбу і ўзялі Карнілу? А дзе бомба, ён ім не сказаў. І не скажа. А раптам скажа? Пачнуць катаваць, выцягваць з цела жылы, хіба ўтрываеш? Дык няўжо скажа? Што ж ёй рабіць?

Не адразу яна зразумела, што ісці да Александрыны не мае сэнсу, што наогул ісці ў Выселкі ёй няма па што. Што ёй трэба самой ратавацца. Толькі дзе і як?

Амаль дайшоўшы да першых высялкоўскіх хат, яна нясмела азірнулася: паліцаі з Карнілам ужо набліжаліся да хвойнічку на гасцінцы, тады яна спынілася, памарудзіла трохі і хутка пабегла тою ж дарожкай назад да хутара. Цяпер ёй трэба было дамоў, да сваіх сцен, быццам там быў нейкі ратунак, нейкае застакаенне.

Паліцаі з Карнілам ужо схаваліся за павароткай у хвойнічку, яна перабегла гасцінец, задыханая, хуткім крокам і подбегам дасягла падворка і, мінаючы хату з істопкай, праз дрыivotню і захлеў выйшла на ўзоровак. Аднекуль да яе выскакыў Рудзька, радасна заскуголіў, галодны, але цяпер ёй было не да Рудзькі: трэба было некуды перахаваць бомбу. Яшчэ на гародзе яна занепакоілася, як убачыла, што след ад колаў дужа прарэзаў барозны і лехі і выразнай

крайній вёў да расцяробу на ўзоруку. Але яна ледзь не змярцвела ад спалоху, як зазірнула ў яму - з-пад нагрувашчанай кучы хворасту збоку вытрыкаўся жоўты жалезны хвост бомбы. Гэта ж трэба было так бязглуда схаваць яе - першаму, хто тут апынецца, стане відаць, што пад галлём. Але ведама ж - рабілі ўсё ўпоцемку, спяшаючыся, ноччу, хіба здатна што зробіш? Ноч болей для таго, каб красці, а хаваць, пэўна, трэба ўдзенъ.

Сцепаніда хуценька пабегла да хаты, на дрэвотні ўзяла старую рыдлёўку, мусіць, найлепш цяпер будзе закапаць бомбу ў зямлю. Толькі дзе? На гародзе? У захлеўі? На ўзоруку? Але, напэўна, на ўзоруку ў кустоўі, там мяккая, без травы, зямля, і можна будзе закідаць усё смеццем, апалым лістоўем. Наўрад ці там будуць шукаць. Хай там і ляжыць. Там ужо сапраўды, апрач яе, нікто болей не ведае. Там будзе схоўна.

Непадалёк ад ранейшай яміны ў алешнічку яна пачала капаць новы схоў-ямку крокі са тры ўдоўжкі і вузенькі, бы дзіцячая магілка. Спярша капалася хутка, перагной лёгка паддаваўся рыдлёўцы, яна зняла першы штык і спынілася. Далей замінала карэнне, якое жорсткімі бізунамі ва ўсіх кірунках пранізала глебу. Яна секла яго тупою рыдлёўкай, выдзірала рукамі, некаторыя карані спрабавала ламаць, ды яны толькі гнуліся, бы кулакі, выстаўляючы белыя вузлы, і парушылі зямлёй у твар, на галаву і плечы. Уся змакрэўшы ад поту, яна якую гадзіну ці дзве калупала ў той яміне, покуль выкапала яе па калена, неяк трохі расчысціла ад белых агрызкаў карэння. Зямлю далёка не адкідала, ведала, зямля ёй спатрэбіцца. Калі яма была гатова, Сцепаніда трохі перадыхнула на беражку і адклала рыдлёўку. Трэба было ісці па бомбу.

Да старой яміны было крохаў мо дваццаць, яна павыкідвалася з яе ўчарашні хвораст і ўзялася за доўгі і важкі жалезны кругляк бомбы. Побач пад самыя рукі падкаціўся Рудзька, панюхай жоўтую абалонку і чыхнуў. Сцепаніда натужылася, каб выкаціць яе з ямы, і спалохалася: бомба толькі скранулася трохі і зараз жа скацілася на ранейшае месца. Гэта ж быў жах - у яе не хапала сілы!

Сцепаніда выпрасталася, рукавом выщерла пот з ілба - добра было каціць яе ў гэтую яміну, а як цяпер выкаціць? Ды яшчэ адной? Яна аж захвалявалася і, не даўшы сабе адпачыць, ухапіла бомбу за адзін канец, вялізным высілкам перасунула яго вышэй. Затым зайшла з другога канца і прыпадняла хвост. Але не паспела яна перакласці яго вышэй, як той першы канец ссунуўся на ўлежанае месца ў дне яміны. Сцепаніда ледзьве не заплакала ад прыкрасці - што ж ёй рабіць?

Трохі паразважаўшы і супакоіўшы сябе, яна выйшла з яміны і пашукала на ўзоруку камяні. Камянёу было шмат, але ўсё дробныя, Сцепаніда адышлася далей, пакуль знайшла два болей прыдатныя і прынесла іх да яміны. Цяпер неяк трэба было, па чарзе падкладваючы камяні пад нос і пад хвост, выкаціць бомбу. Доўга яна высільвалася там - і каціла, і сунула, укленчыўшы, упіралася каленымі ў мокрую зямлю. Даўгчэнту запэцкала спадніцу і ватоўку, змакрэла ўся ад поту і гразі, хустка яе ссунулася з галавы на патыліцу, але ўсё ж выбавіла бомбу з яміны і сама знясімена ўпала побач.

Праклятая бомба! Сцепаніда ўжо думала, што надарвеца, покуль управіцца з ёю, але во неяк уходала. Цяпер трэба было перакаціць яе да новай яміны. І хоць бы кто не налез тут у хмызнячку, не апынуўся паблізу, не згледзеў. Праз рэдкі алешнічак тут яе можна было зауважыць з дарогі, ад падворка, - хоць бы паспець, покуль нікога няма.

На роўным бомба лёгка перакацілася па воглай траве жоўтымі, запэцканымі зямлёмі бакамі, але далей у алешнічку каціць было неяк, і Сцепаніда ўхапіла яе за круглу жалязяку хваста. Так, трохі прыпадняўшы, цягнуць было можна, але трэба было ўвесы час высільвацца і трymаць прыпаднёты хвост, а сілы ў Сцепаніды было ўжо мала. Яна правала бомбу крокай мо пяць і выпусціла з рук, сама таксама ўпала задам у траву. Хвілін колькі задышліва хліпала ротам, трохі, аднак, аддыхалася і зноў ухапіла пальцамі за мокры хвост. На гэты раз яна працягнула і яшчэ меней, калі зноў упала. У наступныя разы ўжо толькі тузала і рыўкамі, па адным кроку, не болей, сунула яе да ўзорука; паясніца яе пераломвалася ад болю, мокрыя рукі, пальцы і калені былі ўсе паабдзіраны аб патарчакі. І яна спяшалася.

Кожны раз яна азіралаася наўкола праз хмызнячок, ўсё паглядвалася ў бок сядзібы - баялася, не дай Бог, хто прыйдзе, убачыць. Тады яна прапала, прапала бомба. І гэта пасля такіх высілкаў!

Калі яна ўрэшце прывала бомбу да яміны, сілы яе, падобна было, зусім скончыліся, яна ўжо не магла перакаціць яе цераз накапаны горбік зямлі і ўпала на яе грудзымі, ляжала так, мусіць, доўга. Увесы час яна казала сабе: ну годзе, уставай - і абяцала: устану, зараз устану. І не ўставала, бо не магла. Уваччу ў яе спярша ўсё зацямнелаася, нібы ўначы, затым дужа паволі праяснівалася, і сэрца вырывалася з грудзей ад знямогі.

Мабыць, яна ляжала так доўга, ашчаперыўшы ўшчэнт перапэцкане цела бомбы і сама ад ног да галавы выкачаная ў гразь. Калі трохі паслабаднела дыханне, ужо не ўстаючы, уперлася ступнямі

ззаду ў вузлаватыя карані алешын, высілілася апошні раз і пасунула спярша хвост, а затым і галаву бомбы.

Зрушваючы з сабой свежую зямлю, бомба ўрэшце цяжка гупнулася аб дно - увалілася ў яміну. Сцепаніда яшчэ паляжала на гразкай зямлі, пасля ўстала і ўзяла рыдлёўку.

Закопваць было лягчэй, і яна старанна закідала яму зямлёй, патапталася зверху. Рэшту зямлі з краёў выбрала рыдлёўкай і рассыпала неўпрыкмет наўкола. Затым прыбрала ўсё з камлёў, з куставін, абмяла, абтрэсла і абабрала пальцамі, каб і знаку не было ад таго, што тут нехта капаў. Крыху воддарль сабрала ў алешнічку ахапак чорнага лісця, прытруслі тую мясціну, пасля адышлася далей па ўзору, назбірала яшчэ рудага, чорнага, вільготна-сапрэлага лісця, накідала на яміну, каб і зблізку не відаць было свежай зямлі. У дадатак схадзіла да старога скову, прывалакла трохі хворасту, раскідала сям-там. Быццам тут ніхто і не ступаў ніколі.

Абапіраючыся на рыдлёўку, яна ледзьвє прывалаклася на свой падворак, дзе яе запытальнана-уважлівым позіркам сустрэў згаладнелы Рудзька, але цяпер яна не магла нават сказаць яму добрае слова. Толькі калі той паспрабаваў следам за ёй ускочыць у сені, яна спыніла яго - усё ж сабака павінен быць на падворку. Яна зашчапіла сенцы, прывалаклася да палка ў запеччы і лягла, як была ў хустцы і ватоўцы, - распранацца ў яе ўжо не засталося сілы.

Яна ляжала так у выстуджанай хаце, атупелая ад знямогі, прыслухоўваючыся да няпэўных далёкіх і блізкіх гукаў знадворку, і думала, што можа так здарыцца, што возьмуць яе, тады, канешне, усе яе намаганні будуть дашчэнту спляжаны. Але ж, можа, ёй яшчэ і пашчасціць. Галоўнае было зроблена, засталося менш. Хоць таксама яшчэ нялёгкае. Але каб хоць некалькі дзён волі, каб ёй пабачыцца з Віктарам, схадзіць у мястэчка, з сім-тым параіцца. Калі якая бяда, дык горнешся да людзей, бо хто ж яшчэ паможа табе, як не людзі? Людзі загубяць, але ж і памогуць людзі. Нават і ў такі страшны, кляты час, як вайна.

Паляжаўшы нямала часу, яна, аднак, трохі спачыла, руکі і ногі гудзелі, але прыйшло заспакаенне, - і стала сцюдзёна.

Яна ўжо некалькі дзён не паліла ў печы, у грубцы таксама, хата дашчэнту выстудзілася. Мусіць, трэба было прапаліць на нач, а то да ранку заляскаеш тут зубамі. Ды і зварыць бульбіну. Есці таксама хацелася вельмі, а ў яе не было нават скарынкі хлеба.

Сцепаніда марудна апусціла ногі і злезла з палка. На дварэ ўжо вечарэла, але яшчэ было відно, у завутолі гуў вецер, і голле ліп на падворку апантана матлялася, гнуучыся пад няспынным ветраным

напорам. У грубцы ляжалі накладзеные пазаўчора дровы, трэба было толькі падпалаць іх. Сцепаніда ўзяла з загнеткі лучынку і сунула руку паміж печчу і сцяной - там яна хавала ад Петрака запалкі. Толькі яна дастала адтуль карабок, як на падворку дужа забрахаў Рудзька. У яе нядобра скаланулася сэрца, і з карабком у руках яна падскочыла да акна.

Рудзька скакаў па двары і апантана брахаў, аж захліпаўся, а па дарожцы з гасцінца да хутара хуткім крокам сіглі чацвёра мужыкоў з вінтоўкамі. Здалёку яна нібы пазнала кожнага з іх і сказала сабе: «Ну, усё!»

Як ні дзіўна было для яе самой, яна не дужа спалохалася і не пабегла нікуды, нібы чакала таго і разумела непазбежнасць менавіта такога канца. Напружаннем зянтэжанай памяці яна толькі прыкінула цяпер, што трэба зрабіць напаследак, і не ўспомніла нічога. А можа, яна ўсё ўжо зрабіла? Яна сунулася ад акна ў запечча, потым выбегла ў сенцы, мусіць, каб быць далей ад акон. Рудзька ўсё захлынаўся ў варотцах, і тады на дарожцы зводдаль бабахнуў першы іх стрэл. Рудзька прарэзліва заскавытаў і сціх - ці не назаўжды? Яна разумела: цяпер чарга будзе за ёю.

Штосьці сцяміўши, аднак, яна кінулася з сянец у істопку і накінула крук на прабой. Не, так праста яна ім не дасца. Яна ўсё ж не Рудзька. І не Пятрок. І нават не Карніла. Яшчэ яна з імі пабораецца. Хай б'юць! Заб'юць, тады што ж... Тады іх перамога. Але яшчэ не забілі, і па сваёй волі яна ім не паддасца.

Тры ўдары абцасам у дзвёры гулка аддаліся ў сенцах.

- Адкрой!

Яна сядзела на кукішках за тоўстым дубовым шулам у істопцы і маўчала.

- Сцепаніда, адкрой! А то ўзламаем!

«Ламайце!» - пакорна падумала яна. Але не так лёгка паламаць старасвецкія дзвёры, на якіх у тры пальцы дошкі, скаваны з цэлага прэнта крук, пррабіты цераз ўсё шула і загнуты канцамі знутры прабой. Ламайце!

Яны там перагаворваліся за дзвярыма - прыслухаўшыся, яна пазнала рыклівы голос Гужа, пісклявы падгалосак Каландзёнка, іншыя былі ёй незнамы.

- Гэй, акцяўістка! - раўнуў Гуж. - Па-доброму адкрой! А то горш будзе! Ты мяне знаеш!

- А скулля вам! - крыкнула яна, не стрымаўшыся, і зараз жа пашкадавала: нашто было з імі вязацца? Хай бы не ведалі, дзе яна, стукалі сабе ў дзвёры, біліся галавой аб сцены.

Яна думала, што яны будуць выломваць дзвёры, а яны ўдарылі чымсь па акне, у хаце зазвінела, пасыпалася шкло, пасля з трэскам разляцелася рама. Гэта ўжо было горш, гэтак яны хутка будуць у сенцах. Добра, што ў істопцы маленькае акенца, у такое не ўлезеш. Але ж нешта яны надумаюць...

- Багацька, выхадзіце самі, мы біць не будзем, - пачуўся памяркоўны, амаль спакойны голас Свяントкоўскага. «І гэты тут! - зласліва падумала Сцепаніда. - Добранькі, называецца...» - Пакажыце толькі, дзе бомба? Чуец? Вас мы не чэпім.

«Іш, чаго захацелі!» - падумала Сцепаніда і адпаўзла ад дзвярэй да жорнаў. Яны там ці не ўсе ўжо разам тупалі ў сенцах - мусіць, нехта адзін улез у акно і адшчапіў дзвёры. Але дзвёры ў істопку не адшчэпяць.

Толькі яна падумала так, як дзвёры з сянец тузануліся, нешта так грукнула ў іх, што пасыпалася труха са сцяны, і яшчэ загрукала з трэскам - мусіць, яны білі ў дзвёры сякерай. Канешне, гэта было ўжо горш, гэта мяняла справу, усё звужаочы тое хліпкае кола бяспекі, у якім яна апынулася і дзе ўсё меней заставалася месца для якой-небудзь надзеі. Але яна ні на што не спадзявалася, яна выразна ўсведамляла свой лёс, толькі да апошняй магчымасці адцягвала свой самы апошні момант.

Так, як хацела яна, на вялікі жаль, не выходзіла, яе планы рушыліся. Але ёй дужа патрэбна было, каб і па-іхняму таксама не выйшла.

Напэўна, яны маглі б застрэліць яе за дзвярыма - скавацца ад кулі тут не было дзе, але яны не стралялі. Мусіць, яна патрэбна была ім жывая. Каб сказаць, дзе бомба, ці што?

Значыць, ад Карнілы галоўнага яны не дазналіся. Але і ад яе не дазнаюцца таксама.

Яны ўжо ці не ўсе чацвёра адразу ламіліся ў дзвёры, якія хадуном хадзілі ў пройме, толькі моцныя каваныя крукі і завесы не давалі ім разваліцца ў шулах. Але ж разаб'юць усё роўна. Рана ці позна, Сцепаніда ведала ўжо, што трэба зрабіць, толькі спалохалася ад думкі, што можа спазніцца. На каленях яна сунулася пад жорны і ўпоцемку дрыготкімі рукамі выкаціла адтуль цяжкую суляю з газай.

Яны ўсё білі, дзвёры трэсліся і трашчалі, а яна выцягнула драўляную затычку і з шырокага рыльца пасудзіны пляснула на дзвёры, затым паабапал дзвярэй, ablіла другую сцяну - на падворак. Яна і сама ablілася - рукі, ногі, спадніцу, засмярдзела газай, але цяпер усё тое не мела значэння. Кінуўшы на дол ужо лёгкую пасудзіну, з маленькай кішэнікі ватоўкі дастала запалкі, якімі так і не паспела

распаліць грубку, і, стоячы на каленях, чыркнула запалкай па карабку.

Але з першай запалкай яе напаткала няўдача, дзвёры не загарэліся, запалка атухла.

Тады яна сцягнула з галавы хустку і выліла на яе з суляі рэштку газы, запаліла другую запалку, - хустка пыхнула барвовым полымем, і яна, абліякаючы руکі, кінула яе на парог.

Сцепаніда ўпала нічком на старасвецкі земляны дол, утаптаны за вякі нагамі паноў, шляхты, парабкаў, нагамі Петрака, яе мужа, і яе дзяцей, і, задыхаючыся ад дымнага смуроду, глядзела на агонь. Польмія ад хусткі гулліва шыбанула на дзвёры, узвілося пад столь і коса папаўзло па бёрнах сцяны; загарэліся нейкія транты на цвіку ў куце; кучараўвяя агняна-чырвоныя космы польмія закруціліся, заверашчэлі ў шызым і чорным дыме, усё імкнучыся вышэй у падстолле, да смаляных бэлек істопкі. Яна ўжо задыхалася ад дыму і шчыльней прыціснулася да прахладнай земляной падлогі.

У сенцах, чуваць было, раздаліся галасы, нехта штось крыкнуў загадна-трывожнае, але яна не зразумела - што, толькі адзначыла ў думках, што дзвёры ламаць перасталі.

Замест таго праз хвіліну ў сенцах гулка бабахнуў стрэл, і нешта ўдарыла ззаду ў кубёлак. Куля! Але цяпер хай страляюць, цяпер гэта ўжо не палохала яе. І яшчэ бабахнула ў другім баку, на падворку - другая куля ўдарыла недзе пад жорны, якія ўжо займаліся з кута касмыяльвым свіркоткім полымем. Істопку скроуз завалакло змрочнымі пластамі дыму, праз якія сям-там угары прабіваліся-бліскалі мільготкія языкі агню, дыхаць рабілася ўсё трудней, і яна, ужо не кратачыся, падкурчыўшы ногі, ляжала ў доле. Яна адчувала, што зараз згарыць, што, мабыць, ружне падстолле, ці раней задыхненца ад дыму, калі да таго не застрэляць знадворку. Але цяпер ёй было ўсё роўна.

Яна сваё ўсё зрабіла, якіх-небудзь надзеяй на паратунак у яе не засталося.

Яны там, на падворку, нешта гаманілі і крычалі, яшчэ некалькі разоў стрэлі цераз сцяну, але ёй у істопцы нічога не было чуваць - агонь усё болей убіраўся ў сілу, па кутках і па сценах трашчала, сквірчэла, гуло - палалі ўжо столь, сцены, дзежкі ў куце, красны, засекі, дробнае гаспадарскае начынне - усё драўлянае, шматгадовае і сухое. На яе густа патыхала жарам і сыпаўся прысак, дужа пякло ў галаву і ногі, здаецца, ужо загараліся валасы на патыліцы, яна ўткнулася тварам у рукаў ватоўкі і марудна, але няўхільна пакутна задыхалася. Яна толькі думала, што з ёй будзе раней - згарыць ці

задыхненца ў дыме, - і не ведала, што цяптер лепей. На кароткі момант свядомасць яе млява зацымелася, яна забылася, пасля аchnулася і адчула, што на спіне смыліць вата - гарыць ватоўка. Гэта ўжо быў канец, і яна не ў лад са сваім станам падумала: чаму ж яе там, у яміне, не ўбачыў хто з бомбай? Хоць бы хто-небудзь з тутэйшых - які пастушок, малец, жанчынка, каб запомнілі месца, пакінулі знак у памяці. Бо інакш, калі не адкапаюць гэтых, задарма прападзе яе клопат і спрахне без толку сіла, на якую яна спадзявалася.

Між тым дыхаць ужо не было як, яна задыхалася, смылелі валасы на галаве і ўдушліва дыміла вата з ватоўкі.

Здаецца, загарэліся і рукавы на локцях, якімі яна затуляла твар і думала: а можа, і добра, што яе нікто не пабачыў, ні добры, ні злы чалавек, і нікто нічога не ўведае. Добрым людзям і не трэба, а гэтых хай шалеюць. Хай думаюць - дзе? І не спяць ні ўдзень ні ўначы - баяцца да скону.

Гэтая думка прынесла маленъкае супакаенне і была астатнім пробліскам яе спакутнелай свядомасці перад апошнім забыццём, з якога яна ўжо не аchnулася.

Яна ўжо не чула, як, дапятыя агнём, выскачылі з сяней паліцаі, не бачыла, як занялася полымем страха істопкі і вецер магутна раздзымуваў яго, скроўяючы ў бок хлява і пунькі, і як неўзабаве шырокое мора агню з трэскам, гулам і скрыгатам запанавала на ўсёй сядзібе, драпежна жаручы будынкі, дровы, бліжэйшыя да сцен дрэвы, платы, абсыпаючы падворак іскрамі і попелам.

Імклівия раі іскраў і агнянае клочча саломы несліся ў начным задымленым небе над ровам да сасонніку і дарогі з ненавісным ёй мастком цераз дрыгвяністую рэчку Дзеравянку.

Пажар нікто не тушыў, хутар гарэў грунтоўна і доўга - усю ноч, дагараў у наступны дзень, і паліцаі не падпускалі нікога блізка, самі трymаючыся воддарль, - баяліся выбуху бомбы.

А бомба на ўзорку чакала свае пары.

1982

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

ЗМЕСТ.

Mihась Тычына “Пад знакам Быкава”

Балота

Знак Бяды

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год